

439884

RAJZOK

A TÖRÖK VILÁGBÓL

*

ÍRTA

TAKÁTS SÁNDOR

II. KÖTET

MTAK

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1915

RAJZOK A TÖRÖK VILÁGBÓL

II. KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM,
1914—1916. CYCLUS

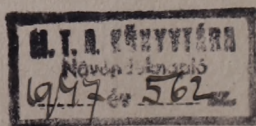
RAJZOK
A TÖRÖK VILÁGBÓL

ÍRTA
TAKÁTS SÁNDOR

II. KÖTET

AZ 1915-DIK ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

109985

Hornyánszky Viktor es. és kir. udv. könyvnyomdája Budapest. 62113

A magyar erősségek.

Két századon át török-tatár-német hadakozás, nemzeti felkelés és belvillongás tölti be évkönyveink legnagyobb részét. Harcz, hadakozás, háború foly mindenfelé. A hadak hol gyűlnek, hol oszolnak. S ha a fegyverzaj úgy télvíz idején el is ül, a kikelet minden évben új életre kelti. A kard uralkodik nálunk s a hadakozás népünknek a főfoglalatossága. Minden magyar született katona s a had szolgálatában áll. A hadakozás irányítja a politikát, ébreszt és altat vágyakat, kovácsol terveket. A hadakozás teremti politikai és gazdasági állapotokat, a mik egyrészt a fejlődés, másrészt a hanyatlás alapját megvetik.

Az állandó hadakozás nagyot fordít az eddigi állapotokon. Ellenségeinknek ártalma száll reánk s megveszti századok munkáját. Veszedelemre és siralomra fordul minden s nyögve szenved mindenki. Elhagyatva, elfeledve küzdünk s nincs ki szóljon mellettünk, nincs kinek fájjon nyomorúságunk. Megidegenedett tőlünk, a ki segíthetett volna s ellenségünkkel, a kinek szövetségesünknek kellett volna lennie. A védőink is olyanok, mint az ellenségünk; kardra osztják azt is, a mit emezek meghagytak.

A baj és a veszedelem azonban észre hozza és gondolkozásra erőlteti az embereinket. A kik előbb gyűlölséggel egymás ellen törtek, most a bajban egymáshoz közelednek. A mit előbb veszni engedtek, azért most aggódni kezdenek. A haza veszedelme ezernyi ellentétet elsimít s ezernyi és ezernyi embert egybeszelidít. Fölébred a régi szép időknek, a haza egykori nagyságának fájó emléke s maró fájdalmat kelt minden gondolkozó lélekben. Napról napra általánosabb lesz az óhaj: megvédeni s megmenteni a pusztulásnak indult országot. A közös érzés, a közös vágy egybetereli a hazafiakat s arra szorítja, hogy egyazon lelkesedéssel küzdjenek. Imígyen a XVI. században az általános romlás közepette is oly szellem támad, oly nemzeti érzés fogja el a lelkeket, a mely párját ritkítja. Az állandó hadakozás ugyan szaporítja a bűnt, terjeszti a romlást és a pusztulást, de másrészt a haza fenyegető veszedelme a régi magyar virtust új életre kelti. Bizonyos csodás, lelkes és minden ízében magyar világ támad, mely ezernyi árnyalatával, megkapó színeivel s átható erejével mindenkit kötve tart s jó ideig még az általános hanyatlást is megállítja útjában.¹

A XVI. s a XVII. században a had fészkei mind a török, mind a magyar részen a végházak, a kastélyok és a palánkok voltak. Mindegyik vár nagy vidéket von magához s a városok és a falvak lakói — akarva nem akarva — a végházak hatalma és botja alá kerülnek. Életük és érdekük tehát egybeforrad a vég-

¹ Szerémi írja e megható sorokat Enyingi Török Bálint búcsúzásáról: „Dixit militibus: iam valete fratres mei amantissimi. Et quidam ex eis lamentabantur eum et amplexati sunt quilibet eum milites“. (356. lap.)

házakéival. A szolgáló rend veti rájuk a súlyos terhet, de viszont az is védi őket a török ellen. Ismeretes dolog, hogy végházainkba és kastélyainkba leginkább a magyar elem szorult, azon elem, mely az ország védelmére adván magát, az ország sorsával legtöbbet törődött. *A végházak népének az élete tehát igazában a magyarság élete!* A folyamat, a mi e helyeken társadalmi, szellemi és anyagi téren véghez megy, elsőrangú tényező nemzeti életünk és fennállásunk minden ágában. Az élet és a halál; a fejlődés és a pusztulás itt járja a boszorkánytánczot; az ébredés és a hanyatlás, a lelkesedés és a lehangoltság az idők és a viszonyok mivolta szerint itt hullámszik föl és alá; az erény és a bűn itt küzd állandóan egymással. S a hangulat, a szellem, a mi a végházak és a kastélyok népét elfogja — mint a téli köd — lassan-lassan az egész országot elborítja. A mi tehát a végházakban történik, az nyelvi, műveltségi, politikai és társadalmi tekintetben egyaránt hatással van az egész országra.

A hol az élet legmozgalmasabb, ott a nemzeti gondolkozás jelenségei a legerősebb hullámokat verik. S mivelhogy a XVI. és a XVII. században a végházak és a kastélyok a magyar élet góczpontjai, nemcsak a hadi, de a társadalmi élet jelenségeit is azokban tanulmányozhatjuk legnagyobb sikerrel. Mindaz, a mi a nemzetet nemzetté teszi: a szellem, az erkölcs, a gondolkozási mód és a nyelv úgy a fejlődésében, mint a hanyatlásában itt figyelhető meg legjobban. A végekben való élet egyéniségeket támaszt, eszméket kelt, vágyakat fejt; épít és rombol; erőt gyűjt és pazarol; lelkesít és kétségbeejt a viszonyok mivolta szerint.

A végházak és a kastélyok élete teremti meg nálunk a XVI. század virágzó irodalmát. Ezek nélkül aligha támadtak volna nálunk Balassa Bálintok, Tinódi Sebestyének! Vitézeink küzdelmei megragadják a külföldi költőket is, s a messze távolban élő német költők is lelkesedéssel éneklik s dicsőítik a magyarok hősiességét és önfeláldozását.

Maga a magyar törvényhozás mondja, hogy a magyar végházak és kastélyok a magyar ifjúság nevelőoskolái voltak. S a míg magyar kapitányok állottak a várak élén, a magyar mágnás ifjak ingyen szolgáltak ott. A hová azonban idegen kapitányt vetettek, ott elnémult a „*seminarium militiae Hungaricae!*“¹

De nemcsak katonákat neveltek végházaink! A dolog természete hozta magával, hogy a várak és kastélyok egész sereg iparosnak adtak foglalkozást. S az egyes iparágak a végházakban meglehetősen virágzásra kapnak. Nemcsak az iparosok magyarosodnak meg, hanem a szerszámaiknak is mind magyar nevet adnak. Sehol a magyar iparnak annyi érdekes emlékét nem találjuk, mint végházainkban és kastélyainkban. A hordóköltők, a sernevelősök, a malommesterek, a fonók, a tapasztók, a kopjagyártók, a csiszárok, a pajzsgyártók, a kőszegők stb. iparágát és mesterszavait csak a végházak és a kastélyok összeírásai őrizték meg teljesen. Hogy a nevezett iparágak szokásait és rendtartását is ezekben találhatjuk meg, mondanunk sem kell.

Tehát a polgári elemnek is megvan a maga szerepe végházainkban.

¹ K. p. ltr. Landtäge in Ungarn, 1588. Informatio de tollendis gravaminibus.

Ha elegendő anyagi erőnk lett volna a végházak tisztességes ellátására és a katonaság fizetésére, bomlás és hanyatlás nem következett volna ezekre. Az udvar és a bécsi kormányzók azonban nem bíztak a magyar katonában. Várainkat tehát idegen katonasággal rakták meg, mely katonaság háromszor-négyszer annyiba került, mint a magyar s a mellett úgy viselte magát, mintha ellenünk s nem védelmünkre rendelték volna ide. De azért a fizetésben és az élelmezésben övé volt az elsőség. A legjobb magyar katonák, a kik hazájukat és családi tűzhelyüket teljes odaadással védték, lassan-lassan kiszorulnak végházainkból. A nyomorúság és a fizetetlenség miatt kénytelenek a szabad legénységre adni magukat.

A XVII. században a bomlás évtizedről évtizedre növekszik. S minél jobban gyöngül a magyarság ereje a végekben, annál jobban fogy a nemzet politikai befolyása is. Hatalmunknak, ellenálló képességünknek nagysága, szavunknak súlya, politikai befolyásunknak minemősége azon fordul meg, minő a nemzeti haderőnk a végházakban? S a mikor ezt mesterséges úton sikerül régi erejéből kiforgatni, nemzeti létünk kerül veszedelembé.

A magyar nemzet érdeme és dicsósága a XVI. század végbeli életének fellendülése és virágzása! De nem a magyarság bűne, hogy e lelkes és mindent átható végbeli szellem a XVII. században erejét veszti s lassan-lassan egészen elnémul. S ez az elnémulás egyúttal nemzeti önállóságunk alkonya. Az 1699. évben a még meglevő magyar végbelieket szélnek eresztik. A félhold uralma megszűnt Magyarországon. Bécsben tehát kimondják, hogy nincs többé szükség magyar katonára. Aztán széthordatják, felrobbantják végházaink

és kastélyaink legtöbbszörét. Nincs már rájuk szükség! Régi nemzeti dicsőségünk ezernyi emléke és tanuja tűnik el így.

Más nemzetek büszkén szemlélhetik százados váraikat; elmerenghetnek a múlt dicső emlékein s lelkesedést szíhatnak magukba. Mi ezt nem igen tehetjük. Tehát legalább szóval emlékezzünk meg azon helyekről, hol őseink közel két századon át ontották vérüket azért, hogy e földet, e szép hazát megtartsák nekünk.

I. A magyar várépítés módja.

Attól az időtől kezdve, hogy a török hatalom Magyarország végeihez ért, hazánknak úgyszólván kizárólag a törökkel kellett hadakoznia. A magyar hadtudomány fejlődését tehát ezentúl nem a nyugat, hanem a kelet irányítja. A régi magyar hadiszervezet eladdig teljesen azon nyomokon haladt, miket a nyugati mívelt népek követtek. A mi vitézeink is vasba öltöztek; a mi lovagjaink is a külföldi fegyvereseket¹ utánozták. Még a hadakozás módjában is őket követték. A mikor azonban a törökkel szembekerültek, alkalmazkodniok kellett a törökök harcmódjához, máskülönben semmire sem mentek. A töröknek könnyűháti volt a lovassága, könnyű volt a gyalogsága és a vízi ereje is. Mind egyikét a gyorsaság és a könnyűség jellemezte. Tehát a mi fegyvernemeinket is így kellett átalakítani. S létrejön nálunk a huszárság, a hajduság és a naszádosság. Felszerelés, könnyűség és gyorsaság dolgában e fegyvernemek teljesen megfeleltek a török seregek hasonló csapatainak.

¹ Nehéz lovasságot.

Mivel a törökök harczmódja nagyon hasonlított a régi magyar hadakozási módhoz, a mieinknek nem volt nehéz azt eltanulniok. Csak fel kellett újítaniok azokat a dolgokat, mikről már rég letettek. Csak vissza kellett térniök a régi magyar hadakozási módhoz. S ez meg is történt.

A nagy átalakulás idején kerül nyelvünkbe a huszár, a hajdu, a haramia, a martalócz és a naszád szó. Mindannyi idegen nyelvnek a sarjadéka. Mindenesetre sajátságos jelenség, hogy a hadakozó magyar nemzet a fegyvernemeinek megjelölésére idegenből kölcsönzi a szókat. De ha tudjuk, hogy a nevezett szóknak bölcsője, az alsó Duna mentében, a török ellenébe vetett végházak körül ringott; ha tudjuk, hogy haderőnk hosszú ideig nem magyar lakta földön hadakozott és táborozott, úgy az idegen elnevezést nem nehéz megértenünk.

A délszlávok lakta vidékeken a huszár, a hajdu, a haramia, a martalócz és a bezlia szók igazában rablót, fosztogatót jelentettek. Mivel pedig a katonák is dúltak és fosztogattak, mint gúny-név rajtuk ragadt a huszár, a hajdu, a haramia stb. szó.

A mi nemzetünk érdeme, hogy e gúnyneveknek komoly és tisztelt tartalmat szerzett. A magyarság emelte a huszár szót az egész világ előtt tiszteltté és becsültté. Valamivel későbben ugyan, de a hajdunak nevezett magyar gyalog is elismert hírnevet küzd ki magának. A mi városainkban lesz a haramiákból és martalóczokból rendes királyi gyalogság.

A vízi haderőnek az elnevezése is délszav eredetű. Azonban maga az intézmény magyar volt és magyar maradt mindig. A XV. század végén és a

XVI. század elején a naszádosaink között ugyan még felesen voltak horvátok, szlavonok és rácok, de ez természetes jelenség. Hiszen a naszádos had akkor az alsó Dunán és a Száván állomásozott s itt a hiányzó erőt az itteni lakosságból pótolták. De mikor 1527. után a vízi haderőnek Komárom s részben Győr lett a székhelye, e magyar városok lakóiból és Csallóköz népéből kerültek ki a naszádosaink is. S ezt a vízi hajduságot avagy naszádos erőt még a haditanács is kétszázadon át mindig magyar nemzeti katonaságnak mondja és írja.

Abban a nagy átalakulásban, a mit a magyar hadiszervezetben és a harczmódban a török háborúk s később a török betelepülése teremtettek, a régi magyar várak szervezete is teljesen megváltozott. Voltak ugyan kőváraink s hegyi várkastélyaink, de a török hadak feltartóztatására ezek elégtelenek voltak. A legtöbb erősségünk ugyanis nagyobb számú hadi nép befogadására és állandó tartására szűknek bizonyult. Az apró hegyi várak és várkastélyok különösen azért voltak alkalmatlanok, mert nagyobb számú lovasságot nem lehetett bennük tartani. Már pedig a török ellenében a legfontosabb fegyvernem a könnyű lovasság, vagyis a huszárság volt. Ettől tartott a török legjobban, ez okozta neki a legnagyobb károkat s egyedül ez tartóztathatta fel a hódoltatásra és a rablásra induló lovas csapatait.

Közönséges mondás volt nálunk a XVI. században, hogy a várnak sorsa a mezőben dől el. Kitörő lovasaink ugyanis a mezőn döntötték el a vár sorsát. A melyik megszállott várnak nem volt annyi ereje, hogy a mezőn szállhasson szembe az ellenséggel, az már rendesen veszőfélben volt.

A mi vezető embereink a török időkben azt tartották erős és hasznos várnak, a melyben a nagyszámú lovasságot lehetett tartani.¹

Mivel meglévő váraink a török ellenében elégtelenek, alkalmatlanok s nagyobbszámú lovasság tartására szűkek voltak, egyrészt új várakról s új erősítési módokról kellett gondoskodni, másrészt meg a meglévő várainkat a változott viszonyoknak megfelelően kellett átépíteni, illetőleg kibővíteni.

Nehéz és életbe vágó kérdés volt ez az országra. A törökök szakadatlan harcrai és portyázásai miatt a legtöbb helyen szó sem lehetett arról, hogy évtizedekig tartó építkezéssel nagyobb kővárakat teremtsenek. Megfelelő anyag, költség és mester sem állt rendelkezésre.

A viszonyok és a rendelkezésre álló eszközök tekintetbevételével tehát azon kellett igyekezni, hogy minél kevesebb költséggel minél hamarább oly erősségeket építhessenek, a hol elegendő lovasnép is tartható legyen. Mivel a portyázó török ellenében nemcsak minden várost és lakott helyet, hanem minden majorságot is meg kellett erősíteni, arról szó sem lehetett, hogy ezt holmi szilárd és tartós anyagból művelhessék. Jámbor eleink tehát az úgynevezett magyar építési módhoz, a sövényépítéshez fordultak. Ehhez minden magyar jobbágy értett, ehhez nem kellett egyéb, mint fa és föld, ebben pedig eléggé bővelkedtek. Ha a sövényépítés útján készült várat jó karban tartották és jól gondozták, nemcsak a rabló és

¹ A híres huszárfőkapitány: Nyáry Ferencz és Fráter György beszélgetés közben szintén azt fejtegették, hogy az a vár használ legtöbbet az országnak, melyben nagyobb számú lovasságot lehet tartani.

portyázó csaták ellen nyújtott biztos menedéket, hanem még a rendszeres ostromot is bátran kiállotta.

A sövényépítés multja messze visszanyulik a középkorba; igazi kifejlődése és virágzása azonban a török időkre esik. A hódoltság korának írott emlékeiben olvashatjuk, hogy a magyar paraszt a házát sövényből fonta, agyaggal tapasztotta és náddal vagy szalmával fedte. Minden falu leírásából láthatjuk, hogy még a XVII-ik század végén is a magyar parasztház volt a legkülönb. Az oláhok és rácok a hódoltság területén majdnem kizárólag földalatti odukban és vermekben, a horvátok szalmakalibákban laktak.

A magyar ember azonban nemcsak házát, de kerítését, ólait, félszereit, magtárul szolgáló szuszékjait, lábas kasait, sőt még kemenczéjét is sövényből fonta s agyaggal tapasztotta.

Ha csak a régi magyar kertek kerítéseinek leírását olvasgatjuk is, a sövényépítésnek sokféle módját, sok csinját-bínját megismerhetjük. Hiszen a latorkerttől a porgolátsövényig annyiféle kerítéssel találkozunk, hogy leírásuk egész kis könyvet betöltene. Hátha még ehhez hozzáveszszük a régi magyar várak palánkjai-
nak a leírását? Valóban! csodálat fogja el az embert s kénytelen elismeréssel adózni a magyar paraszt ügyességének és találékonyságának. De elismerés illeti azokat a magyar udvarbírákat és kapitányokat is, a kik két századon át a magyar várak s palánkok építését tervezték s építették.¹ Többnyire névtelen embe-

¹ Akkori időben az ilyen várépítőket *fundáló mestereknek* hívták. Zolthay István kapitány írja 1567-ben Szendrő várának építőjéről: „Engemet az fundáló mester nagy sokra kényszerít, melynek én semmiképpen nem tudom honnat szerét tenni és szekereket is igen kér“. (Orsz. ltr. Szepesi kamara iratai:

rek ezek, a kiknek életéről s működéséről igen keveset tudunk. Még legjobb esetben is csak egy-egy hatalmas bástya őrizte meg a pusztát nevüket. A kor szokása szerint ugyanis a bástyákat jobbára az építőjük után nevezték el.

Hol tanulták az emberek a várépítést, nem tudjuk. Az azonban bizonyos, hogy külföldön nem jártak, idegen mesterekkel nem érintkeztek. Ismereteiket tehát csakis itthon szerezhették. Talán meg is követelték az udvarbíráktól és a kapitányoktól, hogy a várépítéshez is értsenek. Hiszen olyan mindennapi dolog volt az nálunk, hogy az emberek fel sem vették, ha ez vagy amaz az udvarbíró a gazdájának parancsára erősség építéséhez fogott s ha maga intézte és vezette az építkezést.

Úgy a XVI., mint a XVII. századból maradtak ránk levelek, a melyek világosan hirdetik, hogy kapitányaink és udvarbíraink a legnagyobb szabású várépítést is elvégezték, a nélkül, hogy bárkihez is tanácsért és tervekért kellett volna fordulniok. Eger várát például a nagy ostrom után a derék udvarbíró építgette újra. S mikor a király leküldé oda Ihan Maria Specie de Casa nevű építőmesterét, ez még meg is dicsérte az udvarbíró építkezéseit.¹

Szádvárát Kún Balázs 1566 után újra építtette. Mikor a sövényépítés elrothadt, Sory Pál udvarbíró

Repraesentationes, informationes et instantiae 1567—1568.) — Szerepel a végbeli életben a *funda* szó is. Ibafalvy írja például 1559-ben Szigetről: „Instrumento ex luto facta, lapides ei aculantia, quod communi vocabulo funda vocatur“. (K. p. ltr. Hung.)

¹ K. p. ltr. Hung. 14,340. f. 1554. april. Memoriale di la Fabricha di Agria. (Specie de Casa jelentése.)

a saját tervei alapján ismét megépítette, sőt a Szibilla nevű bástya-tornyot is ő emeltette s földdel megtöltette.¹

Kerechényi László Sziget várába kerülén, elpusztult erősséget talált ott. A király megígérte, hogy építőmestereket küld alá s a várat újra építteti. Kerechényi, úgy látszik, nem tudta bevárni az ígéretet s maga hozzáfogott az építkezéshez. „Én bizony — írja — nem várhatom az pallérokat. Most két bástyát kezdem csináltatnom. Én bizom Istenembe, mikor Ő Felsége pallérja meglátja ezen bástyáimat és az előbbeni tiszttartóékat is, nem kezdem szégyenlenem“.²

Pernezy írja 1612-ben: Szebent a kőfalon és árkon kívül rettenetes palánkfalakkal csináltatják. Nagy, erős kötésekkel csináltatják. Töltetik keményen. 800—900—1000-en mívelnek rajta. „*Kinek fundáló és építőmestere Szalay Farkas*, ki szegény idvezült Homonnay Bálint uram Ő nagyságának bakóvári kapitánya vala“.³

Az 1648. évben Dalmady udvarbíró földből és fából építteti a pocsai bástyákat. Mikor az építkezéssel elkészült, megmutatta azt egy belga építőmesternek, a ki igen jónak talált mindent.⁴

Farkas Fábián putnoki kapitány maga írja, hogy a testvérével Ferenczczel egyetemben teljesen felépítette Putnok palánkját. Bármily tapasztalt építőmes-

¹ U. o. 14,376. f. 1579. aug. 15. Szádvár. (Ist ein geflochtener Zaum mit Erden ausgefüllt.)

² Nádasdy lev. 1555. nagypéntek, Sziget.

³ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1612. decz. 4. Szatmár.

⁴ Rákóczi ltr. 1648. junius 26. Jelentés Lórántffy Zsuzsannához.

ter megvizsgálhatja — írja —, ő nem fél, hogy szegyet vall.¹

Száz meg száz palánk, várkastély és vigyázó ház épült így, a nélkül, hogy magyar kézen kívül másnak része lett volna benne! Nem kicsi dolog ez! Mert hiszen azoknak, a kik az építést vezették, sok tapasztalattal, sok ismerettel kellett rendelkezniök. Tudjuk, hogy mindent fából és földből építettek. Már pedig a kőnek és a vasnak pótlása a várépítésnél ugyancsak nehéz feladat volt. De a mi derék udvarbíráink és kapitányaink minden nehézséget legyőztek. Fiatal tölgyfából olyan erős kötésekkel tudtak csináltatni, hogy a vasat könnyen nélkülözhatték. A palánkfalakat különféle anyaggal úgy tudták tömetni, hogy azok majdnem oly szilárdak voltak, mint a kőfalak.

Ezernyi fogás, évek hosszú sorozatának a tapasztalata kellett ahhoz, hogy egy-egy nagyobb erősséget földből és fából minden nehézség nélkül felépíthesse. A magyar kéz ügyessége, a magyar nép találékonysága azonban minden nehézséget legyűrt.

Hogy a várépítésnek e módját a külföldiek is megcsodálták, nem kell külön hangoztatnunk. Az egykorú jelentések az ilyen végházakat és várkastélyokat magyar módra épített erősségeknek mondják! Salm főgenerális például Eger várát megsemmisítve, 1546-ban jelenti a királynak, hogy az legnagyobbbrészt fából és földből, *magyar módra* készült erősség.²

¹ K. p. ltr. Hung. 14,552. f. 1662.

² K. p. ltr. Familienakten, 1546 jun. 17. „Darinnen viel Gebeu von Holz und Schütt auf die *hungarisch Manier* beschehen.“ — Mivel a magyar kapitányok alaposan értettek a várépítéshez, a király ilyeneket is többször küldött *kastélylátni!* Szolnok építéséhez például a jeles Losonczy Istvánt küldé

Az 1551. évben Sigismundus de Prato Vecchio Pisanus építőmester ment Lippára, hogy az ottani várat megvizsgálja. Onnét jelenti a királynak, hogy a vár igen alkalmatlan helyen épült: „munita est palis modo *Hungarico*, non satis expleta terra“. Ugyanez a várépítőmester a király parancsára Temesvárt is megvizsgálta s onnan jelenti: „munitum est palis defixis, modo *hungarico*“ etc.¹

Az 1571. évben biztosok mentek Légrádra, hogy a Zrinyi György építette új várat megszemléljék. A biztosok jelentése szerint az új vár magyar módra („auf die ungarische Art“) épült kettős töltött palánkkal s négy gömbölyű bástyával. Az egész vár földből és fából készült.²

Székesfehérvár visszafoglaltatván a töröktől, az összelőtt bástyák és a ledöntött falak helyébe *magyar módra* erős, sározott palánkot építettek.³

Ilyen és efféle jelentés természetesen igen sok maradt reánk. Tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy az idegenek is elismerték az eredeti, magyar várépítés létezését. Sőt igen gyakran annak nagy előnyeit is kiemelték.

A magyar sövény- vagy palánképítés már a XV. században dívott. E század végéről ránk maradt Sza-

1550-ben. Losonczy a kastélylátásról aztán okt. 1-én számolt be Nádasdy Tamásnak.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1551 aug. 11.

² Steierorsz. ltr. Kriegswesen, 565. f. 1571 május 18. Dombó. Commissionsrelation wegen Erpauung eines Castells zu Légrád. Poppendorf, Ratmannsdorf és Rindsmaul jelentése.

³ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1601. „Die niedergeschossene Wehren und Gemeur sein mit einem starken, mit Laim verklebtem Zaum, wie in Hungarn bräuchig, zugemacht und ausgebessert.“

bács rajza, s rajta világosan láthatjuk a sövényépítés kezdetleges formáját. Ez építésmód virágszakasza azonban a hódoltság korára esik. Ebből a korból már sok várunknak és várkastélyunknak a rajza áll rendelkezésünkre s így a sövényépítés tökéletesebb alakjait is szemre vehetjük. Csak az a baj, hogy a rajzok nem megbízhatók. A legtöbbje úgy készült, hogy a rajzoló nem is látta az illető várat. A sövényépítés különféle módjának meghatározására tehát sokkal többet érne e rajzoknál a pontos leírás. Sajnos, ilyen leírások nem állanak rendelkezésünkre. Így tehát az egykorú levelezések és följegyzések elszórt adataihoz kell fordulnunk, hogy a sövényépítés módjait és formáit legalább vázlatosan előadhassnk.

A régi írások a sövényépítés minden alakját a latin saepes és a magyar palánk vagy kert (kerítés) szóval szokták nevezni. Ebből azután az egyes fogalmak megmagyarázása körül sok hiba esett. Mert hiszen a sorompó, a korlát, a rovas, a latorkert, a párkány, a porgolát, a gyepű, az öntött, fonott, állított bélelt és rótt palánk, a tüskés, a sertés és a szarvazott sövény csak nem vehetők egy fogalomnak? Pedig az egykorú írások mindannyit saepes-nek nevezik. Hogy mindezeket a maguk valóságában láthassuk, ismernünk kell a magyar várat s a magyar vár egyes részeit.

Előrebocsátjuk, hogy a török és a magyar vár építésében semmiféle különbség nem volt. Az egyiket csakúgy a magyar nép építette mint a másikat. Az egyiknek beosztása csak olyan volt, mint a másiké. Nem is lehetett ez másképen, mikor mindakét félnek várai ugyanazt a czélt szolgálták; ugyanolyan támadásnak voltak kitéve, s ugyanolyan anyagból ugyanazon népnek a munkájával készültek. Nemcsak a

palánkokat és kastélyokat, de még az ostromeszközöket is a magyar nép csinálta a törököknek. „Annak fölötté — írja Prépostváry főkapitány — az sánczkast és az sánczot is ővélek csináltatják. Ha árkot kell tölteni, őket hajtják reája; sőt az ostromra is őket hajtják szegényeket.“¹

Tudjuk, hogy régi kőváraink többnyire két külön erősségből: a külső és a belső várból állottak. A török betelepülésével arra sem idő, sem mód nem volt, hogy e kővárakat, melyek különben is a hegyek tetején állottak, kibővítsék s a megváltozott viszonyoknak megfelelően átalakítsák. Tehát hogy segítettek a bajon? A kővárak tövében palánkot építettek s itt helyezték el a lovasságot. A XVI. és a XVII. században minden hegyi várunknak és kővárunknak megvolt a maga palánkja fából és földből. Most tehát ez a palánk lett a külső vár. A régi külső vár átalakult derék vagy középvárrá. A belső vár pedig maradt a régiben. A hol egykoron nem volt külső és belső vár, ott a palánk megépítésével létrejött a külső vár. Ezek tehát csak két részből állottak.

Hogy régi kővárainkat mind körülvették palánkkal, nem nehéz bizonyítanunk. A különféle évekből ránk maradt összeírások kivétel nélkül megemlítik, hogy a vár alsórésze palánképítés. A sok közül megemlítünk néhányat. Losonczy István írja 1543-ban, hogy Széchen vára palánkkal és sánczczal van megerősítve.

Véghles Kőváráról Dobó István írja 1567-ben, hogy a várnak palánkját és sánczát egykoron Fotur-

¹ Hadi ltr. Feldakten. 1594.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1543. sine dato (circumvallati és saepibus muniti).

nus Kristóf zólyomi kapitány építette, de most már dűledező félben van és újra kell építeni.¹

Regécz várának régi összeírásaiban mindenütt olvashatjuk, hogy „az vár alatt az palánk tapaszos és járomfák nélkül vagyon”.² Muráynak a palánkját is így emlegetik. Nógrád várának már a török birtoklása idején megvolt a palánkja. Ezt a mieink később többször megújították.³ Balog várának palánkja és földbástyái még a XVII. század végén is megvoltak.⁴ Enyiczke sziklavárának is megvolt a maga palánkja. Az összeírások a többi között megemlítik, hogy „az palánkban vagyon molnár csinálta jól bélelt, deszkás ajtó”.⁵ Malaczka váráról írják, hogy árokkal és falpalánkkal van körülvéve, de ez a palánk igen régi és már dűledező félben van.⁶ Füzér váráról is azt mondják az összeírások, hogy „be van kerítve palánkkal” s a párkányból lehet a várba felmenni.⁷

¹ K. p. ltr. Hung. 1567 július 17. Dobó István jelentése öfelségéhez: „saepes et aggeres, quae circa eam arcem constructae fuerant, corruerunt”. Dobó megemlíti, hogy e hatalmas palánkot és a sánczokat a szentbenedeki apátság jobbágysai építették.

² O. ltr. Urb. et Conscr. 66 f. 31 nr.

³ K. p. ltr. Hung. 14540. 1649-ben is építgetik. (Das Werk mit Baum einschneiden und mit Erden gefüllt, mit Wasser aufzuführen etc.)

⁴ Urb. et Conscr. 2. f. 24. nr. Balogvár 1671 („in propugnaculo terra impleto vulgo földbástya” etc.).

⁵ U. o. 103. f. 1635.

⁶ K. p. ltr. Hung. 14487. f. 1632. Malaczka és Detrekő összeírása. („Castellum circumdatum fossa ac desuper ligno saepimento munitum, veteri et ruinoso.”)

⁷ Urb. et Conscr. 15. f. 1665. — Fülel várának, Lévának, Szabadkának, Ungvárnak, Fogarasnak, Letha-várnak Korponának, Kassának stb. úgy a XVI. mint a XVII. században megvoltak a palánkjai.

Régi kőváraink a palánkkerítéssel, vagyis a külső várral erősségre és terjedelemre egyaránt sokat nyertek. A külső palánk távoltartotta az ostromló hadat s megnehezítette a kővár lövetését. S ha az ellenségnek sikerült is a külső palánkot elfoglalnia, a derék és a belső vár még mindég ellenállhatott az ostromlóknak. Az 1554. évben megesett az a különös dolog, hogy a törökök árulással kézrekerítették Fülek belső várát. A középső földvár és a külső palánk pedig a mieink kezén volt.

A hegyi váraikon kívül a török ellenében lévő nagyobb váraink is jobbára hármassal erősségből állottak. Kőépítmény ezekben vajmi kevés volt. Legfőljebb a belső várban akadt kőből készült erősség vagy egy magasabb torony. A török ellenében emelt végházainknak is a palánk volt a legnagyobb erősségük. Nagyobb végházaink közül megemlíthetjük például Gyula várát, mely minden részében magyar módra épült. Bornemissza és Mágochy főkapitányok kezdték e helyet építeni. De az ő építkezésük csekély jelentőségű volt.¹ Különben is hamar romlásnak indult. Mikor Kerechényi László foglalta el a főkapitányságot, alig lehetett már Gyulát várnak mondani. „Oly pusztába szállottam — írja 1561-ben Kerechényi —, mintha az mezőn volnék; mégha tiszta mezőn volnék is és népem volna, inkább bíznék hozzá.”²

Kerechényi azonban nem vesztette el önbizalmát. Értett a várépítéshez; hiszen Szigetvárat is ő hozta rendbe! Tehát a saját tervei alapján hozzáfogott Gyula

¹ K. p. ltr. Hung. 14348. f. 1564. jun. 4. A commissariusok jelentik: „Quidquid enim Magochius et subsequentes capitanei munitionis fecerunt, certe exigui momenti fuisse judicavimus.”

² Nádasdy levél.

újra építéséhez. Az 1564. év nyarán a külső vár kivételével már elkészült a jeles erősség. A királytól küldött biztosok megsejmelvén az új várat, nagy meglepetéssel jelentik vala ő felségének, hogy Kerechényi Isten segítségével befejezte a nagy munkát. A vár igen erős! A palánkok kívül-belül hatalmas tölgyekből készültek, miket erős kötések fűznek egymáshoz. A palánk belsejét vízzel föleresztett agyaggal töltötték, s fasulyokkal keményre verték. A palánk belése ily módon oly szilárd lett, hogy ha a palánkarók kidőlnek is, az agyaggal magában is megáll. A földdel töltött palánk szélessége mindenütt 30 lábnyi. A külső palánk magassága körülbelül öt ölnyi. A várnak három nagy bástyája is van. A vár árka 60 láb széles és ebben egy magyar kopja mélységű a víz.

Most már — írják a biztosok — csak a külső vár bástyáinak a fölépítése van hátra. Ezt is megcsináltatta volna már Kerechényi, ha a föld népét az ország végzése ellenére reá merte volna hajtani.

Az 1566. ostrom előtt már a külső vár erősségei is elkészültek. Érdekes jelenség, hogy Kerechényi csak akkor hozatta le Gyulára Nardinus Mihály várépítőmestert, mikor az erősség már nagyrészt készen állott! ¹

A mint Gyula, úgy Sziget vára is magyar módra készült erősség volt. Ezt is a magyar kapitányok és az udvarbírák építették. Itt is Kerechényi épített legtöbbet. ² Az 1556. évi ostrom sok kárt tévén a várban, nagy részét teljesen újra kellett építeni. Bár az udvar

¹ K. p. ltr. Hung. 14350. fasc. 1566 február 7. Kerechényi jelentése őfelségéhez.

² Az 1555. évi szigeti számadások Panka nevű építéssz emlitenek, a ki Szigeten tartózkodik. (Nemzeti Múzeum.)

ez alkalommal leküldte oda Myrandula és Woltholyna¹ építőmestereket, de nem ezek, hanem Horváth Markó kapitány és Sennyey Ferencz vezetik az építést. Mindkettőnek a munkásságáról több levél tanuskodik. Az 1558. évben írják például Nádasdy Tamásnak Szigetről: „Nagyságod népei igen mívelnek; nagy öreg bástyát kezdtek csinálni, *kinek palléra Sennyey Ferencz uram*, melynek mását nem láttam. Erős és szép kapuja leszen, melyet nevenzendő leszünk Nádasdy bástyájának.“²

A következő évben maga Horváth Markó főkapitány jelenti, hogy a külső várban elhányt bástya helyén a palánkfalat már mind felállíttatta s földdel meg is töltette. A jobbágyság naponkint dolgozik rajta. A külső várban a kapu mellett való bástya töltésével együtt készen vagyon s körül is van már tapasztva. A város felől való bástyát — írja Horváth Markó — április 28-án kezdetem palánkkal körülállatni, holnap a bástyacsináláshoz kezdek. A földet bontatom és kötéseket szereztetek benne. Amennyire lehet, örömet míveltetek mindenképen a váron.

Horváth Markó a levele végén megemlíti, hogy a törökök is erősen dolgoztatnak Pécsen. Az árkokat vájattják, tisztíttatják és szélesbítetik. Öreg fát hor-

¹ U. o. 1558. Nos Paulus de Myrandula architector regiae majestatis in Zigeth. A következő évben meg Wolthelyna-t említik a számadások. Ez is architector-nak nevezi magát pedig csak kőműves volt.

² A szigetvári építkezésekről szól az a kelet nélküli jelentés, mely azt írja, hogy a munkások egy része a régi palánkfalakat bontja, a másik rész a lerontott palánk helyébe az újat csinálja, a harmadik a fonást végzi, a negyedik pedig a tapasztással és a sánczok készítésével foglalkozik. (O. ltr. Zrinyi levélt. 9. csomó.)

datnak; mert a kőfal mellett palánkokat akarnak csináltatni és azt földdel tölteni. A szegénységet hajtották a munkára; most 5400 ember dolgozik ott.¹

Teljesen magyar módra épített vár volt Kanizsa. Minden része fából és földből készült. Még a körülötte lévő kastélyok, vigyázó házak és górék is csupa palánk-építmények voltak. Tudjuk, hogy Kanizsa Nádasdy Tamásé és feleségéé volt. Az 1558. évben Kanizsát újra építtették. Az építés vezetője Szele Jakab uram (Nádasdy udvari tiszte) volt. Ő kigyelme az építkezésről több igen érdekes levelet bocsátott Nádasdyhoz és Csányi Ákoshoz. E levelek és Kanizsa összeírása alapján tudjuk, hogy Kanizsa vára is három részből állott: külső-, belső- és középvárból.²

Szele Jakabnak 1558. évben kelt levele szerint a palánkfalak és bástyák bélelésén dolgoztak; de nem lévén elég vasszegők, a kötéssel és a bélléssel kissé hátramaradtak.

A következő év január havában már azt jelenti Kanizsáról, hogy a Rajky bástyája és a kapu mellett lévő bástya közt elhuzódó palánkfalnak bélelését és fonását elvégezték, s a harmadik középső falat is felállítottak. A kapu mellett lévő bástya is elkészült. Ennek temérdeksége kívülről három öl, két belső oldalán pedig két-két öl. Máté diák bástyája is elkészült a

¹ O. Ltr. Nádasdy Tamáshoz, 1559. máj. 7.

² O. Ltr. Nádasdy számadások: Kanizsa 1556. évi összeírása. Megemlíti a Rajky bástyáját, a Délső bástyáját, a Jézus kapuját, a Kenéz kaput, a külső várt a középvárt és a belső várat. Magyar Bálint írja 1555. decz. 6-án Nádasdynak: „Továbbá azt írhatom nagyságodnak az palánk felől, hogy az állatása és fonása ez két nap megkészül, de a sározása nem tudom mi módon lehet.“

felső lövőhelyekkel egyetemben. Már meg is gerendázták. Négy mestergerendát tettek bele. A Szalay Lénárt és a Máté diák bástyái között lévő falnak belső részét és elvégezték s meg is fonták. „Ha mívesünk volna — írja Szele Jakab — bástyát és az falt kellene töltenünk földdel. Továbbá az szegénységnek enniök és inniök kell adnunk, kivel szaporább és istenesb leszen. Az tavvali műnek szaporasága is attól vala, hogy ebéden, vacsorán két-két tál étket adtunk az szegénységnek és ferestekembe és időközbe bort és kenyeret adunk nekik. Továbbá ha valamely falt és bástyát megépítünk, ha meg nem sendelyezik, időnap előtt elvesz. Továbbá ha az gonosz út engedi, hogy az palánk-karófát behordhatnám, az Hászár Pál bástyáját is megbéleltetném ez farsangba; de gonosz útá nagyon az fahordásnak.“¹

A hogy Nádasdy tisztjei Kanizsát megépítették, úgy találjuk azt még akkor is, mikor már királyi fővégházzá lőn. Wesenstein császári építőmester az 1570. évben írja, hogy Kanizsának sövényépítéssel készült és földdel töltött öt bástyája van. Palánkfalai is ily módon készültek.²

Még mikor török kezére jutott Kanizsa vára, akkor is állandóan a vidék jobbágysága építi s javíttatja a palánkokat és a bástyákat. Tehát bizonyos, hogy a törökök sem építettek ott semmit kőből.³

¹ Nád. level. 1559. jan. 27. Csányi Ákoshoz.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1570. aug. 15. Kanizsa.

³ A kanizsai alajbég még 1688. febr. 24-én is a falvak népére bocsát rendeletet, hogy szállítsanak olyan palánkkarókat, melyeket a palánk mellé sűrűn a vízbe vernek; továbbá négy szegre faragott, vastag palánkkarókat, melyeknek hossza öt öl legyen s végül falnak való karókat. (Körm. ltr. Missiles.)

Oláhújvárról (Érsekújvárról) tudjuk, hogy minden résziben magyar módra épült erősség volt — földből és fából. Trencsén és Nyitra megyék jobbágysai építették, s ezek is javították állandóan. Ki volt a várnak magyar mestere, nem tudjuk. Az bizonyos, hogy a legnagyobb palánkvarak egyike volt. Az 1614. évben Koháry Péter javíttatja a várat. Ez alkalommal írja: „Az bástya töttésén mindennap rajta vannak, de igen szaporátlannak látszik, minthogy igen nagy az épület!“ A vármegyék — írja ugyanő — a palánkfa helyett pénzt kínálnak, de ő ez ajánlatot nem fogadhatja el, mivel e vidéken nincsen annyi fa és szeker, a mennyi a vár építéséhez kell.¹

Néhány évtized múlva Érsekújvárt ismét újból kellett építeni. Ez alkalommal maga az esztergomi érsek intézi az építést. Roppant erővel dolgoznak a váron — írja ez alkalommal — s várakozáson felül jó sikerrel. Már negyven hajót elhasználtunk. A Csallóközből rengeteg sok fát, sok ezer ölet hoztak egészen Naszvadig. Az ő felsége adta 200 mázsa vasat már felhasználtuk. Még 40 hajó és 200 mázsa vas kell.²

A sok vas a palánk és a bástyafalak kötéséhez kellett.

Eger váráról tudjuk, hogy az 1552. évi ostrom idején legfőbb erőssége a külső vár, vagyis a magyar

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1614. Koháry jelentése. Az újbóli főkapitány Zamaria Ferrando írja 1584. szept. 16-án. Trencsén megyének: „Most jó módunk volna az építésben, ha kegyelmetek az munkásokkal megsegítne; mert most az víz miatt békeségben volnánk, a vár környéke minden felől száraz volna. Szabadon áshatnáják az árkot és az bástyákat és bástya szögét tölthetnéjük. Az szegénység is immár jórésze vetését is elvégezte.“ (Trencsén megye levélt.).

² K. p. ltr. Hung. 15633. f. 1654. aug. 13. (Laus deo, hucusque et pergo supra omnium opinionem etc.).

módra épített palánk volt.¹ Az ostrom után való években e palánk fáját az egri gyalogok mind eltűzelték, sőt a vár építésére hordott hatalmas tölgyfákat és fonó vesszőt is nagyrészt tüzelőnek használták.²

Mivel a királyi biztosok a palánk újraépítését rendelték el, Mágochy Gáspár még az évben hozzáfogott az építéséhez. Falnak való hatalmas, vastag tölgyeket, kasnak való vesszőt stb. hozatott.³ Aztán a külső palánkot megépítette. Az utódja: Ungnad idejében azonban a német katonaság nem kapván tüzelő fát, a palánkot újra széthordta és eltűzelte.⁴ A következő kapitánynak tehát újra kellett a palánkot építtetni.⁵

Úgy látszik, hogy a palánk javításra vagy építésre szolgáló faanyagot más végházakban is többször eltűzelték. Az 1612. évben például Thurzó György biztosokat küldött a végházakba a visszaélések megszün-

¹ Orsz. Ltr. Tört. eml. Belügy, 1564. *Relatio commissariorum*: „In exteriori arce saepes seu vallum, quo tempore expugnationis Agria praecipue defensa est, pali saepesque tota per pedites sit combusta.“

² K. p. ltr. 14376. f. 1564. A Mágochy Gáspár főkapitány beigtatását végző biztosok jelentése, (*Robora seu trabes palique . . . una cum virguletis quoque — per pedites in maximum et evidentissimum detrimentum arcis sunt combusta*).

³ O. ltr. Lymbus. III. sor. 5 csomó: *Invent. Agriense 1564*: magna, crassa et longa robora vallo aptissima vulgo palánknak csinálására, ligna mediocria vulgo kasoknak való vesszőket, majora et crassa vulgo palánknak valókat numero 2034 etc.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1574. márcz. 17. Névtelen jelentés Miksához és Rudolphoz Ungnad ellen.

⁵ Eger tartományának szolgáltatásai közé tartozott a vár építése és a fahordása is. Az 1573. évi *urbarium* írja például: *Item dabuntur nomine colonorum capituli Agriensis pro anno centum currus virgultorum quae Faschinas appellant*“ etc. (K. p. ltr. 14362. f.).

tetésére; mert tudására jutott, hogy a végházakban lévő tölgyfakészletet és palánkkarót a katonák a maguk czéljára fordították.¹

Említők már, hogy Putnok teljesen palánképítmény volt. Ugyanezt kell mondanunk Kálló és Ónod váráról is. Az utóbbinak a palánkját jobbra Zemplén és Abauj megyék építgették. Az 1647. évben például Zemplén megye írja, hogy az ónodi palánkot a bástyákkal, a külső latorkerttel s az árkokkal együtt megépíti. „Abauj megye az huszárvár előtt való bástyától fogvást azon palánkot és latorkertjével s árokjával az fölső kapuval egyetemben vette magára.”²

Az úgynevezett *hajdupalánkok*, melyek jobbra csak a XVII. században épültek, egytől egyig fából földből készültek. A mint tudjuk e palánkok sok keletlenlenséget okoztak a törököknek, ezért az 1616. évben erősen követelték a hajdupalánkok elrontását.³

Kassa városának erőssége teljesen magyar módra épült. Palánkja és bástyája fából és földből készültek. Pedig tudjuk, hogy a hatalmas bástyákat Schwendi Lázár építette. Tehát még a német hadvezér is jónak találta a magyar sövényépítést.⁴

¹ Trencsén megye levélt. 1612. május 26.

² Rákóczi ltr. 1647. nov. 17. Monaky Miklós 1612. április 10-én írja, hogy az ónodi ó palánknak egy nagy darabja bedőlt. Az Ónod körül lakó molnárok felrendelését kéri, hogy várkaput csináljanak.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. 1616. febr. 2. és febr. 17. Itt van Sáros és Zemplén megyék fölirata is a nádorhoz „a hajdupalánkok elvonatása” ügyében.

⁴ K. p. ltr. 14393. f. 1588. A felsőmagyarországi várak megvizsgálására küldött biztosok jelentik Kanizsáról: Statum civitatis diligentissime ac perlustravimus reperimus *propugnacula*

Szendrő vára három külön erősségből állott. A felső vár sziklán állott s kőből épült. A másik két vár ellenben már sövényépítés volt. Erről a sövényről vagy palánkról jelentik 1588-ban, hogy bár nagy költséggel épült, most teljesen pusztuló félben van.¹

Szendrőről írják a biztosok 1608-ban, hogy ott három erősség van. Az első a hegyen való vár, melyet Újvárnak hívnak; a második a Bebek vára, a harmadik a Földvár, melyet német várnak is hívnak. Ezeken kívül van két huszárváros palánkkal körülvéve.²

A királyi biztosok a három erősséget imígyen írták le:

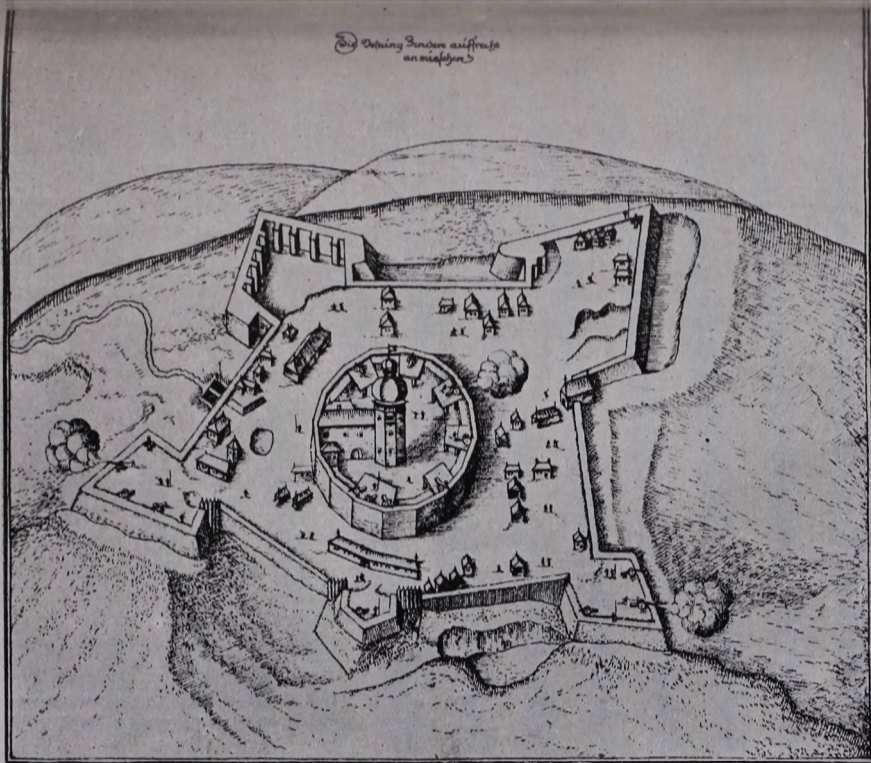
„Az hegyen való vár olyan, kiben lövészerszám vagyon és őrizők is porkolábbal tartatnak benne. Ezt az várat kezdték volt építeni és nagyobbban fundálni, melynek most is minden fundamentuma megvagyon és bástyájának is jobb részét kövel igen szépen meg-rakták. Mely épületet hogyha véghőzvittek volna, hát Magyarországbán egyik erős végház lött volna ez fő-képpen Eger ellen és ebből az helyből oltalmazhatták volna meg az Tiszán innen való földet. Mert ez oly hely lehetne, ha megépítenék, hogy három Egernél is erősebb volna. Ennek penig az építése igen könnyű moddal lehetne; mert mind fővénye, fája, mesze, köve helyben vagyon. Azért fölötte igen szükséges, hogy ez megépíttessék.“

„Második vár, melyet *Bebek várának* neveznek szintén az alsó oldalában vagyon az fölső várnak,

ca quae exegesta terra saepibusque quondam Lazarus Schwendi extrui curaverat esse lacera et ruinosa.“

¹ U. o.

² U. o. 14435. f. 1608. aug. 9.

Szendrő vára a XVII. században. Eredetije a Köz. pénz. ltr.-ban.

kit most legfőbb erősségnek tartunk itt, kiben az derekas lövő szerszám és egyéb munitio tartatik. Oly hely azért ez és erősség, hogy az felső vár nélkül igen semmi, hogyha az meg nem építtetik. Minekelőtte ezért az felső vár megépíttetnék, szükséges, hogy ez az Bebek vára jobban megerősítessék két kisdéd bástyával, árok tisztításával és benne levő romladozott házaknak újításával, bótozásával és sindelyezésével, hogy élésnek való hely lehetne és több ember lakhatna benne. És könnyű költséggel megkészülhetne, mivel minden építésre való eszközök helyben vagynak.“

„Az harmadik vár, melyet *német várnak* is hívnak, oly alkalmatlan helyen építtetett, hogy ellenséget ember meg nem várhatna benne, ki meg is próbáltatott az elmúlt esztendőben. Azért szükség, hogy az *huszár-városa* felől való töltése levonattassék és az *huszár-város*hoz foglaltassék palánkkal, hogy ez is *huszárvár* legyen, ez okért, hogyha ellenség találkoznék, bele ne szállhasson és az több helyeknek ártalmokra ne lehessen.“

„Az huszárvárosok is szükséges, hogy palánkkal megkeríttessenek. Minthogy az vitézlő nép az huszárvárosokban laknak, kiben ha véletlenül történnék valami szerencsétlenség, ismét következnek az derék erősségnek is veszedelme.“

Ugyanezen biztosok Tokaj váráról azt jelentik, hogy a külső várnak palánkja oly hitvány, „hogyha a víz körülötte nem volna, nem várnak, de ólnak is rossz volna; mert lovon is felmehetni a kerítésnek oldalán, gyalog annál inkább“. Ónodról ugyanezek azt írják, hogy dűledező és romlott palánkjain át a farkasok ki- és bejárnak.

Még leghatalmasabb kőváraink: Győr és Komárom is kezdetben magyar módra készült sövény- avagy palánképítményekkel voltak körülvéve. Ezeket csak lassan-lassan helyettesítették kővel és téglával.¹ A Győr és Komárom körül lévő kisebb erősségek és vigyázó házak pedig nemcsak a XVI. század, de a XVII. században is mindig magyar módra épültek. Komárom mellett volt például a Szent-Péter nevű palánk („das alte ungarische Castell“), melyet 1661-ben elbontottak s helyébe ujat építettek. Bár az építőmesterek nem magyarok voltak, mégis magyar módra fából és földből építették újra.² Ugyanígy készült a Komáromot védő Szent-Fülöp nevű palánk is.³

Rendkívül sok kisebb erősségünk volt a horvát-szlavon határok mentén. Mivel ezek is nagyjából földből épültek, a törökök jobbára tűzzel pusztították el. Még Varasd és Valpó is palánkerősség volt. Nádasdy Tamás írja 1539-ben ő felségének: Szenchey Kristóf viczebán mást nem tehet a várakkal és a kastélyokkal, mint hogy üresen hagyja és elégesse. Ap-

¹ A XVI század közepén a győri magyar vicze-kapitánynak kellett a vár egy részét palánkkal erősíteni. („Ain Zaum von dem Wiener Thor herumb machen bis zu der Hungarischen Pasteien am Raaber Wasser.“ Orsz. ltr. Lymbus, II. sor, I. fasc. sine dato) Alsóky László deák írja 1577. aug. 11-én Győrről, hogy a palánkot eltörték s égették, tehát újra kell csinálni. „Megizentük az hodolt falukra, hogy vesszőt hozzanak és tapasztani jöjjenek; ha reá nem jönnek népet kérek és rájok megyek büntetni.

² „mit doppelten, hinter einander stehenden Palisaden versorgt“ etc.

³ K. p. ltr. Hung. 14564. f. 1661. Relation, was in diesem 1661. Jahr an der neuen Fortification und beiden Palanken zu Komorn erbaut worden.

parócz, Britviczina stb. faerősségek lévén, a fundamentumig el lehet égetni.¹

A melyik erősséget a töröktől megtarthatták, azt folyton javígtatták. Ungnad János jelenti például 1553-ban, hogy rengeteg sok ember dolgozik Iváncs várán. Egyik a másikat akadályozza a munkában. Nem kéne egyszerre ilyen tömeget a munkára rendelni.²

Az 1558. évben Teuffenbach Varasdról kéri a nép fölhirdetését, hogy Kaproncza építésére fát hordjon.³

Ugyancsak Kaproncza és Iváncs erősítésére 1573-ban minden füsttől 12 mívest, 12 öl hosszúságú palánk-fát és négy-négy szekér vesszőt kérnek.⁴

Giczy Farkas írja 1569-ben: „Im most az Zlati kastélynál építettem kerítést az kastély kívül, sároz-tatom és az árkot körös környül ásattam; abba mind víz vagyon. Héjazatján meg azonképpen építettem most az szegénységnek oltalmára“.⁵

Sziszek várának a palánkja, a mint tudjuk, hatalmas ostromot állott ki. Az 1595. évben újra építették, még pedig a szokásos magyar sövényépítéssel.⁶

¹ Cs. és k. ltr. Sárvár, 1539. okt. 3.

² Erdődyek galgóczi ltr. 1553 szept. 8. Pettau, Erdődy Péterhez.

³ U. o. 1558 decz. 24. Erdődy Péterhez. (damit sy das Holz fuernemblich geen Kopreinez auf ihren Kosten führen lassen, darzue sy pilliche Roboth und Holz füren schuldig sein).

⁴ Grazi tart. ltr. Kriegswesen 565. f. 1573. („Bizodalmas komám uram! minden füsttől“ etc.).

⁵ Nádasdy level.

⁶ K. p. ltr. Hung. 1595. A zágrábi káptalan jelentése: „pro laboratoribus, qui moenia a Colapi aggeribus ex terra et virgultis contextis obstruxerunt et unum propugnaculum a fundamento similiter terra excitarunt ac antemurale munierunt, 200 Flr.“.

A magyar módra, fából és földből épült erősségek, kastélyok, vigyázó házak, górék stb. felsorolását természetesen a végtelenségig folytathatnók. Nálunk ugyanis a hódoltság korában minden hely meg volt erősítve, s mindenütt a magyar módot használták. A különbség jobbára csak az anyag és az építés szilárdságában mutatkozott.

Mivel a hódoltság területén a töröknek is a mi népünk építette a várakat, s mivel a török is jónak találta a magyar építési módot, tehát az ő várai és kastélyai semmiben sem különböztek a mieinktől. A török és a magyar várak egyformaságának a következménye, hogy mindkét fél a várszállás és az ostrom dolgában ugyanazzal a szokással és móddal élt.

Ha egy-egy török várnak vagy kastélynak a leírását olvassuk, szinte azt véljük, hogy magyar várral van dolgunk. Ha magát az építést, a fahordást, a jobbágyok fölhirdetését stb. figyeljük, megint csak arra az eredményre jutunk, hogy a török e téren is teljesen a mi szokásunkkal élt.¹

Evlia Cselebi több török várnak a leírását ránk hagyta. Ezekből világosan láthatjuk, hogy a törököknél is járta a kettős és a hármas várak építése. Temesvár külső vára Evlia Cselebi szerint hatalmas tölgyfákból készült fal volt. Fonott sövénye mézsszel volt

¹ Szaniszló pécsi püspök jelenti 1543 ápril 10-én öfelségének, hogy a törökök Valpo mellett erősséget csinálnak. „Numerum plebejorum et rusticorum magnum, secures, seras, terebra, ligones et idgenus ferramenta habentium secum habet, quibus ingentem secari et succidi silvam et materiam, liquaque fabricari vel ut aiunt in fortalitium munitionemque ex opposito arcis Valpo extruendam.“ (Cs. és k. áll. ltr. Hung.) Szakasztottan így ment ez nálunk is, ha gyorsan új kastélyt akartak építeni.

becsapva, tehát valóságos kőfalnak látszott. A kö-zépső várnak fala kettős czölöpsor, melynek közét cementtel és mészszel töltötték ki. A belső vár kőből épült.

A palánk tölgyfaoszlopait — írja Evlia — negyven év után kihuzogatják s helyükre újakat vernek. A vár építésére és javítására hetven falu népe tartozik ingyen munkával.¹

Evlia ezenkívül még egész sereg török palánk leírását adja. A leírások többé-kevésbbé megfelelnek a valóságnak. A neoquistica commissio készítette összeírásokban ugyanis megtaláljuk mind e palánkokat s így van mit összevetnünk Evlia leírásával.²

II. A magyar vár részei.

A magyar és a török váraknak, kastélyoknak és vigyázó házaknak legkülsőbb kerítését *latorkertnek* hívták. A mint maga a szó is mutatja, ez nem anyyira védelmi mű, hanem inkább a latrok távoltartására szolgáló kerítés volt. Ezért használták a kúriák, a majorsági épületek és az ólak bekerítésére is.

A latorkert sűrűn egymás mellé állított, hegyes karókból való kerítés volt, melyet sem nem fontak, sem nem tapasztottak. A várainknál rendszeren a külső vízárók partján állították fel. Néhol pedig a vízbe

¹ Temesvár vára a törökök idejében ötszögű volt. Ez a forma nálunk is közönséges volt. Kanizsa vára is ötszögű volt.

² K. p. ltr. 15423. f. 1696. Egész sereg palánkot sorol fel. Budától Tolnamegyéig. A lakók házairól ez összeírás többnyire ezt mondja: „von Zaum aufgerichte, mit Khot verworfene Rohr und Heu zugedekte Häusl“. A sövényépítés tehát a házaknál is közönséges volt.

verték a hegyes karókat. A törökök a latorkertet rendszeresen csak akkor állították fel, mikor a vár megszállásától kellett tartaniok.

A latorkert nem a palánknak való vastag törzsek-ből, hanem az erősebb karókból csinálták. Beniczky Ferencz váczi kapitány írja: a váczi palánk építése alkalmával: „A palánkkaró és a palánkfa közül egy sem volt jó palánknak, tehát latorkertet a vár körül csináltattunk belőle“.

Mivel a latorkert készítése igen könnyű és gyors munka volt, majd mindenütt alkalmazták. A latorkert már 1510-ben előfordul. (*Fossatum latum cum aqua abundante plenum cum latorkert*“.) A Nádasdy-féle számadásokban 1541-ben szerepel a latorkert.¹ Sennyey Ferencz 1543-ban írja Kapu várából, hogy az árkot újra ásatja és belül latorkerttel véteti körül.²

Végles váráról írják a palánk építése alkalmával: „boronából róttak huszonkét ölnyi kerítést, melynek az közit mind földdel töltötték meg és azmennyre az borona-tötés vagyon, latorkert is kívül annyira vagyon környül.“³

Vásárosnamény „felállogatott palánkfákkal volt meg-rekesztve“, azaz hogy latorkerttel volt kerítve.⁴ Szentmiklós kastélyról írják: „Az kastélynak külső kerítése latorkert; az második kerítés sövényből való, szalmá-

¹ 1541—50. 6. fasc. „A primo ponte viae publicae sorompos inter latorkert“.

² Nádasdy level. 1543 júli 12. (et cum latorkert in parte interiori circumducere.)

³ Urb. 90. f. 15. nr. 1636.

⁴ U. o. 90. f. 28. nr. 1668. Kátay Ferencz kuriájáról írják 1671-ben: „Vagyon egy kastély, mely környöskörül tapaszos palánkkal kerített és külső kerítése latorkerttel“.

val fedett s kívül tapaszos; az belső kerítés boronából rótt, sindelyes“. ¹

Szilágycseh várának összeírása azt mondja, hogy a külső kerítés „hegyes karóval sűrűn vagyon állítva, sövény és serte nélkül“. ²

Ilyen és efféle feljegyzés seregével maradt ránk.

Valamint a sövény és a palánk, úgy a latorkert csinálása is a jobbágyok dolga volt. Szombathely XVI. századi összeírásai például a város lakóinak terhéről a többi közt ezt irogatják: *debebunt disponere saepes lathorkertek circa castrum*. Zemplén és Abauj megyék magukírják, hogy Ónod latorkertjét nekik kell csinálniok. ³

A latorkertnek természetesen kapujának is kellett lenni. Ezt a kaput *sorompónak* vagy sorompós kapunak nevezték. Néha — különösen török levelekben — ugyanez a sorompó *korlát* néven is szerepel. A sorompó a külső vár kapujának a védelmére szolgált. ⁴ Nem volt egyéb, mint erős fából készült rácsos kapu.

Mivel a várkapuhoz csak a sorompón át lehetett jutni, a rácsos kapu sok kemény harcznak volt a ta-

¹ U. o. 53. f. 20. nr. 1673. Székely András kuriájáról írják: „Kő udvarház, mely falalánkkal és tapasztással vagyon körülbelül, rész szerint latorkerttel kerített“ (u. o. 57. f. 57. nr. 1670.).

² K. p. ltr. 15483. Siebenbürgen, 1682. Invent. Szilágycseh. — Gyalu várának 1676. éve és említi a latorkertet: „A Havas felőli részen felállított öreg karó-palánkkal, latorkerttel megerősítve“. (Erdélyi fiskális ltr. IV. 259. A. 1676.)

³ Rákóczi ltr. 1647 nov. 17.

⁴ Veráncsics írja Gedő váráról: „*intra clathra sarampo a nostris nuncupata, quibus arcium et oppidorum portae praemuniri solent, sese receperunt*“ (Monum. Hung. Veráncsics 8. k. 171—172. l.).

nuja. A végbeli vitézek leveleiben gyakran olvashatjuk a sorompónál vívott küzdelmek leírását. Török Ferencz például többször említ ilyesmit. Az 1556-ban a fehérvári törököket a sorompóig szorította.¹ Veráncsics írja, hogy a füleki törökök Gedő vára alá száguldottak s a sorompón át be akartak törni. A mieink befelé, a törökök pedig kifelé húzták a sorompót.² Végre is a magyaroknak sikerült a sorompót bezárni. Mire a törökök elvonultak.

Az 1589. évben Ferhát budai basa panaszolja, hogy Dobó Ferencz vitézei Nógrád várára ütöttek „és szintén az sorompóján is bémentek volt, kit levágtak, kit elvittek elevenen“.³

Verebélyi Gergely írja 1616-ban: Az várat reám ostromlották ugyannyira, hogy sorompóján bejöttek. Az első várnak két kapuját is megvették. Az derék várnak felvonyó kapuját levágták és levonták, hanem én az lövéskaput tarthattam csak meg; hordókval, ganéjval hertelen bétöltvén“.⁴

Váraink régi összeírásai s az egykori levelek sok szót ejtenek a sorompóról. Nagy Antal 1550-ben Sárvarát építvén, Nádasdynak jelenti, hogy bár a csapókapu előtt sorompót kellett volna csináltatnia, ő nem „sorompómódjára csináltatta, hanem deszkás kaput készítettett, hogy „semmi ne járhasson ki rajta“.⁵

Szigetvárnak is meglévén a maga latorkertje, tehát sorompójának is kellett lennie. Tahy Ferencz főkapi-

¹ Nádasdy level.

² „Utrunque arreptis clatris vi manuum, illi eo ut claudent, ii ut patafecerent conniterentur“.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1589 ápril 25. Buda.

⁴ Körm. ltr. Missiles, 1616 decz. 11. Batthyány Ferenczhez.

⁵ Nád. level.

tány meg is emlékezik erről, írván 1550-ben: „apud portam exteriorem, vulgo sorompónál”.¹ Még Árva várának is volt külső kapuja, azaz sorompója.²

Egerszegen 1597-ben említik a sorompó-kaput, a rajta lévő vas-zárlóval együtt.³ Bosnyák Tamás füleki kapitány levelében olvassuk: „Ez Nógrád vármegyének gyűlésébe tegnap én is elmentem vala, sorompónak való fát impetráltam vala”.⁴

A kerített városoknak is meg voltak a maguk sorompóik. A debreczeni rendtartás mondja például: „Eddig sok rendbéli ember meghágta kerítésünket. Sorompón be nem kell bocsátani az szekeret vásárnap az déleesti prédikáció bevégezéséig.”⁵ A komáromi jegyzőkönyvek is sokszor emlegetik a városi sorompót. Az 1610. évben Eötvös Istvánról írják, hogy a „diószegi sorompónál megszorították”.⁶ Regécz XVII. századi összeírásai szerint ott a harmadik vagyis a külső kapu „sorompós” volt.⁷

¹ U. o. Sziget, 1550 júni 1.

² K. p. ltr. Hung. 1595. „Középső kaputól usque ad sorompo et fulturam aliter fok”.

³ U. o. 77. f. 13. nr. 1597.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1616 január 12. Fülek (Taufenbach Rudolphhoz).

⁵ Debreczeni jegyzőkönyv v. 1606 decz. 10. Így volt ez előbb is. Az 1535 febr. 14-én jelentik például Debreczenről: „Jst ain grosse Fleck, hat kein Mauern um sich noch Thor, sondern Zewen und Schranken”. (Áll. ltr. Hung.).

⁶ Cs. és k. Hung. áll. ltr. 1610. Brevis extractus.

⁷ Urb. 1644. Invent. Regecz. Huszt 1685. évi összeírásában olvassuk: „A külső palánkból az ország útjáig jó támaszos, lészás sövény-kerttel körülkerített, két *sorompó-forma*, vasretesz, reteszfős jó kapu”. — Ónodon még 1704-ben is építik a latorkertet. Az összeírás, mely ez évben készült, a többi közt ezt mondja: „Várnak, palánknak, latorkertnek építésében az

Evlia Cselebi leírásából tudjuk, hogy a törökök magyarországi várainak és palánkjainak szintén voltak sorompói. A budai basák a sorompót korlátnak is hívják. Szinán basa írja például 1585-ben, hogy 4000 magyar Divin alá jött s ott a „korlát előtt“ két törököt levágtak. Ugyanő írja: „Az komáromi révben azmely korlátot csináltak, fölséged mindjárt elrontassa; mert az frigynek ellene és bontására vagyon.“

A sorompós kapu és a külső vár kapuja között híd vezetett át a vízárkon. A bevett szokás szerint ez a híd is megvolt erősítve, még pedig rendesen hegyes fákkal kivert *levonó gémmel*, melyet csak a ki- és bejárók előtt vontak fel.¹ Más várainkban más erősítési móddal is találkozunk. Gyalu várának az árkon átvezető hídjáról írják például: „Ez árkon által vagyon az vár kapujára menő híd faragott fákból csinálva, melynek két oldala bárdolt boronafákból felrakva, két kéz felől lövő lyukak rajta.“² Vajdahunyad várában a „hosszú híd alsó végén két felől egy-egy olasz *fokos fal*“ volt.³

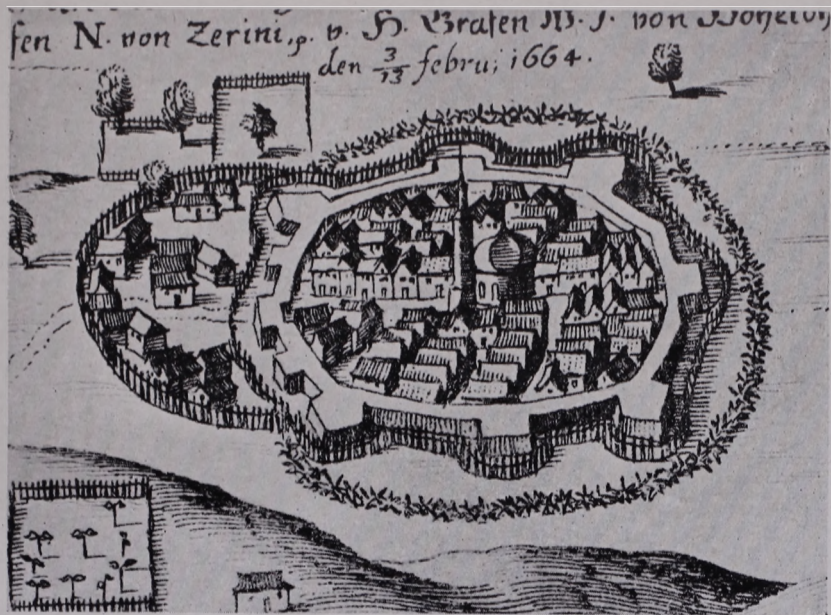
Az efféle erősítésen kívül nagyon gyakran a hidakat csupán egyszerű ráccsal zárták el.

fejedelem részről két annyi munka vitetett végbe“. (u. o. 25. f. 51. nr. 1704.).

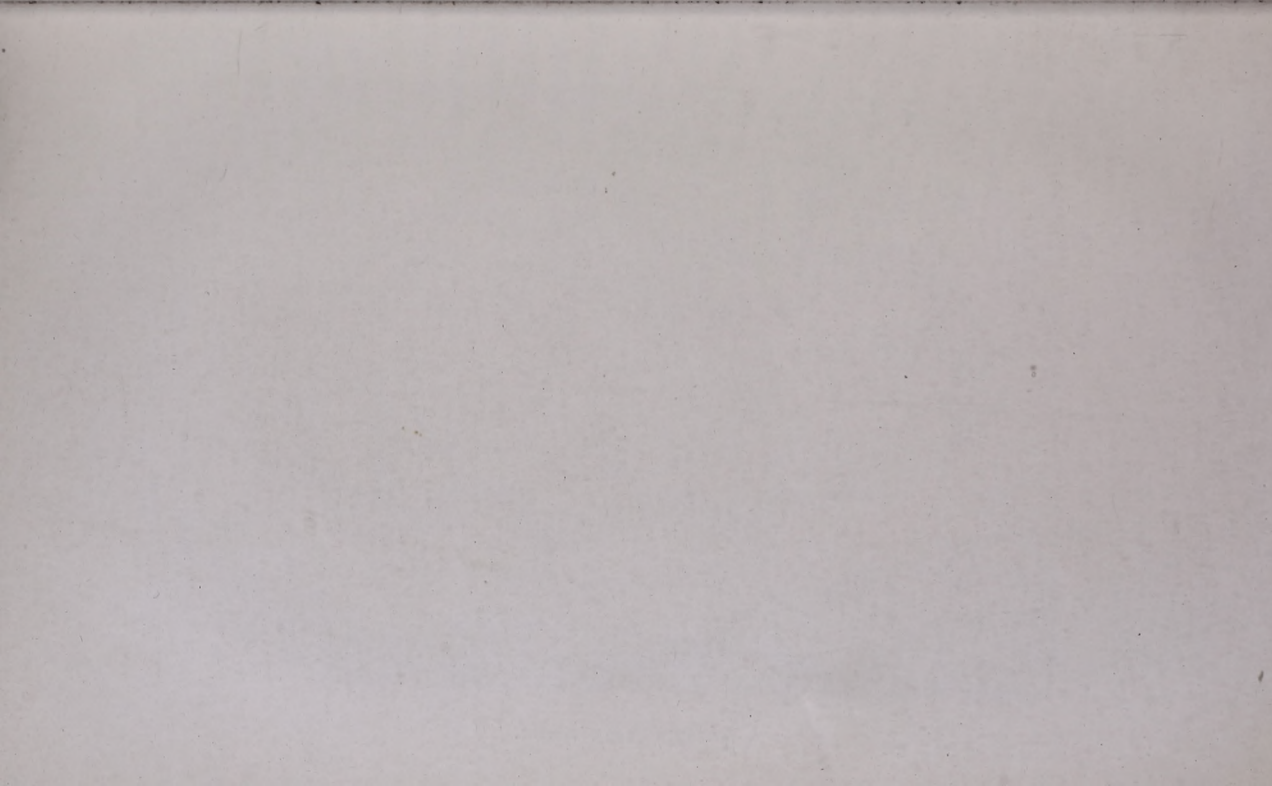
¹ Kővár összeírása mondja például: „A kapu árkocskája előtt vagyon egy hegyes fákkal megvert *levonó gém*, az mely gémnek a hátulsó részére két vastag lánczczal vagyon kötözve két rosniczakó (malomkö). A gém temérdek vasszegen jár“. A felvonó kapun is volt gém. „Ennek a *kapuvonó* gémnek közepin a tengely e vaskarikás s vaskávákon forog.“ A belső és a külső vár között a középső kapu előtt is volt *levonó gém*. (Erd. fisk. ltr. VII., 478. 1691. Kővár.)

² U. o. IV., 259. A. 1676. Gyalu.

³ U. o. II., 89. U. 1667. és X., I. L. 1685. Vajdahunyad.

A sorompó vagy körlát.

A hidakon és a felvonókapun át az ember a külső várba jutott. Ennek a kerítése már erős palánkfal volt s a külső vízárkon kívül rendesen még belső, bélelt árok is védte. A fontosabb váraknál a palánk- falon kívül még sánczot is találunk. Ennek az oldalait sövényfonás vagy bárdoltboronafa védte. Igazában tehát ez is palánkfal volt. A sánczokat rendesen sertével (tüskével) rakták körül.¹

A külső vár kapuja felett czirkálóház, góré, vagy strázsaház állott. Itt lakott a porkoláb s rendesen itt voltak a kapun állók is. A külső várba vezető kapu vagy magán a bástyán át vezetett, vagy pedig mellette állottak a bástyák. A kapukat kellett ugyanis legjobban védelmezni a betörő ellenség ellen. A kapuk voltak a vár leggyengébb részei, tehát ezek védelmére kellett bástyákat emelni.

A külső várat az egész országban *huszárvárnak*, vagy katonavárosnak hívták.² A hazai törökök is így hívták, csakhogy ők a saját lovasságukról a katonavárost *bezlia-városnak* nevezték.³

A huszárvár, vagyis a külső vár onnét vette a nevét, hogy a huszárok mindig itt a külső palánkban nyertek elhelyezést. Itt voltak a házikóik, itt állottak az istállók is. Ez utóbbiak néha igen nagy helyet foglaltak el. Némethy Ferencz például 1563-ban Tokajban kétezer lóra való istállót épített.⁴

¹ A sánczkészítő mestereket a mieink *sánczvető mester*-nek hívták. Nagy szerepük volt a tábor csinálásánál is.

² A katona szón a magyar mindég a lovast értette.

³ Székesfejérvár visszafoglalása alkalmával például a Bezlia-város került először a kezünkre.

⁴ Kamarai iratok, 56. csomó. 1563. márczius 29. Pesty Ferencz jelentése. (Stabula ad duo mille equos apta mirum in modum restaurare et aedificare fecit.)

Mivel a külső vár palánkja rendesen a leggyengébb volt, hirtelen támadáskor, várgyújtáskor vagy ostrom idején a huszárok forogtak legnagyobb veszedelemben. Az 1554. év őszén például Oroszlán bég éjjel lopva megtámadta Palotának huszárvárát s a palánkon olyan nyílást vágatott, hogy 200 török kényelmesen a huszárvárba lopózott. A törökök aztán öt órai heves harc után mintegy száz lovat és lószerszámot magukkal vittek.⁴ Ez az éjjeli támadás viszonzása volt annak, a mit a palotai kapitány (Meznyánszky) ugyanígy intézett Fehérvár huszárvára ellen. Csakhogy a magyaroknak husz lovat és hét törököt sikerült csak elvinniök.

Az 1561. évben Somoskő járt úgy, mint előbb Palota. A törökök itt is elvitték a lovakat, a szerszámokat s minden egyebet, a mit a palánkban találtak.²

Ha az efféle hirtelen való támadásokat ismerjük, megértjük azt is, miért nem akartak a huszárok a kisebb várak palánkjában szolgálni. Petheő János főkapitány írja egyik jelentésében, hogy Ő Felsége a kardja alatt levő huszárságot a kisebb végházakba rendelte. A huszárok erre kijelentették, hogy ők nem őriznek hitvány kastélyokat! Nemcsak a fejük veszedelme miatt, hanem főleg katonai tisztességük érdekében vonakodnak efféle szolgálattól.³ Azok a kis várak ugyanis csak palánkkal vannak kerítve s nincs bennük

¹ Nádasdy level. Meznyánszky János jelentése Palotáról 1554. okt. 17-én. — Nádasdy Kristóf is leírja ezt a támadást s levelében még felemlíti, hogy a törökök a „*huszárvárát mind elégették*“. (U. o. 1554. okt. 24.)

² O. L. Kisebb levélt. I. csomó, Zay Ferencz jelentése 1561. Batthyány Ferenczhez.

³ Citra jacturam non saltem capitem et rerum, sed maxime honoris quoque se minime posse illic servire.

hely egyetlen ló számára sem. Már pedig ők lovas szolgák. A melyik kisebb végházban pedig lovakat is lehet tartani, ott nincs víz s edényekben távolról kell a vizet lovaiknak hozniok. Ha pedig az erdőbe viszik a lovaikat itatni, a martalócz nevű zsvány nép mindjárt rájuk üt.¹

A huszárok e vonakodása nagyon is érthető. Hiszen tudjuk, mily sok palánkunkat elégették a törökök! S ha a huszárvárat sároztatlan, könnyebben épített palánk vette körül, a huszárokat bizony minden nap és minden éjjel a tűzveszély fenyegette.

Hogy miért tartották a lovasságot a külső várban, nem nehéz értenünk. A huszároknak nem a várban, hanem kint a mezőn volt dolguk. A portyázó török csaták ellen nekik rögtön a mezőn kellett teremniök. A várszállás idején a kirohanásokat ők intézték. A fenyegetett falvaknak és a szomszéd várkastélyoknak segítségére ők siettek. Tehát mindig kéznél kellett lenniök. A belső várban istállókat nem tarthattak; szanaszét szórní a lovasságot nem lehetett, tehát ott kellett a huszároknak is lakniok, a hol az istállók voltak, t. i. a huszárvárban. Ezen az állapoton sem a XVI., sem a XVII. században nem változtattak.

Mivel a hódoltsági faluk adóját huszárok nélkül behajtani nem lehetett; mivel a köteles ingyenmunkára is a huszárok hajtották fel a népet: magokban álló huszárvárakat is építettek, melyekben a lovasságon kívül egyéb hadi népet nem tartottak.

A magukban álló huszárváraknak a főczéljuk a falvak fékentartása és az adó biztosítása volt. Mellé-

¹ Nádasdy fogalmazványok között Petheő jelentése, kelet nélkül.

kesen természetesen a portyázó csapatok feltartóztatása körül is jó szolgálatokat tehettek.

Nemcsak a mienknek, de a törököknek is voltak ilyen magukban álló huszárváraik. Ormányi Józsa jelenti pl. 1561-ben a nádornak, hogy a török az apróbb házakat, úgymint Tihanyt, Vázsonyt stb. el fogja sze-degetni s huszárvárakat csináltat belőlük. Ugyancsak Ormányi írja 1561 ápr. 19-én a nádornak: „Azt értem, hogy huszárvárat csinálnak Hegyesd alatt. Azt is mondják, hogy Tapolczán csinálnak kastélyt, hogy bőven lovag lakhassék benne; nyilván nem értem még, hol csinálják, de nyilván huszárvárat akarnak csinálni, kit nem kellene meg hadni csinálni, mert egész Zala megye elvész belőle; mert ha megcsinálja a huszárvárat, több török lakik benne, hogynem Veszprémbe“.

Hogy a török ezt a hegyesdi huszárvárat csakugyan megépítette, azt Choron János jelenti 1562 márczius 27-én a nádornak. „Az törökök — írja — Hegyesdhez palánkot építenek, de azt nem fonjak, hanem úgy álléjták az palánkot, hogy egymást (éri?) az fa, azt bekötik által az kűfalon; immár hordják az fáját és mind keresztben kernyül ássák az palánknak árokját; mient megássák, azonnal felállítják, igen sietnek vele.“¹

¹ Nádasdy levelezések. — Az 1568. évben Thury Benedek palotai főkapitány jelenti, hogy a budai basa Batthyány várkastélyt akarja megépíttetni s belé 500 lovast vetni. Már rengeteg fát, hatalmas fatörzseket hordatott össze. Faragó mestereket és miveseket is hozatott. Ha e huszárvár megépül, Veszprém és Palota között a közlekedés lehetetlenné lesz! (Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1568 május 14.) A törökök itt már előbb is próbáltak kastélyt építeni; ezért — mint Török Ferencz írta — „*király akarhatja, hogy az falukat elégessék; azért Battyánt és az több közel való falukat is elégeték.*“

A hány huszárvár volt, annyiféle volt a palánkja vagy kerítése is. Néhol erős, földdel töltött palánk, másutt meg csak egyszerű latorkert vette körül a huszárvárat. Az onodi vár különféle évekből való összeírásai pl. azt mondják, hogy a huszárvárat fapalánk védi. „A huszárvár — mondja az 1676. évi évi összeírás — köröskörül fapalánkkal kerített volt. Ezen huszárvár a benne levő épületekkel együtt elpusztult, még az helye is elváltozott, most puszt mező, hoc addito, hogy az vár árka sertékkal vagyon bekerítve a töltésen felül.“ Szilágy-Cseh várának 1682. évi összeírása a huszárvárról ezeket mondja: „*Katona-város avagy huszárvár*, ennek kerítése, mely mindkétfelől a vár kerítésének oldalához vagyon ragasztva, vastag szálfából állított, vesszőkkel font, tapasztott kívül; öreg, kétfelé nyíló kapuja rámás, faragott tölgyfa deszkával borított, vas szegekkel sűrűn meg van verve, vaspántos, e mellett betevő kisajtó“. A huszárvár ilyen leírása után következik a vár ismertetése: „Az vár kerítése vagy palánk. Ez hegyes karóval sűrűn vagyon állítva sövény és serte nélkül. Vár hídja. Ez földbe ásott, kötéses lábakon álló, négyszegre faragott gerendával padlott. Az vár kapuja emeletös, sákosan van csinálva; öreg retesz rajta kettő; kapufél kőből rakott. Az kis kapu vas-sarkas hevederes, leeresztő pallója van“.¹

Szerencs várának 1688. évi összeírása a huszárvárról csak ennyit mond, hogy „*arx altera exterior huszárvár dicta, muro ruinoso circumdata*“. Az ungvári 1685. évi összeírás meg így szól: „Az huszárvár vas-

¹ K. p. ltr. 15483. f. Siebenbürgen 1682. Invent. Szilágy-Cseh.

tag karókkal kerített egész az Ungig. Az várba bejáró híd előtt vagyon sáncz vastag tölgydeszkából álló, földdel töltött. Ugyanazon híd előtt vagyon egy gém is vas lánczon.“ Ungvár 1722. évi összeírása ugyanerről már csak ezt mondja, hogy „ex receptaculo vulgo huszárvár“.

Érdekes jelenség, hogy a huszárváraknak igen sokszor külön kapitányuk volt. Ez a szokás főleg oly helyeken járta, a hol a belső várban idegen katonaság volt, a külső vagyis a huszárvárban pedig a magyar vitélző nép lakott. Schwendi Lázár fővezér például még a kis Krasznahorka huszárvárába is külön magyar kapitányt helyezett.¹

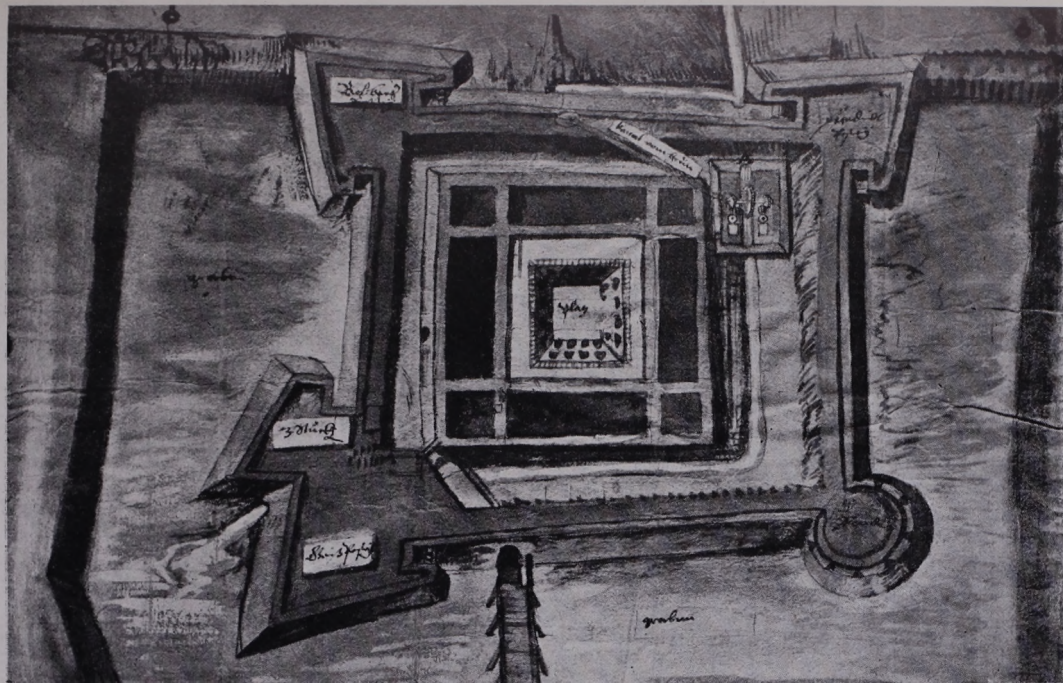
A huszárvárak még a végbeli élet megszűntével is szerepelnek. De már csak mint a régi idők emlékei, puszta helynevekként említetnek.²

A külső vagy huszárvárat a belső vártól rendszeres erősítések választották el. Az igazi erős palánképítés csak itt kezdődött; a különféle bástyák és tornyok jobbra itt emelkedtek; a sánczok és a bélelt árkok, melyekben télen-nyáron víz folyt, itt fogták körül a várat,³ itt emelkedtek a palánk mellett a fá-

¹ Így volt ez például Léván is. A huszárvár a benne lévő istállókkal együtt itt a nádasok felé húzódott. (Inter stabula et portam ad Huszarvar — sic vocatur pars quaedam arcis versus arundinetum etc. 1629 január 9. K. p. ltr. 14475 f. Hung.)

² Vajda-Hunyad 1725. évi urbariuma írja például: „Cum sua area exteriori vulgo huszárvár dicta a se parum a fluvio vulgo Zalasd dicto separata“.

³ A sánczra nézve álljon itt Gyalu várának összeírásából a következő becses leírás: „Az belső várra menvén vagyon vesszővel felrakott, földdel töltött sáncz, belső része egy darabig boronafával felrakott, apró kasok rajta. E sáncz árkának külső része sertével körülrakott. Száraz árok az egész belső

Tata palánkvára 1586-ban. Eredetije a Köz. pénz. ltr.-ban.

val bélelt és deszkával vagy fonott sövénnnyel burkolt sánczok. A hány vár, annyiféle volt az erősítés módja is. Az építkezés ugyanis a vár tartományának nagyságától és a helyi szokásoktól függött. Minél nagyobb s minél népesebb volt a tartomány, annál erősebb palánkot építhetett. Sok függött attól is, volt-e a környéken építésre alkalmas (bárdos) erdő. Mert ha messze földről, szekereken kellett az épületfát és vesszőt hozni, úgy már nem igen lehetett nagyobbyszerű erősítéseket létesíteni.

A különféle palánkok között legerősebbek az úgynevezett töltött vagy bélelt palánkok voltak. Ezeknek többféle alakjuk volt divatban. A legegyszerűbb az volt, hogy két sorban bizonyos távolságra erős boronafákat ástak a földbe; mind a külső, mind a belső oszlopokat kötéssel egymáshoz erősítették és vesszővel megfonták. A közit agyaggal töltötték ki. Ha ezzel elkészültek, a fonást mindkét oldalon megtapasztották agyaggal s a tetejét zsindelylyel, lészával vagy szalmával fedték be. Ily módon több ölnyi széles fal jött létre, melyben az ágyúgolyó vajmi kevés kárt tehetett. Az ilyen fal a lövésektől csak porzott, s ha némi kár történt is benne, azt igen könnyen lehetett helyrehozni. Kívülről az ilyen palánk igazi falnak látszott. A régi rajzokon nem is nézheti az ember másnak, mint kőfalnak. Különösen áll ez a sokszor több emelet magasságú bástyákról, melyekről senki sem gondolná, hogy egyszerű fa- és agyag-alkotmányok voltak.

vár körül négyszegben kőbül felrakva, magassága három sing". (Erd. fisk. ltr. 1676. IV. 259. A.). Kisebb váraknál és városoknál használták az úgynevezett *tövistöltést*. Ilyennel volt például Debreczen is körülvéve. Az 1606. évi városi jegyzőkönyv írja: „Noha az mi városunk csak árokkal és tövistöltéssel kerítettett körül, de azért Isten megoltalmazott volt“.

A palánképítés nehezebb és költségesebb formája az volt, mikor a vesszőt vagy sövényt teljesen mellőzték s e helyett rótt (faragott) oszlopokat állítottak két sorban szorosan egymás mellé, a két sort kötésekkel erősítették egymáshoz, a közöket pedig földdel töltötték ki. Az ilyen paláknak rótt palánk volt a neve, s rendesen 1—2 ölnyi széles volt. Choron János írja 1562 márcz. 27-én a nádornak a hegyesdi palánk építéséről, hogy „azt nem fonják, hanem úgy állítják az palánkot, hogy egymást (éri?) az fa, azt bekötik által az kűfalon“. Therjék Tamás, ki a maga korában híres palánképítő volt, 1555 okt. 6-án Kanizsáról ezt jelenti: „Az közfalnak czövekit és gerendáit felverettem vala. Immár félig fel vagyon rakva, az kik látják, mind dicsérik. Lövőhely két helyen lészen rajta: az víz-színben s azon felül“.¹ Ugyancsak Therjék a következő napon (okt. 7.) azt írja a készülő rótt palánkról, hogy két halomtöltést kellene csinálni az ágyúk számára. Az egyik halomtöltést a rajki bástyánál, a másikat a kis kertben kéne megcsinálni. E célra földhordó szekereket és száz kézentoló talyigát kér.

A rótt paláknak vagy rovásnak is többféle alakja volt. Zichy István jelenti pl. 1554-ben a kanizsai rovásról a nádornak: „Az kapu mellett ki vízárók vagyon az vízárkon által az vízben ki rovás volt, az eldölt. Azt mondja Tamás uram, hogy sövénnnyel megfonyatta volna, de mostan az víztől hozzá nem férnek; az boronáját és földét kihordotta az vízből... az vízárókba ki czövekeket felverték, kin az rovás állott“ ... stb.

¹ Magyar Bálint 1556 decz. 6-án ugyancsak Kanizsáról írja: „Az állatása és fonása két nap megkészüel, de az sározása nem tudom mi módon lehet“. (Nádasdy level)

Török Bernát ugyancsak a nádornak írja 1557. jan. 11-én Egervárról: „Az külső várnak két bástyáját rovattam vala el, fát is béven vetettem“. Ghyczy Farkas a sztinicsnyáki várról jelenti 1571-ben, hogy „bedőlt volt az kőfalnak egy darabja; még ekkoráig csak palánkkal tartottuk, hanem most hányattam volt el és rovással rovattam fel; immár jobb részét felröttük“.

Mivel igen gyakran kellett palánkot építeni és javítani, a jobbágyok ugyancsak hamar megtanulták e mesterséget. A XVI-ik századi levelekben gyakran olvashatjuk, hogy egy-egy vár tartományának a népe kitünően értett a palánképítéshez. Egyik vidék tanult árokásokkal szolgált, a másiknak népe a tapasztáshoz, a harmadik a felfonyáshoz értett jobban. Híresek voltak Szigetvár vidékének lakói a lövőlyukak fonásában. Az utóbbiakról írja Ghyczy Farkas 1562-ben, mikor a petrogorai kastélyt építtette, hogy „az kastély felállítása, fonyása, tapasztása kész; az belső palánk felállítása, fonyása kész, csak kötéseket kellene kötni, lövőhelyeket vágni. Az okáért nem váгатtam eddig is ki, hogy Ferencz uram mondta, hogy valami álgyukat bocsát be és embereket, kik szigeti módra tudnak kötéseket, lövőhelyeket csinálni. Azért küldje el őket, mert immár az kapuját beteszik . . . azért küldje el őket, az kik mind az lövőhelyt, mind az kötést tudják, csak hogy tanulnék tőlük, az itt való mesterek is tanulnának tőlük“.

Többször emlegetik egyik-másik községnek kitünő tapasztó vagy sározó mestereit. Különösen híresek voltak a pápai csapómesterek, a kik „csapó mível keresik kenyerüket“.¹

¹ Keszi Balázs jelentése 1561. Nádasdy level.

Mindenféle palánknak vagyis mindenféle magyar várnak legfőbb erőssége és legfontosabb része a bástya volt. Minél több bástya akadt egy-egy végházban, annál erősebbnek tartották. A magyar bástyák építése éppen úgy történt mint a palánkoké, csak erősebb tölgyfatörzsöket használtak s nem kötővesszővel, hanem nagy vasszegekkel erősítették egymáshoz a párhuzamosan felállított hatalmas boronafákat. A közőket itt is földdel töltötték ki. Ha a bástyák falait sövénynyel is megfonták, akkor természetesen a sározás vagy tapasztás sem maradhatott el. A bástyákat mindég földel alá vették. Voltak gömbölyű, négyszögű és ötszögű bástyáink.

Sok szép és erős bástyáról maradt ránk tudósítás. Magyar udvarbíráink és kapitányaink különösen a maguk tervezte hatalmas bástyákra voltak büszkék. Leveleikben nem is mulasztják el, hogy az építésről szót tegyenek. Igen dicsérik például Szigetvárnak Nádasdy Tamásról nevezett bástyáját, melyet 1558-ban Sennyey Ferencz tervezett és épített. Ez a bástya még az 1566-i ostrom alkalmával is nagy szerepet játszik. Csányi Ákos szept. 2-án írja róla az özvegy nádorispánné-nak, hogy „az kapu mellett lévő bástyát és az uram bástyáját, kit Sennyey uram csináltatott, igen megszaggatták az lövissel”.¹

Török Bernát, Nádasdy tisztje írja 1551-ben, hogy a bástyát megcsináltatta, „kit ha kegyelmed meglát, jónak itéli”.

Úgy látszik, hogy Török Bernát uram nagyon értette a bástya-csinálást; mert 1557-ben is jelenti Eger-

¹ Nádasdy levelezések. 1566 szept. 2. Sennyey Ferencz igen kiváló várépítő volt. Kanizsa, Egerszeg, Kapu, Sárvár, Szigetvár stb. erősségén egyformán sokat dolgoztatott ő.

szegről, hogy a külső vár két bástyáját elvonyatta s elegendő fát hozatván, újra építteti.¹

Ugyanígy építi Szele Jakab uram Kanizsa bástyáit.

Az 1561. évben a Szluny uram építtette bástyáról írják a nádorispánnak, hogy a bástyát, melyet Szluny uram palánkból csináltatott, már megfonták s meg is sározták. Csak a födele nem kész még.

Udvarbíráink az ilyen építkezések alkalmával az értelmesebb tisztek tanácsát is kikérték. Sőt a külföldi építőmesterek tanácsát sem vetették meg. Erdélyi János 1556-ban Kanizsa építéséről írja: „Az épületet, kit én kezdettem vala, azt nem én magam fejtől miveltem, hanem az több vitézlő uraim tanácsából“.³

Jeles várépítő volt a hős szigetvári kapitány: Horváth Markó. A mint elődei: Kesás,⁴ Tahy Ferencz, Kerechényi, úgy ő is sokat épített Szigetváron. S hogy nem eredmény nélkül, az kitünt az 1556. évi hatalmas ostrom alkalmával. Horváth Markó írja például 1559-ben a szigetvári építkezésről: „Im mostan délről a város felől, a hegy mellett a két bástya közit palánkkal állattatom; mert ott nem jó vala. A napenyészet felől való bástyát is kezdeném csináltatnom, jól lehet az külső váron fölszélről is, a várárok felől — amint mutattam vala nagyságodnak — megcsinálták a palánkot; meg is vagon földdel töltve, csakhogy kívül sároznia kellene. De még ez váron nagyon sok épülés kellene“.⁵

¹ U. o. 1557 január 11.

² U. o. 1558.

³ U. o. 1556 júni 2.

⁴ Kesás 1546-ban országos főkapitány-helyettes volt. Ő építtette Szigetvárrott a nevére nevezett Kesás bástyát.

⁵ U. o. Nádasdy Tamáshoz, 1559 márcz. 2.

Ha meg volt hozzá a kellő mód és anyag, a magyar kapitányok kőből is építtettek bástyákat és tornyokat. Szondy Györgyünk 1551-ben például Drégely várában épített a saját terve szerint. Dobó István Véghles várában épített tornyot és bástyát. Prépostváry Bálint Egerben két kőbástyát is épített. Szabó János Fogaras várában a róla nevezett bástyát építette.

De ki tudná az effélet mind felsorolni? Hiszen a XVI. és a XVII. század magánlevelei hemzsegnak az efféle adatoktól. Váraink régi összeírásai is tömve vannak a bástyák neveivel. S mivel ezeket jobbra építőik után nevezték el, tehát a tervezőikről is megtudhatunk egyet mást.

Mindez adat napnál világosabban hirdeti, hogy a magyar kapitányok nemcsak a hadakozás mesterségéhez értettek, hanem a várépítéshez is. Azokat a tapasztalatokat, miket e téren őseink hagytak örökönk, ők őrizgették, ők fejlesztették s ők alkalmazták a változott viszonyokhoz. S ezzel sokat használtak nemzetünknek és sokban hozzájárultak ez ország fennmaradásához.

Mind a kőből, mind a fából s földből készült bástyák többféle célú szolgáltak. Elsősorban természetesen védelmi eszközül szolgáltak.¹ Másodsorban a bástyák megfigyelő helyül is szolgáltak. Minden magyar várban megtaláljuk a doboló bástyát (*turris timpanatoria*), a hol a rézdobokat tartották. Ezekkel nem csak a kapunyitáskor és a kaputételkor adtak jelt

¹ Azért voltak rajta lövőlyukak. A bástyán ágyúkat is tartottak. Ungvárott például a *Nagyasszony* bástyáján „borona fából csinált, földdel töltött sáncz” volt, a hol az ágyúk híd lánasan állottak (urb. 63. f. 20. nr. 1685.).

hanem az ellenség közeledésekor is.¹ Több helyen a doboló bástyát virrasztó, vagy strázsáló bástyának is nevezik.²

A bástyák lakóhelyül is szolgáltak. A kapunállóknak (gyalogoknak) itt volt a szállásuk. Azért néha a bástyát egyszerűen a kapunállók szállásának is hívták.³

A bástyák szolgáltak éléstárul is. Itt állottak azok a hatalmas szuszékok, hombárok, kasztok, lábas kasok és gernyelek, melyek magyar módra jobbra szintén sövényépítés útján készültek. A mieink olyan hatalmas ily alkotmányokat tudtak készíteni, hogy azokban több ezer köből gabona vagy liszt elfért. Zoltán Imre írja például 1555-ben Kassa várából: „Mostan öreg kasztokat, azaz szuszokokat csináltatok liszthez, kikben 2—3 ezer köből liszt elférjen“.⁴ Ecsed összeírásában olvassuk: „Vagyon az bástya végiben egy hosszú gabonatartó szuszék két renden, gerendás, padlósos, talponálló, boronából rótt, kívül-belül borona közt tapasztos, rossz sindelyezés alatt. Egyik végén bejáró ajtaja vas-sarkos, hevederes, belől reteszes,

¹ Erd. fisk. ltr. XIV. O. 1676. Invent. Fogaras említi a doboló bástyát, melyen köből rakott doboló filegoria volt, a hol a nagy rézdobot tartották. — Vajdahunyad összeírása is említi a doboló bástyán lévő doboló helyet. (U. o. 1667. és 1685.). Huszt, Ungvár, Szilágycseh stb. összeírása is mind megemlíti a doboló bástyát. Ungvár 1623. évi összeírása doboló nyári házat is említ.

² U. o. 1676. IV. 259. A. Gyula: „Kerek strázsáló bástya“.

³ Zaberminus Mátyás írja 1551 jun. 22-én Nádasdynak: „Domus etiam portariorum vel Bastya iuxta portam castris interioris“. (Nádasdy levelezés.)

⁴ U. o. 1555 márcz. 1. Nádasdy Tamáshoz. — Karád Szent Márton kastélyában említettnek a „sövényből font lábas kasok“. (Urb. 35. f. 7. nr.).

lakat rajta kulcsostól“. Ezen szuszékbán az összeírás idején 555 köből gabona volt. Ilyen, sőt nagyobb gernyekkel is találkozunk a végházak bástyaiban.¹

Tudjuk, hogy minden magyar várban állandóan alkalmazott hordókötkök (pintérek) voltak. Ezeknek a mihelye rendszeren egyik bástyában volt. Ő utánuk nevezték tehát az illető bástyát *kádárlószin-bástyának*.²

A bástyákban tartották a hüvelyesveteményt, aztán a különféle piritott (füstölt) húst, az olasz módra piritott sódart stb.³ Különösen sok aszúgyümölcsöt találunk régi várainkban. A XVI. század közepén még kisebb várainkban is akad 80 köből aszúgyümölcs. Aszúhal, szivolt hal is bőven volt ott, a hol a közelben halászó víz akadt.

A bástyák a magyar módra épült várakban vagy a várkapuk mellett voltak, vagy egyenest a bástyákból nyíltak a kapuk. A kapuk száma a vár nagyságától függött, de a legtöbb várnál a hármass rendszernek megfelelően három kaput találunk. Ezek közé termé-

¹ Ajnácskő 1685. évi összeírásában olvassuk: „Scrinium vulgo hambár vocatum“, 300 pozsonyi mérő benne. (Urb. 30. fasc. 1685.).

² Erdélyi fisk. ltr. Gyalu, 1676. 259. A. Ugyanitt volt *szekérszin bástya*, meg *szalonnásbástya* is. Kanizsa várának Délső bástyájában 1566-ban fukar szekérhez való kerekeket s más efféléket tartottak. (Nádasdy számadások, E. f.)

³ Munkács várában például 1627-ben volt 114 régi sodar, 108 orja fejestől, 336 új sodar, 113 elegyes sodar, rudakon aszu-malacz s hordókban piritott hús. Ugyanitt 1634-ben volt 118 piritott malacz, 612 orja, 86 új orja, 378 régi sodar, 352 első és utolsó sodar. (18. f. 30. és 31. nr.). Kapu várában 1584-ben olasz módra piritott szalonnát és olasz módra piritott sódart is tartottak. (U. o. 56. f. 33. nr.).

szetesen nem számítjuk a gyalogjáró kis kaput, mely a nagy felvonó kapuknak csak egy része volt.

A törökök kezén lévő Koppány váráról írják 1581-ben, hogy három kapuja vagyon. Nógrád váráról is ezt jelentik a XVI. században. Tehát a törököknél is az a szokás járta kapuk dolgában, a mi nálunk. Árva várának 1595-ben szintén három kapuja volt. Regécz összeírásai is három kapuról tesznek említést. Az 1626. évi például ezt írja: „Az vár alatt az palánk tapaszos és járomfák nélkül vagyon, mely az obsidio után réseiben valami szálfákkal beállatott. Vagyon egy kapu pusztán ugyanazon az palánkban, most ember nem állja . . . Második kapu leveles, az melyet két darabant áll, harmadik sarampó kapu“. Sümeg összeírásai öreg lövő kaput, emelcsős kaput, betevő kis ajtót és ganéhordó kis kaput említenek. Berencs várában 1669-ben volt az alsó várban emelcsős kapu, a középső várban emelcsős öreg kapu, emelcsős kisebb kapu és gyalogjáró kis kapu. Szilágy-Cheh várában 1682-ben a kapukat így írják le: „Vár hídja, ez földhe ásott kötéses lábakon álló, négyszegre faragott gerendával padlott. Várkapuja emelcsős, sákosan van csinálva, öreg retesz rajta kettő, kapufél kőből rakott. Vascsiga, melyen az kaput felhúzzák. A kis kapu vas-sarkas, hevederes, leeresztő pallója van“ . . . stb.¹

Megemlítjük még, hogy a felvonó kaput hidas kapunak is nevezik. Makovicza és Zboró XVII-ik századi összeírásai pl. így szólnak: „Felvonó hidas kapu, az hídnak felső végén fában foglalt ablakfiók“. A kapu-

¹ Kővár 1691. évi összeírása is három kaput említ. Mind a három felvonó kapu volt levonó gémmel. Gyalu várában 1676-ban két felvonó kapu és egy kis ajtó volt. (Erd. fisk. ltr.).

félfa olykor kapu-szemöldöke és kapu-szulák néven is említetik. Majd mindegyik várkapunál előfordul a kapubetevő dorong és a karfa, melylyel a bezárt ajtón zörgettek.

A hány nagyobb kapuja volt a magyar várnak, rendesen annyi porkoláb is volt benne; mivel minden kapu őrizése külön porkolábra volt bízva. A főkapu őrzése a főporkoláb kezén volt. A kapuk fölött rendszerint erkélyek vagy filegoriák voltak, melyek összeköttetésben állottak a porkolábok szállásával. „Az derék kapu fölött — mondja Trencsén 1588. évi összeírása — az főporkoláb lakik“. Sümeg 1568., 1572. és 1588. évi összeírásai még ezt mondják: „Az belső várbeli porkoláb erkélyében kivető lámpás vagyon“.¹

A régi magyar váraknak a kapu lévén a leggyöngébb része, azt őrizték legjobban. A kapunyitás és a kaputétel háromszoros Jézus kiáltással és a seregdob verésével történt. A kapukulcsokat aztán a porkolábok vették magukhoz. Éjjel senkit nem bocsátottak be a várba.

A régi magyar vártartás szerint az ujonnan fogadott katonákat a vár kapujában esküdtették meg. Csak miután az esküt letették, mehettek be a várba.

A törököknél is, nálunk is járta az a szokás, hogy a kapuknak nevet adtak. A huszárvár kapuját például a mieink huszárcapunak, a törökök pedig bezliakapunak hitták. Kanizsán az egyik kapunak Jézus-, a másiknak Kenéz-kapu volt a neve. Szádvárnak egyik kapuját Bebek-kapujának hitták.

¹ A hertneki porkoláb utasítása 1643-ban ezt mondja: „Porkoláb a kapun üljön és vigyázzon!“ (Nemzeti Múzeum, Folio 3566. Urbarium castrorum Hertnek, Szaláncz et Garam.)

Szokás volt a magyar várakban, hogy kapuközben, kapu föltött, vagy a bástyákon deszkából szín- vagy rekesztés-féle épületkét emeltek. Ezekbe aztán lóczákat helyeztek, a hol a katonák üldögéltek, ha egyéb dolguk nem akadt. Ezt az alkotmányt *szakállszáraztónak* hívták.

Ezeknek a deszkaépületeknek különös czéljok — a szórakozáson kívül — nem volt. A mikor a végbelieknek egy kis pihenőjük akadt, ide gyűltek össze s itt elmélkedtek és beszélgettek nyomorult sorsukról. A szakállszáraztóknak igazi jelentését találóan fejezi ki az a szó, a mivel több végházban nevezték. *Morgó szín* vagy *henyélők helye* volt a nevök.

Szakállszárazstó, morgó szín, nyári bástya vagy nyári ház és filegoria minden magyar várban volt. A sok közül megemlítünk egynehányat. Sümeg 1572. évi összeírásában: „in propugnaculo ligneo zakal zarazto nuncupato“, az 1609-ikiben pedig: „in moeniis zakal zarazto vocatis“. Ungvár 1685. évi összeírása meg ezt mondja: „Az híd közepin egy szakálszárazstó fedél alatt, abban asztalos lóczák, két oldalról karfák“. Pegécz várában 1626-ban volt „egy filegoriás kerekded bástya; az vár belső kapuja előtt egy fából épített filegoria vagyon, padszék körül“. Porumbákról 1649-ben írják; Az kapu felett vagyon egy négy ágason álló, sindelyes, tornáczos nyári felház, megyen fel reá ket részben álló fagrádics“. Terebes váráról meg 1612-ben megjegyzik, hogy „a kapu előtt a hídon két erkély vagyon“. Szentmiklós kastélyáról 1673-ban írják: „Felvonó kapuja két vas csapon forgó. Ezen kapu előtt vagyon egy filegoria, karfás, orsós, fagrádicsos, ó sindelyezés alatt három orsó héjával“. Ecsed várában is a kapu előtt állott a faoszlopos,

orsós filegoria. Magyarbélien meg kapu fölött való filegoriát emlitenek.

A kapuközökben rendesen ágyút, taraczkot vagy seregbontót találunk. Közönséges volt itt a tüzes szer szám is. Ilyenforma lehetett az is, a mit 1674-ben Huszt várában találunk. Erről a különös alkotmányról az összeírás csak ennyit mond: „Vagyon ostrom ellen készítettett kapu közü való négy karikájú, öszverótt fából csinált munka“.

A magyar váraknak utolsó része a belső vár volt. Ez jobbára kőből épült régi torony, vagy valamilyen más kőépület volt. Ebben tartották a munitiót s ha volt hely, rendesen itt lakott a vár kapitánya is. Több helyen még ez a belső vár is palánképít-mény volt.

III. A kastélyok, tarisznyavarak, górék, csárdákok építése és a tábor.

A magyar sövény- vagy palánképítés alkalmazása természetesen az urak házai és kastályai körül is szél-tében járta. Ezeknél azonban a palánképítés egysze-rűbb és könnyebb módját alkalmazták. Hatalmas, töl-tött palánkokról, erős bástyákról itt szó sem lehetett. Hiszen az ilyen erősség fentartása és védelmezése nagy költségbe került volna. Aztán állandó őrséget is kellett volna benne tartani. Erre pedig kevés ember-nek volt módja. Latorkertet, fonott és tapasztott pa-lánkot azonban minden úr könnyen építtethetett a jobbágyaival és a szolgálóival. A kóborló latrok és a portyázó csapatok ellen ez is elég védelmet nyújtott. Még a közelben lévő falvak népe is menhelyet talál-hatott benne jószágocskájával együtt.

A XVI. és a XVII. századi levelek írói olykor maguk is megmondják, miért kerítették a házukat latorkerttel vagy palánkkal. Balajti Pál például 1556-ban maga írja: „Egy nyomorék faházat (palánkocskát) csináltattam volt, az pogány rabságtól, hogy gyermekestől megmaradhassak“. Kávásy Jób meg így adja a kastélyépítés okát: „Ha magam volnék, nem volna annyi gyötrelmem, búsulásom. De az Úristen házastárssal és apró gyermekekkel szeretett. Ím csináltam valami palánkocskát ez végre, hogy ne lennék olyan, mind az nyul, hogy mindjárást csak egy lövés hallva is az én édes örökségemből, házamból, kit az régi jámbor fejedelmek az én eleimnek nem pénzekül, hanem vérök hullásáért és halálokul adtak, elfutamodjam“.

Bár az ilyen palánkocskák csak az úri házak védelmezésére szolgáltak, a törvény mégis tilalmazta, mihelyt annak erősség formája volt. A szomszéd földesurak is rossz szemmel nézték, s kézzel lábbal tiltakoztak, ha a szomszédságukban efféle palánk épült. Ankreyter János például mikor a kuriáját palánkkal vette körül, Batthyány Ferencz tiltakozott az ellen. A nádorispán azonban Ankreyternek adott igazat, mert szerinte ő kigyelme nem erősséget épített, hanem a többi nemesek módjára a lakóházát erősítette meg.¹

A tilalom és a tiltakozás nem sokat használt. A ki tehetette, az bizony erősséget épített magának. S ha

¹ Kőrm. ltr. Missiles. 1555. okt. 5. (Cum antem idem non fortalitium, sed saltem domum more ceterorum nobilium erigi fecerit etc.). — A gruebi curiáról írják 1582-ben: „Curia ex lateribus habitationum duorum ordinum de novo extructa et saepimentis cum turriculis in modum castelli et non allodii circumsepta“. (K. p. ltr. 1438 4. f. urb. Bazin el Szentgyörgy). Körülbelül ilyenformán szól a legtöbb kúriánknak leírása.

kérdőre vonták, talált elég mentséget, a mivel az építés szükségességét igazolja. Osztopáni Pernezi András írja például 1566-ban ő felségének: Szigetvár elfoglalása után Lövőre vonultam családommal és ott kastélyt (castellum) építtettem. Több mint hatszáz paraszt menekült ide a török elől.¹

Tudjuk, hogy a XVI. század első felében váraink és várkastélyaink túlnyomó része még magán kézen volt. A főurak és az urak a maguk familiares-eikkel és szolgálkával védték azokat.² A hódoltság terjedésével és a várbirtokok pusztulásával a várak és kastélyok fenntartása évről évre nehezebb lett. A köváras és palánkos urak tehát a királyhoz fordultak segítségért, illetve katonaságért. Az erősség fontossága szerint aztán kaptak is kisebb-nagyobb számú őrséget vagy pénzt katonaság tartására. Idő jártával már ezzel sem bírták a várakat fenntartani. Nem tehettek tehát mást, mint hogy a várakat a kincstár kezére bocsásák. A XVI. század másik felétől kezdve tehát az urak várai lassan-lassan királyi várakká lesznek. Valamennyit természetesen a kincstár sem bírta fenntartani. Innét van, hogy a kormányshékek ezek közül sokat lerontattak, nehogy a török szállást találjon bennök s megerősítse.

A megerősített helyek a XVI. és a XVII. században háromfélék voltak, úgymint: várak (castra), kas-

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1566.

³ A Dunántúl például 1555-ben Kesző vára a győri püspöké volt, Pápa az enyingi Törököké, Devecser Choroné, Tátika Pethőé, Csobáncz Gyulaffyé, Szentgróth Hagymássyé, Szentgyörgy a zalavári apáté, Komár a veszprémi püspöké, Mesztegnyő Nováké, Szentgyörgyvára Sulyok Balázsé stb. (Nádasdy fogalm. Memoriale de castris finitimis 1555).

télyok (castella), vagyis kisebb várak és végül a kastélyoknál is kisebb erősítések, miket fortalitia néven neveztek. Ez utóbbiak vagy vigyázó házak, vagy gyengébben megerősített községek voltak.¹

A magyar várak építésmódjáról már szólottunk. Lássuk már most, eleink miként és mi célból építették a kastélyokat.

Tudjuk, hogy a várak fenntartásának első feltétele a vártartomány épségben tartása volt. A falvak népe ugyanis nem csupán éléssel tartotta a várakat, hanem az építést és a folytonos javítást is végezte. A míg a vártartományok falvai a töröknek meg nem hódoltak, avagy el nem pusztultak, a várak sorsáról nem kellett aggódni. Eger, Gyula és Sziget várainak számadásai-ból tudjuk, hogy addig bizony a tartományok bőséges jövedelmet hajtottak. A hódoltság terjedésével azonban ez a jövedelem évről évre apadt. S ezzel kezdetét vette a várakban a nélkülözés és a szenvedés. A magyar tanácsosok helyesen írták 1559-ben ő fel-ségének, hogy *a várak fenntartása a falvak birtok-lásától függ. Ha a falvak elvesznek, akkor a vára-
kat le kell rontani. Ezért a meghódolt falvakat
égetéssel és pusztítással is kényszeríteni kell, hogy*

¹ Nádasdy Tamás 1555-ben a Duna és a Dráva között lévő erősségeket így sorolja fel: várak (castra): Győr, Tata, Palota, Csesznek, Szentmárton, Ugod, Pápa, Kesző, Debrente, Devecser, Somlyó, Vásony, Tihany, Sümeg, Csobáncz, Szigliget, Tátika, Keszi, Szentgrót, Zalavár, Komár és Berzencze. Kastélyok (castella): Szentgyörgy, Marót, Kéthely, Mére, Csákány, Korotna, Sulyok, Szennyér, Mesztegnyő, Bajom, Lak, Kapos, Sziget, Szentjakab. Fortalitiumok: Asszonyfalva, Sitke, Bér, Egervár, Kéménd, Peleske, Kanizsa, Csorgó, Murai-Szombat, Rum, Hid-vég, Kapu, Vasvár. (Orsz. ltr. Nádasdyona: Memoriale de castris finitimis eorumque provisione, 1555.)

az adóját fizesse s az ingyen munkát a váraknál végezze.¹

Ugyanezt természetesen a törökök is elmondhatták a maguk várairól. Tehát mind a két fél a falvak bírásaért küzdött. A szegény falvaknak tehát egyformán kellett szenvedniök a töröktől és a magyartól.

A falvak bírásaért folytatott állandó harc hozta létre azt a sok várkastélyt, melyek igen gyakran csak néhány nap alatt készültek s igen rövid életűek voltak. Maga a vár ugyanis a nagy kiterjedésű vártartomány falvait nem volt képes biztosítani. Tehát a vártól távolabb eső vidéken kastélyokat kellett építeni, hogy az ezekbe vetett hadi nép biztosítsa a falvak adóját és ingyen munkáját. Az efféle kastélyépítés természetesen igen kellemetlen volt a szomszéd töröknek, mint ahogy kellemetlen volt az ő kastélyépítése a mieinknek. Tehát mind a két fél azon igyekezett, hogy a másikat megakadályozza a kastélyépítésben. A békeség-kötésekben ugyan kimondották, hogy új várakat és kastélyokat egyik fél sem építhet, de hát a török és a magyar végbeliek az efféle egyességre keveset adtak. Ha az érdekük úgy kívánta, bizony építkeztek ott, a hol a szükség kívánta. A budai basák aztán Bécsben, a mieink meg Konstantinápolyban panaszkodtak az új kastélyok építése miatt.

A legérdekesebb dolgok egyike volt a XVI. és a XVII. században a tiltott kastélyépítés. Egyformán ment ez a töröknél is, meg nálunk is. Először is titokban kiszemelték az úgynevezett *kastélyhelyet*.² Erre a

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1559 aug. 13. A magyar tanácsosok őfelségéhez.

² A kastély szót a törökök is használták ugyan, de ők ugyanennek a fogalomnak megjelölésére a *párvány* és a *szaráj*

czélra mind a két fél a régi kőegyházakat szemelte ki. Különösen alkalmas volt kastélynak az olyan egyház, a melyik körül fallal kerített temető volt. Ha templom nem akadt, egy-egy magában álló toronynyal vagy kőbástyával is megelégedtek.

Ez a körülmény igen sok régi műemlékünk elpusztulását vonta maga után. A pusztta egyházakat ugyanis mind a két fél felrobbantotta, hogy a másik kastélyhelyül ne használhassa. S ha egyik másik templomból sikerült is kastélyt csinálni, az előbb-utóbb tönkrement. A *neoaquistica commissio* összeírásában például gyakran találkozunk ilyesmivel. A volt török palánkok főerősségét tevő templom ugyanis többnyire romokban hevert. A tolnamegyei Madocsán lévő török kastélyról írják például, hogy a közepén faragott kövekből épült két tornyú pompás templom volt, melynek falai még álltak. A portálján is látható volt a nyolcz oszlop alapja.¹

(szeráj) szót is használják. Mindakettő kastélyt jelentett. Hamzabég palánkját például a budai basák hol kastélynak, hol párkánynak, hol meg szárájának írják. Ferhát basa írja például 1590 ápril 23-án: „Mi Hamza bég szárájabéliek vagyunk“. Musztafa basa ugyanezt a Hamzabég palánkját párkánynak nevezi a leveleiben. A párkány szót a mieink is átvették. Rendesen a két bástya közit nevezték párkánynak. De más értelemben is használták. Feledy kassai kapitány írja például 1555-ben: „Intra ambitum hujus civitatis vulgo Parkan vocatum“ (K. p. ltr. 14339. f.). Ajkai Mihály írja ugyancsak ez évben: „Az vár párkánynak való fában immár egy falkát megfaragtak“. Regéczen 1626-ban a párkányban 10¹/₂ öl széna volt. (Urb. 66. f. 31. nr.) Besztercze 1690. évi összeírása mondja: „Aliquot columnae quercinae pro sepibus parkany efabricatae“. (62. f. 1690.) Ugyane czélra a *saráncsfát* is használták.

¹ K. p. ltr. 15423. f. 1696.

Az 1577. év tavaszán a törökök a kajári pusztá templomát akarták kastélylyá alakítani. A szép templom tövében temető volt s ezt egy kópja magasságú kőfal vette körül. A törökök a faanyagot Hidvégen már titokban megcsináltatták, mikor a mieink a tervről értesültek. A szomszédos kapitányok azonnal jelentést tettek a nagy veszedelemről. Ha — írja Geszty Ferencz veszprémi főkapitány — a töröknek sikerül Kajár megépítése, Palotából Veszprémbe katonai kíséret nélkül többé senki sem juthat.

Ernő főherczeg is felismervén a veszedelmet, a győri generálisnak meghagyta, hogy hivassa magához Pálffy Tamás palotai kapitányt s ügyes emberekkel robbantassa föl a kajári egyházat.¹

Ilyen és efféle adat seregével maradt ránk.

Az 1551. évben Zay Ferencz jelenti, hogy seregével megérkezett Nyáras-Apátiba, a hol a törökök kastélyt akarnak építeni. Van itt víz is, torony is, tehát könnyű lesz a kastélyt megcsinálni. Kécske nevű községben — írja Zay — a derék templomot akarják kastélylyá alakítani. A templomnak magas tornya van s még egy másik torony is akad itt. A temető az egyház körül kőfallyal van kerítve.²

¹ Cs. és k. áll. ltr. Ernő főherczeg Teufl Andráshoz 1577 ápril 18. Ugyanitt Teufl jelentése a kajári egyházzal ápril 12-éről és Geszty Ferencz jelentése május 17-éről. — Az 1579. évben a törökök Újudvaron és Galambokon kastélyt akartak építeni. Mind a két helyen régi templom állott, tehát mind a kettő jó kastélyhely volt. Megtudván a török szándékát, Tharnóczy Farkas kanizsai kapitány mind a két templomot lerontatta. Így aztán a törökök, bár 4—5 ezer emberrel jöttek, az építésről lemondtak. Efféle adat seregével maradt ránk.

² U. o. 1551. ápril 21. Szolnokról. — A kövárak építése is magával hozta régi templomaink pusztulását. Ezeknek faragott

A kastélyhely megválasztása után az építéshez szükséges faanyagot kellett elkészíttetni. Ha ez készen volt, szekerekre rakták s a felhajtott jobbágyokkal együtt a kijelölt helyre vitették. Mondanunk sem kell, hogy a jobbágyokat mindig erős seregnek kellett kísérni, mert az ellenfél minden pillanatban az építőkre csaphatott. A jobbágyok ugyanis, hol itt, hol amott besúgták, hogy mi készül. De meg különben is az egyik fél a másikat folyton szemmel tartotta, s ha valami palánknak való falkészítésről hallott, azonnal mozgott s jelentést tett. „Az terekek — írja 1559. nov. 5-én Horváth Markó a nádornak — nagy sok fát hordanak Soklyósra; 16 singest, 17 singest, 18 singest; mondják, hogy az palánkot akarják véle megbéleltetni.“ Takaró Mihály tihanyi kapitány jelenti 1558. júl. 7-én: „Vasárnapra virradóan Ságvárrott az terekek egy szentegyházat erősíttetnenek meg; rájok üték, Istennek akaratjából mindgyarást megvettem tőlük az tornyot; egy óránál tovább viattam reájok“. Túry György, ki a törökök kijátszásával egyszerre két kastélyt is épített,¹ 1568-ban írja: „Egyik (t. i. nyelv)

köveit ugyanis a kővárak építésére fordították. Az 1554. év decz. 3-án például Ferdinand király a Győr körül lévő régi templomokat bontatta le. („Ecclesiam, quae est sita ultra aliam antehac destructam penes vineas, praedictus Pauschreiber faciat destruere et lapides istos atque etiam alios hinc inde in antiquorum aedificiorum fundamentis jacentes ad Jaurinum adducere et convehi.“ (K. p. ltr. 14338. fasc.) Eger gyönyörű templomáról 1548-ban a rendek írók az országgyűlési propositiók között, hogy az Egerbe helyezett olasz katonák „nullo apparente hoste exclusis prius Hungaris“ a várost felgyújtották és „nobilissimum templom a divis quondam regibus Hung. exstructum, incendio absumptum“.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turelca, 1570 aug. 17-én felel Károly főherczeg a budai basa azon panaszára, hogy Thúry György

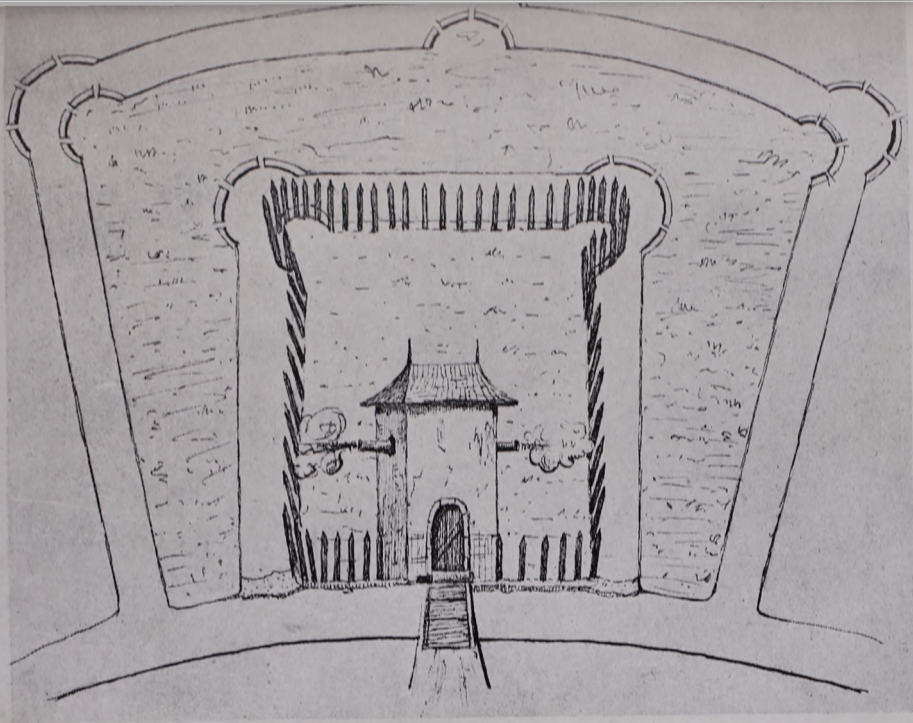
mondja, hogy szemeivel látta, hogy az palánkfát kezdtek Marczaliban hányni . . . Osztopánt hált az török had; palánkfája szekereken. Én azt vélem, Marczalit csinálják . . . Én is im indulok Komárba, hogy szolgálánk Istenünknek s azután az keresztyénségnek“. Ugyanez ügyben Petheő Péternek is írt Túry György: „Im most juta hírem — úgymond — Komárból, hogy az török Marczalit csinálja, azért jó volna, az mi néppel Kegyelmed tehetné, Komár felé jönni. Im én is mindjárást indulok, ne talánd az Isten az hitván népet megrettentené!“

Az 1578. évben a törökök Debreczen mellett Sámsonban akartak kastélyt építtetni.¹ „Minden fa együtt van — jelentik — sőt az kapu is kész Szolnokban. Meg kell akadályoznunk az építést.“ Ispán István dunáninnyi főkapitányhelyettes 1581-ben írja Rudolfnak, hogy „Damason van kastélyhely, azt akarják az törökök megcsinálni“. Mivel az országos kapitány távol volt, Ispán hagyta meg a körülfekvő végeknek, hogy készen legyenek az építés megakadályozására.²

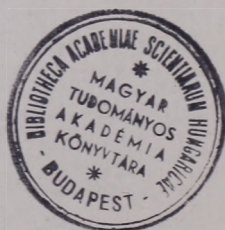
több kastélyt épített. Csákány, Szécsi és Udvarhely kastélyokat — írja a főherczeg — nem Thúry, hanem Thahy Ferencz csináltatta. Thúry csak Iszabort építette.

¹ Már régi igyekezetük volt a törököknek, hogy Debreczen biztosítására kastélyuk legyen. Először 1562-ben próbálták meg siker nélkül. Az 1574-ben a szathmári főkapitány jelentése szerint ismét rengeteg sok fát készítettek, hogy a Hortobágyban, Szentmiklós mellett kastélyt építsenek. (Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1574. márcz. 13. Szathmár. Taufenbach jelentése.)

² Musztafa budai basa írja ugyanily ügyben Ernő főherczegnek: „Divin és Vigles közt valami kastélyt akarnak az tieitek építeni, kire az környékiben való szegénységet nagy fenyték alatt egy holnapi éléssel reábirdették, úgy hogyha segítség-

A szömőrei félig kész kastély. Török rajz. Eredetije a Cs. és k. Áll. ltr.-ban.

Az 1613. évben Bosnyák Tamás Szömörén kezdett egy kastély építéséhez. A félig elkészült kastélyt a törökök aztán elégették. Mikor e miatt Bécsből panasz ment Budára, Gázy vezir Haszán basa ilyen választ adott: „A Szödénnél csinált palánk miatt már azelőtt is a faluk elhagyták a Budához való hódolásukat. És mostan Szömöre nevű faluban ujonnan palánképítéshez fogtak.“ Az esztergomi bég meghallván a dolgot, kiment és szép módjával kérte, hagynák abba a palánkcsinálást. Nem hallgattak rá, hanem ágyúval lövöldözni kezdék a török vitézeket. Erre a bég széthányatta a palánkot, melynek belső fala már föl volt állítva s a külső palánk árokját is megásták s vizet is vettek körül.

Palánkot ne építsen senki — írja a basa — hogy a szegénység ne pusztuljon.¹

A szömörei kastélyépítés ránk nézve azért érdekes, mert az esztergomi bég a félig elkészült kastélyt lerajzolta s a budai basa felküldte Bécsbe e rajzot, a mely korunkra is fennmaradt.

Az 1614-ben Molart panaszkodik a budai basának, hogy a törökök a boglári puszta szentegyházából akarnak kastélyt csinálni. Immár — írja Molart — fáját és egyéb eszközt is összehordották. Ez az építkezés a frigy ellen vagyon.²

gel nem lesznek, tehát azon kapujok előtt nyársban veritek őket“. (Mivel az építés a végezés ellen volt, Musztafa tiltakozott az ellen.)

¹ Turcica, 1613 márcz. 29. A Thurzó levéltárban is van Haszán basának egy levele, mely ez ügyről szól. (76. fasc. 1613 márcz. 23.)

² U. o. 1614. kelet nélkül, Molart levele Ali basához. Ez utóbbi viszont Illésházyhoz intézett levelében panaszolja, hogy

A szemfüles törökök ugyanez időben még az ellen is tiltakoztak, hogy Verebélyi János a váczai palánkot nagyobbra építse. A törökök követelésére aztán biztosok mentek Vácra és ezek megállapították, hogy az előbbi palánknak a töve még megvagyson s a mostanit azon belül állították fel. Verebélyi János a bástyákat is kisebbre csináltatta s a palánkot is beljebb vétette.¹

A legtöbb kastélyépítés ügyével a diplomatiának nem igen kellett vesződnie. A végbeli vitézek elintézték azt egymás között. Az 1555. évben például a törökök Szigetvárral szemben kastélyt kezdtek építeni. Október 12-én Kerechényi kapitány már jelenti, hogy addig löveté az új kastélyt, míg a törökök meg nem szaladtak.²

Az 1562. év tavaszán Oroszlán bég Monoszlón akart kastélyt építeni. A szükséges anyagot a munkásokkal együtt Monoszlóra vitetvén, maga is nagy sereggel odament s őrizte az építőket. Zrinyi Miklós és Thahy Ferencz azonban reámentek s Oroszlán bégget megszalasztván, a félig kész palánkot széthányták és a tölgyfa-boronákat elégették.

Közönséges dolog volt ez a végbeli életben! Sokszor megesett mind a két félen,³ ha kellő óvatosság-

a mieink Bosznaságban. Rasztoviczán akarnak erősséget építeni. Apámuram — írja a basa — szóljon őfelségének, mert semmi módon nem tűrjük. (u. o.)

¹ Turcica: Inquisitio super structura et aedificio praesidii Vaciensis, 1615 nov 18.

² Nádasdy levelei. Kerechényi László Nádasdy Tamáshoz, Sziget, 1555 okt. 12.

³ Hadi ltr. Feldakten 12. 12. 1588. nov. 23. Nogarolla gróf győri főkapitány jelenti, hogy a törökök Hidvég, Kéthely, Rajk, Kéthida, Szaczerlak. Fityóháza stb. kastélyokat tűzzel-karddal elpusztították s elégették.

gal nem élt. A kastélyépítés tervét titokban kellett tartani, ha azt akarta valaki, hogy baj ne támadjon belőle. Aztán mikor az anyag készen volt, olyan munkakerőt kellett reáhajtani, hogy a kastély — legalább nagyjában — néhány nap alatt elkészüljön.

Zrinyi György írja 1574 november 11-én, hogy az napon, mikor megérkezett, vihar támadt s így a kastély felállítását nem végezhetette el!¹ Kanizsa palánkját és fonását 1555-ben két nap alatt elvégezték.

A nagyobb palánkok építése természetesen tovább tartott. Zrinyi György például Légrad palánkját újra építvén, három nyáron át dolgoztatott. S ez idő alatt az építést őrző magyar sereg a szabad ég alatt tanyázkodott.² Ugyanez történt, mikor Zrinyi Bajcsavára szép palánkját építtette.³

Az olyan kastélyokat és palánkokat, melyeket fontak és sároztak, csakis nyári időben lehetett építeni. A fagyos vesszőt ugyanis nem lehetett fonásra használni.⁴ Ha a körülmények a munka halasztását nem

¹ K. p. ltr. Hung. 14365. fasc. Csáktornya: *Eo die, quo huc veni, tempestas suborta est, quae realem erectionem castelli fieri non admisit.* „Így hát — írja — csak az őrházakat csinálhatták meg.

² Steierorsz. tartományi ltr. Kriegswesen 566. fasc. 1576. Zrinyi Károly főherczeghez: „adeo ut milites praesidarii non solum tutam ab hostibus mansionem non habent, sed nec a tempestate aeris quieti esse possunt. Omni enim domicilio carentes apertoque coelo expositi, omnem imbrium violentiam tollerare sunt coacti.“

³ U. o. vannak az erre vonatkozó jelentések.

⁴ Körm. ltr. Gáspár deák írja 1615 január 23-án Batthyány Ferencznek: „Vesszőt vágatok az polgársággal; az palánknak való vesszőt hordatom és palánkarót is, hogyha az föld fagya felfakad, hamarabb csináltathassam ezt az hitvány palánkot. Mert most semmit rajta nem csinálhatni; mert az vessző *fagyos, nem fonyhatni*“.

tűrték, néha télen is fontak és tapasztottak. Ilyenkor az agyagot forró vízben nyomogatták és úgy tapasztottak vele. Bay Mihály írja 1572 nov. 20-án Szentgyörgy várából Nádasdy Ferencznek: „Bizonyyal higgye nagyságod, hogy pusztába szállottunk ez téli időn! Immár az ház is nyakunkba szakadott volna; mert egyik oldalát bedűlve találtuk. Újonnan kellett immár azt is csináltatnom; forró vízzel nyomatnom az sárt. Úgy kellett sároztatnom“.¹

Valamint a kastélyok, úgy az ezeknél jóval kisebb *vigyázó házak*, *tarisznyavarak* és *górék* és magyar módra fából és földből épültek. Minden nagyobb várunk körül volt néhány kisebb erősség, melyben 10—20—30 ember felváltva őrködött. Ezeket hol vigyázóházaknak, hol meg tarisznyavárnak nevezik. Ez utóbbi elnevezés onnat támadt, hogy az őrség az egynapra való élelmet tarisznyában vitte magával. A Győr és a Korpona mellett levő tarisznyavarákat a német nyelvű jelentések mindég Wachthaus-nak írják.² Az a magyarázat tehát helytelen és önkényes, mintha a tarisznavár tartománynélkül való vár lett volna. A hódoltság korában akárhány várunk elvesztette tartományát, de azért egyikét sem hívták tarisznyavárnak.

A *góré*, a *csardak* és a *skártház* szintén strázsáló ház, csak hogy kisebb, mint a vigyázó ház és a tarisznyavár. Mind a három szó ugyanazt a fogalmat jelentette. A *góré* szóval a magyarok, a *csardak* szóval a törökök és a délszlávok, a *skárt* szóval pedig a német hivatalos iratok éltek. Mivel a három szó közül a *csardak* szerepel először, valószínűnek látszik, hogy az

¹ Nádasdy level.

² Wachthaus, oder Tanistervar.

efféle őrházak építését a törököktől vettük át. A magyarországi török végházakban és azok körül lévő őrházakat a törökök csakugyan csardákoknak hívták.

A góré, a csardak és a skártház magas faoszlopokon álló faházacska volt, melyekbe lajtorján ment fel az őrség. Messze, harmad határ ellen is elláthatott az ember. Ha ellenség közeledett, az örök a hírlövő mozsaracskával vagy szakálossal jelt adtak a szomszéd őrháznak, vagy magának a végháznak.

A górék, a csardákok, vagy skartházak jobbára az úgynevezett gypük, vagy *bévágások* és folyók mentén voltak felállítva.¹ Azonban magukban a várakban a kapuk előtt, vagy a kapuk fölött is találunk górékat. A nagyobb várak környékén is állítottak ilyeneket. Természetesen többféle góré volt. Akadt kisebb,

¹ Tagányi Károly pompás czikkben írta meg a gypű és a gypű-elve multját. (Magyar Nyelv 1913, négy közlemény) A *bévágás* (obstructio viarum, resecatio, Pässverhackung) igazában nem volt más, mint magyar gypű, mely hatalmas fák kivágása után a hadak elől eltorlaszolta az utakat és az átjárókat. Mikor 1578-ban elrendelték, hogy a Murától a Zaláig meg kell csinálni a bévágást, Kielmann kanizsai főkapitány Nádasdy és Batthyány Boldizsár seregét szőlította fel a munkára. Batthyány erre azt felelé, hogy ők nem favágók, hanem vitézek s a török ellen indulnak. A bévágással mit sem törődnek, mert az Steier védelmére készül. Ez az ország pedig egyetlen katonát sem adott a török ellen. Mikor Kielmann Ernő főherceg parancsával állt elő, Batthyány ezt felelte: „Posse serenissimum archiducem scribere, quidquid vellet, se parum id curare, Serenitatem nullum in ipsum habere imperium“. (Cs. és kir. áll. ltr. Hung. Poppendorf és Kielmann jelentése 1578 nov. 8. és 14. Továbbá K. p. ltr. Hung. 1578 okt. 11. Verhackung der Päss és Steierorsz. tart. ltr. Kriegswesen 567. fasc. 1578. Verhackung der Kanisischen Pässwald.)

de volt oly nagy is, mely valóságos kastély számába ment és palánkkal volt kerítve.

Az 1586. évben például Komár mellett épült ilyen nagyobb góré, melyről Ernő főherczeg jelenti a királynak, hogy néhány nap mulva már elkészül. Sümeg góréjáról¹ az 1597. évi összeírás mondja, hogy szakállosok vannak benne. Kanizsa körül 1574-ben — Ernő főherczeg jelentése szerint — annyi kisebb kastély vagy vigyázó ház volt, hogy a kanizsai őrségnek több mint a fele állandóan ezekben őrködött.

A Rába mentén is sűrűn álltak a górék. Ezeket természetesen sokszor meg kellett újítani. Az 1610. évben írja Batthyány Ferencz, hogy a Rábán innen felmérték a góréknak való földet.² Zrinyi György többször sürgette, hogy Ficseházán, Pernezházán és Szentmiklóson a szokott módon górékat (*loca seu stationes excubiarum*) építsenek.³ Tudjuk, hogy ezek meg is épültek, de a törökök 1588-ban elégették.

Pálffy István főgenerális 1636-ban az érsekujvári vártaházak fölépítését sürgette. Erre Nyitra vármegye meghagyta Barsy István esküdtnak, hogy az őrházakat palánkaróból és vesszőből építse meg.⁴ Ugyanezen várnak seregdeákja: Dallos Albert írja 1641-ben hogy a láborpénz „kápuk csinálására strázsaházakra,

¹ K. p. ltr, Hung. 1586. május 19. „Mit der Komornerischen ist man alberait so weit kummen, dass dieselb inner zweier Tagen *samdt dem angehegten klainen Kastell oder Gori* auch zu endt und rechter Perfection wirdet mügen gebracht werden.“

² Körm. ltr. Schreibkalender 1610. Batthyány följegyzéseivel. Itt említi a Csákánál levő gorét is.

³ Steierorsz. tart. ltr. Kriegswesen 568. fasc. 1579. Zrinyi jelentése Károly főherczeghez.

⁴ Nyitramegye ltr. II. sz. jegyzőkönyv, 1925/810.

górékra, tömlöczökre, palánkok építésekre és holmi az praesidiumban lévő szükségekre s az kapuk előtt levő *ryvelekre* s az sorompókra“ kell.¹

Fráncsics Gáspár körmendi főkapitány írja 1650 okt. 6-án Batthyány Ádámnak: „Az midőn górékat csináltatott volt az nemes vármegye az Rábán innét Csákova felől, az Rába mellett strázsáló helynek, azokat azelőtt hajduk őrzeték; most senki csak felék sem megyen, hanem pusztán állanak“.²

A Mura mentén is voltak állandóan góréink. Zrinyi György többször említi ezeket leveleiben. Az 1673. évben ugyanitt még 22 góré volt, melyeket Pavesich egyik jelentésében³ névszerint felsorol. A jelentésből kiviláglik, hogy e górék különféle nagyságúak voltak. Pavesich ezeket *góréknak*, vagy *skártházaknak* nevezi. A 22 góré közül megemlíthetjük a Nagy Góré, Szabad vajdákét, Katona Góré, Szabad Góré, Köz Góré, Szanyasi Góré, Uj Góré stb.

A horvát-szlavon végekben a gyepük, vagy a bévágások mellett szintén állottak vigyázó házak. Ezeket mint tudjuk, csardákoknak vagy skártházaknak nevezték. A csardak négy magas oszlopon álló, náddal vagy szalmával fedett házacska volt.⁴ Pozsegamegyében a csardakot *pandurháznak* is nevezték⁵

¹ K. p. ltr. Hung. 14503. fasc. 1641. Albertus Dallos sacrae caes. maj. exercitus Hungar. Praesidii Ujvariensis juratus notarius etc. (magyar nyelvű átirat Nyitramegyéhez).

² Körm. ltr. Mtssiles.

³ E rendkívül becses jelentést *Tagányi Károly* fedezte föl (Conscriptio domuncularum vigiliarum Goré sive Schortheuser dictorum penes fluvium Mura a praesidio usque Rác Kanizsa.)

⁴ K. p. ltr. 1670. Inventatio arcis Ozoli: „in quatuor columnis est etiam quadriangularis domus chardak dicta“.

⁵ Urb. et Conser. 104. fasc. 66. nr. Pozsega: „chardaka seu domus pandurorum.“

Valamint nálunk a faoszlopokon álló göré kukoricza magtárrá lett, úgy lent a délvidéken a csardákból hajdina- s tönkölytartó-hely lett.¹

A skartház (Scarthaus) szót a mieink nem használták. Ezt jobbra csak az örökös tartományok hivatalos iratai emlegetik, még pedig a csardak szó helyett.

Azokat az öröket, a kik e skartházakban a várta-állást végezték, skartlegényeknek nevezték.²

A nálunk szolgáló német főtiszték a magyar őrházakra is alkalmazzák a skárt szót. Kielmann kanizsai főkapitány írja például 1579-ben, hogy 2500 török Kolon alá száguldott. Ez Komár mellett van — úgymond — a hol én egy templomból skartházat építtettem. A törökök négy óra hosszáig lötték az őrházat, de be nem vehették.³ Ugyanez a Kielmann más alkalommal a Kanizsa mellett őrház építését sürgeti s azt nem skártnak, hanem gori-nak nevezi.

Az egykorú levelekből és Evlia Cselebi leírásából tudjuk, hogy a hazai törökök a végházakban és a végházakon kívül ugyanolyan őrházakat alkalmaztak, mint a mieink. Ha a törökök magyarul írtak, ezeket rendszeren vigyázóházaknak írták, azonban maguk között csardákoknak nevezték. Az 1685-ben a mieink egy kanizsai embert vallattak a kanizsai vár dolgában. A rab a többi között azt vallotta, hogy Kanizsa kapui fölött csardakok (sat capaces schartak) vannak. Eze-

¹ U. o. „Conservatorium fagopiri vulgo chardak dictum.“

² Steierorsz. ltr. Kriegswesen 562. fasc. 1559. Krajna például Bihacs és Zengg között 32 Scartleut-et fizetett. (So tag und nacht zwischen den türkisch Schlössern auf der Wacht liegen müssen.) Sziszecktől Bihácsig 20 Scartleut alkalmaztatott.

³ U. o. 790. fasc. 1579. decz. 18. Kanizsa („welche ich zu ain Scart oder Wachtheusl zurichten lassen“).

ken kívül a szigeti kapu előtt egy nagy csardak áll (*magna excubia seu schartak*), a hol éjjel-nappal őrködnek s mihelyt a mezőn valamit észrevesznek, azonnal jelt adnak.¹

E vallomás világosan mutatja, hogy az őrházak építése és alkalmazása dolgában a török és a magyar egyazon szokással élt.

*

A mint láttuk, a hódoltság korában a magyar építésmód általánossá lőn. A fa és az agyag játza a főszerepet a várak építésénél; a fa és a föld szerepel a gyepük, a bévágások és a tábori erősítések készítésénél. A legegyszerűbb porgolát-kerítéstől, a leg-hatalmasabb tölgyfapalánkig mindenütt a magyar építési mód érvényesül; mindenütt a magyar föld ügyes népének a kezét látjuk. Az átkelők (költöző helyek) a *keledek*, a gátak, a zsallók, a száraz és a vizes árkok, a fonott és töltött sánczok, a kasok, a sánczkosarak, a *tárgynak* nevezett ostromeszköz, a les-helyek és a fortélyhelyek készítése mind magyar módra történt. Külföldi mesterekre sohasem szorultunk, bármit kellett is építenünk. Volt elég magyar fundáló mesterünk s elegendő magyar munkásunk. Csak a kővárak építésénél kellett az idegen építőmesterek és munkások segítségét igénybe vennünk.²

¹ Kőrmendi ltr. Missiles, 1685 júni 29. Interrogatoria. (A vallatott rabot Cadzus-nak hívták.)

² A táborni is magyar módra erősítették meg. Az az földből és fából készült kerítések vették körül, a melyen át kapuk vezettek ki. Az 1536. év április 20-án jelentik János király táborából: „Hat der Janusch Weida aine Befestigung oder Tabor gemacht.“ Egy nappal később (április 21-én) írják, hogy ugyanő Tokaj mellett „Ainen Tabor oder Blockhaus ei-

Bizonyos dolog, hogy a magyar várépítési mód a hódoltság korában dívott hadakozási módnak teljesen megfelelt. Az ország gazdasági viszonyai is csak ezt az építési módot engedték meg. A hadi állapotok is olyanok voltak, hogy csakis oly erősségeket emelhetünk, a melyek a rendelkezésünkre álló anyagból a nép kezével hirtelenül elkészülhettek.

Ha a magyar építési mód nem felelt volna meg a kor viszonyainak, bizonyára nem utánozták volna azt a nálunk hatalmasabb törökök s nem követték volna a németek. Pedig megtették. Sőt a magyar módra épített várakat még az olasz és a spanyol várépítő mesterek is dícsérték. Szigetvárról 1546-ban, mikor még teljesen magyar módra épült erősség volt, Salm generális azt jelenti a királynak, hogy az országnak legkiválóbb s legfontosabb vára. Palota palánkjáról 1559-ben írjuk: „*arx est fortissima*“. A jeles hadtörténeti író, Gabelmann mester, a ki évekig lakott nálunk s a ki jól ismerte várainkat, a tizenhatéves háború kitörésekor írta: *Ungerlandt ist fest an Männer und Mauern, das ist an Kriegsvolk und Vestungen!*¹ Az az hogy Magyarország bőves volt erős várakkal és kemény harczosokkal!

Eger várának palánkjáról írják, hogy leginkább ez védte meg a várat az 1552. évi ostrom idején.

lunds aufzubauen anfangen. (Cs. és kir. áll. ltr. Hung.) Tábor erősítéskor nagy szerepük volt a *sánczvető mestereknek*, a kik a sánczhelyeket kinézték és kimérték. A törökök a táborban *levélszíneket* is építettek a hadi népnek. Az 1556. évben például a budai basa Mohácsen volt táborban. „Ott — írják — sok levélszíneket csináltanak, ott nyugotja népét.“ (Kisebb ltr. I. csomó. Balassy ltr.)

¹ Cs. és kir. áll. ltr. 1595. Diarium bellicum.

Szigetvár is ennek köszönhetette, hogy 1556. évben diadalmasan kiállotta a nagy ostromot.

A magyar várépítés czélszerűségét és alkalmas voltát hirdeti az a körülmény is, hogy nálunk a legkiválóbb német vezérek és főtisztok utánózták a magyar építésmódot. Ferdinánd király pl. 1542-ben elrendeli, hogy Győrt ily módon erősítsék meg. Csodálkozással írja egyebek közt: „Intelleximus civitatem Jauriensem saepibus et fossa non magno labore ita muniri posse intra paucos dies, ut pauperibus colonis circum circa satis tutum a turcis esset perfugium ac receptaculum.“ Schwendi Lázár, a kiváló német vezér és hadi író, Kassa bástyáit szintén magyar módra építtette s azok a bástyák csak 1588-ban kezdtek dűledezni, akkor is csak azért, mert nem javították.¹

A németek különösen akkor alkalmazták a magyar várépítés módját, mikor hirtelen kellett egy-egy várat kijavítani, vagy újra építeni. A mikor pl. Győrt a töröktől visszafoglalták, magyarmódra javították ki: „Die niedergeschossene Wehren und Gemäuer — írják — sein mit einem starken, mit Laim verklebten Zaum, wie in Hungern bräuchig, zugemacht und ausgebessert“.

Székesfehérvár visszafoglalása után itt is magyar módra építették föl a palánkokat. Pedig nem magyar, hanem német vezetés mellett történt ez!²

¹ Palota várát az 1566-ki ostrom után szintén újra építik. Ez építésről írják 1568 aug. 11-én: „An den Schlossgraben, so vor alls mit Stamen gefietert und was eingefallen, hat er mit Filzen geflochten Zaum angelegen und mit Laimb ausgeschlagen“. (Hadi ltr. Feldakten. Az építést Thury Benedek kapitány vezette.)

² Tudjuk, hogy Kanizsa építését 1570-től fogva német építőmesterek vezetik. S ezek felső utasításra magyar módra Zala-

Az 1665. évben ő felsége Holst Jakab ezredesre bízta Egerszeg és Pölöske újraépítését. S ez az idegen ember teljesen magyar módon építtette föl a nevezett két erősséget.¹

A XVII. század közepén és második felében több kövár építését tervezték nálunk. S ekkor tűnt ki, mi a különbség a magyar építésmód és a külföldi között. Az 1640. évben pl. Léva várának csupán kijavítási költségét *Giovanni Pieroni* építőmester 58,000 frt-ban állapította meg.² Ugyanez a munka a gratuitus labor igénybe vételével sövényépítéssel alig került volna valamibe.

Az 1665. évben Sintán és Gután akartak *sexagon-nak* nevezett hat redout-os várat építeni. Az ilyen öt vagy hatszögű *boyall-nak* építéséhez 4,200,000 téglá, 6000 mérő mész, több ezer szekér homok stb. kellett. Csupán a nyers anyagra való kiadás 49261 frt-ra rúgott volna.³

megye népével építik a várat. Zalamegye 689 portája után 689 munkást adott 12—12 napra s ezek hordták a palánkfát, a földet és a vesszőt s ezek építették Schwendi bástyáját. (An den Schwendy und Solbin Pasteyen Stecken geschlagen, führen jetzt Erde herein etc. Schütling Albert Bauschreiber jelentése Kanizsáról 1570. K. p. ltr. Hung. 14359. fasc.)

¹ U. o. 14561. fasc. 1665. 20. juli. Holst maga írja Egerszegről: „Endich auch so weit kommen, dass es nun rund umb pallisadiret ist. Jetzt lasse ich das Thor wieder aufmauern und die Brucken neu bauen; darnach sollen die Brustwehren und in der Niederung die Palanken gesetzt werden. Weil ich verhoffe im kurzen Holz genugsam im Vorrath zuhaben“.

² K. p. ltr. Hung. 14500. fasc. 1640. La spesa che si ricercherà per i lavori da farsi á Levenz.

³ U. o. Referat über die Hofkriegsraths Erinnerung etc. 1665.

Ugyanekkorá palánkot a megfelelő bástyákkal a magyar kapitányok a föld népével minden nagyobb kiadás nélkül fölépítettek.

A kő és a faépítés közt levő nagy különbség értetűvé teszi, miért fordultak a külföldi építőmesterek is a magyar módhoz.

Az efféle adat természetesen bőséggel áll rendelkezésünkre. Mindannyija azt hirdeti, hogy ha gyorsan és olcsón akartak építkezni, a német mesterek és főtiszték is a magyar építésmódhoz fordultak. De hogy is lehetett volna kőből, éveken át építkezni ott, a hol minden pillanatban attól kellett tartani, hogy török sereg jelenik meg s mindent elpusztít. Aztán ezernyi tapasztalás hirdette, hogy a jól épített palánk az ellenséggel szemben megteszi azt a szolgálatot, a mit a kővár. Sőt bizonyos tekintetben még jobb volt ennél. A töltött palánkfalakat és bástyákat például az ágyúgolyók nem döntötték ki. S ha rést ütöttek is rajta, azt az őrség azonnal kijavíthatta. A dűledező kőfalakat ellenben ostrom közben lehetetlen volt javítani.

Természetesen a magyar várépítésnek is megvoltak a maguk hibái. A fa hamar rothadt. Még az erős tölgyfaoszlopok is elkorhadtak 30—40 év alatt. A palánkokat folyton javítani kellett. A míg a vártartományok falai el nem pusztultak, vagy be nem hódoltak, az efféle javítás könnyen ment. A gratuitus labor-ról szóló törvény erejével a népet fölhírdették s a jó emberek hamarosan elvégezték a munkát.

A mint azonban a vártartományokban csak szórva-hintve akadt egy-egy néptelen falu, a várjavítás rendkívüli nehézséggel járt. És lassan-lassan dűledezni kezdtek szép palánkjaink és kastélyaink. Rothadtak a palánkarók s eldőlvén, a várarkokat is betemették.

A tűz és a víz volt a magyar várépítésnek a legnagyobb ellensége. Mindakettő egyformán pusztította várainkat. Az egykorú levelek a panaszok egész tengerével állnak elő e téren.

Mezei Mihály és Lábady László újvári porkolábok írják 1573-ban: „Az gonosz esős időben az egyik bástyának itt Újvárban hasonfele leomlott; annak felette anélkül is még két helyen dült ki a palánk. Mostan annak csináltatásán szorgalmatoskodunk; mind éjjel, mind nappal az várat kell virrasztanunk“.¹

A következő évben Kisserényi Gábor komári kapitány jelenti: „Rothadton rothad az vár! Az árok is oly-igen mélytelen. Komárra tizenegy végház néz. Sok az ellenség körülöttünk s szüntelenül rabol, felesen jár“.²

Dávid István írja 1617-ben Szent-Péteriből: „Az külső párkány, úgymint két bástya közti, mind kidőlt... Népet kell reá hajtani“.³

Ugyanilyen állapotban volt Dobra palánkja is. Petheő Pál kapitány innét írja 1621-ben: „Én szegény fejem azt tudtam, hogy én Dobrára külvárba költöztem, de még disznó-ólnál is alábbvaló helyre költöztem! Mert mikor az jó pásztor tudja, hogy az disznó-ólra jönnek az farkasok, mind éjjel, mind nappal őrzi; de ennek az várnak sem éjjel, sem nappal valóban való őrzése nincsen. Az ellenség kedig mind körösten körül gyülekezik“.⁴

¹ Az esztergomi érsek írja 1570 április 5-én Újvárról: „audio arcem illam, quum sit ex aggeribus terreis excitata, in dies hinc inde defluere“. (K. p. ltr. Hung. 14,357. f.)

² Körm. ltr. Missiles.

³ U. o. juni 17. Batthyány Ferenczhez.

⁴ U. o. 1621 juni 28. Dobra. Steierországban — írja — az egész föld népet fölgyújtik. Mostan kevés magyar hajdúval és

A dűledező palánkfalakat, ha a föld népét nem lehetett a munkára hajtani, a kapitányok a maguk embereikkel javígtatták. Többnyire gyámolt rakattak a palánk mellé, hogy a fészkből kidőlt karókat pótolják. Ha már erre sem volt mód, akkor berkéből font cserénynyel támogatták a dűledező falakat. Ez már az utolsó és a legnyomorultabb védekezési mód volt. Ezért írja az egerszegi őrség: „Immár annyira jutotunk, hogy a palánkot *cserénynyel* kell támogatnunk és darab fákkal”.¹

Az 1623. és az 1635 évben Eszterházy Miklós jelenti, hogy Újvár bástyái a sok esőtől repedeznek és szakadoznak.²

A XVII. század második felében az efféle jelentések már annyira megszáporodnak, hogy szerüket és számukat sem tudja az ember. A népesség fogyott, a hódoltság növekedett, tehát mindig kevesebb és kevesebb lett a munkáskéz. Természetes következménye volt ennek a favarak és kastélyok bomladozása.³

néhány *pógárhajduval* voltak itt. A többi hajdut csak a kaputételre hozza fel az ördög. Kapunyitáskor ki fejszével, ki kaszával úgy takarodik ki munkájára, mintha hajtának.

¹ U. o. 1624. „Kapitány, hadnagyok, vajdák közönségesen“ (Batthyányhoz).

² K. p. ltr. 14,463. f. 1623 febr. 8. Puncta de modernis confinium necessitatibus. — Az 1635. évben írják: Propugnacula ex terra et roboribus constant, reparationis eius et continui laboris nunquam erit finis (u. o. 14,490. f. 1635).

³ A mi kevés várunk a XVIII. század elején megmaradt, azokban a javíztatás ekkor is folyt. Az 1713. évben például Fogaras várának javításához rendelnek 25 cseregerendát, 390 cseredeszkrét avagy padlásfát, 22 cserelábfát, 10 falnak való cserefát, 170 fenyőpadlásfát, 1380 fűrészdeszkrét és öt ölnyi hosszú öreg cserefát.

A mint említők, a vízen kívül a tűz volt a magyar váraknak a legnagyobb ellensége és veszedelme. Nem olyan tüzet értünk, a mi véletlenül keletkezett egymásik végházban. Ez a földvárakban s az agyaggal jól megtapasztott palánkokban nem nagy kárt tett. Hanem az a tűz, a mit az ellenség vetett a palánkokba. Ez már jóval veszedelmesebb volt. Mind a magyar, mind a török nagyon jól tudta a módját, miként lehet a palánkokat legkönnyebben felgyújtani. Ha a portyára induló magyar csaták felszerelését olvasgatjuk, a gyújtó szerszámokat mindig ott találjuk. Külön mesterek is voltak, a kik ezeket kezelték. Révay István például 1528-ban mestereket kér, kik a várakban tüzet tudnak gyújtani. A végházaknak különféle csöveik is voltak, melyekkel a tüzet vetették, a melyeket a régi összeírások pumpu-nak neveznek. Nagyon dívott az a szokás, hogy a palánk fái közé puskaport hintettek s meggyújtották. Az 1556. évben Szigetről írják az ostrom alkalmával: „Az fát akarják az palánk mellé faggyúval és hájjal rakni és puska porral meghinteni, hogy így megégessék az palánkját az várnak“.¹ Az ilyen gyújtogatásnak eredménye azonban csak akkor volt, mikor a bentlevők észre nem vették s mikor a szélvihar az oltást lehetetlenné tette. Palánkgyújtásra tehát mindig viharos időt választot-

¹ Szokásuk volt a törököknek, hogy kastélyaink közvetlen szomszédságában szintén kastélyt emeltek s innét fenyegették a mieinket. Szigetvár 1556. évi ostromakor két ily kastélyt csináltak. Az 1570. évben pedig Fonóddal szemben emeltek ilyet. Fonód kapitánya erre Bécsbe ment s kijelenté, „hogy vagy elvonják az ű kastélyát, avagy az törökét, kit most csináltak ellenben“ (Körm. ltr. Bocskay György levele 1570 decz. 14-én Bécsújheylből).

tak. A győri püspök jelenti például 1557-ben a nádornak, hogy hatszáz magyar gyalogos és naszádos Tóth Bálint vezetése alatt portyára indult. Lest akartak a töröknek vetni. Mivel április 23-án nagy vihar volt, Sámbock palánkját meggyújtották s a törököknek ezen szép erőssége a kőtornyon kívül a benne lévőekkel együtt teljesen porrá égett.¹ Egy lélek sem menekedett meg. Az 1560. évben a török hasonló módon Kapitányfi István várát gyújtotta fel és itt is minden elégett, csak Kapitányfi feleségének sikerült gyermekeivel „hajadon fejjel“ kiszabadulnia. Ugyanekkor Zrínyi Miklósnak új várát is megégették a törökök. Itt Deli Tódor kapitány ötszáz emberrel bentégett, „az kik az palánk kerítésében voltak“.

Az 1574. évben Kanizsa palánkját égették porrá a törökök.

A budai basák leveleiben is számtalanszor találkozunk az efféle égetéssel. Kara Ovejsz írja például 1579 október 3-án, hogy a mieink „kastélygyújtani alámentek“. Az 1582. évben Ali jelenti, hogy a végbeliek „12 szekér tüzes labdát hoznak vala, hogy vagy Berényt, vagy Szolnokot megégetnék“.² Az 1584-ben Sibrik Gáspár a lévai haddal Damaszkusz alá jött s a palánkot meg akarta égetni.³ Két évvel később a pápaiak Koppány megégetését kísérelték meg. Az

¹ O. ltr. Nádasdy level. Késző, 1557 ápril 27. — Az 1639. évben Gyarmat palánkját égette el a török. Az 1640. évben Ónodot porrá égette. Bakabánya ugyanilyen sorsra jutott ez évben (K. p. ltr. Hung. 14,500. Eszterházy Miklós jelentése 1639 decz. 23 és 1641).

² Turcica, 1582 ápril 22. Buda, Ernő főherceghez.

³ U. o. 1584 „januártól fogván az minemű dolgok végbeli kapitányoktól löttének“.

1602. évben Draskovich János bán írja, hogy a törökök a Kulpa partjain lévő Goricza, Litonanics, Pletter, Berkystevine, Sisinczi, Klivka, Zridinki stb. nevű fakastélyokat a föld színéig elégetvén, ő ezeket újból felépíttette s melléjük őrházakat csináltatott.¹

Az 1614. évben a törökök Ugrinovits kastélyát és Deticskovics palánkot égették el. A mieink meg Bolondvárát juttatták ilyen sorsra.²

Saller Ferencz írja 1645-ben Dobra váráról, hogy a török támadásakor a porkoláb hármat lövetett s a palánk meggyulladt. „Az kastélynak hídja, palánkja és latorkertje mind elégett.” Az őrség úgy megrémült a töröktől, hogy oltani senki sem mert.³

A kastélyok és a palánkok efféle égetése nemcsak a bent lévő török vagy magyar őrségre hozott veszedelmet, hanem magára a föld népére is. Hiszen a leégett erősséget mind a két fél részére a szegénységnek kellett újra építenie. Őt hajtotta, őt kényszerítette mind a két fél a munkára. Ez a teher még az adónál is súlyosabban nyomta a szegénységet. A megyék és a községek sajgó fájdalommal, kétségbeesett hangon panaszkodnak az ingyen munka (gratuitus labor) elviselhetetlen terhe miatt, de hiába. A törvényhozás ugyan szabályozta az ingyenmunkát s világosan kijelölte, melyik megye milyen végházakhoz és kastélyokhoz tartozik szolgálattal; azonban ezzel nem sokat segített a szegénységen. Szükség idején ugyanis mind a két fél fegyverrel hajtotta a népet a munkára. Behozták az ingyenmunka megváltását is s bár a

¹ K. p. ltr. Hung. 14,412. f. 1602 (datum nélkül).

² Turcica 1614. Gravamina contra Turcas.

³ Körm. ltr. Missiles, 1645 aug. 2. Batthyány Ádámhoz.

jobbágyok fizették az úgynevezett *lábor-pénzt*, azért mégis kellett dolgozniuk.¹ Sokszor megesett, hogy a török és a magyar is egyszerre kívánta az ingyenmunkát s mind a két fél halállal fenyegette a jobbágyokat, ha nem jönnek a munkára. Máskor meg ha a mieink fölhírdették a falvakat, a török karóba vonással tiltotta a jobbágyokat a munkától. Sárkány István írja például 1619-ben Kis-Komárból, hogy a törökök megparancsolták a falvaknak, a gratuitus laborra fel ne jöjjenek s a király ravatalját (*dica-t*) meg ne adják. „Karóban verik az mely faluból megirt gratuitus laborra följönnek és az király ravatalját beszolgáltatják“.²

Ha a falvak nem mentek fel a munkára, fegyverrel kényszerítették, sőt fel is égették. A felhirdetéseken rendszeresen megtaláljuk a tűzzel-vassal való fenyegetést is. Ilyennel fenyegeti például 1569-ben Salm generális a polgárdiakat és a battányiakat, írván nekik: „Hagyjuk és parancsoljuk nektek polgárdiak és battányiak, hogy azminemű ujonan lett romlás esett az palotai palánkon, mindjárást reá gyűljetek és megcsináljátok; mert azt értjük, hogy azféle palánknak

¹ Nyitra megyétől például 1602-ben a gratuitus labor-pénzt is követelték s ezenfelül minden portától két-két palánkaróval többet, mint a mennyit eddig adtak (Nyitramegye jegyzőkönyve 2. 194. 1602). Az 1608. évben ugyanez a megye Újvár épülésére az ingyen munkán kívül portánként négy palánkarót és három szekér fonó vesszőt volt köteles szállítani (u. o. 159, 1608). A munkácsi uradalom falvairól írják 1570-ben: „oppida singula singulos centum etc. robores grandes ad ferre teneantur“ (K. p. ltr. Hung. 14,357. f. Connumeratio colonorum Luczka etc.).

² Körm. ltr. Missiles, 1619 május] 2. Batthyány Ferenczhez.

megújítása és megcsinálása azelőtt is az ti dolgokat volt“ stb.¹

A várak, kastélyok építése és javítása is roppant teher volt ugyan, de azért a végházakhoz való *kasfonyással*, a hidak és a keletek csinálásával is a jobbágyságot terheltek.²

Minél inkább pusztultak a falvak, minél jobban fogyott a lakosság, annál súlyosabban nyomta őt az efféle ingyenmunka; mivel mindig többször és többször jutott reá a sor.³ Nem hiába kiáltotta tehát a szegénység: „Eleget sírunk-rívunk, eleget könyörgünk, de annál inkább öregbelik az iga!“

A várak és kastélyok építése és javítása az urakra és a nemesekre is sok terhet rótt. Hogy többet ne mondjunk, a rengeteg faanyagot jobbára az ő erdeikben vágták. Az

¹ U. o. 1569 márcz. 31. Mi gróf Eckius Salmi és Neuburgi, az hatalmas római császárnak tanácsa és főhelytartója Győrött. — Tudjuk, hogy Esztergom hosszú ostroma alatt a körülfekvő megyéket a császári hadak teljesen fölérték és elpusztították. De azért „az egész föld népét reá verték“ a vár építésére. (Illésházy István írja 1599. aug. 23-án. Orsz. ltr. Akadémiától átvett iratok.)

² Györmegye írja 1606 okt. 16-án Batthyánynak: „Tudja azt nagyságod, hogy ez kicsiny, nyomorult vármegye mindeztől elpusztult, sőt amikor ép volt is, elégtelen volt azoknak az *keleteknek*, hidaknak megcsinálására és töltésére“.

³ Kápra Ferencz 1588-ban Kis-Komár várát akarván építeni, kijelenté, hogy e munkára a közelfekvő falvak elégtelenek. „Nyilván vagyonszűrségednek — írja — hogy ez a Kis-Komár igen régi ó ház és igen megromladozott, kinek nagy építés kell. Kevés néppel pedig szűrséges uram nem merek ilyen nagy, derék építéshöz kezdeni; mivelhogy igen véghelyen vagyonszűrségs az török végházak közel vannak.“ ... „Az vármegyével szakasztásképpen köllene népet reá rendelni“ (O. ltr. Lymbus. III. sor. 13. f.).

1563. évi törvény kimondta, hogy erődítési célra az uraknak és a nemeseknek közelfekvő erdeit szabad kivágni.¹

Ímígyen sok úrnak és nemesnek bárdos és szál-erdeje pusztult el. Hiszen egy-egy várnak a javításához is rengeteg sok fa kellett. Újraépítése pedig több ezer öl fát is felemésztett.

Az 1575-ben Szendrő várát hirtelenül kellett sövény-palánkkal körülvenni; mert a török támadásra készült. Panka Péter szendrői kapitány erre a célra Sory Pálnak közelfekvő erdejét használta fel. Kétezernél több nagy fát vágatott ki. A tulajdonos ezért 150 frt-ot kért, de azt sem kapta meg.²

Pusztulván az erdők, néha roppant távolságról kellett a fát hozatni. A fahiány olykor oly nagy volt, hogy a törökök erődítési célra a mieinktől kértek fát. Ali basa például Esztergom építésére Ernő főhercegtől kért 3000 talpat, 1000 szarufát, 10,000 fűrészelt léczet és 25—25 singes talpfákat.³

Legtöbb épületfája Szlavoniának volt. Itt a palánkfalak építésére alkalmas óriási tölgyfák páratlan bőséggel voltak meg. A horvát-szlavon rendek az erősségre szolgáló tölgyfaadást szintén törvénnyel szabályozzák;⁴ mert szemmel látták, mennyire pusztulnak ősi erdeik.

¹ *Silvae tam dominorum, quam nobilium locis muniendis vicinae pro fabricis et structuris munitionum finitimarum, quae scilicet propriis et sufficientes silvas ipsae non habuerint, tantum et non in alios usus ad succidendum debeant esse liberae* (1563. articulus).

² K. p. ltr. Hung. 1575. aug. 11. Petrus Panka de Rugaas ex Szendrő. Továbbá Ursinus Ferencz udvarbíró jelentése 1575. okt. 14.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Buda, 1583. január 5.

⁴ Zrinyi Miklós írja 1555. május 21-én Ungnad Jánosnak, hogy Miksa neki meghagyta: „ut in hoc conventu Zagrabiae

Ha magánembernek kellett a kastélyát vagy várát javíttatnia, s ha nem volt megfelelő erdeje, ismerőseitől kért fát. Az efféle kérőlevél a XVI. és a XVII. századból seregével maradt ránk.¹

A fa megszerzése kivágása, szekerezése, meg felállítás, fonása és tapasztása mind a szegénység dolga volt. Míg a várak tartományi bővesek voltak jobbágyokkal, a végházak javítása nem sok gondot okozott. De mikor a munkáskéz megritkult, a megmaradt szegénység nem bírta a terhet.² Ilyenkor aztán a megyék népét hajtották a munkára. Therjék Tamás írja 1556-ban a nádorispánnak Kanizsáról: „Parancsolt volt te nagyságod, hogy az vár épületire fát béven hordanánk. Az fahordásért, az mennyire az vár tartományával lehet, igen érette vagyunk és hordatjuk; de ilyen épületre nem elég az vár tartománya, hanem az ország

cum dominis regnicolis ac nobilibus tractarenus, quo ipsi de priori contributione lignorum seu roborum in novissima diaeta Zagrabiensi pro munitione locorum finitimorum concessa, partem aliquam lignorum ad restaurationem et reparationem castri Kosztanicza contribuerent.“ (K. p. ltr. Hung. 14,339. fasc.)

¹ Veresvári György Bán körül palánkot építvén, 1606 május 29-én Zaynak írja: „Kérem kegyelmeteket, mivel hogy bőségesen vagyon ezféle erdeje kegyelmeteknek, hozasson maga jobbágyaival valami 500 palánnak való karót és kegyelmetek annyi gyalog munkást küldene, azki azt az karókat fellálatná, megfonna és megtapasztaná.“ (Zay-Ugróczy ltr.)

² A kis Maros község lakóinak például egyetlen évben tíz hajófát kellett szállítaniok az esztergomi élésház építéséhez. Visegrád palánkjához, ugyanekkor nekik kellett hordaniok a karót és a vesszőt. Az esztergomi palánkhöz pedig 100 szekénnél több fát kellett vinniök. S mikor ezt nagy gyötrellemmel elvégezték a palánkszínáláshoz hajtották őket. (Kamarai levelezések 1597.)

szerzése szerint szükség volna az vármegyének is rajta lenni.¹

Az 1577. évben László diák írja Győrről: „Megizentük az hódolt falukra, hogy vesszőt hozzanak és tapasztani jöjjenek; ha reá nem jönnek, népet kérek és reájok megyek büntetni.”²

És ez így ment évről évre mindenütt. Bizony volt mit dolgozniok a szegény jobbágyoknak! Érezték a kapitányaink is, hogy mérhetetlen teher nyomja a szegénységet, de a bajon segíteni nem tudtak. Tehát őszintén megírták a királynak, mint áll a dolog. Pénzt azonban hiába kértek s hiába vártak. Maradt minden a régiiben. Azaz, a mint Martonosi Ispán István főkapitány írta volt: „erején felül kell míveltetni az népet!”

IV. A magyar vártatás.

Miként a magyar vár külsőleg is teljesen elütött azoktól a magyarországi váraktól, melyeket a XVI-ik században olasz, a XVII-ikben pedig németföldi mesterek építettek, úgy belső rendje és szervezete is teljesen más volt, mint emezeké.

Tudjuk, hogy I. Ferdinánd ideje óta mindig több és több idegen katonát szorítottak várainkba. Ezek legnagyobbbrészt lanczkenétek (gyalogok) voltak, vagyis olyan hadi nép, a melyektől a török legkevésbbé tartott. Ezek a lanczkenétek vagy zsoldos darabontok a

¹ Nádasdy level. 1556. május 15.

² Ághy Miklós írja 1566 május 15. „Ez héten az itt való szegénységgel az palánkot sároztuk, mostan is azon vannak Sárvár tartományából. Az felső vidék mostan jött reá. Embert adtam hozzájuk, ki mozgassa őket és vesztég ne hagyja ülni.” (U. o.)

XVI. században különféle népek söpredékéből kerültek hozzánk. Csak ott tettek ki magukért, a hol védtelen népet kellett fosztogatni és rabolni. Enyingi Török Bálint 1527-ben így írt róluk: A templomokat feltörik, a kelyheket elviszik, Krisztus testét a földön tiporják; a népet meztelenül hagyják, mindent felfalnak, úgy hogy miránk magyarokra az éhhalál vár.

Nehogy azt gondoljuk, hogy csak hazánkfiai jellemezték így a hozzánk küldött német katonaságot. A XVI. század két legkiválóbb német hadvezére Magyarországon: Salm Miklós gróf és Schwendi Lázár magának a királynak is megírták, hogy a Magyarországra küldött császári zsoldos csapatok hasznavehetetlenek. Salm gróf 1546-ban írja a királynak, hogy milyen silányak és semmirekellők a Magyarországra küldött idegen csapatok. Schwendi Lázár pedig 1566 április 5-én jelenti, hogy a magyar gyalog a havi két frt., a huszár a havi három frt. zsoldból meg nem élhet; ezért nincs a hajduk közt kellő fegyelem; de különben az ellenséggel rettenetesen harcolnak. A német csapatok ellenben egymagukban alkalmatlanok a törökökkel való harcra.

És mégis az idegen zsoldosokat fizették jobban; mégis ők voltak az elsők mindenütt, ha fizetésről és élelmezésről volt szó. A magyar katona amúgy sem élhetett volna meg csekély zsoldjából s még ezt sem kapta meg soha rendszeren és egészen. Tehát kénytelen volt örökösen harcolni és kijárni, hogy az életét valahogy eltengethesse. Ugyanazon várban lévő magyar katonák tehát örökösen küzdöttek, a németek pedig nem mozdultak ki a várból. Innét van, hogy a budai basák állandóan a frigybontó magyar katonaság ellen panaszkodnak, a kik vesztég sohasem ülhetnek

s örökösen portyáznak, száguldanak, lest hánynak, utakat állanak s a török vitézeket harcra ingerlik. A budai basák tehát azt sürgették Bécsben, hogy a magyar kapitányok helyébe németeket helyezzenek, akkor a frigy meg nem bomlik s mindkét fél békeségben élhet.

A harcra kijáró magyar vitézek természetesen zsákmánynyal térnek vissza. Mikor ezt kardra osztották s az idegen katonáknak abból semmit sem adtak, ezek gyűlölködő szemmel nézték a mieinket, sőt néha, fegyvert fogtak reájok. Ez a gyűlölet aztán mindig nagyobb és nagyobb tüzet fogott. A XVI. század közepén a német költők még versekben magasztalták a magyar katona páratlan vitézségét és kitartását. Rudolf korában ilyesmiről már hallani sem lehetett. A contemptus Germanorum erga Hungaros kapott lábra, a mint azt a német Gabelmann mester megírta. S maga ez a derék német minden baj forrásának ezt a gyűlölködést, lenézést és kicsinyelést tartotta.

Vajjon megérdemelte-e ezt a lenézést és lekicsinyelést a magyar katona? Nem! Hiszen a mi népünk nem változott semmit sem. S Rudolf korában csak olyan hévvel és bátorsággal küzdött a hazájáért és a családi tűzhelyéért, mint előbb.

Igazságtalanok lennénk, ha a nálunk szolgáló idegen katonaság között különbséget nem tennénk. Bizonyos dolog, hogy voltak nálunk olyan német várőrségek is, a melyek igen jól megférték a magyar katonasággal s semmi baj sem volt velők. Aztán az is bizonyos, hogy a német zsoldosnál sokkal silányabb és rosszabb hadi népet is küldtek a nyakunkra. Ki ne ismerné például a vallonokat? A hova ezek tették a lábukat, ott vagyon, élet és tisztesség nem volt többé.

Még a bécsi császári kormánysszékek is megírták róluk, hogy sokkal nagyobb pusztítást vittek véghez Magyarországon, mint a törökök.

A mieink a vallonokon kívül sok panaszt tettek a várainkba vetett cseh katonaságra is. A hős Losonczy István az ostrom legnagyobb tűzében írta Temesvárról, hogy minden nemzetiségű katonája hőiesen harczol s megteszi kötelességét — a cseheken kívül. Szolnok elvesztését a cseh katonáknak köszönhetjük; mert ezek szöktek onnét ki, bár Móré Gáspár a kardjával vagdalta őket!

A várainkba vetett idegen katonaság megbontotta a védelem egységét és czélszerűségét. E mellett növelte az ellentétet és a keserűséget. Mert hiszen mindenki tudta és érezte nálunk, hogy a magyarság iránt való bizalmatlanságból, nem pedig az ország érdekében küldték azt a nyakunkra. Az országgyűléseinken ugyan minden követ megmozdítottak ez ellen, de hiába követelték, hogy várainkat született magyarok védelmezzék.

A magyar várakba helyezett idegen katonaság még nem jelentette azt, hogy a várban a magyar szokás, a magyar rend megszűnt. Ha ugyanis magyar volt a várkapitány, ez intézkedett minden dologban, ez parancsolt a német katonaságnak is. Lassan-lassan azonban idegen kapitányokat csempészték a legfőbb várakba. Mintha csak a törökök kívánságát akarták volna teljesíteni! Ezek ugyanis folyton azt követelték, hogy a végekbe német kapitányokat és német katonaságot helyezzenek. Jól tudták, hogy ezektől nyugodtan alhatnak. A hova azután egyszer idegen főkapitány jutott, oda magyar többé nem igen került. A német kapitányok az eredetileg magyar vár-rendtartást

is német formára ütötték. Volt olyan végházunk, a hol a rendtartás teljesen német volt, s akadt olyan is, a hol német-magyar szokások vegyest divatoztak. A vég-házak túlnyomó részében azonban teljesen magyar rendtartás járta.

Tisztán német rendtartás volt pl. Komáromban, jól-lehet 1567-ig itt is magyar fő- és viczekapitányok parancsoltak. De ezeknek a várban nem adtak lakást. Jellemző a hadi tanácsra, hogy nem a magyar főkapitányokkal levelezett, hanem a várban lévő német zászlótartóval, a ki természetesen örökösen a magyar főkapitányt gyanúsította.

A német és a magyar vár-rendtartás között első pillanatra szembetűnő a különbség. A német katonaság többnyire a legerősebb kővárakban lakott, a hol nem kellett minden pillanatban rettegnie a meglepetéstől. Tehát gondtalanul éltek, portyára, csatára nem jártak. Őket nem kellett a hadakozástól tiltani, mint a magyar katonákat. Az őrködés a német rendtartású várakban hasonlíthatatlanul könnyebb volt, mint az ellenség torkában fekvő magyar véghelyeken, a hol különösen a gyujtogatás miatt éjjel-nappal talpon kellett lenni. A magyar véghelyek hadi népe — mint tudjuk — házas életet élt, a német rendtartású várakban pedig a német katonák seregével tartották az erkölcstelen életű nőket s azokkal tivornyáztak.

A komáromi német rendtartás szerint a vár tartományának gazdasági ügyeit a burggráfok vitték.¹ Ezek is németek voltak mindég, pedig a XVI-ik században

¹ A burggraf igazában a porkoláb ugyan, de a burggraf hivatala teljesen a magyar udvarbírósnak felelt meg, azaz hogy a burggraf a várnak és a vártartománynak gazdasági ügyeit intézte.

a komáromi várbirtokban egyetlen lélek sem értett németül. A burggráfok mellé tehát tolmácsokat (magyar deákokat) adtak. Az őrködés a várban német módra történt, azaz mindössze egynehány katona őrködött a bástyákon. Az ivás, éneklés és káromkodás tiltva volt. „Mivel — mondja az 1551 évi rendtartás — a várban fölötte sok a ringyó, a mennyire lehetséges, a fölösleget el kell távolítani”.¹ Éjjel a várat — mondja a rendtartás — senki el nem hagyhatja. A német katonák jó része már ért magyarul, tehát a kapukhoz olyanokat kell helyezni, a kik magyarul is értenek. Lárma és dobolás idején mindenki a helyére rohanjon. Tíz lövőmester, köztük két porcsináló legyen a várban.

A magyar katonák ugyanitt mind a városban laktak, mivel a várba egyet sem bocsátottak be. A részökre kiadott rendtartásból látjuk, hogy az őrködés leg súlyosabb részét a magyar katonákra hárították. A Vágon és a Dunán télen-nyáron egy-egy naszád őrködött. A város palánkját és kapuit is magyar katonák őrizték. A kapukat a naszádos kapitánynak napközben háromszor kellett végigjárnia. A rendtartás szerint, a ki a török ellen harczra, portyára indul, halállal büntettetik. A borbélyoknak a burggráf tudta nélkül sebesültet nem szabad bekötözniök. A város bírái minden éjjel czédulán kötelesek bejelenteni a városba jött idegeneket. Pribéket a Dunán áthozni

¹ Stadt und Schloss Komorn etlich Verordnung: Dieweiel viel unehrliche Weiber unter den Dienstleuten daselbst befunden wurden . . . so ist unser Befehl darinnen so viel mügliche Einsehung und Wendung fürnehmest und thuest, damit der *Überfluss* aus dem Schloss verschafft wurde“. (K. p. ltr. Denkbuch, Bécs, 1551 juni 20.)

tilos. A ki ezt cselekszi, először három napi börtönnel büntetik, másodszor a szolgálatból elbocsátják. Ha pribékek jönnek a révhez, a főkapitánynak vagy a naszádosok kapitányának kell bejelenteni. A naszádos hadnagy minden éjjel köteles az őrhajókat megvizsgálni, a vajdák pedig a város kapuin lévő őrsegeket. A révészek közé hajdut fogadni nem szabad.

A magyar várak élén a XV. században és a XVI. század első felében rendszeren két tiszt állott. Ezeket eleinte porkoláboknak nevezték. Olykor azonban a király képinek, sőt fejedelmeknek is hívták.¹ Sok várunkban még a XVI. század első felében is két-két porkolábot találunk. Mikor e szokástól eltértek, Nádasdy Tamás sürgette a régi jó szokás megtartását. Mikor — írja — a budai porkolábságot nekem ajánlották, én ő felségétől kollégát kértem magam mellé, hogy megszállás idején segítségül legyen. Mikor Lossonczy felvette a temesvári porkolábságot, őt is figyelmeztettem, hogy kollégát kérjen maga mellé. Nem tette. Később hallottam, hogy az ostrom idején eszébe jutott az én figyelmeztetésem!

Horváth Markó szigetvári porkolábbá neveztetvén, Nádasdy őt is figyelmeztette, hogy társat kérjen maga mellé ő felségétől; mert a megszállott várban egy em-

¹ Lossonczy István írja 1551 szept. 27-én: „Uram én im fölvettem az temesvári *porkolábságot*, de kérem te kegyelmedet az hatalmas Istenért, legyen az uram és barátom te kegyelmed, hogy legyen más ispán . . . Látja Isten, olyan leszek, mint az kiszánó béres; mert minden cselekedésemmel azon leszek, hogy kimosgyam belőle“. (Nádasdy level.) — Fejérkö váráról írják 1521-ben: Concordia cum castellanis castris Fejérkö: duobus castellanis 600 Fl. peditibus ibidem servientibus 700 Fl. (Körm. ltr. Missiles.) Egerben a XVI. század negyvenes éveiben még mindig két castellanus volt.

ber csak egy személy s mindent egy nem végezhet.¹

A mikor a XVI. század közepén a várak élére kapitányt vagy főkapitányt neveztek ki, a porkoláb nevű régi tisztség megmaradt ugyan, de ezen a szón már nem a kapitányt, hanem a várkapu fővigyázóját értették. A hány kapuja volt a várnak, rendszeren anynyi felesküdtött porkolábja is volt.² A főajtó a főporkoláb kezén volt, a mellékkapukat a viceporkolábok őrizték a kapunállók (drabantok) segítségével.

A magyar várakba kinevezett főkapitányok és kapitányok, magyar szokás szerint az őrségnek mindég csak egy részét kapták kardjuk alá. Ez a szám (100—150 lovas) a kinevezésben mindég befoglaltatott. A többi hadi nép fölött a többi tiszt rendelkezett. Természetesen ezek is engedelmességgel tartoztak a főkapitánynak.³

Mivel a magyar főkapitányok és kapitányok magyar módra épített várakba kerültek, a miket — fából és földből lévén — hosszú ideig védeniök nem lehetett, a kinevezésük alkalmával azt is írásba foglalták, meddig kell a várat megszálláskor vitézi tisz-

¹ U. o. 1556 ápril 16. levele Horváth Markóhoz.

² Schwendi Lázár írja például, hogy Munkács várában a főporkolábon kívül a belső vár kapuján is legyen egy viceporkoláb. A sánczkapura is rendelt ugyanő külön viceporkolábot. (K. p. ltr. Hung. 14365. f. Instructio per dominum Schwendy Francisco Kálnássy data. A főporkoláb Porkoláb Lukács volt.) — Érsekújváron állandóan négy porkoláb volt, két fő- és két viceporkoláb. (U. o. 14418. f. Thurzó György jelentése az újvári régi szokásról, 1603 szept. 5.)

³ Olyan furesaságok is előfordultak, mint például 1549-ben Szigeten, hol Gyulaffy főkapitány kardja alá csak 32 lovast adtak, ellenben Nádasdy ugyanitt 100 lovasnak parancsolt.

tességük sérelme nélkül tartaniok. Azt is kikötötték, megszállás esetén mikor kell segítséget kapniok.¹

A magyar tisztek a várkapitányságot rendszeren csak egy évre vállalták. Azonban ha távozni akartak, három havi felmondással kellett élniök.²

A kapitány után a magyar várakban a legfontosabb hivatal az udvarbíróság volt. Az udvarbíró (provisor) egykoron csakis a bíraskodással foglalkozott. A XVI. és a XVII. században azonban már a vár és a vártartomány gazdasági ügyeinek az intézője volt. Éppen ezért olykor ispánnak is hívták. A magyar vártartás szerint udvarbíró csakis jónevű és birtokos nemes ember lehetett.

Mivel a vártartomány jövedelme az udvarbíró kezén forgott, a kapitányok legtöbbje azon igyekezett, hogy az udvarbíróság tisztét is ő viselhesse. Ez sokszor meg is történt. Azonban annyi visszaélés támadt belőle, hogy a kamarák jónak látták a két tisztséget egymástól elválasztani.

Ha a vártartomány nagy volt, vicze-udvarbíró-t is alkalmaztak. Az udvarbíró alá volt rendelve az ellenőr, a számadó deák, a többféle gazdasági alkalmazott stb.

¹ „Ut in casu obsidionis majestas regia designet terminum, intra quem obsessis opem sit latura.“ (Gyulaffy László szigetvári főkapitány kikötése 1549. K. p. ltr. Hung. 14,335. f.)

² Kerechényi László 1554 aug. 12-én kiadott utasítása például ezt mondja: „Debebit nobis ante anni completionem tribus mensibus significare, similiter et nos si eum ultra annum in ea praefectura tenere nollemus, reddemus ipsum de huiusmodi voluntate nostra certiores“. (K. p. ltr. Hung. 14,337. f.) Zrinyi György kanizsai főkapitány 1575-ben a szokásos felmondás után egy évre ott hagyta a főkapitányságot, bárminth tartóztatta is az udvar!

A váradi udvarbírónak: Köveskuty Mártonnak például 1599-ben tizenhárom alkalmazottja volt.

Mivel a vár vendégeit az udvarbírónak kellett tartania, s mivel székülés vagyis bíraskodás idején is neki kellett asztalt tartania: majd minden udvarbíró utasításában megtaláljuk, hogy tisztas asztalt köteles tartani. Ezért kapott szakácsot is maga mellé.¹ Ezért járt neki a fizetésen kívül természetben való bőséges adomány is. Nagy Benedek, Kanizsa udvarbírája 1568-ban kapott például évi 120 frt készpénzfizetést; ezenkívül járt neki hat lótartás, sok gabnanemű, marha, széna, hüvelyesvetemény, bírságpénz stb.² A váradi udvarbíró 1599-ben kapott évenként 350 köből gabnát, 7 köből kölest, 7 köből lencsét, 7 köből borsót, 5 köből lenmagot, 150 akó bort, 200 birkát, 25 csöbör eczetet, 25 vágómarhát, 25 verődisznót, 40 turót, 70 darab sajtot, 40 pint vaját, 25 pint mézet, 100 kősót. A két szakácsára, a két sütő asszonyára, mosónéjára külön fizetés járt neki. Évi készpénzfizetése 65 frt volt.

Egy ember ebből bizony úri módon megélhetett!

Az udvarbírón kívül a magyar várakban majd mindenütt találunk még számtartó deákot, seregdeákot (notarius bellicus), kulcsárt, sáfárt, abrakosztót, pallérbíró (munkafelügyelőt), tömlöcztartót, jegelőt (glaciator), vermekhez látót (frumentarius), kenyérsütőt, szakácsot, tornyost, óraigazítót, virrasztót. Állandóan szolgáló mestereket is mindenütt tartottak, főképen hordó-

¹ A kanizsai udvarbírónak 1568. évi utasítása mondja például: „Provisor mensam honestam tenere debet“.

² K. p. ltr. Hung. 1568 febr. 8. Instructio egregio Benedicto Nagy provisor et Jacobo literato Zentábrámy contra-scribae.

kötőket,¹ faragómestereket, molnárokat, csőfúrókat, szántató pallérokat, czipóosztókat, pásztorokat, hajtókat, szekérgyártókat, kertészeket, sernevelőnöket.²

A magyar várakban mindenütt találunk kalauzokat és táborjártatókat is. A magyar őrségek örökre portyáztak, tehát kalauzok és táborjártatók nélkül el nem lehettek. Némelyik magyar várunkban *nyomjárókat*, vagy *nyomnézőket* is találunk. Igazi magyar foglalkozás volt ez, melyet csak a gazdasággal foglalkozó magyarság értett igazában. A nyomokat megtalálni, a nyomokból az ellenség számát és minőségét meghatározni: ez volt a nyomjárók kötelessége. A végbeli nyomjárók a harmatos füvön és a poros uton pontosan meg tudták állapítani, hány lovas, hány gyalog és hány szekér járt erre vagy arra.

A sereghajtók vagy hátuljárók intézménye a XVI-ik században csak a török végekben divott. Törökül *szo-lák* volt a nevük. A XVII-ik században azonban már a magyarok is alkalmazzák a sereghajtókat. Ezek rangjukat illetőleg a hadnagy után következtek.

Ősrégi szokás volt a magyar várakban, hogy a jobbágyak közül az arra alkalmasokat a jobbágyi

¹ Léva várában 1602-ben a kapitányon és az udvarbíróon kívül volt még három porkoláb, számadó deák, sollicitator, frumentarius, sáfár, abrakosztó stb. (K. p. ltr. Hung. 14,412. f. Nomina in arce Leva existentium.) Eger várában 1594-ben, kulcsár, sáfár, hordóköltő, frumentarius, óraigazító (director horologii), szénaosztó, jegelő, tömlőcztartó, kertész, rostáló stb volt. Radnót várában (1658-ban) a nevezetteken kívül találunk még szürbírót, pallérbírót, juhajort, tyukászt. Munkácson 1574-ben kinzómaster (tortor arcis) is volt, a kit Schwendy rendelt oda.

² A csőfúró mesterek a csurgót vagyis a vízvezetékét készítették hosszú czövekekből.

szolgálat alól felmentették s a várban a falakon és a bástyákon kiségitőkül alkalmazták. A középkorban ezeket sagittarii néven ismerték, később *bástyások*-nak hívták őket. Néhol ezek a bástyások annyira elszaporodtak, hogy — mint pl. Fogaras várában — külön rendet alkottak.¹

Bár a török kiűzése után a bástyásokat már nem vették igénybe, azért régi kiváltságaikkal éltek s a földesurnak nem fizettek. A bástyási rend ily módon sok községben még a XVIII-ik század elején is tartotta magát.²

A bástyások mellett a *plájások* is jelentékeny szerepet játszottak az erdélyi várakban. Ezek olyan nyomnőző-féle emberek voltak, a kik az utakat, ösvényeket stb. figyelték. Ezen szolgálatuk fejében aztán a jobbágyi terhektől megmenekedtek. Később mikor már a várak nem vették igénybe szolgálatukat, mint kiváltságos osztály, a régi jogaikkal éltek s otthon ültek.³

¹ K. p. ltr. 15,478. Siebenbürgen, Humillima informatio deputationis etc. 1711. írja a bástyásokról: „Bastyasonum status. Hi tempore principum pro arbitrio ex puris jobagionibus vel rusticis ad curanda tormenta et pro pugnacula (praesidio non satis sufficiente) assumebantur vel exauctorabantur... Servitio bastyasonum nihil indigeat, nullusque hodie, sit usus eorum aut circa vigilias, aut circa tormenta“.

² U. o. 15,475. f. Méltóságos Bethlen Kata herczegasszony fogarasi dominiumában lévő falui, 1713: „Bástyásoknak vagyон rettenetes immunitások... nagy szabadságok miatt úgy elidegenedtenek a dominus terrestristől és az jobbágyi conditiotól s teherviseléstől, hogy már minden uton-módon boeroknak merik magukat mondani“. (A bástyások fizetést nem kaptak, hanem inkább ők fizettek a kapitányoknak.)

³ U. o. Hi quoque (plajasones) ad modum bastyasonum gratificantur a capitaneis, quorum pars nunquam semitas accedit, sed domi suae sedent.

Több várunkban és városunkban találkozunk a tornyosokkal. A murányi kapitánynak 1550-ik évi utasítása szerint két tornyos volt ott, a kik éjjel-nappal a tornyokban őrködtek s ha valaki a várhoz közeledett, trombitával jelt adtak.¹

Zádory János szent-mártoni kapitány írja 1590-ben: „Tornyosunk mindennap vagyon“.²

Murálynak 1663-ik évi összeírása mondja: „Két tornyos, mihelyen lovast látnak, menten megkondításák s meg is szólítsák, honnan jó, hová megyen, ki nek híjják. Kit ha elmulatnak, jól megpálczáztassanak“.³

Ugyanekkor Balog várában is két tornyost tartottak.⁴

A magyar várak és kastélyok fából épülvén, ha az ellenség közel férközhetett, bármikor tüzet vetethetett beléjük. Ez a tüzi veszedelem különösen éjjel fenyegette a várainkat. Az éj sötétében könnyű volt a palánkfalakhoz férközni. S ha ez sikerült, gyujtószerszámmal vagy puskaporral hamar tüzet támaszthattak.

A magyar végbeliek nagyon jól tudták, hogy a török ördöggel bélelt álnok nemzetség, s hogy miatta soha sem ülhetnek veszteg. Hiszen ezernyi tanulság hirdette nekik a török szomszéd ravasz praktikáit! S napról napra láthatták, mint tör ellenük csellel, les-sel és fortélylyal. Tehát ők is rajta voltak, hogy éber-

¹ U. o. 14,336. f. 1550. Dominics murányi kapitány utasítása.

² Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1590. szept. 5.

³ Urb. Murány, 25. f. 1663.

⁴ Debreczen városa a tornyosnak évi 23 frtot fizetett, az órával bánónak pedig két sarut és egypár czippelést adott. (1642. évi jegyzőkönyv, 954. lap.)

ségükkel útját állják a fenyegető veszedelemnek. A sík mezőn, a nyílt harcban nem tartottak a töröktől, de az éj sötétében, titokban rájuk törő ellenség nagy gondot okozott nekik.

Az utóbbi dolog eredményezte nálunk azt a vártartást, mely a hódoltság korában az ország minden részében szokásos volt. Valamennyi vártartásunk és a vártartást illető utasításunk a legmesszebbmenő éberséget, a vigyázást és az őrködést írja elő. Az előírásoknak megfelelően a magyar várakban és a kastélyokban több oly embert alkalmaztak (a katonaságon kívül), a kiknek tisztjük a folytonos őrködés és a kémlelés volt. Ilyenek voltak például a czirkálók, a virrasztók, a strázsálók stb.

A virrasztók alkalmazása kizárólag magyar szokás volt. A németek őrizte kővárainkban például hiába keresünk virrasztókat. Voltak várvirrasztóink és városvirrasztóink.

A magyar módra épült várak és kastélyok falain több oly alkotmány akadt, a hol a nevezett virrasztók és strázsálók őrködtek. Ilyen volt mindjárt a kapu felett, vagy kapu előtt álló vártaház, aztán a szakállszárasztó, vagy szakállfüstölő. Itt üldögéltek és itt őrködtek nappal a kapunállók. Unalmukban bizonyára szidták a katonasorsot s átkozták a kincstárt, mely pénz helyett holmi szélpál írással fizetgeti őket. Vigyázó helyek voltak az úgynevezett górék is, miket több helyen alkalmaztak a várakban. Rendesen a kapu felett, vagy előtt állott egy-egy ilyen góré. Somlyó várának a falán „berenafából rótt góré“ állott. Egerszegen a bástyán találunk góré-t. A góré szó helyett gyakran használják a filegória szót is. Vajdahunyad várában például állandóan szerepel a bástya tetején

épült *vigyázó filagória*, mely deszkatornáczos volt s fagrádics vezetett fel belé. Fogaras várában a Szabó bástyán kőből rakott filagória állott. Ebbe is grádicson juthatott fel az ember. Regécz várának 1644. évi összeírása a filagória szó helyett a virrasztó házat és a czirkáló házat említi.¹ Németújvár, 1645. évi inventariuma is a virrasztók házáról emlékezik meg. Porumbák várában ellenben (1649-ben) a kapu felett négy ágason álló, sindelyes, tornáczos, nyári házzal találkozunk. Szilágycseh várának 1682. évi összeírása már sem górért, sem filagóriát nem említ, hanem csupán *szenelő helyeket*, avagy strázsaházacskákat.

Ungvárt (1619-ben) doboló nyári ház, másutt meg vártaházak szolgáltak a strázsálásra. Vajdahunyad XVII-ik századi összeírásai mind megemlítik a huszárváron kívül álló strázsaházacskát, mely két magas oszlopon állott s grádics vezetett fel a rajta nyugvó deszkaházba. Gyula várában strázsáló bástya és a külső kapu felett czirkálóház szolgált az őrködők számára.

Mindezen strázsaházak többé-kevésbbé különböztek ugyan egymástól, de mindannyija a vár éjjeli virrasztóinak és strázsaállóinak az őrködő helye volt.

Az éjjeli őrködést a legtöbb helyen az úgynevezett virrasztók, a nappali strázsálást pedig a kapun-

¹ A czirkáló háznak és a czirkáló katonáknak a végházakban czirkáló fa járt. Az 1608. évben Tokajról írják: „Az kamaráról bizonyos provisio mellett rendelték *czirkáló fát* az vitézeknek. Fölötte igen kívántatik, hogy ő nagysága jó úton az czirkálófa felől provideáljon az vitézeknek. Azon is kéri az vitézlő rend önagyságát, hogy prédikátort rendeljen közikben, mivel egyéb véghelyekben is prédikátoruk vagyon az vitézeknek.“ (K. p. ltr. 1608. 14,435. f. Informatio.)

állók végezték. Minél nagyobb volt a vár, annál több virrasztót kellett alkalmazni. Az 1494—1495. évi számadások szerint Lándorfehérvárott állandóan 32 virrasztó örködött éjjel.¹

Kanizsa várában 1564-ben öt kapunálló és két virrasztó szolgált. Németújvárott 1567-ben öt virrasztót, 1622-ben pedig már csak három virrasztót fizetnek.² Egy-egy virrasztónak negyedévre 3 frt fizetése volt. Kapu várának 1608. évi összeírása szerint a virrasztók ott fejenként 2—2 dugasót kaptak fizetésül. Sárospatak XVII. századi összeírásai is mindig megemlékeznek a virrasztókról. Itt az a szokás járta, hogy az egyes falvak tartoztak a virrasztóknak nadrágot, süveget, keztyűt, lábravalót és inget adni.³

Több helyen az a szokás járta, hogy a faluk szerjára szerint adták a virrasztókat.⁴ Ezt a szegénység igen nagy tehernek tartotta. Nincs mit csodálnunk tehát azon, hogy mentül jobban kolompozták a virrasztókat, annál jobban szökdöstek azok e nehéz iga alól. Bizony sok helyütt megesett, hogy a várurak parancsoltak, de nem volt, a ki fogadta. Az 1602.

¹ Registum omnium proventuum regalium 1494—5.

² Körm. ltr. Registrom 1567 és Anno 1622. Porkolábokkal, drabantokkal stb. való számvetés. Németújvárt az 1645. évi inventarium is említi a „verrasztók házáat“ s a virrasztókat. Az 1682. évben „Az egész szolgarend lajstroma“ című kimutató szerint Szalonok várában két, Németújvárott négy virrasztó volt (u. o.).

³ Urb. et Conscr. 41. f. 1. nr. és 11. nr. 1639 és 1676.

⁴ U. o. 4. f. 48. nr. 1557. Nagy-Tállyáról írja: tenentur dare in singulos dies vigilatores duos ad arcem propriis impensis. Tömérdék helyen találkozunk a *virrasztópénz* nevű adóval, mely a virrasztás megváltása volt. (Lásd például Makovicza és Zboró XVII. századi összeírásait.)

évben az érsekújvári iparosok panaszolták, hogy bár a várban elég katona van, Pogrányi Benedek őket kényszeríti a virrasztásra és az örködésre. Még a török rabokat is nekik kellett őrizniök s ha egy megszökött, az örködő iparosnak a fejét vették.¹

Este háromszoros Jézus-kiáltással bezárták a vár kapuját. Rátették az öröklakatot s a porkoláb magához vette a kulcsokat. Azontúl senkit sem bocsátottak a várba. Még ha véletlenül levélvivő (kurir) jött legyen is, reggelre utalták őt. Kapuzáráskor kezdődött a virrasztók dolga s tartott kapunyitásig. Hogy az álom el ne nyomja őket, énekelve kiáltgatták egymásnak: *Szólalj, szólalj, virrasztó!* Ha az ének nem hangzott, az örök feje, a kit vigyázónak hívtak, hangos szóval kiáltá: *Szólalj, virrasztó!* Ha a választétel elmaradt, vagyis ha a szegény virrasztót elnyomta az álom s aludt, mint a tej: a vigyázó azonnal böjtvasra szoríttatta ő kigyelmét. Ez azonban csak ritkán esett meg. A virrasztók ugyanis még félálomukban is torkukszakadtából feleltek a vigyázónak.

Hajnalsetétekor a virrasztók már örvendtek, hogy nemsokára pihenést találnak. Mikor a pirkadás első jeleit látták, hangos szóval kellett énekelniök: „*Hajnal vagyon szép piros; hajnal, hajnal vagyon. Majd megvirrad, hajnal vagyon, szép piros hajnal.*“²

Ha a virrasztás idején a törökök rezgelődni kezdtek, a virrasztók a doboló bástyán megütötték a nagy

¹ K. p. ltr. Hung. 14,410. f. Csery Mihály a kamarához 1602 január 10. A panasznak semmi foganatja sem lőn. Mátyás főherczeg ugyanis már előbb (1601 decz. 28-án) elrendelte, hogy az újvári iparosok kötelesek örködni és virrasztani.

² A virrasztók e szokását és magyar énekét a világhírű botanikus: Clusius jegyezte fel, mikor nálunk járt.

rézdobot (seregdobot). E hangra egy pillanat alatt az egész őrség talpon volt.

Télen a nagy hidegben a virrasztóknak kijárt a vártafa s ennek tüzésénél melegedtek. Rendesen Hideggel háló Szent Pál napjától fogva kaptak vártafát.

A magyar várak sorsáról reánk maradt irott emlékek bizonyítják, hogy ha a virrasztók becsülettel vártáltak és strázsálták a várat, sok veszedelemnek elejét vették. Azonban gyakran megesett, hogy az egész őrség a boritalnak ereszkedett s maguk a tisztek a várfokon rézdobbal doboltatták és muzsikáltatták magukat. Ilyenkor a virrasztók sem örködtek virradtáig, hanem a megborosult vitézekkel együtt álomra hajták a fejüket. Ilyenkor a török kényelmesen megmászta a falakat s leölte a részegen alvó őrséget. Így történt ez például 1558-ban Tatával, aztán Ajnácskövel s más kastélyainkkal. Azaz beteljesült a régi magyar közmondás: tobzódásnak termése mindig balszerencse!

A királyi nagyobb végházakban és palánkokban nem volt divatban a virrasztók tartása. Az örködés és virrasztás terhét itt a gyalogságnak kellett viselnie. Nehéz és kimerítő szolgálat volt ez. S bár a magyar gyalog az éhséget és a szomjúságot panasz nélkül tűrte: gyakran megesett, hogy a strázsa helyén a kimerültségtől összeroskadt. A XVI. századi rendtartás szerint nyáron a magyar gyalogság az utolsó emberig a falak mentében töltötte az éjet. Téli időben azonban csak az egyik fele aludt künn; a másik fele a házakban húzhatta meg magát. Minden bástyán egy-egy tizedes örködött a maga tizedével. Minden bástyán két gyalogos bizonyos időközben a jelszókat kiáltozta, hogy az örök el ne aludjanak. Egy tizedes a maga

tizedaljával állandóan a vigyázó helyeket járta. A porkolábok és a gyalog vajdák is többször megjárták az őrhelyeket.¹

A huszároknak lóháton a váron kívül kellett éjjel őrködniök s az utakra vigyázniök.² Ez azonban nem mindenütt volt szokásban. A legtöbb helyen az örködés terhe a gyalogok vállát nyomta. Helyesen írta tehát Giczgy György 1573-ban a gyalogosról: „Éjjel strázsát áll, verraszt, czirkál, vártán hál; nappal penig az kapun vagyon. Minden szolgálat csak rajtok vagyon szegényeken.”³

Több várunkban a magyar és a német gyalogrend együttesen végezte a strázsálást. Az 1666-ban a Balassák váraiban ilyen módon ment a strázsálás: „Az főstrázsa, kit németül *Haptboktnak* hínak, mind magyarból németből álljon. A midőn változik, dobbal, síppal változzék, mint annak rendi. Minden éjszakára az utakra négy helyen való strázsa álljon. Zajgás, kiáltás és annyival inkább verekedés ne legyen; mert

¹ K. p. ltr. Hung. 1578 juni 6. Relatio commissariorum ad Ujvár expeditorum. Koháry István írja 1663 juni 20-án Fülek-ről, hogy 700 ember legyen az őrség, „quorum media pars ingruente hostili periculo semper in armis excubias agere, media autem quiescere possit” (u. o. 14,554. f.).

² Erdődy ltr. Galgócson. Bakyth Pál írja 1537. április 7-én Szombathelyről, hogy a huszárok éjjel kívül őrködnek. (Quia antem equites itinerum custodes et vigilatores exterius fuissent” etc.) Serédy György kassai kapitány is azt írja, hogy a lovasok a városan kívül őrködnek (eorum opera externas insidias providere et propulsare etc. Lymbus II. sor. I. fasc.)

³ Dessewffy Ferencz írja a magyar strázsáról 1539 szept. 28-án Milethinczből e megkapó sorokat: „Quum ad Ztrasam ibit servitor, tunc dominus suam tunicam servitori dabit. Ille vero nudus spectat, quousque veniet”. (Nádasdy level.)

fájdalmat szerez magának. Nyolcz óra után bort senki ne áruljon. A rézdob megverettség hajnalba, délre, vacsorára és takarodóra“.¹

A magyarországi törökök végházaiban és palánkaiban az éjjeli őrködés majdnem teljesen úgy ment, mint nálunk. Evlia Cselebi hűségesen leírta az őrködés módját, még az őrök kiáltásait és énekét is. Az őr váltásnál a törökök is használták a dobot és a sipot. Az őrködés ellenőrzése náluk is úgy történt, mint a mi várainkban.

A míg a magyar végházakban magyar őrsegek voltak, a magyar haderővel mindennemű érintkezés magyar nyelven történt. Nemcsak a magyar generálisok adták ki magyarul rendeleteiket, hanem még az idegen főtiszték, sőt a kormányzsékek is jobbra ezen a nyelven érintkeztek hadi népünkkel.² Még a király rendeleteit is magyar fordításban bocsátották a végbeli tiszték elé.³ Száz és száz ilyen rendelet maradt ránk a XVI. és a XVII. századból. Még Lotharingiai Károly herceg is magyar nyelvű levélben intézi el hivatalos dolgát Batthyány generálissal.⁴

¹ Kisebb családi ltr. Balassy-család ltr. 1666. Az várban tartandó ordinantia. A gyalogdob használata őrsegváltáskor másutt is járta. Bajmóczról írják 1578-ban: „Tympana ex ligno apud pedites pro nocturnis vigiliis mutandis“. (Urb. 84. f. 34. nr.)

² A hadi tanács gyakran bocsátott a végekhez magyar nyelvű rendeletet. 1615 júl. 2-án például „Az végbeli hadnagyoknak“ adott ki magyarul utasítást. (Körm. ltr. missiles.)

³ U. o. 1645 május 19. őfelsége rendelete „Végbeli kapitány uramnak“.

⁴ U. o. 1688 szept. 5. Lándorfehérvár és Szemendria között lévő táborból. Aláírása: „Kegyelmednek kész szolgálja Carolus Lotharingeni herceg“.

Összes tisztjeink, katonáinkkal együtt az esküt is magyar nyelven tették le. S ha mi ügyes-bajos dolguk akadt, akirálnak s a hadi tanácsnak is magyarul írtak.¹

Ennek a magyar világnak csak 1699-ben, a végbeliek elbocsátása és a végházak lerontása után lett vége.

V. A várostrom.

A hódoltság korában a kastélyok és a végházak megszállása és ostromlása szakadatlanul tartott. Bár békesség volt, mind a két fél azon mesterkedett, mint pusztíthatná el ezt vagy amazt a palánkot. A legtöbb erősségünk nem a háború, hanem a békesség idején veszett el. S bizony a törökök is számlálgathatták, hány kastélyuk porát fuvattuk el a széllal.

A békességet csak az mutatta, hogy a kastélygyujtásra vagy a várszállásra egyik fél sem vitt magával ágyúkat. Nehéz is lett volna ilyenekkel felkészülniök, mert a másik fél hamar megtudta volna s így idejében gondoskodhatott volna védelemről. De meg nem is volt szükség ágyúkra. A fa-erősségeket — különösen a kisebbeket — ágyúk nélkül is elpusztíthatták, ha észrevétlenül sikerült közelükbe jutniok. Elegendő gyujtó és tüzes szerszámuk volt, tehát könnyen tüzet vethettek a faalkotmányokba.

Mivel a magyar és a török várak meg a kastélyok fából és földből épültek, s mivel ezekben az ágyúk nem nagy kárt okoztak: a támadás és a védelem megkívánta, hogy olyan eszközökről gondoskodjanak,

¹ A törvényhozásunk, mikor elrendelé az esküt, csak a régi usust szentesítette. Magyarnyelvű eskü úgy XVI. század, mint a XVII. századból egész sereg maradt ránk.

melyekkel a fa-erősségeket leghamarább elpusztíthatják. Ilyenek voltak az úgynevezett tűzes szerszámok. Ezeknek nagy sokaságával és sokféleségével találkozunk a magyar várakban. A hódoltság korában ágyú igen kevés volt várainkban és kastélyainkban s a mi volt is, az is igen régi és nehezen kezelhető ágyú volt. Minden erősségünkben volt egy hírlövő mozsár (hírágyú), seregbonató, néhány taraczk és egyébféle ágyú is. A magyar várak ágyúi majd mind itthon készültek s magyar urak és főtisztek magyarországi ágyúöntő házakban készítették. Kivétel csak néhány nagyobb kövárunk volt, a hová Ausztriából hozták az ágyúkat.¹

Ha ágyú kevés is volt végházainkban, tűzes szerszám annál több akadt. Még a legkisebb kastélyunkban is többféle akadt ebből. S a legérdekesebb, hogy valamennyije itthon készült. Örök kár, hogy a derék magyar pattantyúsokról, a kik tűzes szerszámokat készítettek, semmi írott emlék sem maradt ránk. Csak Tinódi Sebestyén jegyezte fel Bornemissza Gergely deákról, hogy Eger megszállásakor csodás tűzes szerszámokat készített!

A régi idők egyik szerény mesterének: *Pattantyus Györgynek* írásaiból tudjuk, mi minden kellett egy-egy kisdéd erősségben a tűzes szerszámok készítéséhez. A nevezett pattantyús mester írása szerint a tűzes lapdák készítéséhez kellett 50 kötés kötnivaló zisnór, vékony és vastag spagat, 30 vég vászon, 25 pint lenmagolaj, 15 m. sárgaviasz, tűzes lapdáknak való vas-

¹ Batthyány Ferencz bán írja 1542-ben hogy Magyarország legnagyobb ágyúját, melyet Szigetvárott tart, ő öntette. A mester — úgymond — a ki az óriási ágyút öntötte, most Nyitrán lakik.

csive, „az kit németül slégnek hínak 500“, salétrom négy mázsa, gyanta és szurok ugyanannyi, ón 25 mázsa, „apró üveg *gránáta globus* 3000“, puskaércz czélos-puskához 1000, fegyvert kennivaló faolaj, négyszegletű boronafa, azkin álgyuk és taraczkok állanak bástyákon 150 szál, sánczkosár 150, szén 150 m.; zsíros, szurkos fa, az kibül éjjel serpenyőkben tüzet raknak, hogy világosodjék, 50 szekér; puskapor 250 m.; czilos puskákhoz való por 50 m.¹

Kevés dolog volt ez, de sok mindenfélét készítettek belőle. A magyar találékonyság folyton új¹ és új tűzes-szerszámmal állott elő, s különösen a XVII. században már annyiféle volt várainkban, hogy a felsorolásuk is elég munkát ad. Természetesen majd minden végházunkban más és más tűzes és gyújtó-szerszámok voltak. A legközönségesebb volt ezek között a tűzes kalács, a tűzes fazék vagy tűzes csupor.² Széltében használták a tűzes nyilakat, a várgyújtó szigonyokat és a hajnalcsillagokat. Ez utóbbi hegyes vasban végződő bot volt, a megfelelő gyújtó-szerszámmal.³ A tűzes lapdák,⁴ furkók, a tűzes botok, tűzes dárdák, lánczfák

¹ Kőrm. ltr. Memoriale, az minemű portéka kívántatik vár-hoz, annak feljegyzése. Nagyságod szegény, alázatos szolgája: Pattantyus György (d. n.).

² Léva városából 1554-ben írják hogy ezer tűzes kalácsot kell készíteni. Minden száz kalácsra három mázsa lőpor kell. „Fazékat, kiben apró puskákat csinálnak 1000-et akarunk készíteni“. (Urb. et. conscr. 99. f. 10. nr. 1554. De instrumentis bellicis.)

³ A hajnalcsillagot — baculi ferrati alia stellae nocturnae — ostrom közben szokták hajítani. Gyújtott, világított és sebesített.

⁴ A gyújtólapdákat szurokba áztatott kenderdől csinálták s gyeplővel, madzaggal vagy taraczkfűvel kötözték. Rendesen puskaport s apró puskákat töltéseket) is tettek belé. Aztán lapdavető fakertyűkkel hajították ki.

tüzes nyársak, kézben való ostornyársak, gyújtó palaczkok, tüzes koszorúk, furkók, ostromkoszorúk, vassúlymok is közönségesek voltak. Világosítani való tüzes koszorúkat, tüzes kakukokat, sánczban kihányó csöves ludakat, fából csinált ostromkihányó tüzes csöveket, fasípokban csinált tüzes szerszámokat, vascsős tőkéket, ostromkarókat, tüzes perezeket, koszorúgránátokat, kartácsokat az idő és a körülmény mivolta szerint mindenfelé használgatták végházainkban.¹

A kartács a végházainkban ugyancsak 1607-ben fordul elő először, a gránát pedig 1665-ben; de bizonyos, hogy mindkettőt már előbb is használták.² Általában a lövő- és tüzes szerszámok készítése dolgában nem egyszer a külföldet is megelőztük.³ S ha a nálunk használatban volt sokféle tüzes szerszám készítésének csinját-binját tudnók, büszkén mutathatnánk rá a magyar találékonyságra. Sajnos, a legtöbb tüzes szerszám titka a régi derék pattantyúsainkkal együtt örökre temetve vagyon. Az bizonyos dolog, hogy ágyúkat, fegyvereket, puskaport bőven hoztak hazánkba külföldről, de tüzes szerszámokat sohasem. Ezek állandóan itthon készültek. Különben is a tüzes szerszámok sokféleségével és gazdagságával hazánk keleti ré-

¹ Egyikben több, másik várunkban kevesebb volt a tüzes szerszámokból. Fogaras várában például 1632-ben 1400 tüzes csupor, az 1636. évben pedig 3000 darab volt. S ezenkívül sok másféle tüzes szerszám is akadott ott.

² A tüzes gránát, a kosár-gránát, koszorú-gránát, a régi üveg gránát mind hajító és robbantó szerszám volt. Az ungvári 1685. évi összeírás a gránátmivelő rekeszt és a puskaporgránátokat is említi.

³ A tüzes- és a lövészerszámokról lásd a szerző kimerítő értekezését a Századok 1908. évfolyamában. (Első és második közlemény.)

szében és Erdélyben találkozunk. Tehát minél távolabb megyünk Ausztriától, annál eredetibb s önállóbb találmányokra bukkanunk.

A végházainkban lévő tüzes szerszámok közül a törökök is sokat használtak. Lehetséges, hogy a mieink e téren tőlük is tanultak. Hiszen jól tudjuk, hogy a törökök a minák készítésében és a robbantásokban nagy mesterek voltak. Követeink már a XVI. században leírják, hogy Budán és Esztergomban pompás tűzijátékot is csináltak s rakétákkal világították meg a tájat.

A tüzes szerszámok egy része védelemre, más része támadásra szolgált. Többnek a világításon kívül egyéb célja nem volt. A XVI. és a XVII. században az ostrom alkalmával a fából készült bástyáknak, sánczoknak, kasoknak nagy szerepük volt. Ezeket tolták folyton előre s vitték közelebb a palánkfalakhoz. A megszállottak ez ostromsánczokat s bástyákat legkönnyebben a tüzes szerszámokkal semmisíthették meg. Támadásnál pedig ezekkel támaszthattak tüzet a megszállott erősségben.

Az ostrom dolgában a XVI-ik és a XVII-ik században a mieink és a törökök egyazon szokással éltek. A kisebb kastélyokat mindakét fél tüzzel pusztította el. A többszörösen kerített s töltött palánkokkal megerősített végházakat már rendszeres ostrom alá vették.

Az ostromlóknak első dolguk volt a vár körül ostromsánczokat és fabástyákat csinálni.¹ Ezekből lő-

¹ Pecsevi írja a Tarikjában Esztergom ostromáról, hogy az ostromsánczok mindegyike árokkal kerített bástya volt. Musztafa Abdullah történetíró szerint a törökök ostromkor gerépákból *domuzdámot* készítettek s azt földdel töltötték meg. Kőszeg, 1532. évi ostromáról jelentik: „*duos montes ligneos*

dőzték a várat s a mennyire lehetett, ezeket mindég közelebb és közelebb tolták a vár külső árkához. Ezenkívül sok töltött kast, vagy sánczkosarakat állítottak fel, melyeket szintén folyton előbbre tolták. Erre az eljárásra vonatkozik a régi magyar mondás: a megszállottaknak az tud tanácsot adni, a ki a kast tolja, az utonjáróknak pedig, a ki az útban vagyon.¹

Elkészülvén az ostromsáncz, a vár árkának vizét vezették el. Erre a föld népével s a katonákkal fával és földdel töltötték meg a vízárkokat.²

A megszállottak természetesen nem nézték összetett kézzel az ostromsánczok készítését és az árkok megtöltését! Az ágyúkon kívül ilyenkor folyton működtek a különféle tüzesszerszámok, melyekkel porráégették az ostromlók fáradságos munkáját. Szigetvár 1556. évi ostromáról írja például maga a főkapitány Horváth Markó, hogy a törökök az árkokat fával hordták tele, „de — úgymond — Istennek segítségével tegnap megégettük az fát, ki űnekik nagy ártásukra lön”.³ Néhány nappal később (július 21-én) meg

quos fecerant ex utraque parte validum impetum fecerunt“. Szerémi írja Buda ostromáról, hogy a németek: „illico statuerunt super monticulo unum *tárgy* et ibi duxerant de nave bombardas“. (284. l.)

¹ Nádasdy Tamás levele Horváth Markóhoz, 1556.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1566. Szigetvár ostromáról írják: „Arcem petunt ad eamque binas vias ruderibus arbustis et terra praeparant“.

³ A kálmáncsehi bíró és esküdt polgárok írják ugyanerről az ostromról. 1556 július 11-én: „Szigetiek vitéz módon tartják magokat, semmi szót ez ideig belőle ki nem adtanak; vitézkednek, mint jámborok. A vár árkát a törökök fával töltötték meg, de onnan belülről felgyújták. Hogy ezt a szokást a mieink is űzték, hivatkozunk Bakyth Pálra, a kinek Lak nevű várát

azt jelenti, hogy a földdel és fával megtöltött árkokat ismét megégette, s „az minemű két kastélyt az két szegletről csináltak vala (a törökök) azokat is eltörettük ágyúkkal“.

Az ellenség is lödözvén a várba a tüzes szerszámokat, a bentlévők a gyulékony részeket nyers ökörbőrrel takarták be.¹

Ha a megszállottaknak nem sikerült az árokba vetett fát és vesszőt felgyújtani, az ellenség az ostrombástyákat és az ostromsánczokat annyira a falakhoz toltta, hogy a bentlévők és az ostromlók kópjával érték egymást. Ilyenkor kezdődött azután a palánkfalak vágása és gyújtása. Pecsevi szerint mikor a mieink Esztergomot ostromolták nyers ökörbőrrel bevont deszkákat támasztottak a palánkfalakhoz s az alatt vágták azokat. Imigyen védve voltak a falakról vetett tüzes szerszámoktól.

Az ostromlók azon is igyekeztek, hogy a palánkfalakat meggyujtsák. A csupasz boronafákat szalonnával, olajjal kengették s puskaport hintvén rá, meggyújtották. A várban lévőek észrevevén ezt, fecskendővel olták a tüzet.²

Minél erősebbek voltak a palánkfalak, annál kevesebb kárt tett bennök a lövés és a tűz. Gyula várá-

Török Bálint ostromolta. Bakyth írja erről 1537 május 7-én: „Adversarii fossam castris lignis adimplevissent et usque ad moenia erigere volebant. Ex castro tamen igno posito, universa ligna combusserunt.“ (Cs. és k. áll. ltr.)

¹ K. p. ltr. 14,394., 1569. A tokaji provisornak ezeket kellett ostromidején a várbelieknek adni: „stuppam, resima, bitume, item ad protegenda integra et rupta restauranda coria bovina et robora“.

² Várainkban mindig volt fecskendő, melyet facskendő-nak és fecskő-nek is hívták.

nak ostromáról írják 1566-ban, hogy a törökök a vizet elfogták s az ostromsánczot oly közel vitték a falakhoz, hogy a török és a magyar vitézek puskával elérték egymást! Mikor az ostromló Kunovithnak mondták, hogy lövéssel soha meg nem veszi a várat, büszkén felel: „Meglátjátok oly *kemenczéket* csinálók, kikből úgy vetik be a tüzet, hogy meg nem maradhatnak benne“¹

Ilyen tüzet hányó eszközük a törököknek többféle is volt. Az egyikről Somogyi Ferencz írja: „Lándor-fehérvári török keményen viseli magát. Úgy beszélnek itt most valami *pumákat* vetett ki, a kik a mi artollériánkat igen confundalták“.²

A törökök felette ügyesek voltak aknák és futóárkok készítésében. Győr ostromakor (1594.) például olyan futóárkokat készítettek, hogy csodálatot keltettek velük.³ Még mikor az ő váraikat ostromolták, akkor is sűrűn alkalmazták az aknákat. Mikor például 1688-ban a mieink Belgrádot megszállották, a törökök számos aknát ástak a mi állásaink alá. „Ha a török mina succedált volna — írja Somogyi — 800 embert elrontott volna. De hat ölnyre röviden csinálták volt és így kárt nem tett.“

¹ Nádasdy level. Csányi Ákos levele Nádasdy Tamásnéhoz. Thurzó György írja a feleségének 1594. augusztus 23-án Győrről: „Az török az sánczot szintén az vár bástyájához hozta, halmot is hajt az árokra. Az árkot is tölteni igyekszik, de hisszük Istent, hogy nem viszi véghez.“

² Körm. ltr. Missiles, 1688. szept. 1. A XVI. század végén a magyar várakban is szerepel egy *pumpu* nevű tüzet vető szerszám. („Ligneae fistulae ad iaculandum ignem instructae, pumpu dictae.“ Trencsén, 1583. Urb. 99. f.)

³ Cs. és k. áll. ltr. 1594 szeptember 30. Kurtzes und gutherziges Bedenken (60 oldalas).

Mondanunk sem kell, hogy az effélét a mieink is hamar eltanulták. Szentiványi Imre írja 1683-ban utasításul: „Az *hévérek* magokra vigyázzanak; mert contraminával, porral oda mind ölhetik őket. Ha csendesen hallgatja az ember s kiváltképpen ha gyalogdobot teszen ember az földre s vagy három szem borsót teszen felül az egyik fenekére, valahányszor a földben levágnak, meghallhatja“.¹

Mivel a várakba legkönnyebben a kapukon át lehetett bejutni, ezeket ostromolták a legnagyobb hévvel. Ha éjjel titokban a kapukhoz juthattak, rendesen felrobbantották azokat. Ostrom idején azonban a bentlévők földdel töltött zsákokkal, hordókkal és ganéjjal eltorlaszolták a kapuk közit.

Kisebb kastélyok ostrománál az a szokás is járta, hogy hosszú kampós létrával felszakították a kaput. Horváth Péter kőszegi kapitány írja például: „Erős lajtorjákat csináltattam és azoknak az végiben erős vasmacskákat. Az lajtorjánál fogva rántotta volna feles gyalog az kapuhevedert“.²

Ha az ostromlott vár már nagyon rossz állapotban volt, megkezdődött a szózat-beadás és kiadás. Ez rendesen olyankor történt, mikor a várból már szökni kezdtek a pribékek, a lovak nyerítettek, a disznók sivalkodtak. Ez már a végső veszedelemnek a jele volt! Bárminő csapatok ostromolták is a török várat, a bentlévők mindég csak a magyaroknak adtak ki

¹ O. Ltr. Kisebb családi levéltárak, 8. csomó, 1683 aug. 3. (Ma vizes korszót helyeznek a gödörbe s a víz rezgését figyelik.)

² Körm. ltr. Kelet nélkül Batthyány Ferenczhez. Horváth megírja, hogy a hidegben nem vigyázták a kaput, azért sikerült a felszakítása.

szózatot. Segesd, 1562. évi ostromakor például a törökök Magyar Bálint nevét üvöltötték. Ő kigyelme aztán a sánczba menvén kérdé: „Miért kiáltatok ti engem?“ A törökök mondták: „Ím szablyáinkat kihányjuk, az házat is megadjuk“.

Salm generalis nem akarván, hogy a törökök a magyaroknak adják meg a várat, a szózatot kiadó törököt lelövette s a várat tovább ostromoltatta.¹

Esztergom ostromakor, aztán Székesfehérvár megszállásakor a mieink adtak be szózatot a törököknek. Az utóbbi esetben német részről jelentik, hogy régi magyar szokás szerint (dem alten ungarischen Brauch nach) néhány magyar kapitány szózatot adott be. Ugyanez történt Kanizsa elvesztésekor is, csak hogy itt a törökök adtak be szózatot s a mieink feleltek rá.

Ha a szózat beadása sem hozta meg a kívánt eredményt, általános rohamot intéztek a vár ellen.²

¹ Horváth Ferencz és Cserepovith Miklós írják Becse ostromáról Báthory Andrásnak, hogy az ágyúzás megszűnt. Tehát „vagy szózatot adtak ki, avagy megvették“. (Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1551. 19. szept.) Gabelmann írja naplójában 1595-ben, hogy Sárkány János bement Esztergom sánczába s szózatot adott be. A többi közt ezt kiáltá a törököknek: „Ich siehe wohl, du willst denen Gratien Bart schwarzen“ (frasis hungar. notans mortem).

² Babolcsa ostromakor, 1556 szept. 9-én írja Batthyányi Ferencz Nádasdynak e tanácsot: „Mikoron ostromnak mennének, elől az gyalogot bocsátnátok, hogy az gyalog nép az lovagnak előtte lennének; mert az gyalogban lövés mián még sem veszne annyi el, mint az lovagban. Így tetszenék énnékem, hogy avagy későn estve, avagy hajnal előtt sötéttel kellene ostromnak menni, hogy mégis lövés miá annyi nép ne veszne, mintha nappal lenne legyen az Uristen tanácsadótok“. (Nádasdy level.)

Télen az ostrom annyiban volt könnyebb, hogy a várakat körülvevő folyóvizek befagytak. A legtöbb helyen a bajon úgy segítettek, hogy télen vágták a jeget. E célra voltak várainkban az úgynevezett jegelő fejszék, jegelő horgok stb.

A kis folyók és vizárkok jegét nem volt nehéz föl vágni. Azonban a Duna és a Vág jegét folyton vagdálni már nagy munka volt! Erre már Komárom- és Pozsonymegye népét kellett föl hirdetni s még így is nehezen ment. Paksy János komáromi főkapitány 1557-ben jelenti a királynak: felséged hív jobbágysai erősen vágják a Duna jegét. Én magam Gútánál vágatom a jeget.¹

Mivel a török támadása ellen nem csak Komáromot, hanem a Csallóközt is védeni kellett, tehát hatalmas darabon kellett a jeget fel vágni.² Úgy látszik, hogy ez a jegelés a XVII. században a Dunán már nem volt szokásban. Legalább az írott emlékek nem ejtnek róla szót. Kisebb végházainkban azonban állandóan járta a jegelés. Ezt a munkát néha maguk a katonák is elvégezték; rendesen azonban a jobbágyságot térítették segítségére.

Több leírásunk maradt arról, mint rendezték el az őrséget, mikor a várat az ellenség megszállotta. Ha a seregdob bömbölő hangja megszólalt, mindenki fegyveresen a maga helyére rohant. Ha a jeladás éjjel történt, a porkolábok azonnal kitűzték a kiütő vagy kivető serpenyős lámpásokat a kapuk fölé. A

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1552 decz. 25.

² Erdődy ltr. Salm gróf írja: A törökök, ha a Duna befagy, a Csallóközt megrabolják. Tharnóczy András és Horváth Bertalan kapitányok intézkedjenek a jegelés dolgában. (Kelet nélkül a XVI. század közepéből).

gyalogság az előre megszabott módon és számban a bástyákra rohant. A huszárvárban a huszárok gyülekeztek s gyalogsággal megerősítve várták a további parancsot, merre és hol kell kimenteniük.¹

Nem érdektelen tudnunk, mit felelt az ostromlott vár kapitánya, mikor a vár feladására szólították. Kanizsa várát 1600-ban Paradeiser főkapitány a felszólításra mindjárt megadta. Zrinyi György írja róla okt. 27-én, hogy nála volt s mindent össze-vissza hazudott. „Az vajdák azt mondják, hogy (az ostrom alatt) akkor látták őt, mely nap az török megszállotta. Másodszor, midőn föladta a várat. Egy boltban hevert az egész ostrom alatt“.²

Mikor 1594-ben a törökök a komáromiakat felszólították a vár feladására, Pecsevi szerint az átkozottak még csak feleletet sem adtak, hanem Kis Farkas kapitány szóval monda a beküldött töröknek: „Vajjon vén-asszonyok vagyunk-e? A királytól egy napi zsoldot sem érdemelnénk meg, ha a várat nem védenők. Győr alatt három hónapig tartózkodtatok és nagy nehezen győztetek. A győriek azonban gyávák voltak, mert a várat feladták. Míg csak egy ép porczikánk leszen, míg bennünket lábunknál fogva egyenkint ki nem húztok a várból, addig Komárom nem lesz a tietek“.³

¹ Orsz. ltr. Lymbus. II. sor. 1. fasc. 1605. Limitatio equitum et peditum in arce Sempte circa obsidionem. E szabályzat személyek szerint előírja, ki melyik bástyára tartozik sietni. A lovasságról ezt írja: „Az huszárnép az alsóvár piacznán legyenek, hogy az hová szükséges lészen, mindenüvé elérhessenek“.

² Kőrm. ltr. Missiles, 1600 okt. 27. Paradeirest kivégezték — a mint tudjuk — a vár föladata miatt.

³ Kjátib Cselebi (Musztafa ben Abdullah) is azt írja, hogy a komáromiak ily feleletet adtak: „amig fülünkig egy ép porczikánk lészen, addig Komárom a tietek nem leszen“.

Mikor Horváth Gáspár¹ palotai főkapitányt felszólították a vár feladására, azt felelte, hogy ilyesmire nem is gondol. Ha — úgymond — megettük a pecsenyét, megiszszuk a fekete levest is! Az 1605. év ápril havában a budai basa ismét fölkerlte őt, — még pedig Bocskay nevével — hogy a várat adja át.

Horváth Gáspár azt felelé a basának: „Az jámbor Bocskay ki légyen, személyét nem ismerem, levelét nem látám, kívánságát nem értettem. Követet ne fárasszon, ha a várat akarja, mert szinte olyan válasza leszen, mint harmadéve szerdár Haszán basának volt . . . *Én nemzetemben soha áruló nem volt, bizony én sem akarok első lenni*“.²

Nemzeti felkelés idején történt ez, tehát kétszerezsen becsülni kell Horváth Gáspár hűségét és szilárd-ságát. A nemzeti felkelések idejében különben rendszeren maguk a vitézek kényszerítették a kapitányukat a várnak átadására. Így történt például 1621-ben Nyítrán, mikor is Litassy István és a vajdák könyörögtek a seregnek: „jó vitézek, ne cselekedjétek, hanem várakodjunk! Veletek együtt élek s halok“. Litassy azonban hiába könyörgött, a katonák elhatá-

¹ Hadi ltr. Feldakten 1602. Horváth írja: Aranyunk, ezüstünk nincsen, de jó vitézeink vannak s ha valaki egy hangot szólana a feladásról, darabokra vágnók. Ha erővel akarja valaki a várat elvenni, arra csak az a válaszung: próbálja meg! (Zerdár vezir Haszán basához).

² Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1605. ápril 21. A levele végén még azt írja a basának: „Továbbá azt is izente nagyságod, hogy heában veszekedem én magam veletek; mert ha az egész magyar nemzet megegyesül s megbékül veletek, énnekem is köll egyesülnöm veletek . . . Én bizony soha nem láttam, hogy farkas báránnyal megegyesült volna úgy, hogy sokáig békével laktanak volna együtt.“

rozták a vár megadását s Dezső Bálintot választották előljárójuknak, a ki aztán Litassyval „fedőzött s őt megríogatta“. A katonák pedig ki puskát, ki baltát fogott hozzá!¹

VI. A várőrségek és a várak sorsa.

A magyarországi török és magyar végházak vitézei — a mint tudjuk — váltakozó szerencsével küzdöttek egymással. Egy-egy várat vagy kastélyt ez is, amaz is elfoglalt, de a hódoltság terjesztését még sem a hazai török várak őrségeinek, hanem inkább a nagy török háborúknak köszönhetjük! A török és a magyar végházak hadi népe ugyanis körülbelül egyforma erős volt. Tehát a hazai törökségnek valami nagy túlerejéről beszélni nem lehet. Előnyük volt a törököknek, hogy hadi erejüket nem aprózták annyira el, mint a mieink. Különben az egykorú jelentések általában azt mondják, hogy a magyarországi törökök hadi ereje békekés idején körülbelül 20,000 ember körül forgott. A magyarországi végházak népe az őrségekkel együtt 1609-ben 20,097 emberre rúgott. Ez a szám ugyan gyakran megapadt, de a király a rendek kérelmére 1653-ban újra megígérte, hogy a végházak hadi népének számát 20,097 emberre emeli.²

Tudjuk, hogy a fizetetlenség a török végházakban sem volt ritka dolog. Többször lázadás is ütött ki

¹ Orsz. ltr. Tört. Eml. Belügy: Inquisitio anni 1621 ad instantiam Stefani Litassy collecta super denegata deditione arcis Nitriensis.

² K. p. ltr. 14,529. f. 1652. decz. 30. Extract kays. Schreibens, Regensburg.

e miatt. Általánosságban azonban a török hadi nép sokkal jobb anyagi viszonyok közt élt, mint a magyar. A török várak is állandóan jobb állapotban voltak, mint a mieink. Ehhez még hozzá kell vennünk, hogy a törökök haderejüket jobban csoportosítván, hamarabb s nagyobb erőt vethettek harczba. Sok sikerüknek ez volt az oka!

A magyar végházak és kastélyok vitézei, még ha rosszul fizették is őket, a míg a vártartományok épek voltak úgy-ahogy megéltek. Sőt akadt több végházunk, a hol bőségesen volt élelmük és jövedelmük.¹ A hódoltság terjedésével azonban az ilyen várak száma évről évre kevesebb lett. A legtöbb végházunkról a XVI. század közepén már el lehetett mondani, a mit Kerechényi László írt Szigetről: „Előbb jobb volt az szolgáló ember dolga; mert az föld ép volt; a szegénység gazdag volt, mindent bőven hordottak vásárra“.²

De, ha az állapotok rosszabbra fordultak is, a végházak lelkesedése, hazafias és lovagias szelleme oly erővel lobogott, hogy a mutatkozó hiányt könnyen elfeledtette. Lelkes, mindent átható küzdelem folyt, s ez még a nyomorúságot is türhetővé tette. Azonban Rudolf korában már a fizetetlenséghez a bizalmatlanság majd meg a gyűlölet járult. S mivel a vár tartományainak a falvai is elpusztultak vagy elszegényedtek, a végbeli vitézeknek megkezdődött a nagy szenvedése. Mint e kor nagy költője énekelte: megolcsódott a magyar vér. Aztán megfogyott a szabadság

¹ Ilyen volt például Eger vára. A XVI. század közepéig még Szigetnek is nagy tartománya s így nagy jövedelme volt.

² Sziget, 1555. Nagypéneken (Nádasdy level.)

is. Lassan-lassan elaludt a vitézi lelkesedés is. A katonák kenyérért, zsákmányért harcoltak, nem pedig hírnévért és vitézi tisztességért. Ők is emberek voltak széllel nem élhettek, ruhátlanul nem járhattak: tehát ott kerestek életrevalót, a hol találtak.

Minden egyes nemzeti felkelés a végbeli magyar haderőt sujtotta legjobban. Ha hívek maradtak a királyhoz, felkelőkkel gyűlt meg a bajuk. Ha hozzájuk csatlakoztak, később kenyerüket vesztették. Az udvarnak és a bécsi kormányzéseknek a bizalmatlansága a magyar katona iránt minden nemzeti felkelés után növekedett. Nem jogos nemzeti küzdelmet, hanem az egyének érdekharczát látta azokban. Csoda-e aztán, ha csak immel-ámmal alkalmazta a magyar katonát? A XVII. században a nemzeti gyűlölethez járult még a vallási gyűlölet is. A végházakban csak úgy mellőzték és üldözték a protestánsokat, mint a politikai életben.

E bajokhoz járult még a kincstár teljes kimerülése, meg a külső nagy háborúk okozta nehéz gazdasági helyzet.

Mindezt természetesen nemcsak katonáink, hanem végházaink megérezték. Fizetetlen, éhező katonáknak düledező, pusztá végházakban kellett a töröknek ellenállani! Valósággal csoda számba ment, hogy a török nem foglalta el valamennyit. Ezernyi panasz szállt a szolgáló rendre, de ha a végső eredményt vizsgáljuk, csodálattal kell adóznunk vitézeinknek, a kik hihetetlen nyomorúság között közel két századon át védték várainkat s ezekkel együtt az országot!

Az ország vezető emberei nagyon jól látták végházaink pusztulását; érezték is minő veszedelmet jelent az a magyar nemzet jelenére és jövőjére! Meg is

mozdítottak minden követ, hogy hadi népünk várainkkal együtt jobb sorsra vergődhessék, de a bomlást megállítani nem tudták. A szavuknak nem volt ereje és súlya. Mintha csak serpenyőre lőttek volna nyílat, fellépésüknek semmi eredménye nem lőn. Már Nádasdy Tamás gyönyörű gondolatokban gazdag felterjesztésben fejezte ki a királynak, hogy a végházak nemcsak az elhagyatott Magyarországnak kincsei és büszkeségei, de az egész kereszténységnek is védő bástyái!

Az 1583. évben a hős Forgách Simon írta a királynak: „A végházakról nem gondoskodnak, a katonának zsoldot és élelmet nem adnak, az ellenség ennek következtében szabadabban mozog s a szegénység mondhatatlanul szenved. A nemességnek szabadságát és jogát nyirbálják. Érzi és szenvedí ezt az ország minden lakója és sóhajtvá várja az irgalmát, az igazságot s régi jogainknak visszaállítását. Hogy lehet az, hogy felséged, mint kegyelmes uralkodó, meg nem hallgatja a szegényeket? Hiszen az idegeneknek ilyen kormányzása mellett elvész minden várunk, elpusztul az egész ország. Pedig ha ez bekövetkezik, felségednél nagyobb kárt senki sem szenved“.¹

A viszonyok nem hogy javultak volna, de évről évre rosszabbodtak. Még a legfontosabb végházaink is pusztuló félben voltak, régi kipróbált vitézei pedig kénytelenek voltak magukat a szabad legénységre adni, hogy szabályjukkal kereshessenek családjuknak kenyeret. „Kegyelmeteknek — írja Pálffy Miklós a kamarának Ujvárról — jó emberséggel írhatom, hogy sokak-

¹ Cs. és k. áll. ltr. 1683. márcz. 5. Április 6-án Forgách ismét gyönyörű levelet írt ez ügyben a királynak. (U. o.)

nak, azkik vagyon negyven esztendeje, hogy az ő felsége szolgálatjában vannak, az orczájokon és vén szakállukon csorgott le az könnyűök... Az ellenség is pedig nagy szívet és bátorságot veszen rajta, ha látja, hogy ezek e helyből ki fognak menni és szállani és hogy az őfelsége régi szolgálait így éhel hagyják meghalni, meg nem adván az övékét... Bocsátottam immár el közülök harminczat olyakat, hogy száz mérföldről kellett volna őket idehozni. Jó hitemre mondhatom, hogy ugyan három vagy nép nap is nem ehetnek az kenyérből.“¹

A tizenhatéves háborúban még kevesebb lévén a pénz, a végházaknak sorsa még rosszabbra fordult „Ez időben — írja Illésházy István — az magyaroknak az császártól semmi fizetésök és szolgálatjok nem vala. Sőt az végházakban is inkább mind németeket tartottak s igen kevés magyart; azoknak sem fizettek; *nagy éhséggel s koplalással az végházakat tartották!*“

Nemcsak a végbelieket, hanem legjobb magyarjainkat is a kétségbeesés fogta el ez állapotokban. A kétségbeesés vitte azokat is Bocskay táborába, a kik szívvel lélekkel a király hívei voltak. „Adta volna Isten — írja 1605-ben Illésházy István —, hogy ez üdöt ne értem volna és ez undok világból régen kimultam volna. *Boldogok azok, azkik az Urban meghaltanak és ezöket nem látják.* Szegény Pálffy uram és Nádasdy Ferencz ha éltek volna s engem is az püspökök igaz-

¹ Kam. level. 1592. okt. 27. Orsz. ltr. Két évvel előbb, 1590 január 2-án írják, hogy a végházak állapota kétségbeejtő. Pedig a végházak — írja Ernő főherczeg — más országoknak és tartományoknak is védő bástyái s Ausztriát s Németországot is ezek védelmezik. E szerencsésebb országoknak kéne a végházakról gondoskodni. (Körm. ltr. Missiles).

mondásomért ki nem kergettenek vala innéd, erre az mi szegény hazánk, sem mi magunk nem jutottunk volna! Kiállanak az papok az papi hivatalból; pórfiak és tudatlanok lévén, az secularis dolgokban árták magukat és az ország gubernatioját magokra vevék s vesztenek bennünket.¹ Jól látom azt is, hogy nem embertől, hanem az Istennek nagy haragjától vannak ezek; mert minden emböri okosságot fölül halad ezöknek az emböröknek az ő istentelenségök és gonoszságok“!²

A végbeliek ez időben semmi fizetést sem kapván, hogy megélhessenek, a falukra jártak ki. A végházak körül fekvő községek tehát némely vidéken mondhatatlanul szenvedtek s egyéb védelemre nem találván, a töröknél kerestek segítséget! Zrinyi Miklós írja 1605-ben, hogy mikor a török sereg a Rábán túl lévő vidékre akart vonulni, a végházak körül lakó nép sírva és térdenállva könyörgött a török vezérnek, ne menne oda; szállná meg inkább Kapronczát; „mert a tot- és horvátországi hajduk miatt fölötte nagy sok inségeket és nyomorúságokat szenvedtenek. És az dolog így lévén, megtartóztotta hadát az vezér“.³

Bocskay járásakor a legtöbb palánkunk és kastélyunk elpusztulván, a békesség után éveken át csak toldozgatták, foldozgatták a végházakat. Ónod váráról írják például, hogy „az kerítése olyan, hogy farkasok

¹ Ez a hazaáruló Szuhay püspökre és Migazzira vonatkozik!

² Kőrm. ltr. Missiles, 1605. aug. 24. Nagyszombat. Az a céljok — írja a levele végén —, hogy „az magyar nemzetet mind kivágják, országunkat eltöröljék, semmivé tegyék, hogy Magyarországot provinciává tegyék et Austriae haereditariam faciunt“!

³ U. o. 1605. aug. 14. Csáktornya.

járnak minden éjjel alatta. Az oktalan állatok jönnek és mennek ki az oldalán“. Tokajról ugyanekkor azt írják, hogy a kerítése kidőlt, bedőlt s még ólnak is rossz volna!¹

Nagyobbszerű javításról a pénzhiány miatt szó sem lehetett. A panaszok tehát évről évre hangosabbak lesznek. Szentgyörgyvölgyi Bakács Sándor keszthelyi kapitány írja 1620-ban, hogy tizenegy év óta nem kaptak fizetést. Keszthelytől Veszprémig a várakban húsz lovas sincsen!²

Mikor a következő (1621.) évben a dunántúli végbelieket táborba rendelték, a kapitányok elkeseredve írták Batthyány Ferencznek: „*Ha vesztünk, hazánkat és végházainkat vesztjük el*“. A vitézek kijelentették, „hogy ők az végházakat, feleségeiket, gyermekeiket kordéra nem hagyhatják.“³

Hagymássy Miklós szentgróti kapitány írja 1621-ben: „Az gyalog három lövés port avagy ónat sem tudna puskájához venni. Az lovasnak annyi embersége nincs, hogy egyszer meg tudná a lovát patkoltatni vagy magának lábabelit vehetne.“⁴

Roskoványi László Szendrőről jelenti: „Csak egy kasunk sincsen jó; sehol semmi jó állás nincsen sem

¹ K. p. ltr. Hung. 14435. f. 1608. Informatio az gratuitus labor felől.

² Körm. ltr. 1620. decz. 13. Batthyány Ferenczhez.

³ U. o. 1621. szept. 5. A kőszegi táborból Cisdanubiani capitanei caeterique officiales campestris. Mivel a megyék sem tudtak a végházak építéséről stb. gondoskodni, a kapitányok a megyék ellen is erősen panaszkodnak. „Ezek az vármegyék — írja Tóti Lengyel Boldizsár kapitány Batthyáynak — az magok romlását ily gondviseletlenül nézik egynéhány lompos németnek ilyen szivet és hatalmat engednek“. (U. o.)

⁴ U. o.

az felső, sem az alsó várban. Csak egy lövést sem fognak tehetni emberségesen".¹

Az ilyen és efféle jelentés minden évből s minden végházból garmadával érkezett az országos főkapitányokhoz. Ezek föl is tárták a helyzetet Bécsben, de a bajok orvoslásáról senki sem gondoskodott.

Eszterházy Miklós nádor több ízben rámutatott a végházak rettentő állapotára, de szava a pusztában kiáltóként hangzott el. A magyar végházak — írja Eszterházy — majdnem mind pusztuló félben vannak. Senkisem gondoskodik róluk, a katonákat sem fizetik. A vitézlő rendnek e romlása szégyen az országra! A bányavidéki végházak, a melyeket a török leginkább támad, már teljesen tönkremennek!²

A kormányzégeket az efféle jelentés hidegen hagyta. Batthyány Ádám, a legnagyobb hazafiak egyike maga is kénytelen volt bevallani, „hogya a magyarokat Bécsben szidalmazták és semmi becsületük nincsen, melyből semmi jót nem remélhetünk”.³

De azért ő is több kísérletet tett Bécsben a végházak érdekében. Keglevich Péter dunántúli viczegegenerális is őt kérte 1648-ban: „Terjessze ő felsége és az egész ország elé az mi nagy nyomorúságunkat”.⁴

¹ U. o. 1623. júli 20. Széchy György felsőmagyarországi főkapitányhoz.

² K. p. ltr. Hung. 1641. júli 13. Fraknó (Confinia Hungarica ferme omnia desolata, improvisa, inexoluta existunt etc.).

³ Körm. ltr. 1644. május 7. Ujvár, Baranyay Tamáshoz.

⁴ U. o. Keglevich írja 1648. május 17-én Batthyánynak: A végházak legjobb legényei kijelenték, hogy hitlevelet kérnek a töröktől s hódoltsági polgárokká lesznek, megadván a töröknek, a mivel tartoznak.

Batthyány Ádám 1657-ben újra emlékiratban tárta föl ő felsége előtt a végházak tarthatatlan állapotát. A végházak és a kastélyok — írja — mind dűledeznek. Ha csak három napra be kéne zárni a kapukat, az ellenség erőszak és fegyver nélkül is bármelyiket elfoglalhatná néhány nap alatt; mert semmi néven nevezendő élelem sincs azokban. A szegény vitézlő nép kénytelen kijárni s naponkint tarisznyájában hozza be falat kenyérét.¹

A míg a mieink minden követ megmozdítottak, hogy a végházakat jobb karba hozhassák s az őrségeknek a mindennapi kenyeret biztosíthassák: addig a haditanács a végházak és a kastélyok kevesbítésén törte a fejét.² Tudjuk, hogy a mieink minden kis vigyázó házacskáért aggódtak s valamennyinek a fentartását sürgették! Gondolhatjuk, minő érzés fogta el őket, mikor egymásután cassalják a régi házakat. Az 1652. évben például Egerszegre, Szt. Györgyvára, Kéméndre, Tótfalura, Magyarosdra, Lindvára és Kányavára mondta ki ő felsége a halálos ítéletet.³

A kisebb házak megszűnésével semmit sem javult a nagyobb végházak sorsa. Forgách Ádám 1662-ben „lelke mélységes aggodalmait“ írván a nádornak, azt mondja, hogy a nógrádi várnak és őrségnek álla-

¹ K. p. ltr. 14539. f. 1657. ápril 23. Memoriale. (Das arme Volk ihr Brod auf den Stucken in Donisern täglich eintragen etc.)

² Ez időben történt, hogy a király Pálffy Pál sürgetésére a magyar várakat lerajzoltatta. *Filiberto Luchese* mérnök végezte e munkát. Az 1642. év őszéig huszonnégy várunk rajzát készíté el s ezért Ferdinánd király 600 frt.-ot rendelt neki. (K. p. ltr. Hung. 14504. f. 1642. aug. 10.)

³ U. o. 14527. f. 1652. május 23. Ex consilio bellico. A nevezett házakban a volt őrségnek felét egyelőre meghagyták.

pota irtóztató! Ha a vitézek halálra ítélt rabok s nem ő felsége szolgálai volnának, akkor sem kéne őket éhséggel megölni! Ujvárt is ilyen az állapot. Itt — írja Forgách — én adok a magaméból kenyeret a katonáknak.¹

Így volt ez a többi végházakban is! Maga a haditanács kénytelen kijelenteni: „die übrige wenige Mannschaft vollents von Hunger wirdt krepirn müssen“.²

Az éhség miatt a katonák seregesen hagyták ott a végházakat s különösen nyáron, kaszával, kapával keresték a kenyerüket. Sok végházunkban annyira megfogyott az őrség, hogy még a kapukat is a kapitányoknak kellett felvonniok.³ Holst Jakab ezredes Egerszeg, Peleske és Zalavár javítására küldetvén, 1665-ben azt jelenti, hogy a hajdúkat az éhség Zalavárról mind elűzte. Mikor a kapitány a felvonó kaput kiharja nyitni, asszonyokat kénytelen segítségül hívni; mert annyi férfi nincs a várban, hogy a kaput kinyitnák. Aratásra mentek a szegények, hogy egy harapás kenyeret szerezzenek maguknak.⁴

¹ U. o. 14552. f. 1662. juni 17. Ujvár. Nadányi Miklós nógrádi főkapitány ugyanez ügyben írja ő felségének: *Könyörüljön meg felséged e szegény magyar hazán!* Nagy bátorsággal küzdenek a katonák a török ellen, s éhség s nyomorúság a bérük. Legalább alamizsnát adasson felséged nekik, mert éhen halnak. Maga a nógrádi őrség azt írja juni 15-én, hogy még a vajdáknaksincs egy morzsányi kenyerük sem. Döglött lovak husát eszik, mások fagyókerekkel élnek, miket büzhödt vízben áztatnak.

² U. o. Ex consilio bellico, 1662. márcz. 30.

³ Maguk a várak mind düledező állapotban voltak. Diósgyőrről írják például 1662 május 30-án: „Arx sive confinium totaliter est destructa, adeo quod iam possumus in arce hincinde ambulare“.

⁴ K. p. ltr. 14561. f. 1665. július 20. (Wan er die Zugbrücken will aufziehen lassen, muss er Weiber zu Hülff nehmen, weil der Männer so viel nicht vorhanden.)

A Wesselényi-féle szövetkezés leverése után — a mint tudjuk — a gyűlölet politikája lőn uralkodóvá. A végbeli magyar katonaság, mely idáig várainkat megtartotta, szálla lett a bécsi kormány székek szemében.

Az 1669. évben a császári commissariusok már felvetették azt az eszmét, nem volna-e helyesebb, ha csak papiroson tartanának magyar katonaságot, valószínűségben pedig mind elbocsátának? ¹

Ez a felvetett eszme tovább kísértett. Nagy tanácskozások voltak Bécsben, melyeknek az eredményét aztán 1671-ben hirdették. E szerint a nem egészen 12.000 főből álló magyar haderő kétharmadának az elbocsátását mondták ki. ²

Az ország amúgy is forrongásban volt s ezen császári rendelet, mely örök szégyennel bélyegezte meg a magyar katonaságot, az általános forrongást még jobban növelte! Maguk az elbocsátott vitézek, mint Berdóczy István jelentette, az Istent nem várták oly szívesen, mint a kuruczok erdélyi hadát! ³

A felkelők a magyar végházak elbocsátott népében nagy erőt kaptak. A török is megörvendett az új intéz-

¹ U. o. 1669. junius. („Dahero sich fragt, ob es nothwendig die ungarische Völker wirklich, oder dergestalt nur auf den Papier zuhalten“ etc.)

² U. o. Hung. 14576. fasc. 1671. decz. 22. Ex consilio bellico.

³ U. o. 14579. f. Hung. 1672. szept. 4. A magyar katonaságot megbélyegző rendelet szerzői Lobkovitz, Hoher, Lamberg, Montecuccoli, Dietrichstein, Czernin, Waldstein, Pötting és Sinzendorf voltak. A végházakban a vallási üldözés is ez időben kezdett nagyobb arányokat ölteni. A prédikátorokat elűzték a várakból. A légrádiak török földről hoztak maguknak új prédikátort, de míg odajártak, „még azon füst alatt seregestül fordulván az harangjainkat leszedték pápista uraimék harangfájáról“. (Körm. ltr. Fejes István jelentése.)

kedésnek; mert alig lévén huszár, kedvére portyázhatott.

Mindez a gyűlölettől elvakult császári tanácsosok szemét meg nem nyitotta. Ők haladtak tovább a maguk útján. Pedig még Magyarország új kormányzója: Ampringen Gáspár is sürgette a magyar végházak jobb karba hozását és a huszárság szaporítását.¹

Lipót tanácsosai 1678-ban újra sürgették a még meglevő magyar katonaság számának az apasztását. „Felséged — írják ők — lehetőleg gyengítse a magyar hadi népet; mert a tapasztalás bizonyítja, hogy a magyar nemzeti katonaságban bízni nem lehet!”²

Walsegg báró 1680 május 27-ki fölterjesztésében megismételte ugyanezt, megírván a királynak, hogy a végbeli magyar katonaságban sohasem lehetett bízni.³

Kiütvén a nagy felszabadító háború, a magyar katonák siettek a táborba. Nem szívesen látták ugyan őket, de mégsem nélkülözhatték.⁴ A nádortól kezdve lefelé,

¹ Talán megindították őt azon felterjesztések, miket ez ügyben Batthyány Kristóf intézett hozzá. Az 1676. év április 25-én írja Ampringennek: „*Status plane afflictissimus miserrorum confiniorum inducit me, quatenus celsitudini vestrae qualiter post frequentissimas ipsorum supplicationes et lamenta iam a quatuor annis indefessa continnata*“ etc. (O. ltr. Lymbus, O. 153.)

² „Sothane hungarische National-Miliz mehr zu fürchten, als sich darauf zuerlassen ist, allermassen die Erfahrung bezeuget.“

³ U. o. 14619. „Dass man sich auf diese ungarische Graniz-Miliz niemahlen rechtschaffen verlassen hat dürfen“ etc.

⁴ Légrádról írja Sárkány István, hogy a vallási üldözés miatt 400 magyar katona távozott. Rabatta gróf azonban visszacsábította őket, megígérvén, hogy előzőtt prédikátorjukat vissza hozatja, de előbb Bécsből engedélyt kér erre. (Körm. ltr. Misiles, 1683. márcz. 10. Légrád.)

mindenkinek éreznie kellett a lenézést és a mellőzést, de azért nem vonták el magukat a szolgálattól. A nehéz időkben egymást buzdítgatják a haza szolgálatára. Eszterházy Pál írja Batthyány Kristófnak: „Édes generális uram, kérem kegyelmedet, mutassa meg maga igaz magyarságát mostanában, hadd lássa az idegen nemzet is, hogy az szegény magyar is maga hazája szabadságáért, mindeneket, azkiket lehet elkövet“.

És a mieink elnyomták a keserűségüket s szolgálni igyekeztek. A nádor Bécsben még sürgette s a rekrutálást, de ajánlatára nem sokat hederítették, s ő maga szomorúan ment haza. A nádorispán távozásakor írta Somogyi Ferencz Bécsből: „Ez a kevély nemzet nem gondol szegény magyarral, bízván imperiumbeli segítséghez. Azért rekrutákkal sem gondolnak“.¹

A mint fent Bécsben, úgy a harcztéren is lenézés és kicsinylés volt a mieinknek a része. Radannay Mátyás pécsi püspök, a ki a kuruczoknak nagy ellensége s az udvarnak lelkes híve volt, kénytelen volt az üldözöttek pártjára állani. S az, a ki nem régen még átkozta Thököly híveit, 1688-ban már imigyen írt Batthyány generálisnak: „Fő német tisztviselők és kommandantok az magyar és horvát vitézlő rendet kergetik és böcstelenítik s ha mit magyar és horvát renden való vitézlő rend nyér, torkon verve elvonják tőle ...

¹ Az utóbbi két levél a Körm. ltr. Missiles-ei közt van. Mindkettő Batthyány Kristófnak szól. Az utóbbi 1685. január 23-án kelt. Ugyancsak Somogyi Ferencz írja Batthyáynak sikerei alkalmával: „Látnivaló mondás tovább az, hogy az magyarnak csak jó hírét is nem hallhatják némely idegenek! De csak azért is megáldja Isten azokat“ (t. i. a magyarokat). (U. o. 1689. szept. 27. Bécs.)

Sok kurucz magyar főembereket és törököket, mint az barmot hajtották“.¹

Mivel a német katona igen drága volt s nehezen is kaphattak elegendőt, akarva-nemakarva magyar katonát is kellett alkalmazni. Különösen a nehéz és a veszedelmes vállalatokra kellett a magyar katona. A haditanács 1692-ben hivatalos rendeletben hagyta meg a Váradot ostromló Heidersheim grófnak, hogy a veszedelmes támadásokra, a nehéz munkákra és az attaqueokra a magyar és a rácز katonaságot használja, mert a német katonát kimélni kell!²

Ilyen viszonyok közt nincs mit csodálnunk azon, hogy az udvari kamara az 1693-ik év tavaszán felve-tette az eszmét, mint kéne a magyar végbeli katonaságot mind elbocsátani s a végházakat a beköltözött délszlávokra bízni? A haditanács e tervet akkor még ellenezte, megírván, hogy a végbeliek gyakorlott vitézek s többet lehet bennök bízni, mint a ráczokban!³

Az udvari kamarától felvetett eszme azonban állan-dóan kísértett. S mikor a törökkel megkezdtek a béke-alkudozást, Bécsben hosszas tanácskozások folytak a magyar haderő teljes megszüntetése és a magyar vég-házak lerontása ügyében. Az 1699. évben már kimond-

¹ U. o. 1688. febr. 27. Ez időben történt, hogy a hirhedt magyargyűlölő Abele Trencsén megyébe jött s katonai kíséretet kért a szomszéd megyébe. „Azt adták válaszul önagyságának — írja Somogyi —, hogy *hétezer portiojok vagyon; elvihet magával négyezeret! Azonkívül ők más confoit (kiséretet) nem adhat-nak!* (U. o.)

² K. p. ltr. Hung. 14686. f. Ex consilio bellico 1692. ápr. 5. (Zu Verschönung der teutschen Soldateska sich in Attaquen, in Approchen und dergleichen Arbeiten die hungarische und rätische Miliz zugebrauchen.)

³ U. o. 14695. f. Ex consilio bellico, 1693. május 31.

ták Gyula, Ecsed, Szentjobb, Szepesvára, Lietava, Árva, Léva, Likava, Simontornya, Tata, Veszprém, Kanizsa, Pápa, Körmend, Dombó és Kaposvár véghelyeknek és a Kanizsa körül fekvő kisebb váraknak a lerontását.¹ Ezzel együtt járt a végbeli katonaság elbocsátása is! Aztán megkezdték — közmunkával — váraink lerombolását. Az elbocsátott végbeli vitézeknek azt mondták, menjenek mesterségre vagy földművelésre! Magyar katonára nincs többé szükség.

Régi dicsőségünknek, százados küzdelmeinknek tanui: a végházak és a kastélyok aztán egymásután eltűntek. Derék védőik, a kik hosszú időn át megtartották nekünk, földönfutó bujdosókká lettek. S a nemzetnek tűrnie kellett megaláztatását, mert gyöngye és kimerült volt.

¹ Lipót király 1701. nov. 9-én ismételtetten tudatta ezt a rendekkel és a megyékkel. A magyar katonáktól őrzött végházakat — írja a király — megszünteti (*cessante quippe causa, necessitate et ratione*). A végbeliek ezentúl egyenlők lesznek a polgárokkal s földműveléssel vagy kereskedelemmel kell foglalkozniok. (Orsz. ltr. Kanczelláriai osztály.)

A kalauzok és a kémek a török világban.

I.

A hódoltság korában *félelmes földnek* hitták hazánkat. S az is volt. Török és magyar csaták (csapatok) száguldoztak szerteszét. Szabad legények, martalóczok állták az utakat s lesték a költözőhelyeket (réveket), meg az átkelő gázlókat. Útonállók, haramiák, kóborló latrok vadászgattak az útonjárókra, s mint az éhfarkasok üvöltve csaptak a szegényekre. Ember lett légyen. a ki e zsákmányra éhes emberek szemét elkerülni tudta! S vajjon kinek kerekedett kedve ilyen viszonyok között az utazásra? Ki mert nekiindulni a nagy bizonytalanságnak?

Aztán az embereken kívül még más baj is akadt. Istentelen rossz utaink voltak. Keréktörés nélkül még szomszédfaluba sem juthatott az ember. S ha messzebbre ment, útközben tíz-tizenöt kereket is kellett váltania! Innét van, hogy jámbor eleink az útnak nagyságát aszerint számították, hogy útközben hány kereket kellett váltaniok.

S ki tudná megmondani, hányszor kellett a vízen gázolni, a sártengeren általutat keresni? Tudnunk kell, hogy a hódoltság korában nálunk ezernyi malomgát, zsalló, szegye s más efféle akadék állta útját a

folyóvizek szabad folyásának. A kinek csíkászó rétre, halászó vízre, vagy hajtó erőre volt szüksége, nem hívott vízmestereket, hanem jó maga megnyitotta a folyó medrét. Hogy a felhasznált és a fölös víz merre folyik, kinek tesz kárt, azzal senki sem törődött. Minden várunkat, palánkunkat s vigyázó házunkat víz-árok vette körül. A vizet természetesen a folyók medréből vezették oda. S mi lőn mindennek a természetes következménye? Folyóvizeink elzátonyosodtak, elsekélyesedtek. Aztán hóviz idején, olvadáskor és nagyobb esőzés idején a folyók sekély medre nem fogadhatván be az összegyülemlett nagy víztömeget, roppant terület került víz alá. Mikor az idő melegre fordult, a vizek ugyan megszálltak, de a laposabb részeken temérdek tó, fertő, tócsa, tólocsogó, tófolyás, mocsár, libhány, kopolya, halovány, vészhely, rónavíz, láp, han, zsombék, nádas, stb. maradt. Ezek egész nyáron át ronták a levegőt s akadályozták a szabad közlekedést. Csak például említjük, hogy a hivatalos jelentések szerint Fehérvár és Simontornya között a vizek miatt csak egy helyen lehetett nyugot felé átmenni. Ugyanígy volt ez a Hanságon is. A sok álló víz nemcsak az utazást nehezítette, hanem a levegőt is rontotta. A hódoltság korában nálunk járt utazók, követek és katonák egyértelműen azt írják, hogy *Magyarország vize és levegője dögleletes!* S ebben sok igaz volt. Az egykorú levelek egész seregében olvashatjuk, hogy nyáron át nálunk erősen pusztított a harmadnapos láz meg a hagymáz. Jámbor eleink nyáron nem is ittak mást mint főtt (forralt) vizet és bort.

Ha tudjuk, hogy a hódoltság korában még a kővárak őrségeinek is éjjel-nappal vigyázásban kellett enniök, gondolhatjuk mennyire kellett vigyázniok

azoknak, a kik uton jártak. Bizony életbe járó dolog volt nálunk az utazás! Még a követek sem utazhattak nyugodtan. Hiszen megesett, hogy a császár német katonái még a császári követet is megtámadták és kifosztották. Hogyne bolygatták volna a kevesedmagával járó utast? Furán hangzik ugyan, de az egykorú levelek mégis azt mondják, hogy a török területen biztosabban járhatott az utas (főleg a kereskedő), mint a szorosan vett Magyarországon! Révayné Forgách Mária maga írja le, hogy az övéi „*iszonyú félelmes rettegéssel*“ bocsáták el Thuróczból, hogy Kapu várában levő leányát meglátogassa! Török területen kellett utaznia s mégsem történt semmi baja. Ő maga írja, hogy Esztergomnál a patyolatos fő törökök maguk emelték a szekérét a kompra. Meghívták őt fölöstökökre, skisérőket adtak mellé, mikor ismét útnak indult.

A törökök arra is figyelmeztették őt, hogy mely vidéken dül a pestis s kérve kérték őt, hogy kerülje azon falvakat.¹

Mivel mindenki tudta az utak veszedelmes voltát, hosszas gondolkozás nélkül senki sem adta a fejét az utazásra! S ha valakinek mégis mennie kellett, azt az övéi elhalmozták jó tanácscsal. Batthyány Ferencz bán írja 1540-ben Kristóf öccsének: „Továbbá ha fejedet szereted, künt ne járj sehol. Ne gondolj avval, ha híre nincs martalócnak . . . Aféle lator nép hamar elérkezik; mert ő eféle emberre örömet les. Azért eszeden légy! Ha ki mégis valahová, úgy menj, hogy ember legyen veled, hogy csalárdság ne történjék rajtad.“²

¹ Magyar Hölgyek Levellei. 136. lap.

² Körmendi Batthyány ltr. Missiles, 1540. Szt. Mihály napján, Újvár.

Az urak, a kik ha induló félben voltak, csak felültettek száz jó lovon való huszárt, könnyű szerrel utazhattak; de a szegény ember, a kinek ilyesmire nem telt, hogy szaladjja, hogy fussa a dolgát? Bizony nehéz sor volt ez! Szerencsére akadtak ahhoz értő jó kemény emberek, a kiknek tanult mesterségük volt az utasok vezetése. Kalauzoknak, vezetőknak, útnyitó kísérőknek, előljáróknak stb. nevezték ez embereket. Ezek a próbált emberek ismerték legjobban az általutakat, a vizek járását, az utak csínját-bínját, a lápok rejtekhelyeit, a bárdos erdők tisztásait, a költöző helyeket. Ezek tudták a módját, mint kell a sűrű berkesen általverniök magukat; mint lehet a vitézek leshelyeit, a végházak és kastélyok veszedelmes tájékát jó módjával elkerülniök.

Minden vidéknek, minden útnak megvoltak a maguk kalauzai. Egyik részük a bányavárosok tájait járta, más részük a dunántúli végházak vidékein volt otthon. Ezek a lápok veszedelmes rejtekeit járogatták, amazok a Bakony rengetegjét ismerték úgy, mint a házuk tájékát. Voltak, a kik a kalmárokat, a kereskedőket és az árúsokat vezetgették. Ezek viszont a Bécs, Buda, Kassa, Várad, Debreczen, stb. felé vezető utakat ismerték jól. Kinek micsodás kalauz kellett, olyat választhatott. Mert két kalauz volt nálunk bőven. A hódoltság korában jó kenyérkereső mesterségnek tartották a kalauzságot, tehát sokan adták rá a fejüket, jöllehet kimondhatatlanul veszedelmes foglalkozás volt az. A szanaszét kóborló török és magyar csaták népe ugyanis számtalanszor elfogta az utasokat. Ilyenkor a kalauz került legelőször bajba. Ugyanis őt vallatták első sorban, s ha hamisságon fogták, őt vetették először kínra. S ha a kalauz

katonákat vezetett, nyársba vonták vagy megnyúzták.

A hódoltság korában kalauz nélkül senki sem indult hosszabb útra. A régi magyar közmondás szerint ugyanis *a megszállottaknak az tud tanácsot adni, a ki a kast tolja, az útonjáróknak pedig az, a ki útban vagon*.¹ Ez pedig a kalauz volt. A ki tehát útra készült, előbb kalauzt fogadott volt. Batthyány Ferencz bán 1548-ban útra szólítván öcscsét, így írt neki: „Te is légy kész, idén (idején) keress régi útonjáró jámborokat, kik tudják az földet”.² „Fogadtam esmégy egy jó kalauzt — írja egy másik útra készülő — Kassáig az út bizonytalan voltaért.”³ Zamaria Ferrendó főkapitánynak Veszprémből Bécsbe kellett volna utaznia. A kalauzom azonban — írja ő maga — meghalt s így itthon kellett maradnom.⁴ Batthyány Ferencz haza akarván utazni, előbb a feleségének írt, hogy a kalauzokat küldje elé.⁵

Az utasokat vezető afféle kalauzok természetesen békés polgárok voltak, a kik kárt senkinek sem okoztak. Azonban akadtak másféle kalauzok is. Tudjuk, hogy a hódoltság korában nálunk a harcz szakadatlanul folyt. Minden végház népe azon igyekezett, hogy a csatákban növekedjék jó híre és neve; minden őrség a hadakozással igyekezett a nyomorúságán valamit lendíteni. Az adót a falvakon mind a török, mind a

¹ Orsz. ltr. Nádasdy Tamás Horváth Markóhoz 1556. aug. 30. (Nádasdy level.)

² Körmendi ltr. Missiles 1548. május 10.

³ O. ltr. Nádasdy lev. d. n. XVI. század közepén.

⁴ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1580. szept.

⁵ „commisit nobis ... kalaoz infra mitteremus“ (Körm. ltr. Missiles 1530).

magyar csak fegyveres erővel tudta behajtani. A portyázó, száguldó, leshányó, harczoló csaták (csapatok) tehát nap nap után föl és alá kóboroltak. Ám ezek a csapatok sem indulhattak sehova előljárók, kalauzok, táborjáratatók nélkül. Hogy észrevétlenül meglephessenek egy-egy falut vagy kastályt, rejtekutakon lopva kellett menniök, A folyóvizeken a gázló helyeket, a mocsarakon, a lápokon és a nádasokon az átjárót ismerniök kellett. Ilyesmihez azonban csak a jó kalauz értett. Ezért a kalauz a portyázás és a csatázás közben épp oly nélkülözhetetlen ember volt, mint maga a csatavezető (belliductor) kapitány. Kalauz nélkül nem is indult ki sem magyar sem török csata.¹ S minél több, minél jelesebb kalauzai voltak valamelyik félnek, a sikernek annál nagyobb reményével mehetett a másik ellen. Viszont a kalauznak ügyetlensége sokszor a legjobban kicsinált tervet is megsemmisítette.²

Mivel a kalauz szóval legelőször a Balkán-félszigeti népeknél, s az onnét hozzánk költözött délszlávoknál találkozunk, a kalauz szó igazi értelmét ezeknél kell keresnünk. S vajjon mi volt ezeknél a kalauz? A régi iratok azt mondják, hogy a kalauz több falu népének a vezetője, az előljárója volt.

Másképen vajdának, harambasának s knéznek is nevezték, A falusi bírák fölött állott s a hadban ve-

¹ Tarnóczy Farkas írja az egyik portyáról 1565-ben: „Krupai hídon menénk által. Répics Mihály volt kalauzunk“ etc. (O. L. Nádasdy lev.)

² Magyar Bálint írja 1556 ban Fonódról, hogy Korotna alá ment a vitézeivel és lest vetett a töröknek. A pogány rá is jött a lesre, de a kalauz hibája miatt a mieinkből sokan az árokba hullottak, s így az mely szerencsét az Űristen reánk hozott volt, ismét elszalada.“ (O. L. Nádasdy level.)

zette a botja alatt lévő falvak népét. Azaz, hogy a kalauz békesség idején és háborúban egyaránt előljárt s vezette a népét.

Ez a vezetés náluk nem járt holmi hadi ismeretekkel. A török hatalom terjedésével a balkáni népek jó része vándorbotot vett a kezébe, s bújdosva keresett magának új hazát. Mivel a török szökevényeknek (*mazuloknak*) tartotta őket, s a hol érte, ott vágta őket: csak titokban, rejtett utakon, erdőkben és nádasokban folytathatták az útjokat. Ilyen viszonyok között a vezetőiknek elsősorban az utakat, a veszélytelen helyeket kellett ismerniök. Azaz a kalauzság mesteriségének a fogásait kellett jól érteniök.

A mint e költöző délszláv népek hazánk gyepeit átlépték, s melléktartományainkban új otthonot találtak: egyelőre mit sem változtattak előbbi életmódjukon. Kóboroltak és fosztogattak, mint azelőtt. A vezetőiknek, tehát nálunk is leginkább a vidékeket, az utakat, a falvak fekvését s azon helyeket kellett ismerniök, ahol a zsákmánylás után meghúzhatták magukat. És az írott emlékeinkben csakugyan azt olvashatjuk, hogy a martalóczok, az uszkókok (*mazulok*), a morlások, a jumbelliák stb. vajdái és harambásai elsők voltak az utak ismeretében. Ezért a török nem is hívta a vezetőiket vajdáknak, vagy harambasáknak, hanem csak kalauzoknak. Még a mi hivatalos írásaink és egykorú leveleink is egynek veszik a vajdát, a harambasát és a kalauzt!¹

¹ Ime néhány adat a sok közül: Ungnad János írja 1555. május 26-án: *Nachdem Michael Pribeg bei sieben monat lang den haramia so zu Heiligkreuz liegen als ain vorgeer oder weywoda fürgestellt.* (Steierországi tart. ltr. Kriegswesen 560. f.) — Székely Lukács írja 1552. január 30-án: „des sandschaken

Mindebből az tűnik ki, hogy a hozzánk költözött vlach népek előjárói a kalauzkodáson kívül egyéb hadi ismerettel nem igen dicsekedhettek. Mert magát a rablást, a lopást és az öldöklést nem mondhatjuk hadi ismeretnek. Már pedig a nevezettek írott emlékeink tanúsága szerint ennél több taktikai ismeretet nem igen hoztak magukkal. Amiben később kitűntek, azt már nálunk sajátították el. A hazai viszonyok ugyanis — ha jó későn is — mégis más foglalkozásra kényszerítették őket.

A horvát-szlavon és a dunántúli vidékeken kóborló martalóczok, uszkókok (vagy mazulok), morlások, jumbelliák, jobbára rablásból és fosztogatásból éltek. A hol megjelentek, ott a töröknél is nagyobb veszedelmet hoztak a földre. Emiatt mindenütt valóságos hajtóvadászatot tartottak reájok. A martalócz fejért ugyanolyan díjat fizettek, mint a megölt farkasért. De az üldözés nem kevesbítette a számukat. Végre is más módot találtak ki a megfékezésükre. Mivel a kalauzaik kitűnően ismerték a török területeket, a hegyeket és az erdőket, kémekül alkalmazták őket. Majd meg csapatokat szerveztek belőlük a saját véreik üldözésére. Nádasdy Tamásnak jutott az eszébe, hogy e vad és kemény embereket kellő fegyelmezés után gyalogosoknak is lehetne használni. Csak a kalau-

Memhet aus Poschga wayda ; ihr vorgeer und haubtmann gewest.“ — Gabelmann írja 1595-ben a naplójában: „*ein wayda oder weegführer*.“ — A steierországi rendek írják 1604. febr. 28-án: „haben sich undter solchen herausgekommenen wallachen vill fürneme *harumbasa oder weegführer*“ etc. (Landesarchiv: Kriegsweren 584. fasc.) Hasonló adatok vannak a laybachi levéltárban őrzött végvidéki katonai kimutatásokban és mustralajstromokban.

zaikat kellene a hadi dolgokra kioktatni s katonarendhez kéne őket szoktatni. Nádasdy Tamás azt ajánlotta a királynak, hogy tiszteket és tizedeseket küldjön Szlavóniába. Ezek aztán tanítsák a beköltözötteket a hadi vezetésre és a katonai rendtartásra. A tiszteket és a tizedeseket — írja 1537-ben Nádasdy — szét kell osztani a megyékben; aztán havonként háromszor vagy négyszer (az ünnepnapokon) oktassák a népet.¹

Nádasdy ajánlatát a király is, meg a horvát-szlavon rendek is helyeselték. A beköltözötteket tehát zsoldba fogadták, katonailag szervezték s oktatták.

Imígyen lassan-lassan a bevándorlottak némi hadi ismeretet és katonai rendet sajátítanak el, azaz, hogy alkalmazkodnak a hazai viszonyokhoz. A régi vezetőik ugyan megmaradnak, de már nem kalauzok azok többé, hanem gyalog tisztek, a kiket vajdáknak vagy harambasáknak neveznek. Eszerint a beköltözött vlach népeknek katonai szolgálatba való fogadásával és szervezésével megszűnik a kalauz szónak balkáni értelme. A kalauzság, a vajdaság és harambasaság már nem ugyanazon foglalkozás! A kalauz szón ezentúl csakis vezetőt, útmutatót értenek, a vajdán, meg a harambasán pedig gyalogtisztet. Ha e tekintetben imitt-amott némi zavar és eltérés akad, azt az előbbi viszonyok hatásának kell betudnunk. A budai helytartók és a magyarországi basák például mit sem tudván a nálunk

¹ Csász. és kir. áll. ltr. Hung. 1537. decz. „tales magistri rotharum doceant plebem ducere et observare ordines militares“ etc. A következő évben (1538. decz. 21-én) Nádasdy újabb előterjesztést tett a királynak ez ügyben. Ez alkalommal már a beköltözött vlachok zsoldbafogadását ajánlja. (Orsz. ltr. Tört. Eml. Belügy.)

végbement változásról, a kalauz szót majdnem állandóan a régi balkáni értelemben használják.¹ S nem törődven azzal, hogy a magyarországi lovag- és gyalogtiszteket sohasem hitták, sohasem tartották kalauzoknak: ők a kapitány, a hadnagy, a harambasa és a vajda szók helyett következetesen a kalauz vagy az előttük járó szót használják.

A mieink a bevándorlott délszláv gyalogságnál dívó szokást nem vették föl. Úgy a polgári, mint a hadi életben a kalauz szón vezetőt, útmutatót értettek. A kalauzság nálunk sohasem volt tisztség, hanem alárendelt foglalkozás, a melyet tisztí rangban lévő egyén sohasem vállalt magára.

Azonban volt a mieinknek is egy szavuk, melyet általánosan használtak a hadnagy, a vajda és a kapitány szó helyett. Ez a szó az *előttük járó* volt. Értelme rokon a kalauzéval, de mégsem azonos. A hivatalos iratok a ductor szóval adják vissza, a mi megfelel az *előttük járó* szónak.

Az *elől járó*, vagy *előttük járó* szó nem kalauzkodást, hanem hadi vezetést jelent. A régi magyar hadi szokás szerint a magyar tiszt mindég a saját serege előtt járt. Innét van, hogy a régi időben, mikor a vitézek a tisztjeiket még maguk választották, *előttük*

¹ Az 1584. évben írja a budai basa, hogy Váczy János kalauz hatvan lóval portyázott. Ez a Váczy János azonban nem kalauz, hanem újbábi lovag-hadnagy volt. Az 1612. évben Gázy vezér Huszán budai basa Győry uramat írja kalauznak, bár tudta, hogy Győry kapitány volt. (Thurzó ltr. 1612. okt. 7. Buda.) Ali basa írja 1616-ban Ötvös nevű huszárkapitányunkról: „Egy Eötvös István nevű kalauz Baja és Kalocsa között száz lovassal jött az ország pusztítására“. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Buda szept. 18.) — Ilyen adat a basák leveleiben seregével akad.

járónak választották meg.¹ Mert hát a tisztnek mindenütt elől kellett járnia. A csatában a magyar tiszt mindég legelőször rohant az ellenségre; mert neki kellett jó példával előljárnia. A német hivatalos jelentések még a XVII. század végén is azzal magyarázzák a magyar tisztek nagy halandóságát, hogy a csatában mindég legelől járnak s legelőször támadnak. A veszedelem tehát őket éri legelőször. A magyar tisztek és a délszláv kalauzok előljárása között tehát nagy különbség van. A mi tisztjeink ugyanis nem az utakon, hanem a csatákban jártak elől. Nem az útmutatás, hanem a hadi vezetés volt a mesterségük.²

Hogy a magyar hadi nép a tisztségek megjelölésére nem fogadta el a kalauz szót, annak több oka volt. Tudjuk, hogy magyar lovag és gyalogtiszt csakis nemes ember lehetett. Nincs rá eset, hogy a királyi végházakban a nem nemes tiszti rangot kapott volna. Előbb kellett a nemességet megszereznie, csak azután lehetett tisztté. Már most elképzelhető-e, hogy a magyar nemes tiszt a megvetettnek tartott kalauzságra vállalkozzék? Hiszen tudjuk, hogy a hadi kalauzok legnagyobb része pribék volt s mellékesen kémkedéssel és árulással foglalkozott. Ilyesmi pedig ellenkezett

¹ „Dezső Bálintot pedig az sereg magoknak előttük járóvá választották.“ (Orsz. Ltr. Tört. Eml. Belügy 1621. Inquisitio.)

² Azért elvétele akadunk olyan adatra, mely a magyar hadnagy és a kalauz szót egynek veszi. Így például Dávid Ferencz ismert munkája a hadnagy és a kalauz szót ugyanazon jelentésűnek veszi. Az is igaz, hogy a XVI. és a XVII. században több kalauz nevű jeles magyar kapitánnyal találkozunk. Kétségtelen dolog, hogy e tiszteket a foglalkozásuk után nevezték kalauzoknak. Azonban majdnem mindegyikükről kimutathatjuk, hogy nem született magyar volt, hanem csupán a végházakban magyarosodott meg.

a magyar nemes természetével. Hiszen tudjuk, hogy a végbeli vitézek az életnél is többre becsülték a jó nevet és a vitézi tisztességet. Szó sem lehetett arról, hogy a mieink közül bármelyik tiszt is eltúrte volna, hogy őt kalauznak nevezzék. Megvetett foglalkozás volt a hadi kalauzság! A legtöbb kalauz ugyanis pribék volt. A török csakis oly kalauzokat használhatott, a kik a magyar királyság területén voltak otthon. A magyarnak meg oly kalauzok kellettek, a kik a hódoltság csínját-bínját ismerték s a török végházakban foglalatostkodtak. A melyik kalauz a törökhöz adta magát, török hitre tért. A magyar szolgálatban álló kalauz meg a keresztény vallást vette föl. Tehát a valóságban nálunk is, meg a töröknél is, pribékek voltak a kalauzok. Innét van, hogy a kalauz és a pribék szó úgyszólván ugyanazt jelentette.¹ Ügylátszik, hogy a kalauzok az eget imával nem igen fárasztották, mert a hitüket oly gyakran változtatták, mint a ruhájukat. Ormányi Józsa írja például 1561-ben, hogy két török kalauzt sikerült fognia. Kalmár Imrét és Hegedüs Mátét. Ez utóbbi azelőtt Gyulaffy László uram seregében szolgált, Tihanyban. Mikor elfogták, „*ő maga ment eleikbe az törököknek és kalauzzá lett vala egynéhány helyre*. Az bég igen szerette és mindenkor előtte hegedült, mert jó hegedüs. Most az törököt Szentgrótra ez hozta volt.”²

¹ Úgy a hivatalos iratok, mint a magánlevelek olykor egyszerűen csak pribéknek írják a kalauzt. Braun Rézmán komáromi főkapitány írja például 1587. szept. 12-én: „und dann hat ain *Pribeg oder Weegführer* an ainer stauden vermacht“. (Cs. és k. áll. Threica) Rudolf király rendeletei is egynek veszik a pribéket és a kalauzt.

² O. ltr. Nádasdy lev. 1561. júli. 25. Sümeg, Csányi Ákoshoz.

Tarnóczy Farkas kapitány írja 1578-ban, hogy Zrinyi uram szolgálai jeles kalauzt fogtak, de Farkasyth Péter elbocsátotta volt, hogy a kereszténységnek szolgálja. Már nyolcz esztendeje annak, hogy elbocsátotta volt. És im nem régen valami mészért ment a kalauz Bojnára és a török elfogta. Erre ismét török kalauzzá lett és most ő hozta ki rablásra a törököket.¹

Az efféle adat garmadával áll rendelkezésünkre. Mindegyik azt hirdeti, hogy a kalauzok legtöbbje igen silány erkölcsű ember volt, mert nemcsak a hitét cserélgette, de minden gondolkozás nélkül kész volt az ellenséget saját vérei ellen vezetni. Nem csoda aztán, hogy sok gyalázattal gyalázták az efféle embert. Pedig sokszor a kényszerűség vitte őt arra, hogy a töröknek szolgáljon.²

Mivel a mieink ismerték a pribék kalauzokat, s tudták mennyi veszedelmet hozhatnak azok a kereszténységre, idején figyelmeztették az őrségeket az efféle emberek praktikáira. Az ország hadnagyainak rendeleteiben sokszor akadunk ilyen figyelmeztetésre. Zrinyi György például 1583-ban jelenti, hogy a török erősen készülődik. A kalauzai azt csergetik, hogy nagy hadal jönnek ki. Herant kanizsai hadnagy szolgálja közējük szökött volt s az most a kalauzok. Minden ember jó vigyázásban legyen.³

¹ U. o. 1578. marc. 7. Sztenicsnyákról Lőrinczfalvayhoz.

² Az ilyen kényszerűségből szolgáló pribék kalauzok aztán kémséggel is szolgáltak a mieinknek. Az 1561 nyarán például a budai basa maga elé hivatván kalauzait, meghagyta nekik, hogy készen legyenek, mert Pápát akarja megkísérteni. S a kalauzok a basának e szándékáról értesítették Ormányi Józsa sümegi kapitányt. (Orsz. ltr. Nádasdy lev. Ormányi levele Csányi Ákoshoz 1561. juni 22.)

³ Körmendi ltr. Missiles. 1583. juli 14. Zrinyi jelentése Batthyány Boldizsárhoz.

Mivel mind a török, mind a magyar őrségek kalauzai jobbára pribékek voltak s mivel a mesterségükkel az ellenfélnek sok kárt okoztak, mind a két fél dühvel üldözte őket. A mi kint és szenvedést az emberi elme kitalálhatott, azt az elfogott kalauzoknak mind el kellett szenvedniök.

Az 1564. év tavaszán a török naszádosok lopva föléveztek a Nyitra vizén és sok falut megdúltak. Visszajövet Petheő János komáromi főkapitány megtámadta és szétverte őket. Petheő maga jelenti, hogy a törökök kalauzát is elfogta. Ez az ember — úgy mond — azelőtt Paksy János szolgája volt. Most kínos halál vár reá.¹

És Petheő mindjárt kínzó mestert is kért Bécsből, hogy válogatott kínnal ölethesse meg az elfogott kalauzt.

A kalauzok élete tehát mindég gyarlóul állott s vékony szeren függött. Ha a törököt rászedték, vagyis ha kötélsegesre vetemedtek, nyársra húzták őket. Ha a jelentéseik igazjáratbéliek nem voltak, kínra vették, s ha a kínban hazugságot mondtak, még körmösebb eszközökhöz nyúltak. S ha a mieink kezére estek, mi mást várhattak? Hiába! a ki az ördögnek szolgál, kínnal fizetnek neki!

Íme néhány eset, minő sors várt az elfogott kalauzokra. Az 1561. évben Lenkovits katonái két török kalauzt fogván, azonnal nyársba vonták.²

A XVI. század hetvenes éveiben a bányavárosok vidékét gyakran veszélyeztette bizonyos Galkó nevű szalontai hajdu, a ki a törököknek abban az időben

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1564. május 16. Jelentés ő felségéhez.

² O. L. Nádasdy lev. Giczy Farkas levele Csányi Ákoshoz.

legügyesebb kalauzok volt. Jobban féltek tőle, mint magától a töröktől. A falvak szegény népét az a hír bódította, hogy Galkó uramban az ördög ütött tanyát. A magyar végbeliek 1576 óta éveken át vadászgattak reája! Végre elcsípték a veszedelmes embert. A török urak és kapitányok minden követ megmozdítottak, hogy kiszabadítsák őt, de hiába. Barbarics Horváth György főkapitány halált mondott a fejére. És Galkót elevenen megnyúzták; a turbánt a fejébe szegezték s testét horogra vetették! Mint valami hős, jajszó nélkül, mosolyogva tűrte a kínt. Sőt a nyúzás közben „jó kedviből” a kalandjait is elmondotta.¹

Ugyanez időtájt a törökök elfogván Rodocza nevű kalauzunkat — a ki előbb török hiten élt — s épp úgy végezték ki, mint a mieink Galkót.

Híres török kalauzok voltak ez időben: Palajtay Lőrincz, Kürtössy Gergely és Simon Péter. Ez utóbbi kettőt a mieink elfogták. Ernő főherczeg meghagyta Pálffy Miklósnak, hogy Simon Péter kalauzt Vöröskön zárassa el s titokban ölesse meg. Nem ajánlja, hogy Pálffy ezt a Simont keresztény kalauzért elbocsássa.²

Rudolf császár 1581. január 8-án elrendelte, hogy az elfogott martalóczokat és kalauzokat sem kicserélni, sem sarczon elbocsátani nem szabad. Agyon kell őket verni — mondja a rendelet! A kincstár minden lebunkózott martalóczért 20 frtot, minden kalauzért 24—30 frtot fizet.

Ezen rendelet értelmében Forgách István 1582. február 22-én 30 forintot kapott, a miért pribék kalauzát agyon engedte verni. A korponaiak pedig

¹ Matunák: Véghles vára 65. l.

² Jedlicska: Adatok Pálffy Miklós életéhez. 166. l.

márczius 16-án kapják meg két kivégzett török kalauz árát.¹

Erre a rendeletre azért volt szükség, mert a szegénységgel küzködő végbeliek még az elfogott török kalauzokat is elbocsátották, ha jó pénzt kaptak értük. Ezért az udvar és a hadi tanács még a főkapitányok és a várkapitányok utasításába is bevétette, hogy az elfogott török kalauzokat sarczon el ne merjék bocsátani.²

Ennek a rendeletnek természetesen az lőn a következése, hogy a törökök az elfogott magyar kalauzokat szintén kivégeztették. E szerint a mit Rudolf király a réven nyert, a vámon elvesztette.

De bármennyire üldözték is a kalauzokat, a számuk azért még sem kisebbedett. Sőt minél nehezebbre fordult nálunk a megélhetés, annál többen vállalkoztak a veszedelmes kalauzságra. A kintól, a veszedelemtől nem igen tartottak, mert hisz abban az időben az effélet jobban megszokták, mint a mindennapi kenyeret.

Mivel a csaták száguldásánál, a várak és kastélyok váratlan meglepésénél és a leshányásoknál a vállalkozás sikere a jó kalauzoktól függött: minden végház azon volt, hogy minél több és minél jelesebb kalauzra tegyen szert. Mert minél több vidéket ismerő kalauzai voltak egy-egy végháznak, a hadi népe annál többet merhetett. A török őrségek kérkednek is eleget a kalauzaikkal, ha hódoltató levelet bocsátanak a távol fekvő falvakra. Amhát aga, Berzencze dezdárja (por-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14483. fasc. 1582.

² U. o. 14393. fasc. 1588. Például a palotai főkapitány utasítása ezt mondja: „Martalocios vero ac etiam ductores turcicos, si qui per milites intercepti fuerint, nulla vel pactione vel permutatione dimittat“.

kolábja) például hódolásra erőltetvén a lindvaiakat, megírja nekik, hogy hány lovagja s hány gyalog vitéze vagyon. S hogy még jobban reájuk ijeszsen, azt is tudtokra adja, hogy húsz jó kalauza vagyon!¹

Az egyes várőrségekről szóló kémjelentések is megemlítik, ha valahol jó kalauzokat tudnak. Csernekről írják például 1579-ben: „Nagy és nyílt város. Itt lakik a szandsákbég. A szpáhiknak jó martalóczaik és jó kalauzaik vannak“.²

Az efféle jelentések nyilvánvalóvá teszik, hogy a török végházakban sokkal több kalauznak volt kenyere, mint a magyar várakban. Tehát könnyebb volt nekik kalandozniok, mint a mieinknek. A kémjelentések szerint ha a törökök induló félben voltak, legelőször a kalauzok övezték föl magukat az útra. Az 1561-ben írják például Fejérvárról: a kalauzok erősen futkosnak s egymástól kérdezik, hamar elindulnak-e? Pedig ekkor még a lovakat sem hozták be a fűről.³ Ha már a had útban volt, egy csomó kalauz járt a törökök előtt. Eörsy Péter írja például 1601-ben Mátyás főherczegnek, hogy harmadfélezer török jön az áruló francziákkal Fejérvár fölmentésére. A kalauzok vezetik a török hadat!⁴

Ilyen és hasonló jelentés a magyar végházakról is elég szól. De ezek legtöbbször azt látjuk, hogy nálunk egy-egy végháznak a legtöbbször csak egyetlenegy kalauza volt. Sőt sokszor még egy sem volt. Emiatt a kapitányok panaszkodnak is eleget. Zichy

¹ Steierorsz. tart. ltr. Kriegswesen 1570. fasc. 1583. juni 11. Hódoltató levél.

² U. o. 566. fasc. 1579. Bericht von graniz Chernek.

³ Orsz. ltr. Nádasdy lev. Török Ferencz lev. 1561.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1601. szept. 12.

István írja például 1554-ben Kanizsáról Nádasdy Tamásnak: „Továbbá mind az kegyelmed itt való kalauziba, s mind az itt való végbeli uraimba megfogyatkoztam“.¹

Pernezy Farkas babócsai kapitány is elvesztvén a kalauzát, 1565-ben így ír az özvegy nádorispánnak: „Könyörgök, hogy nagyságod parancsolna az nagyságod szolgáljának: Pálffy Ambrusnak, mikor az mi természet szerint való ellenségünk ellen akarunk valami szerencsét kísértetni, és az ő kalauzsága nekünk szükséges, mikor hivatnám, lenne ott“.

Kanizsáról írja 1577. júli 25-én Sujkó Menyhért kapitány: „Az minemű kalauzok voltanak Tihanyba, azokat ez esztendőbe mind elfogdosták az ellenségek“.²

Mikor a kalauzoknak ilyen szükiben voltak, még az ellenségtől elkapott kalauzt sem bántották, hanem szolgálatra kényszerítették. S ha ilyennek a szerét sem ejthették, elcsípték az első parasztot, a kivel az útfélen találkoztak s kényszerítették, hogy vezesse őket. Az 1567-ben írják például a törökökről: „Ím elmúlt vasárnap is Kaposban az Griny embert felvették, az lóra kötözték, hogy kalauz lévén, őket Kanizsára hozza s az szegény várost, kinek az neve nagyobb az mivoltánál, porrá tegyék s minket feleségünkkel, gyermekünkkel rabbá“. Azonban — írják a kanizsaiak

¹ Az 1556. évben a győri generális négy jó lovon való huszárt küldött a győriek magyar kalauzával Esztergomba, hogy éjjel a vár őrségét felrémissék. A derék kalauz még az éjjel Esztergom kapujánál állott a négy huszárral s dörömbölni kezdtek a kapun. Csakhamar kigyúltak a lámpák s megszólaltak az ágyúk. Az egész őrség talpon volt. A négy huszár, miután célját elérte, a kalauzzal baj nélkül Győrré száguldott.

² Ez adatok a Nádasdy level. közt találhatnák.

— az Úristen ennek a szegény embernek a szívét arra igazgatta — mivelhogy Kanizsa várának jobbágya volt —, hogy a törököket Csurgó felé vezesse. És bevévén a törökök, hogy a kalauzzá tett paraszt rászedte őket, halálra verték.¹

Szakasztott ilyen dolog történt a gútaiakkal is. Gúta mezővárosát a XVI. században beláthatatlan nádasok és lápok védték. Az esztergomi bég meg akarván a várost rabolni, behatolt a nádasokba. Azonban majd ott veszett a seregével együtt. Lucskosan és sárosan tért vissza. A következő alkalommal a bég egy gútai parasztot fogott s azt kínzással és tüzevással való égetéssel akarta rávenni, hogy Gútára vezesse. A derék pór azonban a legveszedelmesebb ingoványba vezette a bég hadát. A törököknek tehát megint eredmény nélkül kellett nyakig sárosan visszavergődniök. A szegény, félholt parasztot ott hagyták. A gútaiak másnap halálra válva találták megmentőjüket a nádasban.²

A XVI. században az efféle önfeláldozás nem ment ritkaság számba. Épp azért nem is tartották érdekesnek az ilyen ember nevét az utókor számára följegyezni. Pedig derék dolog lett volna, ha az ilyen hősnek a nevét tollra veszik. Hiszen világítófény lenne az nekünk a sötétségben.

Bizonyos dolog, hogy a kalauzság életében sok hasonló megrázó és lélekemelő dolog is akadt. Hiszen a kalauzok foglalkozása olyan volt, hogy a megkapó

¹ U. o. Kamarához intézett levelek.

² Köz. p. ltr. Hung. 14370. fasc. Forgách Simon jelentése 1576. márcz. 31. A gútaiak a töröktől való félelmükben aztán ott hagyták régi városukat és szép templomukat s a Vágduna tulsó partján, vagyis a Csallóközben alapítottak új várost.

drámai jelenetek úgyszólván napirenden voltak az életükben. Azonban sivár és lehangoló jelenség is akadt bőven. Az erkölcsi süllyedésnek és a romlottságnak milyen foka kellett például ahhoz, hogy valaki a saját véreinek a romlására, saját hazájának a pusztulására vezesse az ellenség hadait? S hányszor és hányszor esett ez meg?

Az 1556. évben írják, hogy a török császár hada kijő. „Kalauza lesz — mondja a jelentés — Dely bég, ki Zrinyi szolgája volt . . . Az kalauz Dely bég azt fogadta császárnak, hogy oly réveken viteti az Dráván, hogy minden hada két napon elköltözik”.¹

Nagy Szolimánnak a hadát is pribék kalauz vezette Szigetvárra. Balázsházy (Mezarich) Mártonnak hitták. Boszniai származású rácz volt, de sokáig szolgált a magyar végekben. Hegyesd elfoglalásakor a törökök kalauza Hidegkuthy Márton volt, a ki mint ilyen később is szolgált a török hadaknak.³

A szikszói nagy vereség alkalmával a török vezérnek (a füleki bégnek) Csákány Kelemen volt a kalauza. A véres csatában egyedül ez a kalauz nem vesztette el a fejét s mikor látta, hogy a török sereg állapota veszélyre fordult, a megsebesült béget rejtek utakon magával vitte s így annak az életét megmentette.³

Az 1577. évben a székesfejérvári szandsákbég (Aly) a győriek ellen ment mintegy hétszáz lóval. Este, észrevétlenül Győr mellé jutott, s másnap szétverte a győriek

¹ O. L. Nádasdy level. Kelet nélkül.

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1561. „Martinum Hidegkuthy infidelem et ducem itineris hostium, commorantem in Hegyesd“ etc.

³ Cs. és k. Hadi ltr. 13. 1. Correspondenz Prothokoll Paul de Sara 1577. „weil er (t. i. Csákány) ain guter kalaus oder wegweiser ist, mit sich davon geführt“ etc.

seregét. S a mily látatlanul jött, épp úgy tűnt el. Hogy ez a portya így sikerült, azt a fejevári kalauznak, Kaym Mehemetnek köszönhette, a ki hatvan jó óval járt elől s mutatta az utat.¹

¹ Az 1587. évben Nádasdy Ferencz (a fekete bég), Zrinyi György és Batthyány Boldizsár Kanizsa mellett négy bégnek az egyesült hadát megsemmisítették. Véres éjjeli harc volt ez, melyet tisztán magyar csapatok vívtak. Csak a hírhedt Sasvár (Szaszovár) bég menekült meg ez ütközetből. Ez is a kalauzának köszönhette az életét; mert a nevezett kalauz jól ismervén a vidéket, a mocsarak közé vitte Sasvár béget, a hol nyakig érő vízben ült órákig. Aztán parasztruhában menekült tovább a kalauza segítségével.² A kalauz az egykori jelentés szerint ezúttal is pribék volt.

A mint látjuk, a kalauzoknak a nagy csatákban is jelentékeny szerepük jutott. A törökök nem is indultak semerre kalauz nélkül, sem a XVI., sem a XVII. században. Az 1663. és az 1664. évben a nagy török seregnek Garba nevű renegát volt a kalauza. Neki kellett volna a török seregét Ausztriába vezetnie. A szentgothárdi csatában azonban két golyó érte őt.³

Hogy a rendes és a fegyelmezett hadak kalauzokat tartsanak, azt senki sem akadályozhatta meg. Ilyesmi nem is jutott az eszébe egyik hadviselő félnek sem. De annál inkább küzdött mindakét fél azok ellen a kalauzok ellen, a kik a kóborló csapatokat, a szabad hajdukat és a martalóczokat vezetgették a békeséges falvak fölverésére! S mivel e tekintetben min-

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1577. aug. 9. Palota, Pálffy Tamás jelentése.

² U. o. Braun Rézmán jelentése 1587. szept. 12.

³ U. o. 1664. aug. 15. Aus dem türkisch Lager.

den intézkedés, a kalauzok kínzása, megnyúzása stb. hiábavalónak bizonyult, a XVII. században már kölcsönös egyezség útján igyekeztek a pribék kalauzok garázdálkodásának gátat vetni. Már a zsitvatoroki békekességkötés alkalmával tárgyalták a kalauzság kérdését. Világosan látszik ez a békekesség ötödik pontjából. Valami jelentős eredménye ennek sem volt. Az 1620. évi egyezség alkalmával újra szóba került a kalauzok ügye. Ez alkalommal a kölcsönös megegyezés után ezt a határozatot hozták: „rablóknak, asszony- és gyermekragadozóknak, s egyéb eféle latroknak, martalékoknak¹ senki kalauzkodni ne merészeljen. Ha kik inpingálnak, halállal büntetessenek“.²

Bár ezt a szigorú intézkedést mind a két fél kihirdette, bár az elcsípett kalauzokat mind a két fél megölette: a számuk azért még sem apadt. Az egykori levelek, no meg a budai basák a zsitvatoroki békekesség után is csak úgy panaszkodnak miattok, mint azelőtt. Ali budai basa például Kont Péter és Thoják András kalauzok ellen panaszkodik, a kik fényes nappal is Koppány szandsákságban járnak a csapataikkal Ugyanezen Ali basának helyettese: Beker bég írja 1608-ban, hogy a végbeli csapatok elragadták a debreczeniek adóját. „Kalauzok — írja a bég — Bal Mihály, Sanyó György, Füleký Antal és Rácý Pál voltak“.³ Ugyancsak Ali basa jelenti 1616-ban Bécsbe: „Egy Eötvös István nevű kalauz Baja és Kalocsa között száz lovassal jött az ország pusztítására“.⁴ Az

¹ Martaléknak azt a lovas előcsapatot hívták, melynek főadata volt az ellenséget a lesre csalni.

² Monumenta Hung. 8. k. 119. l.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Buda, 1608. szept. 24.

⁴ U. o. Buda, 1616. szept. 18. Molarthoz.

1669-ben a portyázó lovasok kalauzai közül Forró János és Lamperth János ellen még a portán is panaszt emeltek — persze eredmény nélkül.¹

Ugyanezen időben a végházak *iratos kalauzai* ellen már kevesebb panasz merült fel. Ezek hadi fegyelem alatt lévén, kevesebb bajt okoztak. Aztán meg is becsülték őket. A török végekben a rendes kalauzok még tisztí polczra is emelkedtek. A berzenczei bég: Deli Nebi például azelőtt a budai basa kalauza volt. Derék embernek kellett lennie, mert még Batthyány Ferencz bán is levelezgetett vele.²

Bethlen fölkelése alkalmával a végbeliek jó része az erdélyi fejedelem zászlaja alá állván, a végházakban igen megcsappant a kalauzok száma. E miatt több helyről panaszkodnak is. Így például Batthyány Ferencz bán vajdái 1621-ben azt írják az uraknak, hogy Novák Györgyön kívül egyetlen kalauzok sincsen!³ A háborús idők csöndességre fordulván, a végházakban a kalauzok megint megszaporodnak.

Ismeretes dolog, hogy úgy a XVI., mint a XVII. században a követségek Bécs és Konstantinápoly között szakadatlanul jártak. A követség kalauzok nélkül persze meg sem indulhatott. Ilyenkor rendesen a végházakból rendelték kalauzokat a követségekhez. Ezeknek a kalauzoknak nemcsak az utat kellett ismerniök Konstantinápolyig, hanem sok nyelvet is kellett beszélniök, a mint azt a dolog mivolta megkívánta. Ha a követségekről szóló jelentéseket forgatjuk, csodálva látjuk, hogy egyik-másik kalauzunk mennyi nyelvet

¹ U. o. Casanova jelentése Konstantinápolyból.

² Körmendi ltr. Missiles. 1601.

³ U. o. 1621. febr. 2.

beszélt, s milyen ügyesen forgolódott útközben. Orlenovyth Balázs Komáromból indult mint kalauz Verancsics és Zay Ferencz uraimékkal a portára. Maga Zay Ferencz írja 1557-ben, hogy Orlenovyth igen kiváló ifjú; beszél magyarul, törökül, horvátul, németül, olaszul és latinul!¹ Valamivel később Horváth Péterről írnak így, a ki szintén komáromi volt, s a ki mint kurír és mint kalauz harminczkétszer fordult meg Konstantinápolyban . . .

Íme néhány szó a régi világ kalauzairól. Valami sokat nem igen lehet róluk írunk, mert írott emlékeink ugyancsak keveset szólnak róluk. Tagadhatatlanul érdekes és ügyes emberek voltak ők, a kikről nem ártana többet is tudnunk. Hiszen a régi hadviselésben ők pótolták a földképeket, ők szolgáltak tolmácsul s igen gyakran kémekül is. Igaz ugyan, hogy sok bajt is okoztak, mikor a legnagyobb ellenségünknek szolgáltak, de hát ezt az idők és a viszonyok hozták magukkal. Régi magyar mondás, hogy a szegénység nagy emberséget gyaláz! És ez a közmondás nagyon illik a kalauzokra. A hódoltság korában nehéz volt a kenyérszerzés, s a nyomorúság olyanra is rávitte az embereket, a mit türhető mód mellett meg nem tettek volna. Különben is a török hadak kalauzai — még ha magyar nevűek voltak is — nem magyarok voltak. A Balkán-félszigetről bevándorolt szláv népek terjesztették el nálunk a kalauz szót s ezek szolgáltak a töröknek is kalauzokul. A magyar név itt nálunk ragadt rájuk. Nem voltak ők magyarok, csak szolgáltak valamelyik végházunkban,

¹ K. p. l. Hung. Opinio dominorum Antonii Verancy et Francisci Zay.

a hol időjártára minden idegen katonának magyar nevet adtak, még ha nem is ígyük szerint esett ez az elkeresztelés. A legtöbb közülök úgy lett török kalauzzá, hogy rabbá esvén, kényszerítették a kalauzságra. S a szegények mit tehettek egyebet? Ordítaniok kellett, mert a farkasokkal laktak.

II.

A török világban a kémségben járóknak, a nyelvfogóknak és a kalauzoknak a felekezete igen népes vala. A mieink azt tartották, hogy a csatának (csapatnak) a lelke a jó nyelv (hírmondó), gyámja a kémség s szerencséje a kalauzság. Még a legutolsó sereg-hajtó vagy táborjárató is tudta, hogy kémek, kalauzok, nyomjárók és fogott nyelvek nélkül hadra kelni és hadakozni nem lehet. Ezért a végbeli kapitányok, ha dobos üttettek s csatát bocsátottak ki, a száguldókat nyelvfogásra, a nyomjárókat a nyomnézésre jó eleve kiküldték.¹ Mondanunk sem kell, hogy szakasztottan így cselekedtek a törökök is. A száguldók szanaszét addig nyargalásztak, míg nyelvet sikerült fogniok. Ez a nyelv lehetett török katona, lehetett hódoltság lakó is. A nyelvet aztán arra kényszerítették, hogy „*nyelvet mondjon*“, azaz hírral szolgáljon a törökökről. Ha az ilyen nyelv jószántából nem vallott, kínra vetették.

¹ Zádory János kapitány írja például 1590. szept. 5-én: „mindenfelől való *nyomjárók* bejűttenek és egyik sem mondhatott semmi hírt. Ezt is gondoltam, hogy az *nyomjárót* vagy elvitték, vagy levágták“. (Csász. és kir. áll. levélt. Turciza.) — Nádasdy Imre jelenti 1623. aug. 23-án, hogy a fejevári török Sümeget akarta fölralolni, de „*az nyomot behozták*“, s ő utánuk menvén, szétverte. (Körmendi ltr. Missiles, Batthyány Ferenczhez.)

Ha a fogott nyelvektől, a nyomjáróktól és a nyomnézőktől az ellenség felől elegendő és megbízható hírt kaptak, megindultak a török ellen. Az efféle eljárás természetesen a „*mezei munkánál*“ (portyázásnál) dívott. Nagyobb hadakozás alkalmával már kémjelentésre volt szükség. Az efféle jelentést a török végházakban lakó fizetett kémek és kémdeákok szolgáltatták. Tudjuk, hogy a hódoltság korában a portyázás, a kalandozás szakadatlanul folyt. Minden török végház népe azon incselkedett, mi módon lepje meg ezt vagy amazt a várunkat vagy kastélyunkat; hogy csalja lesre ezt vagy amazt az őrséget; mint hajthassa el ennek vagy amannak a vidéknek a csordáit? Ezernyi ravaszsággal szőtték a terveket s nagy óvatossággal fogtak a végrehajtáshoz.

Eszerint a nyári és az őszi időben a magyar végházak és kastélyok őrségeinek ugyancsak éber szemmel kellett vigyázniok, hogy valami csalárdság ne essék rajtuk.

Az éberség és a vigyázás azonban nem volt elegendő a török részéről fenyegető veszedelem elkerülésére! A magyar végházaknak ismerniök kellett a török terveit is; tudniok kellett, hogy mikor milyen erővel s mi célból jön? Mert csak így gondoskodhattak a maguk védelméről; csak ez esetben kérhetek segítséget a szomszéd végházakból. Egész vidékeknek az élete és a gazdasága függött egy-egy megbízható kémjelentéstől.

A jól szervezett kémkedésnek tehát sohasem volt nagyobb jelentősége, mint a hódoltság korában, mikor nálunk sokkal erősebb és ravaszabb ellenféllel kellett naponkint küzdenünk, mikor úgyszólván minden órában lesvetéstől és meglepetéstől kellett tartanunk.

A viszonyok maguk eredményezték, hogy a kémkedés nálunk hihetetlenül nagy arányt öltött. A hódoltságok egy része hosszú ideig hozzánk húzódott, tehát minket tartott hírrel. A beköltözött rácok és rác kereskedők ugyan a török szolgálatában állottak, de pénzért elárulták ezek még a maguk véreit is. A gazdasági hanyatlás, a háborúk nyomában járó hihetetlen nyomorúság olcsóvá tette az emberéletet. A kinek nem volt kenyere, pénzért mindenre vállalkozott. Eskü, hit, hűség, hazaszeretet elveszti az erejét ott, a hol az embernek még fahéjból és korpából készült kenyérre sem telik. Az éhező ember mindent mer és mindenre vállalkozik! S mivel a hódoltság korában efféle ember seregével akadt, kémek és kémdeákok nélkül sohasem szűkölködtünk. Több akadt, mint amennyit a végbeliek fizetni bírtak.

Nem utolsó dolog e kémek életének és működésének megismerése. Sok hadi szerencsének és sok balsikernek a titkos szálai az ő kezükbe húzódtak. A hadi események egész sorát tisztán csak úgy látjuk, ha az előzetes kémjelentéseket is ismerjük. Nagyon, de nagyon sokszor sokkal megbízhatóbb adatokat találunk a kémjelentésekben, mint egykorú krónikáinkban. És ez természetes dolog. A kémek azt írták, amit szemükkel láttak; a krónikások azt jegyezték föl, amit másoktól hallottak.

Mivel a XVI. és a XVII. századi hadi viszonyok a kémek szolgálatát nélkülözhetetlenné tették, nemcsak időről időre tartogatták őket, hanem állandóan fizették s állandóan éltek a tanácsukkal. Különösen járta ez olyan kémeknél, a kik tanácsos elméjű, befolyásos és körmös emberek hírében álltak.

A míg a kapitányok fizetéssel győzték, a magyar végházak és kastélyok mindegyikének megvoltak a

maguk kémjei, a kiknek csakúgy kijárt a fizetés, mint a szolgáló rendnek. Persze a kémek nem laktak együtt a vitézekkel. Azaz hogy a magyarok kémjei a török végházakban és a fényes portán űzték a mesterségüket; a török kémek meg a mi erősségeinkben, meg a bécsi udvar környül ólálkodtak. Gondolhatjuk mennyi ügyesség, mennyi ravaszság és színésztehetség kellett ahhoz, hogy se itt, se ott rá ne jöjjenek a mesterségükre. Akadtak körmönfontabb kémek, a kik egyformán szolgálták a törököt is meg a magyart is. Mindakettőtől fölvelték a fizetést; mind nálunk, mind a töröknél szabad ki- és bejárásuk volt, míg véletlenül ki nem sült a kétkulacsosságuk. Az 1561. évben például a mieink elfogták Molnár Jánost, a kiről Ormányi Józsa sümegi kapitány azt hitte, hogy az ő kémje, mert ez a Molnár vitte a leveleit Fejérvárra Hamza béghez. Az utóbbinak a leveléből azonban nyilvánvaló lett, hogy Molnár János nem Ormányi Józsának, hanem Hamza bégnek a kémje volt. Erre aztán a rászedett Ormányi azt kívánta, hogy Molnár Jánost kínra vessék.¹ A mi meg is történt.

Ilyen Molnár János-féle kém a hódoltság korában mindég elég akadt. Ő kegyelmők csak azért álltak a magyar kapitányok szolgálatába, hogy a magyar végházakba szabad bejárásuk legyen. Aztán hordták a híreket és a leveleket, de igazában mégis annak szolgáltak, a ki jobban fizetett. Ez pedig mindég a török volt.

Ismeretes dolog, hogy a törökök a kereskedő rendnek nagy védői s nagy támogatói voltak! A hazai kereskedőink nem egyszer írják, hogy sokkal bizto-

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1561. május 28. Sümeg.

sabban járnak a török területen, mint a szorosan vett magyar királyság földén.

Mivel a török városokban és várakban szívesen látott emberek voltak a kereskedők, természetesen sok oly dolgot láthattak, a mikhez más ember fia hozzá nem férhetett. Hiszen még a török táborba is szabad bejárásuk volt a kereskedőknek és az árús embereknek. S nemcsak Budán, de Lándorfejérvárott, sőt Konstantinápolyban is megfordultak. Hírt, újságot tehát eleget hozhattak és mondhattak. S meg is tették. Az 1565. évben például „a Komáromban lakozó szegénylegények (gyalogkatonák) s kereskedő népek“ hajón Kevérementek. Mikor onnan hazafelé tartottak, Pesten felől kikötöttek volt, aztán a török táborba mentek és ott szanaszét jártak. Megbámulták a nagy ágyúkat, melyekbe 40—50—60 ökör volt fogva. Megszámlálták a szeke-
rek számát s közben élénken beszélgettek a török katonákkal, a kik elmondták, hogy a török had Korponát és Lévát akarja megszállni; mert a bányavárosokba akarnak jutni.

És egyetlen töröknek sem jutott az eszébe, hogy a komáromi kereskedőket bántalmazza. Szép békével elbocsátották őket. Otthon aztán elmondták a kapitánynak, mi mindent láttak és hallottak a pesti táborban.¹

Többször megesett, hogy a kereskedőink magával a budai basával is beszélgethettek, sőt a táborával együtt ők is követhették őt.

Ormányi Józsa írja 1561-ben, hogy az ő kémje „Budán volt az basa előtt; mert jó kereskedő ember. És ott volt, mikor Hamza bég ő maga bémutatta az

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1565. aug 12. Nagy István naszádos kapitány jelentése Petheő János főkapitányhoz.

basának az gyalog drabant foglyokat, kik között három sípos volt és azokkal igen fútatta az sípokat“ stb.¹

Gabelmann nálunk járván a hosszú háború idején, mint szemtanu írja, hogy a török táborba ki- és bejárnak a kereskedők és az árús emberek, tömérdek élést visznek oda s a török had mindent készpénzzel fizet. Ehhez még hozzáteszi, hogy a császári sereg pedig erőszakkal veszi el a lakóktól, a mire szüksége van.

A kereskedőknek azonban nemcsak nálunk volt szabad járásuk a törökök között. A portán is épp oly bántatlanul járhattak ők. Innét van, hogy a XVI. század első felében a raguzai kereskedőket Konstantinápolyi kémekül használják.

Mivel mindentféle kereskedés hasznot hajtott, a hódoltsági kereskedőket — a kik a tőzsérekén (marhakereskedőkön) kívül többnyire ráczok és görögök voltak — a mi városaink is szívesen látták, sőt Bécsből sem tiltották ki őket. Ezek aztán a töröknek hordták a híreket.

Ferdinánd király 1546-ban ismételten meghagyta Salm Miklósnak, hogy megbízható kémeket tartson s hogy a gyanus egyénekre vigyáztasson. Salm erre 1547. január 11-én azt jelenti a királynak, hogy Roggendorf Kristóf ajánlotta a török császárnak Bécs elfoglalását. Csak tizenötezer embert kért s biztosította a szultánt, hogy kezére adja Bécs várát. Komáromban

¹ O. L. Nádasdy lev. 1561. juni. 22. Sümeg. — Forgách Simon főkapitány 1578-ban Földessy István és Bornemissza Józsa nagyszombati kereskedőkkel ajánlja Ernő főhercegnek kémekül. A nevezettek — írja Forgách — nem csak a portán, de Perziában is használhatók; mert oda is eljárnak. Privilegiumot kell nekik adni a kereskedésre. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1578. márcz. 7.)

— írja Salm — a kereskedés színe alatt állandóan 50—60—70, sőt száz török alattvaló forgolódik s mindent kikémlel.¹

Nem sokkal később Paksy János komáromi főkapitány ugyanilyesmit jelent a Komáromban megforduló hódoltsági kereskedőkről. Hogy ez a viszony később sem változott, köztudomású dolog. Csak például említjük, hogy a nádorispán 1633-ban maga jelenti, milyen kémkedést folytatnak a hódoltsági kereskedők. Komáromban — írja — állandóan sok rác és görög kereskedő van, a kik mindent elárulnak a töröknek. Már több ízben kitiltották őket, de a várkapitányok néhány forintnyi bérért megtűrik őket.²

Ha az effélet figyelemre méltatjuk, könnyen megértjük, mint volt lehetséges, hogy Mehemet nagyvezér Komárom és Bécs erősségeinek a rajzát tanulmányozhatta s a kapott jelentések alapján megállapíthatta, hol lehetne rajtok legkönnyebben rést ütni!

Bizonyos dolog, hogy a kereskedők mindkét félnek kémséggel szolgáltak. De azért hivatasos kémek még sem voltak.

Tudjuk, hogy a török a meghódított városok és községek magyar lakóit nem üldözte. Békességben laktak azok a törökökkel együtt. Budán és Pesten még Bocskay idejében is több volt a magyar, mint a török. Fejérvárról 1565-ben maga a városi bíró írja, hogy csak 300 török katona van, de fegyverfogható magyar ezer lakik ottan. Tolna városát a portára menő követek is népes magyar városnak mondják,

¹ Köz. p. ltr. 18557. fasc. Nachrichten aus den Feldlagern, 1547. január 11. Komárom.

² Orsz. ltr. Történeti Emlékek, Belügy, 10. csomó, 1633. ápril. 6.

a hol minden kapható s a hol a lakók a protestáns vallás hívei voltak.

A hódoltsági városok mellett tömérdek magyar falu is akadt. E falvak bíráinak szabad bejárásuk volt Budára, Fejérvárra, Pécsre stb. Eszerint a mieink a hódoltsági városok és falvak bírait is használhatták kémkedésre. S meg is tették. Ezer és ezer kémjelenés és híradás maradt ránk, a mikből világosan kitünik, hogy a hódoltsági városok népe a legtöbb esetben hű maradt a magyarsághoz.

A falvakról már nem mondhatjuk ezt. Ezek hamar beletörődtek a hódoltságba. S mivel a magyar végbeliektől többet kellett szenvedniök, mint a töröktől, inkább húzódtak ezekhez, mint a saját véreikhez. Időjártára aztán a kémség dolgában is nem a mieinknek, hanem a törököknek szolgáltak. Baranya megye írja 1543-ban, hogy a parasztok mindent elárulnak a töröknek. A magyar katonaság imígyen mit sem tehet anélkül, hogy a török ne tudja.¹

Ormányi Józsa sümegei kapitány ugyanilyen módon irogat a föld népéről. „Az holdult nép — írja — annyira az törökhöz adta magát, hogy az ű maga vérét az keresztényt az töröknek beárulja és minden kémséggel tartja“. Ugyanő Csányi Ákosnak jelenti: „Az töröknek sok kémje vagyon és bizony *mennyi holdult nép, annyi kém!*“ . . . „Az holdult nép tartja az törököt mindennel“ . . . „Az mostani időben csoda az szegény ember kémsége!“²

Az 1561. esztendőben Sejthery Balázs, Suáry István és Galler, mint királyi biztosok, Szigetvározt jártak.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung.

² O. L. Nádasdy lev. Ormányi Józsa levelei Nádasdy Tamáshoz és Csányi Ákoshoz 1561. ápril. 27. és 1562.

Ők maguk jelentik onnét a királynak, hogy a faluk bírait nem hallgathatták ki, mert ezek összehíván a törököket, föltámadtak s őket a katonákkal együtt megszalasztották.¹

Kollonits Bertalan egri kapitány a török portyázók ellen indulván, szintén így járt. A parasztok ugyanis félreverték a harangokat és a töröknek tudására hozták Kollonits közeledését.

Az efféle dolgon nincs mit csodálnunk. A törökök ugyanis keményen büntették a hódoltságiakat, ha idejében hírt nem hoztak. Nádasdy Ferencz például 1589-ben a végbeliekkel Fejérvár alá jött s a törökökben nagy kárt tett. Mivel a faluk nem jelentették Nádasdy közeledését, a fejérvári bég három falusi bírót nyársba vonatott. Ezt látván Nádasdy, két odabasát és a fejérvári tiháját a három nyársba vont bíró mellé karóba verette!²

Az ilyesmi még a városi polgárokon is többször megesett. Az 1551. évben például a dunántúliak idejében jó kémjelentést kapván a fejérvári bég szándékáról, készen várták őt. A bég megverve és megsebesülve szaladt vissza Fejérvárra. Mivel azt csörgették, hogy a fejérvári polgárok adtak a mieinknek hírt a tervéről, kilencz fő polgárt a bíróval egyetemben leváगतott.³

¹ K. p. l. Hung. 14388. f. 1561. decz. 7. Sziget. — Felső Magyarországból ugyanilyest jelent De Sara kassai viczegenerális, írván: „gehuldigte pauern gemeindich den türken mehr gehorsamb leisten, dann der Kay. Majest. hauptleuten“. (1578. júli. 11. Hadi levélt. Feldakten. 13. 1.)

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1589. Erre az eljárásra írja Ferhát budai basa: „Mely dolog az végházakban ekeidig nem történt vala, hogy az szolgáló rendet paraszt emberért karóban veressék“!

³ O. L. Nádasdy lev. Petérdy Ádám deák levele Nádasdy Tamásnéhoz 1551. aug. Győr.

Az efféle veszedelem azonban nem tartotta vissza a városi polgárokat attól, hogy a magyar végbelieknek hírrel szolgáljanak. Buda és Fejérvár stb. bírái és polgárai mindig készen voltak arra, hogy veszedelem idején értesítsék a mieinket.

Takaró Mihály írja például 1557-ben a nádorispánnak: Nagyságod írja, hogy a fejérvári polgároknak ne hinnék. Bizonyára ők jól ajánlják magukat. Az elmúlt hét fejére virradóra titokban nálam voltak. Ismét küldöttem érettök emberemet; hozzám hivatom őket. Ha valami jót végezhetek velök, tudtára adom Nagyságodnak.¹

Az 1565. évben *Fejér Lőrincz Székesfejérvár bírája* két polgárt küldött titokban Thúry György palotai főkapitányhoz s jelenté neki, hogy csak 300 török van most a városban, ők ellenben ezren vannak s maguk elbánnak a törökkel. Csak annyit kérnek, hogy a király megfelelő hadat küldjön Fejérvár alá s ők átadják Fejérvárat. Ugyanezt megírták Salm győri generálisnak is. Mivel a Fejérvárra küldött kémek mindenben megerősítették a hírt, Thúry sürgette Fejérvár elfoglalását. Miksa király azonban nem engedte meg a vállalatot. Méltán kiálthatta tehát Podgorszky János szentmártoni kapitány: Jó Istenem! hol vannak most a keresztények? Itt az ideje Fejérvár visszafoglalásának. Az árkokban semmi víz nincs. A városban több a keresztény, mint a török. Játszva elfoglalhatjuk.²

¹ U. o. Bálint deák kálmánesehi bíró török híreket jelentvén Csányi Ákosnak, 1561-ben így ír neki: „Az én igaz keresztény hitemre ennekelőtte is mondtam, hogy valamiben tudok, éjjel-nappal kész leszek minden szolgálattal lenni az önagysága (Nádasdy) házához“.

² Csász. és kir. Hadi ltr. 1565. 8. 13. alatt vannak az ezen ügyre vonatkozó levelek. Érdemes megemlítenünk, hogy a

Pécs városának magyar lakói is sok ilyen hírrel szolgáltak a mieinknek. Néhanapján még azt is megírták, mit izent, vagy mit írt a bég a budai basának. Az 1562. évben például így tudták meg a mieink, hogy a pécsi béget hadával együtt Erdélybe rendelték. A bég erre azt írta a budai basának: „hogya ők elmennek Erdély segítségére, tehát Pécs az magyaroké lesz; mert sok népét érti Zrinyi uramnak”.¹

Mondanunk sem kell, hogy az eddig nevezetteken kívül még mások is foglalkoztak kémkedéssel. Ilyenek voltak például a követjárásnál alkalmazott csauszok (levélmutatók), a kik a dolog mivolta szerint jobbra törökké lett keresztények voltak s többé-kevésbbé vonzódtak a véreikhez. Igen sok csauszról tudjuk, hogy titokban a magyar érdeket szolgálták s ha módjukban volt, a mieinket jó hírekkel tartották. Ugyanezt kell mondanunk a magyarországi basák és bégek magyar íródeákjaikról is. Ezek a tanult emberek majdnem kivétel nélkül megmaradtak nemzetük magyarságában. Szívesen szolgálták a magyar ügyet s titkon mindenről értesítették a mieinket. Ezért is hívták őket kémdeákoknak. A kormányzések a XVII. században Budán, Lándorfejérvárott, Szófiában és Konstantinápolyban külön titkos levelezői állásokat szerveztek. Budán keresztények és törökök voltak a titkos levelezők. Egyik a másikról mitsem tudott. A keresztény levelezők Komáromba és Győrbe küldték a tudósítá-

törökök ez időben annyira féltek Fejérvárott, hogy a magyar lakókat éjjelenként kizárták a városból s így azoknak a mezőn kellett hálgniok.

¹ O. L. Kisebb családi levéltárak, 3. csomó. Ugronffy István levele Jakosythy Ferencz győri kapitányhoz 1562 Csesznek.

saikat; a törökök pedig az óbudai magyar bíróval továbbították a leveleiket.¹ Ezek a titkos levelezők pótolták az előbbi magyar kémdeákat.

A kémkedés terén nagy szerep jutott a pribékeknek is. Ezeknek élőszóval való jelentéseit mind a két fél sikerrel használta. Ismeretes dolog, hogy minden várszállásnál, minden csatában akadtak pribékek vagy renegátok, a kik idejében megszöktek a töröktől. Életveszedelemmel járt ez, de mégis megtették, mert tudták, hogy ha a mieink elfogják őket, bizonyosan karóba verik. Az átszökött pribékek aztán kimerítő jelentéssel szolgáltak az ellenség erejéről, szándékáról, a megszállott vár állapotáról stb.

A pribékek közé kell számítanunk azon magyar asszonyokat is, a kik mint az előkelőbb törökök feleségei, a mieinket idejében értesítették a közlő veszedelemről. A veszprémi török várkapitánynak például 1561-ben magyar asszony volt a felesége. Ormányi Józsa azt írja róla, hogy jó keresztény asszony, mert a szegénységnek idejében megizente, hogy a marháját füre ne bocsássa! A török ugyanis nagy rablásra készül, tehát mentse mindenki a maga jószágját.²

A kereskedők és az árus emberek, a hódoltsági bírák és polgárok, a kémdeákok és a titkos levelezők, a csauszok és a pribékek — a mint láttuk — melleslegesen kémkedéssel is foglalkoztak. Hivatásos kémek

¹ K. p. l. 18,591. fasc. Gesandschaften aus Turkey und Tripolis. Schmidt Rudolf jelentése a titkos levelezőkről 1646-ban. Továbbá u. o. 14,552. fasc. Hung. 1662. juni 13. Der gehaimbe Correspondenz zu Ofen.

² O. L. Nádasdy lev. Ormányi Józsa levele Csányi Ákoshoz, Sümeg, 1561. ápril 27.

azonban még sem voltak. Állandó mesterségük volt s a híradással és a kémkedéssel csak elvétve foglalkoztak. Ahhoz, hogy állandó és hivatásos kémek legyenek, sem módjuk, sem képességük nem volt.

A hivatásos kémnek, a ki ezt a foglalkozást állandó mesterségül választotta, olyan lelki és testi tulajdonságokkal kellett bírnia, a miket csak hosszú gyakorlattal, tapasztalással és tanulással sajátíthatott el. Sok országban, sokféle nép között kellett forognia, tehát sok nyelvet, sok szokást kellett ismernie. Állandóan életveszedelemben forogván, aczél-ideg, kőszív kellett ahhoz, hogy a legrettentőbb kínokkal bátran szembeszálljon. Itt nyílnak, amott képmutatónak kellett lennie; egyszer a színészi tehetségével, máskor meg a ravaszságával kellett az embereket rászednie. A török élet minden csínját-bínját, a végbeli világ minden szokását tudnia kellett. S mehetett-e valamire, ha előkelő összeköttetései nem voltak, ha a bizalomkeltés módját nem értette?

Olyan tulajdonságok ezek, a miket bizony kevés ember vallhat a magáéinak. A hivatásos kémek jó-része azonban bőves volt az efféle dologgal. Hiszen az egykorú jelentések seregével adják értenünk, mennyi ravaszság, tanultság, mennyi ügyesség és kör-mönfonság lakozott volt bennök. Született színészek voltak ő kegyelmők, a kik mesteri módon értették alakjuk, hangjuk és ruházatuk elváltoztatását. Ahogy az idő és a szükség kívánta, úgy változtatták a viseletüket s ezzel együtt a nyelvet is, melyen szólottak. Egyszer török kápát hordtak a fejükön, máskor magyar süvegben jártak; ma rácz, holnap német ruhát öltöttek magukra. Néha delicsizmát (vitézi viseletet), máskor száras kapczát, cselebicsizmát vagy martalócz-

sarut hordottak. Ha a sorjuk úgy fordult, alázatos módon barátruhában jártak, majd meg pántlikás német bugyogóba bújtak. Olykor a jámbor kereskedő szerepét adták, máskor meg derviseknek öltöztek s imával vezekeltek. Ha kellett, magyar szakált hordoztak, de még a hajukat is leborotvtálták, ha szorult a kapcza.

Egy szóval, a hivatásos kémek szemfényvesztő ezermesterek voltak, a kik igen sokszor még a legélesebb szemű embert is megtévesztették. A híres Hamza béget egykor azzal ijesztgették, hogy a király nagy hadat indít ellene. Hamza bég nevetve felelé: nincsen hadatok semerre sem. Ha volna, én bizonyosan tudnám! *„Mert énnékem hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vaqyon ott, ki ha akarja misét mond, ha akarja deák, ha akarja német, ha akarja magyar, ha akarja jó kapás, ha akarja katona, ha akarja sántál,¹ ha akarja ilyen ép lábon jár mint te és minden nyelven jól tud. Azért, ha bánja az ti királytok, keresse meg Bécsbe!“²*

Ferdinánd királynak híres kémjéről: a szepességi Gennersberger Jánosról bátran elmondhatjuk ugyanazt, a mit a Hamza bég mondott az ő bécsi kémjéről. Tudjuk, hogy ez a Gennersberger épp oly biztosan járt János király magyar csapatai között, mint a török s a német katonák között. Kőszeg megszállásakor ki- és bejárt. Alakját, ruháját Isten tudja, hányszor változtatta. Egyszer fakeresztre kötözték őt, máskor meg a földbe ásták s úgy gúnyolták, de mégis sikerült a bőrét megmentenie!

¹ Azaz sántít.

² O. L. Nádasdy lev. Ormányi Józsa Csányi Ákoshoz 1561. máj. 28. Sümeg.

A hivatásos, rendszeren fizetett kémeknek sokkal nehezebb dolguk volt a töröknél, mint nálunk. Tudjuk, hogy a török a nagy háborúk alkalmával nem igen titkolózott. Ő maga hangos dobra verte a szándékát, maga hirdette legjobban a seregének az erejét. Ez azonban csak fogás volt tőle. Előre meg akarta rettenteni a mieinket. A török hadseregének nagyságáról és kiválóságáról szántsándékkal terjesztett nagyított híreket a maguk valóságára szállítják a megbízható kémjelentések. Nem egy, de egész falka kémjelentés hirdeti, hogy azok a 3—4 százezer emberből álló török seregek, a mikkel könyveinkben lépten-nyomon találkozunk, a mesék országába valók! A törökök csak a mi megtévesztésünkre hirdették, hogy ilyen erővel jönnek ránk!

Mivel a nagy háborúk alkalmával a török jöeleve maga hirdette, mi a célja? a kémeknek csak a sereg számáról és minemüségéről kellett hírt adniok. Ez nem volt nehéz dolog; mert hiszen a kémek mint kereskedők, vagy mint tolmácsok szabadon járhattak a török táborban. Sokkal nehezebb dolog volt a hazai végházakban levő török őrségek szándékát és tervét megtudniok. A portyánál, a száguldásnál, a leshányásznál és a hirtelen való megszállásnál a siker első feltétele az volt, hogy a mieink semmit se tudjanak róla. A hazai török basák, bégek és agák tehát a legnagyobb titokban tartották enemű terveiket. A török portyázó hadakban a csatavezetőn kívül úgyszólván senki sem tudta, hogy hova, merre és miért mennek?

Az 1571. évben a steierországi rendek Iváncsy Lukács tapasztalt kapitánytól kértek híreket a török szándékáról. Ivánchy uram erre imígyen felelt a steierországi rendeknek: „Én nagyságtoknak míg élek és

az mire elegendő leszek, kész vagyok mindenbe szolgálni, de arra elegendő nem vagyok, hogy előbb megtudhassam az ű (t. i. a török) akaratját. Mert tudom, hogy Nagyságtok is jól tudják, minemű titkon és alattomban való csalárdsággal szokott cselekedni mindenkor a török, kit nem hogy én tudhassak, de még ők maguk közül is csak az fejedelmök¹ tudja, mikor, hová és mit akarjon cselekedni“.²

Gereczy Bertalan kanizsai kapitány is ilyenformán ír a portyázó törökről s még hozzáteszi, hogy önékik oly természetök vagyon, hogy a hová szándékoznak, örömeit máshová mennek!

Nálunk e szokásnak épp az ellenkezője dívott. A mit a hadnagyok és a vajdák együtt megbeszéltek, azt még aznap az utolsó tizedes is tudta. Így történt azután, hogy még meg sem indultak, a török a kémjeitől máris tudta, min jár az eszük, hova készülnek? Az 1561. év tavaszán például Gyulaffy László 400 pápai gyaloggal a polgárdi sokadalomra akart ütni. Még meg sem indult, a törökök már tudták, hogy mi a szándéka. És Gyulaffy seregét meglepven, teljesen szétverték. Nem is csoda — írja e vereségről Ormányi — „mert mikor a magyarok valahová akarnak készülni, az nem titok, hanem azonnal minden ember tudja“.³

Bár, a mint látjuk, a törökök a hazai portyázások alkalmával nagyon titkolták a szándékukat, a kémek

¹ Fejedelem annyit jelentett, mint csatavezető kapitány.

² Steierorsz. tart. levélt. Kriegswesen, 790. fasc. 1577. júni 22: „Az én kegyelmes és bizodalmas uraimnak, Stayer országban az uraknak, nékem kegyelmes uraimnak örökkévaló szolgálatomat írom“.

³ O. L. Nádasdy lev. 1561. május 28. Sümeg.

sokszor mégis kiszimatolták azt. S ha néha nem is sikerült nekik ez, azzal is sokat használtak, hogy hírt adtak a török kiindulásáról.

Úgy a XVI., mint a XVII. században a legügyesebb s legtöbb hivatásos kém — magyarnak és töröknek egyaránt — a rácز nemzet adta.¹ Rácз voltak azonban nem igen árulták el. Majd magyar, majd török nevet vettek fel, aszerint, a mint a magyarnak vagy töröknek szolgáltak. A hitüket is gyakran változtatták. Aztán rendesen annak szolgáltak, a ki többet fizetett nekik. Ez pedig többnyire a török volt. Innét van, hogy a töröknek mindig több és jobb kémje volt, mint a mieinknek. A király tanácsosai emiatt gyakran panaszkodnak. Az 1564. évben is imígyen írnak ez ügyben: A kémek tartását a hadakozás sikere feltétlenül megkívánja. Ha van pénz, a török végházakban könnyen lehet kémeket kapni. A szultán udvarában is kellene ilyeneket tartani. Magyarországon a rácз nép adja a legügyesebb kémeket. Sokan közülök rokonságban vannak a törökökkel s általában jól beszélnek törökül.

Az osztrák rendek ugyanilyen véleményen voltak. Az 1567. évben például a királynak írják, hogy a töröknek a legjobb kémeket a kereskedők, főleg a rácзok szolgáltatják. Ezt a most elfogott bég is bevallotta. És ez nagy előnye a törököknek.²

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. Extractus opinionis consiliariorum Hungarorum 1560: „*In Hungaria ad hasce explorationes magis idoneam, quam Rascianam gentem, scimus nullam*“.

² U. o. Turcica, 1567. júni 18: „*Der Erbfeindt bishero sein maiste und beste Kunschaft auch Vortl gegen E. Maj. Landen durch Mitl der handtierenden Personen als Rätzen bestellt und gehabt*“ etc.

A mit a magyar és az osztrák rendek hangoztat-
tak, azt az élet ezerszer és ezerszer bebizonyította.
A XVI. és a XVII. századból rengeteg kémjelentés
maradt ránk s ezeknek színe-java rácz kémtől való.

Az örökös tartományok már a XVI. század elején
sok pénzt fordítottak a kémek fizetésére a horvát-
szlapon végekben. Ferdinánd királyi herczeg például
1521-ben 1800 forintot költött a kémekre, de már
1525-ben csupán Kobasichnak évi 1200 aranyat adott
a kémszolgálatra.¹ Az 1529. évben Scheuer Rezmán
Zengg királyi városból jelenti Ferdinánd királynak
hogy négy kémet fogadott, de úgy, hogy egyik sem
tud a másikról. Ezek közül *Rannochodanovics már*
II. Lajos királynak is kémje volt. Egyébként ő gazdag
kereskedő. Nemanics Tamás és Musics Mátyás kémek
szintén kereskedők. Ezeken kívül — írja Scheuer —
még két posedárt is fogadott.² Ha Ferdinándnak
megvolt a módja kémek tartására, természetesen a
törököknek és Szapolyai Jánosnak sem hiányzott erre
a mód.

Az 1526. évben Tumpits Bernát jelenti, hogy János
király kémje: *Mátyás diák* Bécsben ólálkodik.³ Amíg
ez a Mátyás diák a bécsi híreket küldözgette az urá-

¹ K. p. I. Österr. Denkbuch 22. köt. 1525. január 23. —
Lenkovits János főkapitány 1548-ig évi fizetés mellett két
állandó kémet tartott Törökországban. A bihácsi kapitány a
XVI. század első felében évi 400 frt kémpénzt kapott. (K. p. I.
Zengg und Venedig, 18,539. fasc.)

² U. o. Hung. Zengg. 1529. 18. május.

³ Cs. és k. állami l. Hung. 1526. Tumpits Bernát jelen-
tése: „per fidos exploratores prybeck“ etc. — Redniki János,
a kit Szapolyai többször küldött Törökországba, később Fer-
dinánd pártjára állt s török hírekkel szolgált neki. (K. p. Itr.
18,557. fasc. Nachrichten aus den Feldlägern 1540. okt. 21.)

nak, addig a magyar tanács meg Szapolyai Jánost környékezte meg a kémjével. Ez a kém pesti polgár volt s jól tudott törökül. Ott volt Szapolyai János és Mehemet basa híres találkozásánál, a hol János király kezét fogott vele s nyájasan elbeszélgetett, nem is sejtván, hogy Ferdinánd kémjével áll szemben.¹

Mivel Ferdinándnak nem volt elegendő kémje, a magyar tanácsosok, meg egyes szerepvivők is folytonosan ajánlgatják a királynak, hogy a törökök módjára több kémet tartson. Ezt sürgeti például 1534-ben a ráczok nagy barátja: Bakyth (Bakics) Pál.² Ezt kéri a leveleikben a magyar kapitányok is. Közbe-közbe aztán érdekes megjegyzéseket küldenek a török kémekről. Az 1539. évben például Welike mellett elfogják a boszniai basának a kémjét, Haszon Agilovicsot. Hogy vallomásra bírják, lassú tűzre vetették őt. S Agilovics bevallotta, hogy Szlavónia kikémlésére küldötték őt. A testvére is török pribék. Első útjára 40 aranyat kapott.³ Ugyanezen évben Thurzó Elek

¹ U. o. 1528 decz. 9-én a magyar tanácsosok őfelségéhez.

² U. o. 1534 augusztus 1. „Quia — írja Bakics — certum est, Turci non sunt adeo stolidi, ut baculum et fustem ad proprium corpus et dorsum vertant.“ Ugyanez a Bakyth írja a királynak 1537 júni 30-án, hogy Török Bálint kémje Józsa Farkas kapitány, a ki őfelsége hadában szolgál. — Bakythnak a kémje a portán Sívágó György nevű ráczkevi rácz ember volt. Még 1537-ben is kémkedett. (U. o. a veszprémi püspök levele 1537 nov. 19.)

³ O. L. Nádasdy level. Agilovics vallomását 1539-ben Nádasdy Tamásnak küldötték. — Szász Mórícz herczeg nálunk léte alkalmával néhány törököt fogott, köztük a janicsárok fejét *Moret agát*, mikor ezt is kínra akarták vetni, így szólott: nincs szükség a kínzásra, én nemes ember vagyok, mindent megmondok anélkül is! (Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1545.)

jelenti a királynak, hogy a töröknek öt zsidó kémje is van, a kik kitűnően beszélnek magyarul, csehül, németül és olaszul s a törököt mindenről értesítik. Kettő közülök — írja Thurzó — felséged udvara körül ólálkodik. Most jöttek vissza Frankfurtból s pecsétetes leveleket hoztak magukkal.¹

Az 1542. évben Thetey Lőrincz Pestmegye deákja (nótáriusa), a ki előbb a törököt szolgálta, küldözget kémjelentéseket. A törökök — írja 1542-ben — nagy garral hirdetik, hogy Pesten tizenhétezren vannak, pedig nincs több katonájuk itt hétezernél. Budán szerintök húszezer török katona van, de megközelítőleg sincs ennyi!²

Az 1543. évben Rayky István azt jelenti, hogy nemrég egy ágostonrendi barát jött Csurgóra Török Bálint kétségbeesett feleségéhez. A szegény asszony nem tudván, hogy e barát igazában török kém, 40 aranyat s jó lovat adott neki s arra kérte, könyörögjön a francia királynak, járna közbe a töröknél szegény rab uráért.

Ez a barát — írja Rayky — a török császár kémje. Egész Magyarországot kikémlelte már s ő tett jelentést a szultánnak arról, hogy Magyarország teljesen készületlen. Ha ez a kém nem biztatja a szultánt Siklósnál, tán meg sem indul ellenünk. A barát most a nyugati országok kikémelésére indul. Jó lesz, ha Ausztria, Karinthia és Stiria városaiban vigyáznak rá. Talán még sikerül őt elfogni.³

Ugyanez évben Absternius Bornemissza Pál figyelmezteti Ferdinánd királyt, hogy Vas István, a ki most

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1539. nov. 9.

² U. o. Turcica, 1542 nov. 17.

³ U. o. 1543 júli.

a bécsi udvar körül sűrög-forog s a ki németül is beszél, Fráter Györgynek a főkémsje. Jó lesz őt szemmel kísérni.¹

Tudvalévő dolog, hogy ez időben már folyton jártak a követeink Budára. Ha élesszemű és jófülű emberek voltak a követek, maguk is sok mindent megtudhattak Budán. De emellett értekezhetek a budai magyar bíróval, a kinél szállást tartottak, meg a fizetett kémekkel is. Innét van, hogy a Budáról hazatérő követeink majd mindig érdekes és fontos híreket hoztak haza. Az 1544. évben például Dessewffy János (és Pál érsek) többször volt Budán. Maga írja, hogy nemcsak Mehmet basával, de a kémekkel is beszélgetett. A basától hallotta, hogy Enyingi Török Bálint minden várát a szultánnak ajánlotta. Ezért a szultán kivétette a tömlöczből, jobb török ruhába öltöztette őt s Rusztán basa kezébe adá s azzal él most. Ha Török Bálint beváltja az ígéretét, a szabadságát is visszanyeri.²

Mivel a szemfüles basák hamar észrevették, hogy a követeink mellékesen kémkednek is, azontúl ők is résen voltak s éber szemmel kísérték a követeket. Kazun basa 1551-ben már egyenest felszólította Ferdinándot, hogy követekül ne kémeket, hanem tisztas embereket küldjön hozzá.³

Ezen időben a Budáról, Esztergomból és Fejérvárból jövő kémjelentések legtöbbje Komáromba érkezett. A komáromi naszádos kapitány igazgatta a kémeket s ő továbbította a kémjelentéseket. Pozsgay Zsigmond

¹ U. o. 1543 júni 10.

² U. o. Turcica 1544 febr.

³ U. o. Turcica, Kazun basa I. Ferdinándhoz, Buda, 1551 január 9.

naszádos kapitány jelenti például 1546-ban Ördög (Theuffl) Rézman főkapitánynak: Esztergomból megjött az emberem s jelenti, hogy Weli bég a hatvani szandsákkal s több budai főtörökkel Eger vidékén nagy rablást tetetett. A másik kémem Budáról jelenti, hogy nagyon sok mives embert hirdettek Budára, sietve készítik az ágyúkat és a szekereket. A török csapatok nagy tömeggel jönnek Budára. Eger várát akarják megszállani. Ezt nem is titkolják. Most Ráczkevice és Budára más kémeket bocsátottam. Azonban az efféle kémek csak azt jelentik, a mit a szemökkel látnak; de a török közeli szándékáról mitsem tudnak. A hivatásos kémek pedig, a kik az ilyesmit is tudják, csak a napot lopják s mitsem írnak.¹

Ugyanez a Pozsgay július hó 11-én Salm Miklós-nak írja, hogy a budai basa Esztergomba érkezett. A szándékáról azonban egyetlen kémünk sem tudott bizonyosat írni. Ezért követség színe alatt Lénárd uramat küldöttem a basához; ő ugyanis érti, mint kell mindent kiszimatolni és kikémlelni. Erre azért volt szükség, mert egyetlen kém sem tudott Esztergomból kijönni, vagy oda bejutni, annyira őrzik a törökök a várost. Ma a basa különben visszatért Budára s így a kémek ismét felszabadultak a raguzaiakkal egyetemben. Többen ide jöttek közülök. Az egyikük hitére fogadja, hogy a basa csak zsoldot osztani jött Esztergomba. A Kalocsa vidékére vetett

¹ K. p. l. 17,811. fasc. Familienakten, 1546 május 13. Komárom. Az egri rablásról De Zara tatai kapitány is küldött kémjelentést. Az ő kéme, a rezi bíró szintén azt jelentette, hogy a budai basa Csepely szigetéről a kézműveseket mind behirdette s ágyúkat vasaltatja. (U. o. 1546 május 12. Tata, Salm Miklóshoz.)

tízezernyi török ügyében ez a kém semmit sem mondhatott. A többi kém azonban erről már előbb jelentést tett.¹

Salm Miklós generális kapitány a király parancsára mindent megtett, hogy a kémkedés jól legyen szervezve² s egyúttal jelezte, hogy a kémjelentéseket ő felségének megküldi.

Ferdinánd király csakugyan megkapta a jelentéseket, de sok ellenmondást találván bennök, Salm generálishoz újabb, sürgető parancsot küldött ez ügyben. Erre aztán Salm megírta a királynak, hogy sikerült a budai basa titkárát és tolmácsát, továbbá a budai és a pécsi bírókat kémszolgálatra megnyernie.³

Salm jelentéseiből tudjuk, hogy Győrre az összes kémjelentés Szentmártonból szokott érkezni. Ezt — írja Salm — a törökök is jól tudják, azért már több kísérletet tettek Szentmárton elfoglalására. Salm emiatt melegen ajánlotta a királynak, hogy Szentmártonba még 32 hajdut helyezzen.

Rác kémem jelenti Székes-Fejérvárról — írja Salm, — hogy a nagy víz a beglerbéget egész hadával Fejérvárba szorította. Nem tud onnan kimozdulni, mert a nagy víz a hidakat mind elvitte. A raguzaiak (kémek), De Sara tatai kapitány útján, a dologról majd közelebbi hírt adnak.⁴

Ez időtájt a kémek Budáról rendkívül pontos jelentéseket küldöttek. A mi csak azt bizonyítja, hogy jó pénzért mindent meg lehetett tudni! Az 1551. évben

¹ U. o. 1546 júli 11. Komárom.

² U. o. „hab ich an alle orth wahrnung gethan“ etc. a kémség ügyében a királyhoz 1546 júni.

³ U. o. 1546 júli 30. Pozsony, Salm őfelségéhez.

⁴ U. o. 1546. aug. 6. Pozsony.

Ferdinánd király dicsekedve írja Castaldonak, hogy Budán a basa mellett három kiváló kémje van, a kik a többi kémnél megbízhatóbb és pontosabb jelentéseket küldenek. Ezek között az első Adorján deák, a basa íródeákja, a második ennek a veje, Magassy János, a harmadik pedig Pocastilia Vincze.¹

Biztosra vehetjük, hogy ha Ferdinánd három kémét tartott Budán, akkor a budai basa legalább is még-egyszer annyit járatott Bécsben és a birodalmi gyűlések helyén. Fráter György, a ki ugyancsak jól ismerte a törököt és Kazun basát, az 1550. évben az Isten szerelmére kéri Báthory Andrást, hogy nagy vigyázásban legyen, mert a török mód nélkül ravasz s Kazun basának mindég sok kémje vagyon.²

Bár ez években nagyobb hadjáratról nem igen esett szó, azért a kémek szakadatlanul munkában voltak. Budáról és Konstantinápolyból tehát egymásután érkeznek a jelentések. Egyik-másik elég érdekes hírrel szolgál. A szultán — írják 1551-ben — oly igen elúnta magát, hogy egy szálnyira sem kell kedvének a hadakozás és beintette a moldvai vajdát és környül metéltette, kit szemmel látott Bornemissza Gergely. A havasalji vajdát is hívatta a császár, de beteggétette magát; tafotába takartatta magát s úgy hordozzák.³

Ez évben történt Gyulaffy László és Magyar Bálint veresége. A törökök a pápai kémjöktől jó eleve hírt

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1551. május 14. Bécs, Ferdinánd király Castaldohoz.

² U. o. 1550. decz. 6. Gyulafehérvár. — Az 1561. év juli 25-én Ormányi Józsa névszerint megírta Nádasdy Tamásnak Hamza fejevári bég azon kémjeit, a kik a magyar végházakban tartózkodtak. (O. L. Nádasdy ltr.)

³ O. L. Nádasdy lev. Zolthán Imre levele 1551. Sárvár.

vettek Gyulaffy szándékáról s jól felkészülve várták őt. Gyulaffy kemény vereséget szenvedett. Az elfogottak között volt Török Antal kém is, a ki menten törökké lett. „Vélik az uraim — írja Ányos Boldizsár — hogy ő árulta volna el őket.“¹

A következő évben az állandó kémek már kora tavasszal hírt adtak a török végházakban észlelhető nagy sürgésről és forgásról. E miatt a főkapitányok újabb kémeket bocsátottak a portára és Budára. Ördög Rézmán főkapitány például Léváról küldött két jeles kémet Törökországba. Az egyik — írja Ördög — most jött meg s azt mondja, hogy Nándorfejérvár vidéke még csöndes; a lovak füvelnek s a hadba hirdetés még nem történt meg. A másik kém Konstantinápolyban a szultán szándékát szimatolja.²

Königsberger kémjei ugyanekkor Budáról már mint bizonyos hírt jelentették, hogy a basa Egert fogja megszállani.³

Ügyes kémjei voltak ez években Török Ferencz dunántúli főkapitánynak. Innét van, hogy sok szerencsés vállalkozásba bocsátkozhatott. Neki különben a végbeli kapitányok is sok kémjelentést küldöttek. Ezeknek egyike-másika még a törökök levelezését is

¹ U. o. Kisebb családi levélt. 3. csomó, 1551. márcz. 16. Sümeg.

² U. o. Nádasdy lev. Theuffel Rézmán levele 1552. máj. 19.

³ U. o. 1552. júli 22. Königsberger levele Nádasdyhoz. Ferdinánd király Erdélyben is elég kémeket tartatott. Az 1552—53. évi erdélyi számadásokban (*Liber rationum etc. regni Transylv.*) külön rovatban szerepelnek a kémek. (*Ratio exploratorum.*) Ilyenek voltak például Illyei Péter deák, Karánsebesi Csery Bertalan, Horvát Simon stb. E számadások közt ilyen tétel is szerepel: „ad exploratores intertenendos 500 Fl.“. Abban az időben ez nagy pénz volt. (K. p. l. 13231. fasc.)

ismerteti s a bégek bizalmas beszélgetését is megírja. Az 1555. évben például a fejérvári bég így szólott a maga kémjéhez: „Menj el te Moré János, szabaddítsd meg az két török gyermeket, kik Gyulaaffynál vannak. Osztan te leszesz igaz Moré János! Ezeket pedig megszerezvén, én minden hadammal az város alá megyek; husvét napjára virradóan az várost megüöm. Ti is akkorra onnan belül az kapura üssetek.”¹

A mint az efféle jelentésekből láthatjuk, a mi főtisztjeink és végbeli kapitányaink igen sokat írnak a saját kémjeikről. Annál inkább hallgatnak azokról a kémekről, a kiket a török tartott a magyar végekben! Bizonyos dolog, hogy e hallgatás nem azt jelenti, hogy a töröknek nem voltak kémjei, hanem egyedül azt, hogy a mieink csak akkor tudtak ezekről, mikor már tapasztalniok kellett terveik elárulását.

Említők már, hogy a töröknek még katolikus papkémjei is voltak! Nem is csoda, hiszen a kényesebb feladatok végezésére s politikai kémkedésre holmi jött-ment rácz pribéket nem igen alkalmazhatott! Az alábbi eset is azt mutatja, hogy a török még előkelő urakat is alkalmazott kémekül. Az 1555. évben bizonyos *Joan Pons de Granada* nevű barcelonai spanyol urat fogtak el nálunk, a ki a budai basának a kémje volt. Ez az ember kitűnően beszélt magyarul, latinul, spanyolul és olaszul. Fényes ruhában, jól öltözött szolgálkkal utazgatott mindenfelé — hogy gyanut ne keltsen. Pozsonyba vitték s ott vallatták ki. A harminczkét kérdést, melyre felelnie kellett, a magyar kanczellária dolgozta ki.²

¹ U. o. Török Ferencz lev. 1555. márcz. Pápa.

² Cs. és k. áll. Hung. 1555. okt. 19.

Néha-néha a mieinknek sikerült előkelőbb törököt arra venniök, hogy nekik kémséggel szolgáljanak.

Takaró Mihály tihanyi kapitány írja 1555-ben, hogy Nyzán csausztól kapja a híreket, a kinél bizalmasabb embere nincsen a budai basának. Nyzán csausz most azt izené, hogy a basa Várad ellen készül, pécsi Dervis bég Kaposvár ellen, Oroszlán bég pedig Pápa ellen. Nagy köztük a versengés és a veszekedés.¹

Sok kémje volt ez időben Kerechény Lászlónak. De azért a nyelv-fogást sem vetette meg; mert hát a nyelv is sok új dolgot mondhatott. „Ím — írja 1555-ben — ismég fogának nyelvet, egy odabasát, ki az eszéki olajbéggel megyen volt az hadba. Azt megkínzatám.“ Vallotta ezeket stb.²

Giczy György levelei szerint az újváriaknak Esztergomban egy török a kémjük, a ki jól tud magyarul írni. Ugyanő 1557-ben azt írja, hogy az ő kémje Budán tizenegy napig lakott Adorján deáknál, a basa titkáránál s attól tudakozott a törökök dolgairól.³

¹ U. o. 1555. juli 3. Ezt a veszekedést megerősíti Mezőnyánszky János palotai kapitány is. A kémjelentések alapján írja ő: „Oroszlán bég az basával öszveveszett, ezokáért, hogy az basát ide híjja volt Palota alá. . . . De Dervis bég arra hajtotta az basát, hogy az ő szomszédságába való várakra menne. Ezen való boszuságában Oroszlán bég magában eltekélte, hogy az ő maga hadával másfelül Koroknát megszállja.“ (1555. szept. 2.)

² U. o. 1555. szept. 12. Ugyanő ápril 29-én jelenti Nádasdynak: „az kit az kémeik irtanak, mostan is csak azt írhatom nagyságodnak.“

³ U. o. 1557. szept. 13. és nov. 4. Ez év ápril 27-én jelenti Takaró Mihály: „Ez mai napon jöve énnekem egy emböröm Budáról az én bízott embörömtől, ki ennek előtte is engem bizonyos hírrel tartott. Nékem azt izente bizonynyal, hogy Amhát basát várják, és hogy Kuszon basát Erdélyre választották . . . Lovoknak avart sással kaszáltatnak“ etc.

Hogy egy-egy kémjelentés minő fontos eseménynek lett a rugója, arra nézve megemlítjük Tata elfoglalását. Hamza bég Tatán állandó kémeket tartott. Ez a kém 1558-ban megírta neki, hogy a tatai kapitány (Eszéky János) a huszárokkal Komáromba ment lópatkoltatni; az otthon maradt gyalogság pedig a bornak adván magát, az öröködéssel felhagyott. Hamza bég e hír vétele után azonnal Tatán termelt s könnyűszerrel elfoglalván a várat, a részegeskedő őrséget kardélre hányta.

Az 1561. évben a török Csesznek várát is így akarta elfoglalni. Vathay Lőrincz kapitány azonban Török Ferencz főkapitány küldötte kémjelentésből idején megtudta a török szándékát. Így aztán a törökök véres fővel szaladtak el. Vathay jól tudván, hogy ki nek köszönhette e nyereséget, hálálkodva írja Török uramnak: „Örökké megszolgáljuk nagyságodnak, mint urunknak, hogy nagyságod tudtunkra adta volt; mert minekünk ebben semmi hírünk nem lett volna és semmi hasznunk, ha te nagyságod meg nem izente volna“.¹

Bár nálunk is nagyon fontos szerepet játszottak a kémjelentések, még jelentősebbek voltak ezek a horvát-szlavon végekben! Ezek estek ugyanis először útjába a vonuló török seregeknek; ezeket támadták legtöbbször a boszniai és a szerbiai török basák és bégek. Talán ez lehet az oka, hogy az idevaló főkapitányok kaptak legtöbb pénzt a kémek fizetésére. És nem is volt amiatt panasz, hogy a nevezett kémek idejében nem küldtek megbízható híreket. Lenkovitsnak, Zrinyi Miklósnak és Erdődy Péternek igen jeles kémjei lehet-

¹ U. o. Kisebb családi levélt. 7. csomó, 1561. Csesznek.

tek, mert alighogy a török megmozdult, ők már tudták merre leszen a vonulása s mi a szándéka. Hogy minő hihetetlen gyorsan ment ez a híradás, arra számos példával szolgálhatunk. A szentgyörgyvári kapitány jelentette 1558. okt. 2-án Lenkovitsnak: éjjel egy órakor jött a hír a kémemtől, hogy tegnap négy basa népe költ fel. Brezovicza felé mennek s a varasdi mezőre készülnek. A pécsi basa is megindult s egyesülni fog velök. A Dráván jó gázlót tudnak.¹

A szentgyörgyvári kapitány e kémjelentést még azon éjjel lóhalálában küldte Lenkovitsnak; ez pedig Erdődy Péternek. A végházak aztán hírággyúkkal és tüzek gyújtásával jelzik a közelgő veszedeelmet.

A török a kémek munkásságát nem nézte tétlenül. Bizony sokat közölök karóba vont. De hát ez keveset használt. Egy-egy megölt kém helyére három-négy is ajánlkozott. Thury György palotai kapitány, a kit megbízható hírei miatt méltán magasztaltak, az 1562. évben erősen panaszkodott a miatt, hogy a gyanakvó törököktől nehéz valamit megtudnia. Ha — írja a nádorispánnak — valamely emberemet beküldöm, mindjárt megfognak. Most is egynéhány emberem vagyon Fejérvárott fogva. A ki megjő is bennök, azt is negyednapig ott tartják, igen verik s úgy bocsátják ki . . . Nagyon félnek a törökök. A kik bemennek

¹ Galgóczy Erdődy ltr. 1558. okt. 2. Gottál Gáspár kapitány Lenkovitshoz. Ugyanitt ez időből sok becses kémjelentés található. Az 1558. szept. 4-én írja például Lenkovits Erdődy Péternek: a kémek jelentik, hogy a törökök titokban éjjel a Kulpán gázlót vagy költözőhelyet kerestek. Hrasztovicza alatt három helyen is kísérletet tettek. Jó lenne e helyet naszádokkal őriztetni.“

hozzájuk, azoknak a ruhájukat is megmotozzák, hogy titkon levelet be ne vigyenek.¹

A törökök éberségét és jó vigyázását mutatja az a körülmény is, hogy embereiket váltig küldözgették a nyelvfogásra. Buza Benedek, vásonyi kapitány, jelenti 1562-ben Török Ferencz főkapitánynak: „Azt is írhatom, hogy az törökök az Bakonyt igen állják, hon tíz lóval, hon tizenkét lóval szerte szerént, holott pedig husszal is, miért csak nyelvet kaphatnának.”²

Bár az efféle dolgot a végbeli kapitányaink nagyon jól tudták, azért igen sokszor elmulasztották a kellő óvatosságot. Csak akkor tértek azután észre, mikor a baj már a nyakukon volt. A hadakon forgott s tapasztalt fővitézek: Bebek György és Mágochy Gáspár holmi közönséges pribék-kémnek elhitték, hogy Füleket a kezükre adja. Ez a pribék-kém (Török Ferencz) Bebeknek szín alatt Füleknek titkon való megvételezt fogadta volt. Rövideden napot és helyt hagytak volt, hol várja Bebek a pribék jeltételét. Ahol Bebeknek a pribék helyt hagyott volt, oda állította a török a lest. Bebek és Mágochy Felső-Magyarország színével — mintegy 500 emberrel — jöttek a kitűzött helyre ahol beleestek a török lesbe. Kétszáz lovag és hatvan gyalog elesett, a többi a vezérekkel együtt rabbá esett.³

Történeti szempontból is nagyon érdekesek azok a budai kémjelentések, melyek az 1564. évi budai katonai lázadásról szólnak. A fődefterdár megölése

¹ O. L. Nádasdy lev. Palota, 1562. márcz. 30. és ápril 1.

² O. L. Kisebb családi ltr. 8. csomó, 1562. ápril 5. Váson.

³ Szentgyörgyi Gábor jelentése 1562. juni 30. (Nádasdy lev.) E vereségről számos hivatalos jelentés van a Cs. és kir. áll. ltr. Hung. közt.

miatt a szultán a budai és a pesti helyőrségeket a tengeren túlra rendelte. Erre a katonák kijelentették, hogy inkább meghalnak, de nem távoznak.¹

Az 1565. évi kémjelentések nagy részét Mágochy és Kerechény László küldötték Bécsbe. Az utóbbi azt jelenti ő felségének, hogy hű kémeivel bejáratta Konstantinápolyt, Drinápolyt, Szofiát, Belgrádot, Temesvárt, Budát és a hazai török végházakat s a mit sikerült megtudnia, Schwendi tudomására hozta. Emlekszik felséged — írja Kerechény — hogy Korotna elvesztésekor is három hóval előbb megírtam az ellenség szándékát. Most is azt teszem. A temesvári basa már ostromolja Pankotát. Aztán majd Gyulára kerül a sor. A török már kastélyokat építtet Gyula ellenében. Jó lesz tehát hadiszerről és fizetésről gondoskodni.²

Az 1566. évben már hónapokkal a háború kitörése előtt mindenki tudta, hogy a török Szigetvárt és Gyulát fogja megszállni. A gyulaiak Pertaf basának azt a levelet is ismerték, a mit a temesvári basához intézett Gyula ostroma ügyében.³ Később a kémeik az ostromló seregekről is pontos jelentéseket küldenek gazdáiknak. Valamennyi kém egybehangzóan írja, hogy a Szigetet

¹ Petheő János őfhez 1564. május 16., továbbá a július 28. és aug. 4-iki kémjelentések. Cs. és k. áll. ltr. Turcica.

² U. o. 1565. május 7. Gyula. Az egriek június 1-én szintén azt jelentik, hogy mindenfelé vannak kémeik s jól tudják, mit csinál a budai basa.

³ U. o. Nova ex Gyula. Mikor a török Kunovithnak azt mondták, hogy Gyulát lövéssel soha meg nem veszi, így felelt: „Meglátod, oly kemenczét csinállok, kiből úgy vetik be a tüzet, hogy meg nem maradhatnak“. (Kémjelentések alapján Csányi írja Kanizsay Orsikának 1566-ban.)

ostromló török nincs több negyvenezernél.¹ A törökök háromezer paraszttal lövették a várat. S ha a parasztok nem serénykedtek eléggé, a janicsárok ütötték, verték őket. A kémek közül többen látták a szultánt is, a ki nagy hosszú ősz szakállát patyolatban hordja, Fejét a vénség miatt a vállára hajtja. Lovon nem járhat, kocsin viszik. A sátorába két inas viszi.

Az egyik kém a nagyvezérrel is beszélgetett. Azt kérdezte tőle, mennyi a magyarok hada? Kevés — felelé a kém —, de német sok van! *Csak magyarok és horvátok ne legyenek — felelé a basa — a némettel semmit nem gondol.*²

A mikor a szultán meghallotta, hogy a német király nagy haddal jó ellene, vissza akart fordulni. A kém-jelentések szerint azonban a nagyvezér így szólt hozzá: „Nem asszonyember vagy, hogy futni akarsz, hanem jövel és vívj meg vele. Ha Isten parancsolta, hogy megverjen, úgy léssen, mint Isten akarta“.

Az 1566. évben szereplő kémek közül sokat emlegetik a ráczkevi Demeter nevű ráczt, a ki előbb a török császár kémje volt, most pedig a király kém-ségére adta magát. Gyanus alak volt, a ki alighanem a kétkulacsosságot űzte.³ Ilyen lehetett Mágochynak azon rácز kémje is, a kit a szultán nemessé tett, s a ki

¹ Nádasdy Kristóf írja a győri táborból, hogy pribékek jöttek Szigetből. Mind egyformán beszélnek; a császár hada nem nagyobb a győrinél. Igen fegyvertelen nép (t. i. a Szigetet ostromló had). A Pákozdnál lévő török csapat a szultán hadának a színe. Ha Miksa császárnak kedve volna, meg lehetne verni a törököt. (1566. aug. 14. Nádasdy Tamásnéhoz O. L.)

² O. L. Nádasdy Lev., Szalay Benedek lev. 1566. aug. 8. és szept. 29. U. i. vannak a kémjelentések is.

³ Cs. és k. áll. Hung. 1566. május 22. az egri püspök jelentése.

a fejezérvári bégnek volt bizalmas embere. Ez is két-felé kaszálgatott.¹ Nagyon dicsérik a mieink nemes Magas Pál uramat, a ki az 1566. év tavaszán álrühában Váradig ment, mindent kikémlelt, s a török mozgólódása felől jó híreket hozott.² Ügyes kém lehetett az a pribék, a kit Zrinyi György 1566-ban a Szigetvárt ostromló török tábor kikémelésére küldött. Csányi Ákos jelentése szerint ugyanis a neki öltöztetett és megberetvált pribék az egész török tábort kikémlelte.³

Egyébként ez az 1566. évi háború is azt a tapasztalatot hozta, hogy a királyi végházak kémrendszere a törökével versenyezni nem bír. A békesség helyreálltával tehát ennek a kérdésnek az orvoslását is megkísérelték. De mivel az üres kincstárból nagyobb összegre nem telt, megint csak a réginel maradtak. Az 1570. évben végre Károly főherczeg vette a kezébe a kémek ügyét. Szeptember 28-án Verancsics érsekhez fordult tanácsért. Ő neki ugyanis e kérdés körül jeles tapasztalatai és ismeretei voltak. Nincsen elég kémünk -- írja Károly főherczeg! A törökök kémjei sokkal jobbak, mint a mieink. A vidéki végházak alig három-négy kémet tartanak Budán és Esztergomban. Érsekújvárnak meg csak egyetlen kémje van Esztergomban, aki hébe-korba Budára is elnéz. Ezért elhatároztuk, hogy nem csak Magyarországon, de Konstantinápolyban is megbízhatóbb kémeket tartunk, hogy a török terveit idejében megismerjük.⁴

¹ U. o. 1566. ápril. 21. Mágochy jelentése.

² U. o. 1566. ápril 24.

³ O. L. Nádasdy lev. Csányi Ákos Nádasdy Tamásnéhoz, 1566. szept. 2.

⁴ Cs. és k. állami Hung. 1570. „de melioribus rationibus inveniendis, quibus certiores et efficaiores exploratores rerum,

Az esztergomi érsek, a kinek a tanácsát ez ügyben kikérték, igen okos feleletet adott. Nem vaktában kell a kémeket fogadni — írja —, hanem alkalomadtán módjával kell őket szerezni s megnyerni. Azelőtt a török janicsárok, a szolákok, a czauszok és az étékfogók voltak a kémeink. *Az alvó szultán mellett örökdő ifjak között is volt kémünk!* Ezek az ifjak egész napon át a szultán mellett voltak, tehát mindent láttak és mindent hallottak. A szolákok közül azt a kettőt nyertük meg kémekül, a kik a szultán mellett haladtak, s a mit ez a basákkal beszélt, nekünk azonnal jelentették. A kémeket mindig úgy fogadtuk, hogy egyik a másikról semmit sem tudott. A török udvarnál Konstantinápolyban három nyelv járja: a magyar, a bosnya és a horvát, néha az olasz és a német. Az oratornak tehát beszélnie kell e nyelveket.¹

Így azután a tolmácsok között is lehet kémeket szerezni. A szultán az udvarában csak zsidó orvosokat tart, ezeket pedig könnyű megvásárolni. A portán levő pribékek (renegátok), ha alkalom kínálkozik nekik, szívesen vállalják a kémkedést. Azért ezeket sem szabad figyelmen kívül hagyni.²

Az esztergomi érsek, mint kiváló diplomata, a ki többször járt Budán és Konstantinápolyban, s gyakran

machinationum et motuum Turcicorum tam in propinquis et interioribus regni Hungariae partibus, quam etiam Constantinopoli haberi posset etc.

¹ A császári oratorok és residensek között Ungnád kivételével egy sem akadt, a ki a jelzett nyelveket beszélte volna. Verancsics tanácsára tehát nem sokat adhattak.

² U. o. 1570. szept. 28. Verancsics érsek jelentése a kémek ügyében: „Non enim ex abrupto exploratores requiri ad officium, sed e re nata arripere, conciliari atque amplecti debent” etc.

akadt dolga a kémekkel, csakugyan az a férfiú volt, a ki a kémség ügyében a legjobb tanácsokat adhatta. Annak azonban semmi nyoma, hogy a tanácsát Bécsben megfogadták. Ugyanis az 1570. év után még gyarlóbb nálunk a kémkedési rendszer, mint azelőtt. Nem volt pénz, tehát használható kémeket sem lehetett tartani. Még legtöbbet tettek e téren a végbeli kapitányok és a tehetősebb magyar urak, a kik a gondjaikra bízott várak érdekében csakugyan sokat vesződtek a kémek szerzésével. A levelezésükben gyakran szóvá is teszik a kémkedés ügyét.

Az 1571. évben a portán Horvát Mátyás volt ő felségének az egyik kémje. Mint maga mondá, a török vízi erejének a kikémlése volt a feladata.¹ Rueber kassai generálist Sebestyén diák tartotta kémjelentésekkel.² Kielmann András komáromi főkapitánynak budai kémje Schedelmair János nevű budai janicsár volt. Igen ügyes kémei voltak Báthory Istvánnak. Az 1572. évben például maga jelenti a királynak, hogy a portán lévő embere mindent kikémlélvén, kimerítő jelentést küldött.³ A következő évben Báthory Gyulafehérvárról jelenti Miksának, hogy az ő kémje nemcsak a konstantinápolyi udvar dolgait szimatolta ki, hanem átkelván a Bosporuson, egész Ázsiát bebarangolta, s Magnesiában Szelim szultán fiának a palotáját is kikémlelte.⁴

¹ U. o. Turcica, De Rym orator jelentése Konstantinápolyból, 1571. ápril. 18.

² U. o. Hung. Rueber jelentése 1571. május 14. Kassa.

³ U. o. 1572. május 17. Torda.

⁴ U. o. 1573. márczius 14. Ugyanő a Daczó János hozta jelentés alapján a török *vízhad* készülődését is megírta Bécsbe. („Háromszáz gálya lészen, az kiket eveznek és nagy bárkák, tíz *maonna hajó* is leszen“ stb.)

A legravasabb kémek egyike volt ez időben a hirhedt és kétkulacsos Kenderessy István. A neve ismeretes a Dobó-Balassa-féle pörből, a hol ő csunya szerepet játszott. Egyébként a királynak fizetett kémje volt, de azért a törökökkel is folyton czimborált, s a török kémeket igen jól ismerte. Ez utóbbiak nevét Bécsbe is megírta.

A török császár kémjei — írja Kenderessy — ő felsége udvarában ezek volnának: Jankovics Ferencz, fekete szakállú ember, tökéletesen beszél magyarul, németül, olaszul, horvátul és csehül. A fivére most debreczeni kereskedő. A második kém Péter nevű dalmata, Sebenico-ból való, Verancsics érsek szolgája volt. Az urával Konstantinápolyban is megfordult, most 32 éves, olasz ruhában jár s a magyar vég-házakban lóvásárlás czímén sokat jár-ke.¹

Ez a horvát születésű Kenderessy sok kémjelentést küldött Bécsbe. Az 1572-ben is jelentette, hogy a törökök a bécsi udvarba és más helyekre most bocsátják ki a kémeket. Az én fivérem — írja Kenderessy —, a ki horvát, éjjel-nappal a török császár körül forgolódik s igyekszik, hogy mindent megtudjon.²

Kenderessynek egyik beszélgetése is ránk maradt, a mit a kémkedés dolgában valamelyik társával folytatott. „Én — mondá Kenderessy — császár *titok-embere* vagyok, és nagy biztonban bíztam ilyen nagy titokdolgot rád, minthogy látom igazmondásodat... Engem se jegyözzön meg az basa, téged se foghasson

¹ U. o. Kenderessy kémjelentése: Ad mandatum suae caes. majestatis pro nominandis et depingendis quibusdam personis, qui imperatoris Turcarum exploratores fuerunt in aula caes. majestatis per certum tempus. 1572.

² U. o. 1572 decz. 12. Pozsony.

oly szóban, hogy tenéked kijelentettem volna . . . de soha Kenderessy Istvánnak ne nevezz, hanem csak Bridovits Pálnak.“

Ismert kém volt ez időben Földessy István is, a ki (mint rácz) mellékesen kereskedéssel is foglalkozott. Az 1574. évben Forgách Simon írja róla: Hozzám jött Földessy István s elárulá nekem, hogy ő valamennyi török kémet jól ismeri, a kik tudniillik törökök, de magyar ruhában gyakran megfordulnak Pozsonyban. Ezek többnyire Huszain pribéknek (Török Ferencznek) az emberei. Ez az az ember, a ki Bebek Györgyöt elárulta.¹

Kiváló ember lehetett az a pesti kém, a kivel Forgách Simon 1576-ban évi 400 tallérban megszerződött. Ilyen nagy összeget ritkán fizettek kémnek. Pedig annak az embernek, a kivel a híreket küldötte, még külön ötven tallért fizettek.²

Ungnád Kristóf Egerből bizonyos Szabó Tamás nevű jászberényi polgárt ajánlott a királynak. Ez a Szabó hozta a híreket a temesvári és a nándorfejérvári kémektől. Aztán mint kereskedő Budán és Pesten kémkedett s az ellenség szándékát megjelentette. Ungnád nagyon dícséri Szabó Tamást s jutalomra ajánlja a királynak.³

¹ U. o. Turcica, 1574 május 31. Surány.

² K. p. I. Denkbuch 399. kötet, 1576 április 1. — Teuffel András győri generálisnak is jó kémei lehettek Budán; mert maga írja róluk, hogy személyesen beszélgettek a basával. Most ez órában — írja Teuffel — azt jelentik, hogy a düledező Tihany várát készülnek megvenni. (U. o. 1575 június 21. Győr.)

³ U. o. Hung. 1575 márczius 25. Eger. — Ez év június 26-án írja Istvánffy Miklós: „A multis exploratoribus tam ex Constantinopoli quam Buda et aliis locis pro certo scribitur,

Sok oly kémjelentésünk van ez időből, melyeknek szerzőit nem ismerjük. Egyik-másik igen figyelemreméltó dolgot említ. A budai nagy robbanást például részletesen leírja az egyik jelentés. A másik azt a nagy pusztítást írja Bécsbe, a mit a döghalál okozott Budán. Csak a basa házanépéből hetvenen haltak meg. A névtelen író a jelentése végén azt a nem éppen szokatlan hírt is elárulja, hogy a budai basa a regensburgi birodalmi gyűlésre két kémeket küldött; az egyik zsidó, a másik olasz.¹

Ez az adat is azt mutatja, hogy a török magassabb műveltségű embereket is alkalmazott kémekül. Holmi jött-ment pribékek és szegénylegények nem is értették volna, mit kell nekik jelenteniök a birodalmi gyűlés tanácskozásairól. De sőt oda sem férkőzhettek volna!

A birodalmi gyűlés idején jött a portáról Ungnád-nak egy embere Kielman komáromi főkapitányhoz. „Sok híreket beszél, — írja Kielman — kijő reánk török császár az hadával kikeletre . . . nyilván több dolga leszen az szegény kereszténységnek az kikeletre“ stb.²

Az ezen korbéli kémjelentések közül figyelemreméltó az a névtelen híradás, a mit Zamaria Ferrando Specia de Casa komáromi naszádos kapitány kapott az esztergomi táborból. E kémjelentés írója elmondja, hogy az Esztergomnál gyülekező török tábort összevisszajárta, s bár vagy tizenhatan is kérdezték őt:

idque mihi in secreto dictum est, quod imperator Turcarum hoc autumnno vult huc Budam venire et hac hieme isthic hibernare. (Körmendi ltr. Missiles, Batthyány Boldizsárhoz.)

¹ U. o. Turcica, 1576 aug. 24.

² O. L. Tört. Eml. Belügy, 1576.

talán te komáromi vagy? Ő tréfálva felelé nekik: igen hát; itt jár a komáromi hajdú; jertek és én ott elég bort adok innotok! „Én — írja a kém — mentem vala szerszámlópatkoltatni az török palánkban. Az patkoló helyen hallottam oly hírt, hogy mivel az komáromi vitézek mind elhagyták volt az fizetést, és az városiak állják mind vizen mind szárazon az strázsahelyeket; azért im csak az budai basától várja az bég, hogy vagy ma, avagy holnap az budai sajkák itten lesznek és mind az gyomliák és az bezliák, és azt beszélük, hogy az Istennek segítségével ugyan hátacon mehetünk úgymond az ebeknek... Bizony nagy kérdéseket tesznek Komárom felől. Én magam is kimegyek ez helyen az pogány ebek közül.“¹

Ez egyszerű kémjelentésből megtudták a komáromiak, mit forral a török ellenük? Másrészt meg meggyőződhetek belőle arról is, hogy a török a magyar végházakban végbemenő dolgokról unósuntig eleget tud. Mert hát való igaz dolog volt, hogy a komáromi naszádosok a nagy fizetetlenség miatt ott hagyták a szolgálatot s helyettök egy ideig a városi polgároknak kellett strázsát állaniok. A mit a kémjelentés a Komárom ellen tervezett támadásról mond, rövid nap az is valóra vált.

Bár a kémkedésre a kisebb végházak és kastélyok kapitányainak úgyszólván semmit sem adtak, bár Rudolf korában a végbelieket sem fizették éveken át: azért mégis akadtak magyar kapitányok, a kik a saját összeköttetésükkel, a saját fáradságukkal annyira ki-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14375. f. 1578. d. n. Tekintetes és nagyságos Zamaria Ferrando uramnak, császár ő felsége főkapitányának adassék ez levél Komáromban.

ismerték a török végházak erejét és állapotát, hogy e tekintetben a legpontosabb és a legrészletesebb fölvilágosítással szolgálhattak. Az 1577. évben például a győri generális, a ki jelentékeny összeget kapott a kémkedésre, Huszár Péter pápai kapitánytól kér felvilágosítást a fejevári, simontornyai, endrődi stb. törökök ereje felől. És Huszár Péter pontosan megírta neki, hány bezlia, hány iszpahia van, ki mennyi lóval ül fel, kik a tisztjeik! Megírja a pattantyúsok, az azápok és a martalóczok számát, a tisztjeiket név szerint, sőt azt is megmondja melyik kaput melyikük őrizi.¹

Annak a kapitánynak, a ki a szomszéd török végházakat ennyire ismeri, meglepetéstől sohasem kellett tartania. Az ilyen kapitány mutathat csak fel fényes eredményeket! S tudjuk, hogy Huszár Péter ezen a téren csakugyan az elsők közé tartozott.

Ugyancsak pompás jelentéseket írt a hódoltság egész erejéről, a törökök hadakozási módjáról s a török végházak állapotáról Prépostváry Bálint főkapitány, korának egyik legkitünőbb katonája, a kinek a szavára még Bécsben is sokat adtak.²

Mennyi fáradság, mennyi kémkedés és mennyi utánjárás kellett ahhoz, hogy valaki ilyen ismereteket szerezhessen, kiki elgondolhatja. Ugronffy István cseszneki kapitány, a kit a török végházak erejéről szintén megkérdeztek, írta a győri generálisnak: „Látja Isten, igen nehéz ennek végére menni, mert

¹ Cs. és k. Hadi ltr. 1577 január 15., 6. 5. I. — Zelting Károly győri generálishoz.

² U. o. Prépostvári jelentései (magyar nyelven) Mátyás főherczeghez 1594.

paraszt ember az, ki bejár Fejérvárra, mit tud benne, ki micsoda, ki aga, ki vajda, ki oda-basa ki kedig iszpahia? Az ki szinte ott ben köztük lakik is, egy hirtelen az sem tudnája megmondani, hány bezlia, hány iszpahia, hány azáp vagyon benne.“¹

Hát kétségtelen dolog, hogy nem könnyű dolog volt az ilyesmire megbízható választ adni. S mégis akadtak, a kik ennek is a végére tudtak járni.

Érdemes megemlítenünk, hogy a törökök nemcsak a végházak erejét, a benne lévő nép szándékát kémleltették, hanem még a vitézlő rend hangulatáról is pontos értesítést kívántak. S mint az alábbi eset mutatja, ilyet kaptak is. Prainer konstantinápolyi residents írja 1582-ben Bécsbe, hogy a budai basa kémet bocsátott a magyar végházakba, a ki aztán az ott szerzett tapasztalataival Konstantinápolyba jött s a nagyvezérnek jelentést tett a magyar végházak állapotáról. E jelentés szerint a magyarság mód nélkül meggyöngült s hozzá még a viszálykodás is dül közöttük.² Minden magyar szájában most a lengyel király (Báthory István) neve forog. Őt óhajtja, őt várja mindenki, s kétségkívül meg is választják őt királynak. A császár ellen nagy az elkeseredés, mert a magyar végbelieknek még zsoldot sem adat; bűdös borral és rothadt posztóval fizeti őket.

Tudjuk, hogy 1587-ben Zrinyi György, Nádasdy Ferencz és Batthyány Boldizsár minő fényes győzelmet arattak a törökön. E győzelmet jórészt az idejében kapott s megbízható kémjelentéseknek köszön-

¹ Hadi ltr. 6. 5. I. 1577 junius 9. Cseszek.

² „Magnam Hungarorum imbecillitatem et discordiam prae-dicavit“ etc. (Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1582 május 28. követi jelentés Konstantinápolyból.)

hették. Hiszen alighogy a török mozgolódni kezdett, a kémek már is jelentették nekik: „Az török szertelen igen patkoltat;¹ abrakra fogták az lovakat;² lap-tát csináltak kétezernél többet. Szinte indulóban vannak.“³

Sok és becses kémjelentés marad ránk a tizenhat-éves háború idejéből. E kémjelentések részletes felvilágosítással szolgálnak a hazánk ellen küldött nagy török seregekről. Bizony nem a legvonzóbb kép, a mit e gyűlevész hadról festenek.

E kémjelentések közül a legalaposabbat bizonyos Huzain bég írta Konstantinápolyból. Ő maga megmondja a jelentésében, hogy az igazi neve *Gergely diák*, s bár most a török hiten van, a szegény magyar rabok kiszabadításán fáradozik. Emiatt csaknem bajba került. „Csak az Isten oltalmazott — írja —, hogy horogba nem vetének.“

Gergely diák avagy Huzain bég a maga szemével látta Konstantinápolyban a nagy török sereget. Tapasztalatairól azonnal értesíti régi jó barátját: Berenhidai Huszár Pétert, a ki Pápán kapitánykodott. Úgy vagyon — írja —, hogy soknak tetszik (a török sereg), de sok az teve és azokra emberképet csináltak és sok zászlókat. Bizony tízezer janicsár vagyon; azt a tízezer janicsárt a pápai, veszprémi és a palotai gyalog Isten által megveri; mert mind összeszedték azokata tizedgyermekeket, a kiknek sohasem volt puska a kezükben!

Gergely diák imígyen leírván a török sereg gyengeit, lelkéből eredő szókkal buzdítja Huszár Pétert és

¹ A patkoltatás a harcz közeledését jelentette.

² Azaz a füvelést abbanhagyták, a mi akkor történt, mikor hadba indultak.

³ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1587. Kémjelentés Szigetvárról.

társait, hogy ne tartsanak ettől a török hadtól. Hada-
tok — írja — el ne oszoljon. Török hitinek ne higy-
jetek. Vegyéték eszetekben magatokat, hogy a török
soha hatalmával semmit nem vett, hanem csalárd-
ságával. Erősen vigyázzatok, hogy meg ne csalattas-
satok. *Kémeket tartsatok!* Ha megvertétek a törököt,
nyereségnek ne essetek, hanem üzzétek őket halálra! ¹

E kémjelentés, melynek minden sorát mély haza-
szeretet hatja át, a való igazat írja. Jó csomó egy-
korú levél meg kémjelentés állítja, hogy a törököknek
hadserege úgy 1593-ban, mint 1594-ben csupa szedett-
vedett népségből állott, s a mi benne szemrevaló hadi-
nép akadt, az a magyarországi török végházak lovas-
sága volt. Segnyey Pongrácz írja 1594-ben Batthyány-
nak: „Az végbeli iszpahiák és bezliák, Magyarorszá-
ban, kik vannak, *Szinán basa hadának színe*. Ezen-
kívül az mi hada vagyon, meghigyje nagyságod, gaz
és fegyvertelen nép az akancsiakkal együtt, kiknek
száma 30,000. Nem illik nagyságtoknak megrémülni
ezek ellen.“ ²

A török hadseregnek ezen állapota az egész ország
előtt ismeretessé lőn. Innét van, hogy nagy lelkesedés
támadt nálunk s mindenki bízott a török kiverésében.

¹ Cs. és k. hadi levélt. I. 8. f. 1594. Költ Konstantinápoly-
ban, császár udvarában, Szent Demeter nap után való nap, 1593.

² Körmendi ltr. Missiles, 1594. A követi jelentések úgy
1593 mint 1594-ből ugyanígy írnak. Azt mondják, hogy a jani-
csárok csupán Zamoglanik, a kik most vettek először puskát
a kezükbe s a hadhoz semmit sem értenek. — (Lásd Krekovitz
Frigyes követi jelentését Lándorfejevárról 1593 szept. 10.
Szerinte Szinán hada rongy népből áll; a janicsárok többnyire
ifjak még, kik fegyvert sohasem viseltek; szpáhi alig van 2000.
— Köz. pénz. ltr. 172 f. Gesandtschaften an der ottomanischen
Porte.)

A háború idején a kémkedés természetesen kétszeres erővel folyt, s így sok és érdekes kémjelentés áll rendelkezésünkre. Az 1594. évben, Komárom megszállása alatt az egyik pribék kémünk bejárta Szinán vezérbasa táborát, s tapasztalatait elmondá a komáromi kapitánynak. Szinán — mondá a kém — szombatig marad a komáromi táborban, hogy ezalatt Győrt jól megerősíthesse. Most küldött oda négyezer törököt. *Szinán igen szomorú és levert!* Kevés eredményt mutathat fel s ez rengeteg sok emberébe került! Még Győrt sem erővel vette meg, hanem a kezébe adták. S Komáromot — Győr fiát —, hol annyi embere elveszett, tizennyolcz napja hiába löveti. Pedig a hadiszere már fogytán van. Napról napra kevesebb lesz az embere. Csapatokban vonulnak el a törökök. Ha az egész sereg elvonul, Győrt könnyen vissza lehet venni.¹

Eörsy Péter, a naszádos had e hős kapitánya, a ki Esztergom visszafoglalása után a vízi-hajdúsággal itt állomásozott, a hadi tanácsnak és Pálffy Miklósnak folyton küldözgette a kémjelentéseket. Az 1597-ben például ez érdekes budai hírt küldi: „Az minemű keresztény emberink ott benn Budán és Pesten vannak, ugyan magok közül egy emberöket bocsáttának ki énhozzám, azkitől izenték, hogy török császár az végekbe azt írta, hogy semmit ne féljenek; mert általan fogva minden bizonynyal hogy Szent György napjára itt künt akar személye szerint lenni. Ha penig akkorára ki nem érkezhetnék, tehát minden bizonynyal az mikor az rózsa virágzik, itt kin akar lenni. És azt

¹ Hadi ltr. Feldakten, 1594 okt. 27. Mátyás főherczeg közli Rudolffal a Komáromból vett híreket.

is írta, hogy bátor Makumetát soha ne láthassa, hogyha ez megnevezett napra ki nem jó.“¹

A XVII. század a kémkedés dolgában alig hozott valami újat. A pribékek, a kémek és a kalauzok csakúgy forgolódnak ezentúl is, mint az előbbi században. A végházakból most is úgy küldözgetik a kémjelentéseket egymásnak, mint azelőtt. S ha a hihetetlen nyomorúság, a mi e században a végbelieket nyomta, meg is apasztotta a jól fizetett, hivatásos kémek számát, akadt a szegénylegények közt elég, a ki pénz nélkül is szolgált hírekkel. Hiszen amúgy is örökös kóborlás volt az életök; nem nagy fáradságukba került megjelenteniök, a mit láttak és tapasztaltak. Aztán a törökök e században is a magyar deákok tollával levelezgettek, s így a kémdeákokban ekkor sem szűkölködtünk.

A hosszú török háborúnak utolsó éveiből például egész sereg híradás és kémjelentés maradt ránk. A háború alatt a pribékeket és az elfogott rabokat vallatni sem kellett, maguktól is eleget beszéltek.²

A kereskedők kémkedése is napirenden volt. A komáromi kapitány például 1605-ben Ságody János és Kún István kereskedőkkel kémleltette ki a török tábor.³

¹ Hadi ltr. Feldakten, Eörsy Péter jelentése 1597 jan. 7. Esztergom.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1600. szept.—okt. Bernhart Leo Gall jelentése Kanizsa felmentése ügyében. Szól a hirmondó pribékekről is. — Mátyás főherczeg Rudolffhoz 1601 okt. 21. A pribékek jelentése szerint — írja — a törökök holnap támadni fognak. — Pogrányi Benedek jelentése a fejevári táborból Unverzagthoz 1601 okt. 2. szól a pribékek és a rabok híradásáról.

³ Hadi ltr. Feladakten 1605 szept. Aussag zwaier Burger von Komorn.

Ugyanez évben a budai törökök készülődéséről a kémjelentések alapján írja Guttray István esztergomi kapitány: mind agák, csorbaziák mind elkészültenek. Csak Bocskaytól várnak hírt. Macskássy Ferencz rab volt Budán, erdélyi fi, Thurzó uram szolgája. Bocskay levelet írt s a törökök mindjárt az órában elbocsátották őt.¹

Nádasdy Tamás 1607-ben Kanizsába küldte törökül tudó kémjét. Ez a kém épp akkor ért oda, mikor a törökök a góréban² divánt tartottak, s a góre alatt az egész tanácskozást végighallgatta.³

Szabó Balázs Zrinyi Györgynek volt a vajdája, de mint ügyes kém is kitüntette magát. Kanizsa ostroma alatt például ő vitte be és hozta ki a híreket. Az 1612. évben maga a kamara is jó kémnek mondja őt és ezért 12 tallér jutalmat és egy darab karásia posztót adat neki.⁴

Nem érdektelen az a kémjelentés, a mit 1615-ben Ali vezérbasa táborából küldöttek volt a végekbe s innét Bécsbe. Ez a kémjelentés a vezérbasáról a többi közt ilyeket ír: „Az gazdag urakat keményen fogatja és sarczoltatja. Zkender basát is megfogván,

¹ U. o. 1605 január 10. Kollonits Szigfridhez

² Góre a várakban lévő vigyázóhely vagy strázsaház.

³ O. L. Akad. iratok, 1607 május 12.

⁴ K. p. I. Familienakten, Rathschlag 1612 márczius 28. — Lónyay András 1613 okt. 18. Kálló: a kémjelentések alapján írja, hogy a tatárok száz öreg embert heréltek meg „örök emlékezetre egy csoportban hagyván őket“. — Az 1613. év okt. 9-én kelt kémjelentés a többi közt Bethlen Gábor e nyilatkozatát adja: „Im nem segítnek meg az bestye lélek kurvák Magyarországból; de bizony tromffal ütöm, ha Lippát, Jenőt oda kell adnom is az törököknek“. (Mindkettő Cs. és k. áll. ltr. Turcica.)

minden kincsét elvette tőle . . . Az budai basán tizenhat lóterhe pénzt vött és az kanizsai basaságot adta neki. Seditio köztük nagy vagyon . . . Egrön is az basát kivonták az pásitra az várból, hogy agyonverjék; hanem sokat könyörögvén, ígérte magát, hogy minden jószágát nekik adja fizetésben. És úgy onnét béhozván, mingyarást az tömlöczben vetették. Ezenkívül nem volt oly főember közöttük, kit ki nem vontanak házából és erősen meg nem verték őket.¹

Ez időben a debreczeni bíró „emberséges polgár postája”: Gazdag Gáspár sokat forgolódván a budai basa táborában, jó hírrel tartotta az övéit. Az ő jelentése alapján írja Abaffy Miklós kapitány 1615 aug. 18-án: a debreczeni ember mondja, hogy Ali Légrádnál van táborban; Ali basának egy magyar diákja jelentette a debreczeni embernek, hogy a török császár meghagyta Ali basának, hogy úgy oltalmazza az keresztény császárral való békességnek felbontását, mint az két szemét”.²

Bethlen Gábor korából sok érdekes kémjelentéssel szolgálnak Enyingi Török István főkapitány levelei. A dunántúli végházak neki küldték a híreiket s így ő adhatott legmegbízhatóbb jelentést azon vidék politikai és hadi mozgalmairól.³ Ákosházi Sárkány István, a ki mint régi szolgáló vitéz eleget látott és sokat tapasztalt, szintén érdekes kémjelentésekkel szolgált. Az 1621. évben például Szigetvárról ezeket írja: „Az basát Szigetvárban az városban bévítették. Mondják, hogy igen elnehezedett. Immár nem tudom, hacsak

¹ K. p. I. Hung. 15425. fasc. 1615 szept. 22.

² O. L. Thurzó levélt. 1618 aug. 18. Tokaj.

³ Körmendi ltr. Missiles, Török István levelei Batthyány Ferenczhez.

az czigánybetegség bántja-e? Én inkább hiszem, az-mint értegetem, hogy az lengyelországi purgáció csapta el az hasokat (a törököknek); mert ott elhiggye nagyságod, hogy úgy megadták az adót, hogy sok esztendeje annyi török el nem veszett fegyver miatt, mint ott. Ítélem, hogy az basának is ez fájlalja gyomrát.“¹

Az a körülmény, hogy a törökökkel való érintkezés és levelezés a magyar végbeliek kezében volt, s hogy a török híreket első sorban ők tudták meg, bizonyos jelentőséget adott a magyar vitézlőrendnek. Nem nagy dolog volt ez, de a bécsi kormánysszékek szemében mégis szálda volt. Amúgy sem bíztak a magyar katonaságban, s mikor azt is látniok kellett, hogy a török egyenest támogatja a nemzeti felkeléseket: megérett bennök az az elhatározás, hogy a törökkel való érintkezés terén a közvetítő szerepet kiveszik a magyarok kezéből.

Tudjuk, hogy idáig a török híreket majdnem kivétel nélkül a végbeli magyar tisztek szerezték. Budáról és Konstantinápolyból magyar kémdiákok küldték a jelentéseiket. A török tolmácsok és a portai kurírok is magyarok voltak. A harminczéves háború idején mindez megváltozik. Hogy a töröktől tudó magyarokat nélkülözdhessék, a portai residensek mellé évenként több osztrák és olasz ifjút adnak, a kik aztán ott megtanulták a török nyelvet és az írást. Ezeket az ifjakat a velenceiek példájára a *giovani di lingua* után *sprachknaben*-eknek hívták.

Mikor már elég töröktől tudó emberük volt, magyar levelezőkre, tolmácsokra és kurírokra nem szorultak

¹ U. o. 1621 okt. 21. Komár.

többé. Kurz portai követ javaslatára aztán 1626-ban szervezik a titkos levelezői állásokat Budán, Lándor-fejérvárott, Szófiában és Konstantinápolyban.¹

Ez új intézkedéssel a kémkedés ügye egészen a residensek és a titkos levelezők kezébe került. A magyar végbeli kapitányok ezentúl már nem kapnak kémpénzt s a jelentéseiket sem küldözgetik Bécsbe.² Ha kémekre volt szükségök, ezentúl a magok zsebéből fizethették. Idáig a hivatalos török tolmácsok mindég magyarok voltak.³ Most ezen is változtattak. Volt már német is, a ki törökül beszélt, tehát az osztrák sprachknaben-ek közül nevezték ki a hivatalos török tolmácsokat. Még azt is szigorúan megtiltották, hogy a fel és alá járó török követségek tagjaival valaki magyarul beszéljen. Az 1659. évben azt is elhatározták, hogy beszüntetik az eddigi szokást, mely szerint a török követségeket fel és alá magyar huszárok kísérik. Ezentúl német convoy oltalmazza a török követség tagjait. Ezt az újítást azzal szépítették, hogy a magyar huszárokat nem lehet használni; mert a török követséggel mindég sok zsidó jön, s a huszárok ezeket folyton csúfolják.⁴

Tudjuk, hogy a XVII. század másik felében alakult meg Bécsben a keleti kereskedés lebonyolítására a *keleti kompania*. E társaság tisztviselői jobbára a konstantinápolyi residens mellett kitanult, s törökül jól tudó osztrák ifjak közül kerültek ki. Ezek természe-

¹ Köz. p. ltr. 18590. fasc. Gesandschaften: 1625 febr. 11. és 1626 jún. 10-iki resolutio a titkos levelezők ügyében.

² Olykor egy-egy főkapitánynak még adnak kémpénzt, de a kisebb végházak semmit sem kapnak e célra.

³ Pécsy István volt az utolsó, havi 30 frt fizetéssel.

⁴ K. p. l. 18592. fasc. 1659 aug. 11.

tesen jól ismerték a török életet és szokásokat. Így aztán a kelleténél is többet érintkeztek a törökökkel. Csakhamar napvilágra került az a furcsa valóság, hogy a bécsi keleti kompánia titokban fegyvereket szállít a törököknek, s *kémséggel szolgál mindakét félnek*. Erre 1670-ben eltiltották a keleti kompániának a kémkedés mellett a törökökkel való beszélgetést is.¹ De mivel a keleti kompánia Budán is meg Konstantinápolyban is tárházakat tartott és kereskedett, tehát beszélnie is kellett. És mint később kiderült beszélt is és hordta a híreket Bécsből Budára és vissza.

Az új kémkedési rendszernek kétségkívül sikerei is voltak. Hiszen a levelezők és a tolmácsok a portán nemzetünknek ellenségei voltak, s így nemcsak török híreket irogattak, hanem a magyar politikai mozgalmakat is elárulták. Az új kémkedési rendszernek köszönhette Bécs, hogy a Wesselényi-féle szövetkezés minden szálát megismerhette. *Panaiotti Nichusio*-nak, a portai tolmácsnak és levelezőnek az érdeme ez. Meg is jutalmazták bőségesen!²

Az 1661—1664. évi nagy háború alkalmával a kémiszolgálat terén bizonyos *Danka János* nevű székely gyalogvajda tüntette ki magát. A hivatalos iratok mondják, hogy a császári táborból senki sem mert vállalkozni a török sereg kikémlésére. Danka szó nélkül vállalkozott erre. Maga az udvari kamara mondja, hogy Danka roppant szolgálatot tett a császári

¹ U. o. 18594. fasc. 1670 január 24. „von hiesigen statu an der ottomanischen Porten oder sonsten nichts zu diskurirn, weder guetes noch böses“ etc.

² K. p. l. 18591. fasc. Nagy halmaz irat van itt Panaiotti dolgaira.

hadnak. Ezért a király 1667-ben ezer tallér jutalmat adott a vakmerő hajdúkapitánynak.¹

Az 1664. évben Giorgio Clermone a portára küldetvén, több érdekes jelentést írt Bécsbe. Azt mondja a többi között, hogy a hajduk és a huszárok a török vitézekkel esznek és isznak s falkákban kóborolnak mindenfelé. *Eszéknél hallottam — írja Clermone — Zrinyi gróf gyászos halálát! A törökök nagyon örvennek ezen, s Zrinyi Miklós rézmetszetű képét meg is mutatták nekem.*²

A kurucz-labancz világban a kémkedés régi módja egy időre megint erőre kapott. Thököly sikereiben nem utolsó része volt annak a körülménynek, hogy sok és ügyes kémje meg hírhordója volt. A labanczok majd minden magyarban Thököly kémjét látták. S a kire valamit rábizonyíthattak, ugyancsak kínos halállal ölték meg! Az 1677. évben tényleg szembekerültek egy igazi kurucz kémmel. Hajdu volt az istenadta. A labanczok azonban hiába fenték rá a fogukat. A szegény kurucz kém ugyanis attól tartván, hogy a kínzás közegette elárulja a titkait, kardjával megölte magát. Bizonyos, hogy ha kémséggel tengette is az életét, de mint hős halt meg.

Mint jellemző esetet említjük, hogy a bécsiek még Szelepchény érsek bécsi házának képviselőjét, Frányó uramat is Thököly kémjének nézték és félholtra verték.³ Valamivel későbben Ponyatovszky Szaniszlót fog-

¹ U. o. Hung. 1667. aug. 13.

² Cs. és k. áll. ltr. 1664. decz. 29. Zu Össek hab ich den traurigen todtfall des herrn grafen von Zrin seel. gedächtnuss vernommen“ etc.

³ K. p. l. Hung. 1683. Kollonich püspök jelentése e támadásról.

ták el Esztergom mellett. Őt is azzal gyanúsították, hogy Thököly kémje, pedig csak török rabokat vásárolgatott.¹

A felmentő háborúban a császári hadaknak állandóan a pribékek és a rácok szolgáltak kémekül. Még a rácok deszpotája: Brankovics György is kémkedéssel foglalkozott. Ő maga írja 1692-ben, hogy a magyar rebellesek minden törekvését elárulta. Az erdélyieknek Magyarországba való betörését megakadályozta. Az 1683. évben a török terveit s készülődését idejében megírta, s Csáky Lászlót konstantinápolyi börtönéből megszabadította.³

Magyar kémjelentés a nagy felmentő hadjárat idejéből csak igen kevés maradt ránk. Batthyány Ádám generális levelezése között azonban akad egy-kettő. Babócsay Ferencz veszprémi kapitány írja például neki 1683-ban, hogy Fejérvárra kémeket küldött. A budai basát — írja — két más basával és a fejérvári szandsák béggel együtt megfojtották („az kit nagyságod maga is látott“). A fejérváriak mi reánk agyarkodnak, „kire nézve mi boszuságunkban huszonhatnak (töröknek) fejüket feltétettük az fentőben“.³

Az 1687. évben történt Finkensteini Fink budai hadnagynak nagy port fölvert esete. A nevezett hadnagy vidám életet folytatott Budán a török rableányokkal. Állítólag ezek vették őt rá, hogy Budát a török kezére játssza. Egy rác kémme leveleket küldött ez ügyben a törököknek. A kémeket azonban a mieink elfogták, s harisnyájában megtalálták a törökök vála-

¹ U. o. 14678. f. 1692.

² U. o. 14687. fasc. 1692. Brankovics György despota folyamodása.

³ Körmendi ltr. Missiles, 1683. szept. 24.

Palota ostroma alatt a saját öcsését, Farkast bocsátá ki azzal a hírrel, hogy tíz napnál tovább nem tarthatja magát.¹

Győr megszállásakor *Pázmány Ferencz* gyalogvajda álruhában többször kijött a várból s a török tábort kikémlelte. A szerzett hírekkel Bécsbe is fölment, s onnét a királytól biztató levelet hozott a megszállottaknak. S a levéllel sikerült a várba jutnia. Veszélyes útja alkalmával négyszer kellett a Dunát átúsznia.²

Ilyenforma dolgot vitt végbe *Osgyáni Bakos István* kapitány is, a ki Fülek megszállásakor paraszt gunyában kijött a várból, s a szerzett hírekkel és a király biztató levelével megint visszament.³

A mikor Thököly kuruczai Szatmár várát ostromolták, *Kiss Balázs* huszárkapitány vásáros parasztnak öltözvén, lebocsátkozott a falakról, hogy a nádort

¹ Gyula 1566-i ostromakor Kerechényi László is bocsátott ki embert, de a törökök elfogták. A kémjelentések szerint a törökök a vizet elfogták, s az árkot úgy feltölték, hogy az ostromlók és az ostromlottak puskával elérték egymást. (O. L. Csányi Ákos levele Nádasdynéhez 1566.).

Gyula ostromakor a török hadseregen keresztül ment be a várba Gyulai Gál András. Ő maga írja: „ex aggere Turcico sub Gyula facto e medio janicharorum arcem sum ingressus ac multis verbis ipsum Kerecheny oravi, ne arcem Gyula dicto passae dederet; meliusque esse ei dixi honestam in arce mortem manu appetere, quam ipsum et suos in campo vel trucidari vel perpetuae servituti vinculisque mancipari (K. p. l. Hung. 1571. s. d.).

² Ezeket maga Pázmány vajda írja. Érdemei fejében a királytól adománylevelet is kap. Ez ügyre vonatkozó iratok a K. p. l. Hungarica 14455. fasc. 1618. aug. 25.

³ U. o. 14471. fasc. 1627. juli 13. Maga Eszterházy Miklós mondja el Bakos hősi vállalkozásának a történetét.

ertesítse a Szatmár várát fenyegető veszélyről. A vállalkozása sikerült is, de visszajövet elfogták őt a kuruczok. Épp akkor mentették őt meg a királyi hadak, mikor a kivégzéséhez fogtak. Az 1683. évben a kuruczok Szathmárt megint körülfozták. Kiss Balázs, hogy az elcsüggedt őrségbe lelket adjon, megint kibocsátkozott a várból és szerencsésen Bécsbe érkezett. Ott nagy kitüntetés várt reá. A király ezüstkupát és seregzászlót adott neki, s a szatmári őrségnek szóló levéllel együtt útnak eresztette őt. Kiss Balázs aztán nagy kerülővel, Lengyelországon át ment Szatmár felé és sikerült a várba szöknie.¹

Mondanunk sem kell, hogy egy-egy ilyen vakmerő vállalkozás végeredményében gyakran országos jelentőségre vergődött. Vegyük például Bécs 1683. évi megszállását. A körülzárt őrségnek és a felmentő seregnek az érintkezése lehetetlen lett volna, ha *Kolcsiczky György Ferencz* uram nem vállalkozik arra, hogy a török hadseregen keresztül a Lothringeni herceghez megy. Kolcsiczky uram, mint a keleti kompánia tisztviselője jól beszélt törökül, s ismerte a török katonaság minden szokását. Ezért fegyveres töröknek öltözött, s augusztus hó 13-án kijött Bécsből. A kémjelentést s a városi üzenetet átadván a Lothringeni hercegnek, a török seregen keresztül augusztus 17-én ismét Bécsbe jutott, határtalan örömet keltvén a megszeppent lakosok között.²

Tudvalévő dolog, hogy az ilyen és ehhez hasonló vakmerő vállalkozásról a magyar vitézi élet emlékei

¹ U. o. Kiss Balázs folyamodása. Hung. 1698.

² A Bécs ostromáról szóló hírlapok és munkák mind megemlítik Kolcsiczky e vállalkozását.

között sok lélekemelő, sok megrázó följegyzéssel találkozunk. S az a különös, hogy emlékeink tanúsága szerint a legveszedelmesebb, s majdnem biztos halállal járó kísérletre mindig a legelölkelőbb vitézeink vállalkoztak. Hiába, az emberségről és a vitézségről a kor felfogása szerint nekik kellett példát adniok.

Ilyen önfeláldozás természetesen a török végbeliek között is napirenden volt. Náluk is járta a szokás, hogy ostrom idején ahhoz értő kemény embereket bocsátottak ki a várból. Még a török uralom végső napjaiban is dívott náluk ez a szokás. A magyar történetírás keveset foglalkozik azzal a leírhatatlan önfeláldozással, a melylyel a törökök magyarországi váraikat védték. Nagyvárad, Fejérvár és Kanizsa védelme szinte a legendás időkre emlékeztet, annyi önfeláldozást és hősiességet tanúsítottak ott a török védelmezők! Mind a három vár ostromakor megesett, hogy a védők bátor embereket bocsátottak ki segítségért.

Kanizsa blokádja alkalmával magyar parasztnak öltözött vitéz jött ki a várból, hogy a megszorultaknak segítséget hozzon. Az ostromló magyar hajduk azonban felismervén őt, foglyul ejtették. Zichy István generalis lefejeztette őt, s holttestét a kanizsai vár sorompója elé állíttatván, levelet tétetett a kezébe. A levél ilyenformán szólott: „Mivel a gyaurok ellen e földön segítséget seholsem találtam, a túlvilágra költöztem. Allah elégséges az övéinek megszabadítására, segítséget csak tőle várhattok!”

Török-magyar szokások a végekben.

A magyarországi törökök levelei, meg aztán a jámbor török utazók¹ a hódoltsági városok szőlőskertjeiről és gyümölcsöseiről mindig nagy gyönyörűséggel szólnak. A kelet minden szóvirágját bokrétába fűzik, a mikor Pécs vagy Eger ezer és ezer szőlőskertjének illatos gyümölcséről, mézédese szőlőjéről és tüzes borairól írnak. A harmadéig magasztalják az áldott magyar föld e termését; szép hírt, jó nevet adnak rájuk és megvallani sem átalják, hogy a jámbor muzulmánoknak szeme a mi szőlőkoszorúza hegyeinkről, a borivók e paradicsomáról, el nem szakadnak.

A mit a lelkes török utazók és a kertgazdák írva hagytak, a hivatalos iratok nagy tömegével bizonyíthatjuk. Bizonyos dolog, hogy a hazai törökség nagy odaadással és szeretettel üzte a kertészkedést. Egész sereg gyümölcsfajt, virágot és hasznos fűvet honosítottak meg nálunk. S bárhol telepedtek meg, minde-

¹ Például Evlia Cselebi, a ki Pécssett egyetlen napon negyvenhét különféle fajtájú és ízű körtét kóstolt meg. Szerinte *a Pécssett lévő hétezer szőlőskertben százhatvanféle körtét termesztettek!* Tudjuk, hogy a kincstári defterek szerint szép jóvedelem folyt be a gyümölcstizedből, a gyümölcsvámból és a tapu nevű kerti adóból.

nütt feltörték a földet kerteknek, mindenütt ültetgettek s kertészkedtek. A tizenhatéves háború alatt történt, hogy egy sereg török vár és palánk a mi hadaink kezére esett. A bevett szokás szerint e birtokokról urbariumokat és összeírásokat készítettek. Bármelyikét veszszük elő, mindegyik a török kertek sokaságáról beszél. Esztergom ostromakor, 1595-ben és 1596-ban a katonák már tavaszkor gyümölcsöt szedgettek a törökök elfoglalt kertjeiben. Még Thurzó György is küld a táborból korai cseresznyét a feleségének.

Ugyan ezidőben Fülek is visszavétetvén a töröktől, a mieink azt írják, hogy minden katonának jutott kert s mégis elég maradt gazdátlanul. Szabatka kastély (Rimaszombat mellett) kertjeiről írják a visszafoglalás után, hogy pompás, öreg termőfák vannak benők.¹ Így szól az ugyanezen évben készült jászberényi összeírás is.

A neoaquistica commissio készítette hatalmas összeírások a törököktől visszafoglalt területeken mindenütt megemlítik a kertek sokaságát.² A rengeteg sok kertet a császári hadak azonban mind elpusztították és elégették!

Van számos török rendeletünk, a mik a magyarországi elég nagyarányú telepítésekről szólnak. A szultánoknak és basáknak ez ügyben kiadott rendeletei

¹ Conscrip. 1595. Castrum Szabatka.

² K. p. ltr. 15,422. f. Beschreibung d. Ofener Districts 1696. Továbbá ugyanis 15,423. f. Conscription deren von Ofen hinabwärts bis nach Bacs liegenden Ortschaften, 1696. Ebben az egyes helységeknél ilyeket olvashat az ember: „26 oder 30 Joch grosse Obstgärten sich befinden“, vagy: „Obstgärten seint in türkischen Zeiten bei diesem Orth genugsam gewesen, aber durch die marchierende Völker gänzlich ruinirt“.

kivétel nélkül megírják, hogy a letelepített rájáknak (keresztény lakóknak) elegendő földet, *kertet* és szérüs-kertet kell adni. Az új telepesek magyar módra több éven át teljes adómentességet is kaptak.¹

Egyszóval, a hol török lakott, vagy a hová telepített, ott a kert nem hiányozhatott.

Mivel a kertészkedési kedv a magyar urak és asszonyok között a XVI. században hihetetlenül nagy volt, kapva kaptak mindazon, a mi újat a törökök kertjeiben láttak vagy hallottak. Már a XVI. században a budai basák virággyökereket küldözgetnek magyarországi ismerőseiknek. A sarczon kibocsátott török rabok még a szultán kertjéből is hoznak a mieinknek tulipán- és dupla narciss-hagymákat, drinápolyi dinnyemagot és egyéb virágmagvat.

Eddig azt hittük, hogy a tulipán nálunk a XVII. században terjedt el, s hogy Németalföldről került ide. A történeti valóság azonban az, hogy már a XVI. században a magyar urak kertjeiből viszik külföldre a tulipán, a narciss stb. hagymáit, a török szekfű gyökereit, az ezüstvirág magvait stb.²

Úgy a XVI., mint a XVII. században azt látjuk, hogy a mi uraink igen gyakran török kertészekkel műveltetik a kertjeiket. Nádasdy Tamásné és Batthyány Boldizsár kertjeiben például rab törökök is kertész-

¹ Az 1661. évben például Mohammed nagyvezér négyszáz rája-családot telepített Új-Aradra. Minden család kapott lakóhelyet, élő földet, udvart, kertet, szérüskertet. Ezenkívül az adótól is felmentették őket. (Török-magyar oklevéltár 1533—1789. 238—240. l.)

² Batthyány Boldizsár XVI. századi levelei eléggé hirdetik, mennyi tulipánt s másféle török virágot küldött ő az osztrák főuraknak!

kednek. Pecsevi török történetíró munkájában olvasuk, hogy Bocskay Istvánnak a kertjét török ember művelte, a kit csak Bocskay emírének híttak. Igen ájtatos, istenfélő, s derék ember volt ez — írja Pecsevi.

Musztafa budai basa említi egyik levelében, hogy az egriek ellopták egyik pesti kertészét! A rab kérészszel aztán bizonyára az egri kerteket műveltették. Közhírséges szokás volt ez a végekben!

A török és a magyar érintkezés a kertészkedés terén sok üdvös dolgot teremtettnélunk. Magyarország lesz a közvetítő a kelet és a nyugat között a gyümölcsfa és a virág dolgában! A magyar gyümölcs a XVI. század derekán már európai hírre vergődik. A mi uraink és főasszonyaink nyerik el gyümölcsükkel a pályát — így mondták ezt akkor — a bécsi udvarnál. I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf királyok idején az udvari kerteket magyar gyümölcsfa-csemetékkel ültetik be. Mária királyné még Brüsszelbe is Magyarországból hozat oltóágakat, s Batthyány Ferencz és felesége küldik neki a télire való gyümölcsöt ugyanoda. A dinnyét is a mieink terjesztgetik nyugaton. A XVI. és a XVII. században nálunk a török és a magyar kertek egyik legkedvesebb ünnepe a *dinnyeszüret* volt, melyre messzeföldről is hazamentek a kertgazdáink.¹ S jó *dinnyebor* mellett vígan lékelték a sokféle érett dinnyét. A mit elfogyasztani nem tudtak, azt a dinnyesokadalmakra küldték eladni. Mert hát a hódoltság korában külön dinnyevásáraink is voltak.

¹ Héderváry György 1535 júli 13-án a laibachi tömlöczben lévő bátyjának írja: „Istenért kérlek, ne bánkódjál. Még az *dinnye-éretre* hazahozlak Somba. Jó bort is ihatunk immár.“ (Héderváry Oklevéltár, 81. l.)

Említők már, hogy a törököknek tömérdek szőlőskertjük volt hazánkban. Bizonyos dolog, hogy sok új szőlőfajt honosítottak meg nálunk.¹ Mivel a bortermő vidékeken a török vegyest lakott a magyarral és a rácز néppel, tehát a borcsinálás a szeme előtt folyt le. A kincstári defterekben, azután a vámbevételekben szerepel is eleget a hordó. Hihető dolog, hogy a hordókat nem üresen szállígtatták, hanem borral töltve. A török bor — mint jó bor — a magyar levelekben is elég gyakran szerepel. Maguk a törökök azonban nem említik, tollukra nem veszik, hogy kik is itták meg a sok török szőlő termését? Mivel a kíváncsi utókort ez a kérdés is bizgatja, nekünk kell rá megfelelnünk. Hogy ki itta meg a török szőlők termését? Hát ki más, ha nem maga a török? A szent korán ugyan eltiltotta őket a borivástól, de hát uramfia azt még a törökök prófétája sem tudhatta, hogy az ottomán nemzet egykor a bortermő Magyarország állandó lakója leszen. Már pedig itt csak az nem ivott bort, a kinek nem volt,

Az igazhívő muzulmánától sem lehetett kívánni, hogy a posványos vízzel az egészségét rontsa. Ezért tehát ők is bort ittak. Hogy a tiltott ital jól is esett nekik, egész biztossággal nem állíthatjuk, de valószínűnek tartjuk.

Régi sípon fujdogálunk, mikor azt mondjuk, hogy a törökök a mieinktől sok mindent eltanultak. Jó,

¹ A mieink már a XVI. század negyvenes éveiben küldözgetik egymásnak a gyökeres muskotály-szőlőt s vesszőt. A tokaji szőlőfajt pedig Schwendi Lázár fővezér a Rajna vidékére küldözgeti. Tudjuk, hogy Schwendinek szülővárosa szobrot emelt, s a hadvezér nem kardot, hanem szőlőfürtöt tar a kezében.

magukhoz méltó vitézeket, páratlan lovasokat láttak a magyarokban, s így szívesen barátkoztak, szívesen mulattak velük. A barátkozás és a mulatozás már a XVI. században is olyan volt, hogy bor nélkül meg nem eshetett. A törökök között tehát a borivás lépést tartott a magyar barátsággal. Már hogy a barátság kedvéért ittak légyen, avagy az ivás kedvéért barátkoztak-e, az a törökök titka marad. Annyi bizonyos, hogy valami nagy áldozatot nem hoztak, mikor magyar szomszédaikkal versenytitkáltak. Ismeretes, hogy a vitézi korban minden bajviadalt, minden kopjatorést, még ha halállal végződött is, lakomával fejeztek be. A kinek úgy tetszik, ezt a lakomát áldomásnak is mondhatja. A párbaj után a vitézek tehát konyhát ütöttek, s ha az étel elkészült, a török és a magyar együtt lakozott, együtt ivott, együtt mulatott.

A viadalokon kívül a török és a magyar végbeliek még máskor is összejöttek. A XVI. században a szomszéd végbeliek között az a szokás is járt, hogy egymást mulatságra hívták. A mikor az idő kinyílt, s a vizek megszálltak, a virágos mezőkön gyakran lehetett látni mulató magyar és török csapatokat. Fölös-tökömtől fogván vecsernye-harangkorig mulattak egymás között! Egymás lovait nézegették, egymás fegyvereit bámulgatták. Ki ezt, ki amazt kért a szomszédjától. Aztán, ha az idő rájuk sötétedett, nagy békével hazamentek. Az ilyen mulatozás alkalmával ismerték meg egymást a vitézek közelebbéről. Nincs tehát mit csodálnunk azon, hogy a mieink nemcsak a török vitézeket, de még a legjobb paripáknak a nevét is tudták. S bizony sok jó vitézünk akadt, a ki ennek vagy amannak a bégnek a lovát elkívánta az istállóból. Ha a végbeli vitézek leveleit lapozgatjuk,

meggyőződhetünk, mennyi praktikával igyekeztek ezt vagy amazt a török lovat megszerezni. Úgy a tél szívében, mikor a hó ellepte a vidéket s a harczra kijárni nem lehetett, a mi vitézeink egyébről sem beszéltek, mint a jeles török vitézekről, s a jó török lovakról. Bizony sok jó magyar vitéznek az álma félbeszakadott, mikor az ilyenekre gondolt.

A török végházakban csakúgy emlegették a nagynevű magyar vitézeket, mint a mi várainkban a török daliákat. S nem haraggal tették ezt! Ellenkezőleg! Az ilyen vitézeket mind a két fél nagyra tartotta, s mind a két fél ivott az egészségükre. Nem mi, hanem a török vitézek írják például a nagyhírű Huszár Péternek: „Kigyelmednek mind az ottvaló urak előtt s mind pedig az ittvaló basák és bégek előtt jó híre neve vagyon és sokat iszunk az kegyelmed egészségére!”¹

Pecsevi, a pécsi születésű török történetíró meséli, hogy egy magyar vitézzel a portára utazott. Útközben természetesen iddógáltak is. A magyar vitéz egyik ilyes alkalommal így szólott: Teli pohárral áldomást igyunk! Kire? — kérdém én. Olyan emberre — felelé a magyar — a kinek párja nincs sem a szultán sem a király hadában, a kinek kardjánál hatalmasabb kard nincs, a ki bárhová megy, mindenütt győz. *Nádasdy Ferencz ez!* Erre a névre valamennyien felkeltek s kezüket hátratéve, fejüket meghajtották.

Én — felelé erre a török — Deli Arszlánra iszom, a ki Sebespalánknál Nádasdyt megugrasztotta s kicsibe mult, hogy a farába kopját nem vetett. A repülő kopja ugyanis a nyeregfabá vágódott!

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1586 febr. 24. Csikvári Deli Hasszán levele Huszár Péterhez,

Nem igaz — kiáltá a magyar — ez gyalázatos hazugság! S haragjában mind felborítá a poharakat s mint egy örült, úgy hadonászott. Mikor Isztambulba érkeztünk — írja Pecsevi — az átkozott magyarral csak nagy nehezen békülhettem ki!

A követjárások alkalmával ilyen dolog többször is megesett. A török követségek tagjai ugyanis nálunk ritkán kerülhették el az ivást. Lehet, hogy nem is igen kerülgették. A követségek tartásáról ránkmaradt hivatalos számadások azt mutatják, hogy a törökök bizony hamar a bornak adták magukat s néhanapján alkalmasan eláztak. Sulfikár követsége 1609-ben ötven törökből állott s ezek naponként két akó bort ittak. Az 1617. évben hozzánk jött török követség naponként 110 pint bort és tíz pint sört fogyasztott el. Ugyanez évben a Gratiana vezette török követség (140 ember) naponként 180 pint bort és 15 pint sört ivott. Ez évben a török orátor és kísérete naponként 500 pint bort, 20 pint spanyol bort, 300 pint sört és 40 pint égett bort fogyasztott el.¹ Mondanunk sem kell, hogy e rengeteg italból a követséget kísérő huszárok (convoy) is eleget fogyasztottak.

Mivel a hódoltság korában a török urak tímárjain pompás borok termettek, a mieink az úgynevezett török borokat igen keresték. A magyar és a német végbeliek a hadi tanácstól rendesen a török borokat, Tolna, Baranya stb. borát kérték. De ilyet ritkán kaptak. Ezeket a jó és olcsó borokat összevásárolták a német és a magyar urak. A katonáknak pedig a savanyú osztrák borokat adták csapra.

Örök lakat az embereknek a száján már a XVI.

¹ K. p. ltr. 18,578. fasc. Türkische Gesandschaften.

században sem volt, titok számba nem igen ment, hogy a török szomszéd szívesen iszik, s jó néven veszi, ha borral megbecsülik. De az igazi muzulmán azért még sem szívesen vette, ha szőrin nevezték a lovat. Minek is hangos dobra verni az olyat, a mitől a jámbor muzulmánágnak a tisztessége megfogyatkozik? Az igazi török tehát legszívesebben akkor ivott, mikor senki sem látta. Még a borvásárlás körül is óvatos volt, hogy a pórparaszt előtt a híre és a tisztessége meg ne aláztassék. Ezért a vásáron a bort meg nem ízlelte, hanem a legjobbakból egy-egy palaczkot töltetett meg látópohárnak (kóstolópohárnak) és hazaküldte. Főrabjaim vannak — mondá ilyenkor — azoknak kell a bor. És szentül hitték neki! Még dicsérték is a jó szívét, a miért hogy a rabjait ilyen drága borokkal tartja! Becse uram írja például 1556-ban: a babocsai bég kiüzent „vinnénk neki ötven pint bort be; nem magának, mert ő nem iszik most bort, de egy főrabja esett, annak kellene.“

Török uraimék ezt az óvatosságot akkor sem mellőzték, ha vendégeik voltak. Az ő követek — a mint láttuk — elég bort ittak. De ha Bécsből őhozzájuk menesztettek követeket, azok a bornak még színét sem látták. Ezeknek már csak illatos serbetet adtak italul. Ezzel a derék itallal tartogatta az esztergomi bég 1584-ben a Lichtenstein-féle követség tagjait. A követségről szóló jelentés meg is írja, hogy a serbet mézes czukrosvíz és így kitünő hashajtó!

Kétségtelen dolog, hogy a hazai törökök közt sokan akadtak, a kik a bort meg nem itták, de azért ivó is bőven volt köztük. A szultán rendeleteiben is olvashatjuk, hogy ettől, vagy amattól a török úrtól

elvették a birtokát (a tímárságot), mert mindég részeg.¹ — Pecsevi történetíró munkájában olvashatjuk, hogy az Esztergomi vár felmentésére küldött vezérbasa holtrészezen ült a lován; ide-oda düllöngött és erősen okádott! Pecsevi szerint félelmében itta le magát.

Gyakran megesett, hogy olyan törökök kerültek közénk, a kik bort még sohasem ittak. A mikor először volt alkalmuk az ivásra, ugyancsak eláztak a szegények. Borittukban aztán néha nagyon vidám dolgokat műveltek. Az 1570. évben például két előkelő esztergomi dalia kora reggel lóra ült. Még nem látták a gyönyörű vidéket, tehát kissé körül akartak nézegetni. A hidason (kompon) átkeltek a Dunán, s Nagymarosra lovagoltak. Hogy, hogy nem, az ördög becsalta őket az első csárdába. Nagyon jó borra akadhattak, mert estig ki sem mozdultak onnét. A mikor rájuk sötétedett, lóra ültek s duhaj kedvvel hazafelé vágattak. Azaz, hogy csak hitték, hogy hazafelé tartanak. Jó kedvükben ugyanis egészen megfeledkeztek arról, hogy a Dunán is át kéne kelniök. Csak mentek-mendégéltek, hol száguldva, hol megporoszkálva, de az az átkozott Osztrogony (Esztergom) sehol sem mutatkozott. Végre, hogy az idő a szürkülethez közelített, sötét várkapuhoz érnek. Nagy lármával dörömbölni kezdenek. Az álmából felvert porkoláb káromkodva megy a kapuerkélyre és kitűzi a lámpást. Látván, hogy csak két lovag kér bebocsátást, leeresz-

¹ Az 1564. évi július 23-án írja Szulejman szultán, hogy Abdi székesfejérvári, 6000 ákese jövedelmű tímárság ura éjjel nappal részegeskedik, s több igazhitű muzulmán feleségét elcsábította. Ezért megfosztja őt birtokától. (Thallóczy Lajos, Kracsma-rik János és Szekfü Gyula: Török-magyar Oklevéltár, 47. lap.)

teti az emelcsős kaput. A két török dalia belép s bámulva látja, hogy törökök helyett magyarok állanak előttük! A jó vitézek aztán megértetik velük, hogy nem Esztergomban, hanem Érsekújvár várában volnának. A mámoros daliákat természetesen igen szívesen látták, mert ilyen olcsó áron török rabokhoz még sohasem jutottak.¹ Az érsekújvári vitézek öröme azonban korai volt. Az eset frigy idején történt s így a rabokat nem volt szabad megtartaniok. Mivel De Rhym orator épp ez időben ment Konstantinápolyba, a király meghagyta neki, hogy az Érsekújvárba botlott két török vitézt is vigye magával. A dolog így is történt. De Rhym a két törököt Budán átadta a basának. Musztafa basa nem valami nyájas tekintetet vethetett a két ifjúra, mivel ezek földre borultak előtte s a papucsait csókolgatták. Mi történt velök, nem tudni. Csak annyi bizonyos, hogy Musztafa viszonzásul két lanckenétet bocsátott szabadon.

Ilyesféle mulatságos dolog néha a török követeken is megesett. Az 1562. évben például a török követ egyenest a portáról jött Bécsbe. A régi jó szokás szerint Komáromtól Bécsig végbeli vitézek kísérték őt. Ezek az úton természetesen folyton ittak s a követnek is innia adtak. A derék török azonban még nem ismerte a bort s nem tudták rávenni, hogy megízlelje. (*Cum antehac vinum nunquam biberit, neque persuaderi poterit ut bibat.*) A mikor Bécsből visszajöttek, Somorja mellett a convoy éjfélidőig iddógált. Hogy-hogy nem, itt a török követet is sikerült rávenniök, hogy velük igyék. Egyik pohár a másikat követte s az

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. Ezt az esetet boldogult Mikszáth Kálmánunk feldolgozta. Egyik utolsó elbeszélése ez.

eddig néma és magába zárkózott követ egyszerre felvidámodott. Bachus édes poharai a nyelvét is megoldák s mosolyogva mondá el küldetése igazi célját s a szultán minden titkos tervét.¹ A szegény követ tehát elárulta urát és nemzetét, anélkül, hogy jó maga tudott volna róla. A kísérőknek természetesen az volt az első dolguk, hogy Bécsbe minderről írott jelentést küldjenek.

Gyakran megesett, hogy büntetésből vagy egyéb okból a már nálunk megtollasodott török vitézeket hazarendelték. Alig akadt olyan török, a ki az ilyen áthelyezést sérelmesnek nem nézte. Különösen rossz néven vették az olyanok, a kikben természet szerint való hajlandóság volt a borivás gyönyörűségére. Mert hát a császár portáján a bornak honnét tegyék szerét? Úgy látszik, ezen a bajon is segítettek. Akadtak jószívű görögök, a kik jó pénzért s titokban bort is árultak. Az 1581. évben, épp a szultán fiának körülmetéltetése napján, vagyis a legnagyobb nemzeti ünnepen történt, hogy néhány szomjas iszpáhia (török huszár) a városon kívül egy görög korcsmában borozgatott. Az ördög éppen akkor vitte arra a szubasit (udvari profózt), a ki meghallván a lármát, a görög korcsmárost kihivatta és erősen megbotoztatta. A jajgatásra kijön az egyik iszpáhia s szép szóval kéri a szubasit, hogy ne ütse a szegény korcsmárost, mert ők kényszerítették rá, hogy bort adjon. A szubasi erre hitvány borivó gyaurnak nevezi az iszpáhiát. Ez

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1562 juni in castris Gamorrae (Komárom): „quod nobis in secretis cum dulcia pocula Bachi biberemus, retulerit quod alias nisi vino sopitus nullum talem responsum unquam habere potuissemus“.

kardot ránt, de a szubasival lévő öt janicsár körül fogja és megöli őt. A korcsmában mulató tíz iszphahia erre kiront, a szubasit lerántják a lováról és az öt janicsárral együtt megkötözik. A meghalt iszphahiát vállukra vevén, a megkötözött janicsárokkal együtt egyenest a hippodromba vonultak, a hol a körülméletési ünnepség folyt. Itt, a szultán rácsos fülkéje előtt, leteszik a halottat s rettentő lármával elégtételt követelnek. A szultán leizen hozzájuk, hogy csendben legyenek; egyúttal meghagyta, hogy a szubasit a szeraglióba vigyik s ott a fejét vegyék. A hippodromban lévő janicsárok meghallván, mi történik, az iszphahiákra rontottak s néhány pillanat alatt rémítő verekedés támad. A szultán rácsos ketreczében rémítően hadonászott, de a verekedők rá sem hederítettek. A janicsárok agája ezalatt titokban elsompolygott, hogy a kaszárnyából segítséget hozzon. Csak az utolsó pillanatban sikerült a janicsár-kaszárnya ajtait elzárni s a verekedőket szétválasztani. Így is egy csomó halott és sebesült hevert a hippodrom porondján! Mivel a verekedésnek oka nem annyira a bor, mint inkább a szubasi volt, a szultán még aznap kivégeztette őt. Mellékesen aztán a bormérő görögök talpaira is huzatott néhány százat.¹

A török-magyar érintkezés nagy hatással volt a festői magyar viselet kifejlődésére is. Bizony ma már kevesen sejtik, hogy az úgynevezett magyar díszruha legnagyobbbrészt török eredetű! A prémes és zsinóros mentét a törökök viselték s a mieink tőlük vették át. A végbeli vitézek levelezésében gyakran olvashatjuk,

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. Konstantinápolyi követi jelentés 1582 júli 21. (Preiner Frigyes jelentése.)

hogy a törökök készen küldik nekünk a mentéket.¹ A Budán megfordult követeink a basáktól *török-magyar mentét* is kapnak ajándékba! A régi összeírásaink a nagyurak ruhaneműi között különösen háromféle mentét emlegetnek: a cselebi-mentét, a csausz-mentét és a hosszúujjú cserkesz-mentét.² Ezeket a mentéket a Batthyányak inventariumában is feltaláljuk. Így vagyunk a dolmánynyal is. Ha a XVII. század első feléből ránkmaradt rajzokat vizsgáljuk, látjuk, hogy főuraink dolmánya és a törökök kaftánja között semmi különbség sincs. A mieink (főleg követeink) temérdek kaftánt kaptak a törököktől s ezeket aztán itthon becsületesen viselték. A XVI. század végéről és a XVII. század első éveiből maradtak ránk rajzok, melyek a török és a magyar lovasokat együtt ábrázolják. A ruhájuk teljesen egyforma, csupán a süveg dolgában ütnek el egymástól. A törökök ugyanis turbánt (magyarul tombókot) viseltek, a magyar lovasok pedig süvegfélét. A XVII. században azonban ez a különbség is eltűnt. A magyarországi születésű török történetíró: Pecsevi írja, hogy a magyarországi török-

¹ Kőrm. ltr. Missiles, 1571. Abdi vajda írja Nagy Farkasnak: Szép párducz bőrből csinált mentém vagyon. Bizony szép afélében; szebb nem is lehet. Elküldöm s ha kegyelmednek való, tartsd meg!

² Zay-Ugróczi ltr. 1643. évi osztály: Cselebi mente gomb nélkül, csausz mente szőtt arany gombokkal, hosszúujjú cserkeszmente. — Urb. et Conscr. 111. f. 1648. Állya kisasszony javai: Csausz mente, gomb nincs rajta, tíz arany kötésből csinált gombszáraz egyfelül rajta stb. 102. f. 1657. Invent. Gregorii Gellyén etc. Török gránátujjas mente etc. — A rabok a sarczukban akárhányszor hoztak a mieinknek prémes mentéket. Evlia Cselebi is megírja, hogy Zrinyi Miklósnak egyik török rabjaért egész csomó mentét szállított.

kök nem hordanak turbánt, hanem magyar módon süvegben járnak. A nálunk utazó Evlia Cselebi szintén megírja, hogy a magyarországi törökök magyar módra süveget s nem turbánt viselnek. A török naszádosokról (azápokról) tudjuk, hogy semmiben sem különböztek a magyar naszádosoktól. Az 1584. évben Lichtenstein követségét magyar naszádok kísérték és Izsa alatt — a bevett szokás szerint — török naszádok vették át a kísérést. A követi jelentés világosan megmondja, hogy a török és a magyar naszádosok semmiben sem különböznek egymástól.¹

A XVI. században a magyar és a török végbeliek minden kitelhető furfanggal igyekeztek egymást lesre csalni és rászedni. Mivel a ruhájuk teljesen egyforma volt, csak süveget kellett cserélniök s így aztán senki sem tudta, miféle nemzet legyenek. A budai basák leveleiben (a XVI. században) többször olvashatjuk, hogy a magyar végbeliek török süvegben megjelentek egyik-másik török végház alatt és segítségül hitták a bentlévő őrséget a magyarok ellen! Persze, ha a törökök észbe nem vették s rámentek a kelepczére, a mieink hamarosan végeztek velük.¹

¹ Cs. és k. áll. Turcica 1584. Lichtenstein követsége a török naszádosokról jelenti: „unseren Schiffen und Leuthen, Spiessen, Tartschen etc. allerdings gleich“. A XVII. században Marsigli is ugyanígy ír a török naszádosokról.

² Ferhát budai basa írja Ernő főherczegnek: „Vagynak ott is, itt is leventék, kik egynéhányan összeütik magukat, magyar süvegben öltöznek s úgy mennek ki. Onnan (t. i. magyar részről) ismég török süvegben az hatalmas császár várai alá jönnek, ha hol mit csálhatnának. Kik (t. i. a magyarok) mondják: mi Hamzabég szarájabeliek vagyunk, hamar jőjjetek segítségre, kevés az magyar!“

Mindez természetesen lehetetlen lett volna, ha a török és a magyar vitézek öltözete különböző lett volna.

A vitézi élet, a hadakozási mód s a lovagias vetélykedés a török és a magyar végházak elit-népe között teljesen azonos volt. Még a fortélyokban, a lesvetésekben s a különféle praktikákban is egyazon móddal éltek. Bátorság és vitézség dolgában egyik fél sem engedett a másiknak. A gyávát mind a két fél megvetette.

Mikor minden magyar és török katonának vitéz volt a neve, gondolhatjuk, hogy a vérbeli katonák közt gyávák nem igen akadtak. Olyan azonban mind a két félen akadt, a ki csak a vitézi névvel élt, de jó maga vitéz sohasem volt. Az ilyeneket az igazi vitézek nem tűrték maguk között s bárhova ment is legyen, kenyeret egyik végházban sem kaphatott. Bornemissza viczegenerális írja, hogy a diósgyőri asszonyok verték ki a városból azokat a hajdukat, a kik a török támadásakor a szőlőkben és a bokrokban rejtőztek. S az egész város népe csúfolta a kivert hajdukat. Ezek — írja Bornemissza — vitézi kenyeret többé soha nem esznek.¹

A törökök is ilyen szégyennel verték ki maguk közül azt, a ki gyávának mutatta magát. Pálffy Miklós 1586-ban leírja, hogy a törökök a gyáva katonát Budán

¹ K. p. ltr. Hung. 14,522. f. 1650. Bornemissza János leírván a hősi küzdelmet, Rákóczi László gyávai hajdúiról ezt jelenti: „Morte quam vita digniores in latibulis inter dumeta et vepres hinc inde haesitando, per mulieres ignominiose vexabantur, contumeliasque affecti foras pellebantur, qui risui et ludibrio totius populi expositi, in exercitu nusquam tollerantur, nec tolerari volunt, verum pro infamibus reputati manent.“ (1650 july.)

háttal tehenre ültetik, aztán az utcza népének hahotája közben kiverik a városból. Miközben a sivalkodó gyereknépség, az asszonyok és a férfiak az utcák szennyével dobálják őt!

Íme, még ezen a téren is hasonló szokással éltek a török és a magyar végházakban.

Tudjuk, hogy a XVI. század a magyar halászatnak és a haltenyésztésnek aranyideje volt, Nincs birtok nálunk halastó vagy halászó víz nélkül. Egész sereg községünk tisztán a halászatból és a nádvágásból él. Az urak legkedvesebb foglalkozása a halászat.

Mivel legjobb halászó vizeink török kézen voltak s mivel a törökök is szerették a halat, a halfogással járó magyar szokásokat, meg magát a halászmesterséget is hamar eltanulták. S mint a mieink, úgy ők is nagy kedvteléssel vettek részt a halászatokban. Ha tanyát vontak, ha a halászó vizeket megrekesztették, a vészeket megtapogatták, a török tímárbirtokosok mindig megjelentek a helyszínén s nagy volt az örömük, mikor a szép fehér halak a hálóban ficzkándozni kezdtek. Az 1559. évben a koppányi bég is ilyen módon örvendezett, mikor a halászok jelenték neki, hogy számos hal (nagy hal) van a hálóban. A bég önagysága nem bírta megvárni, míg a hálót kivonják s örömében ő maga is a tóba szökellik. A hinár azonban elborítja a szerencsétlent s míg a halászok odafutnak, addiglan meghalt a vízben. „Utána szökött volt egy aga — írják — de azt is halva szerrel vonták ki a vízből.”¹ A derék halászok a maguk módja szerint élesztgették a két főtörököt. De biz a lelküknek csak a hült nyomát találták.

¹ Szalay: Négy száz magyar levél,

A malmokra a töröknek csak oly szüksége volt, mint a magyarnak. Malom dolgában tehát hamar megértette egymást a két fél. A budai basák levelei szerint, ha török épített malmot, attól a magyar úrnak is fizetnie kellett a bevett módon. Már a XVI. században közönséges jelenség volt, hogy a török és a magyar végbeliek közös költségen építenek malmot s közösen élvezik a hasznát. A komáromi udvarbíró és az esztergomi török porkoláb például közös akarattal építették meg a fizetői malmot. Jászberény visszafoglalása alkalmával a mieink öt derekas malmot találtak ott.¹ Köztük volt Musztafa basának szép malma is. Az öt malomban jobbra magyar őrlőmesterek voltak, a kik békességben éltek a török malomgazdákkal. Nádasdy Ferencz korában írják a szegedi malmokról: „Az szegedi emberek malmokat bírnak az Tiszán. Hogy a töröktől inkább csöndesiben maradhassanak, törököket fogadtak az malmokhoz. A törököknek is vagyon közök az malmokhoz. Hogy így a törökök a magyarok árnyékában maradhassanak meg, viszontag az magyarok az törökök árnyékában“.²

Ilyen és hasonló jelentés seregével maradt ránk. A békességes egyesség a malmok dolgában igen üdvös dolog volt. Tudnunk kell ugyanis, hogy a nagy háborúk alkalmával a seregek legelőször is a malmokat égették el. Ez ellen a barbár szokás ellen mind a magyar, mind a török molnár úgy védekezett, hogy az ellenség

¹ Urb. et Conscr. 78. f. 1594. De molis aquaticis in fluvio Zagyva. A Musztafa basa malmáról írja ez összeírás: a basa malmában a malommester: Borbély Mátyás. A második malom Ozmán szolnoki bégé volt, a hités molnármester benne Keresztés Gergely.

² Nádasdy level. A XVII. század első éveiből kelet nélkül.

közeledtekor elmeríté, elsülyeszté a malmot! Ha azonban török is volt a malomban, akkor a török hadak nem bántották a malmot. A mieink sem égették el, ha a magyarnak is volt benne része!

Ha ezt az üdvös szokást más téren is behozták volna, sok pusztulástól menekedett volna meg az ország.

Hosszú, nagyon hosszú ideig lakván együtt a magyar és a török, igen elismerkedtek egymással. Seregszámra írják egymásnak a barátságajánló levelet s íróik tettekkel is megmutatják, hogy nem üres szó, a mit írnak. Nyakrafőre küldözgetik egymásnak az ajándékot s meleg részvétellel írnak a török urak, ha magyar szomszédaikat valami bánat érte.¹ Haki barátságos kéréssel fordult török szomszédjához, bizonyos lehetett benne, hogy illő választételben leszen része. Recski Zsigmond és Recski György írják 1576-ban: „Sok jámbor fővitészlő török barátinknak mikor írtunk, nagy tisztességgel és böcsülettel vették az mi leve-linket és szép választ adának . . . Vén emberektől kell venni jó példát az ifjaknak.“

A barátságajánló és barátságkérő leveleknek egész tömege maradt ránk. Nem egy közülök ma is megragadja a magyar lelket! Különösen kiemelkednek

¹ Musztafa szigetvári cseribasa írja 1622 november 20-án Batthyány Ferencznek, hogy a nemzetes asszonyt s a gyermekeket szépen köszönti. S tudván, hogy Batthyány kis fia meghalt, a többi között ezt írja: „Sokat bánakodtunk rajta, de Isten akaratjának meg kell lenni“. — Aly koppányi alajbég pompás levél kíséretében lovat küld ajándékba Batthyány Ferencznek. Kora Huszain is nyájasan köszönti őt s levele végén megírja: „Az nagyságod szép fiának küldöttem fiatal agarat“ (1611 nov. 12. Körm. ltr. Missiles).

közülök Ali budai basának a levelei. Ezt a derék embert igazán kedvelték a mieink s ő is szívesen barátkozott a magyar urakkal. A mieinkhez intézett magyar levelei annyi bensőséggel, annyi közvetlenséggel íródtak, hogy a kiben kővé nem vált a lélek s meg nem fásodott a szíve, meghatottság nélkül alig olvashatja. Vagy kell-e annál szebb levél, mint a mit Ali basa az ő *édesapjának* nevezett Illésházy Istvánhoz írt? Lehet-e nyájasabb hangon, melegebb érzéssel írni, mint ahogy Ali basa írt Batthyány Ferencznek? S így érintkezett ő a többi magyar úrral is. Nem csoda aztán, ha Thurzó György aggódó levélben kéri Ali basát, tudassa vele, nem beteg-e, mert már régebben nélküli nyájas leveleit.¹

A társadalmi érintkezés a magyar és a török között sohasem volt olyan őszinte és közvetlen, mint Ali basa idejében. Még a királyi végházakban is ittak az egészségre. S mikor 1616-ban távozott az országból, magyar barátai fájó hangon írt levelekben mondanak neki búcsút. Sajnos! az utódai között már alig akadtak, a kik a tőle teremtettségért és közeledést tovább fejlesztették volna. Egyeseknek barátságos érintkezése természetesen azért nem szűnt meg. S különösen sűrű volt ez a Dunántúl. Itt, a dunántúli végházakban kezdődik először az a szokás, hogy a végbeli törökök magyar vezetéknevet vesznek fel. Ez a szokás a XVII. század közepén aztán min-

¹ Orsz. ltr. Történeti Emlékek, Belügy: Thurzó így kezdi a levelét: „Nagyságod egészsége felől semmi bizonyosat nem értvén; a régi ösmeretség és egymáshoz való illendő kötelesség arra vezérle, hogy levelünk által nagyságodat meglátogassuk“. (1615 május 30. „A békesség főoszlopának“ nevezi Alit.)

dig nagyobb erőre kap.¹ Különösen a török mesteremberek szeretik a magyar nevet. Könnyű ezt megértenünk. Ezek a mesterek ugyanis magyar embereknek is dolgozgattak s magyarul is tudtak.

Általában, ha mélyebbre ereszkedünk a hódoltság korának tanulmányozásában, meglepve kell tapasztalnunk, minő nagy arányban terjedt a magyar nyelv ismerete a törökök között. A XVII. század közepén már egész helyőrségeket találunk, melyeknek mindegyike beszélt magyarul. Elég e tekintetben Kanizsára és Egerre hivatkoznunk. A nálunk utazó Evlia Cselebi is több helyen megemlíti, hogy a törökök jól beszélnek magyarul. Neki magának is igen megtetszett a magyar nyelv s dicséri is szépségét és ékes-ségét. Evlia írja a többi között, hogy a magyarországi török vitézek között az elsőség mindig az esztergomiakat illette. Az ő utazása idején is ezeknek a híre volt a legnagyobb! Az esztergomi török vitézek — úgymond — teljesen magyar formájú ruhát viselnek. A ki látja őket, magyaroknak hiheti. *Valamenynyen szépen és jól beszélnek magyarul!*²

Ismeretes dolog, hogy a magyarországi törökök senkit a hite miatt nem bántottak. A míg a magyar király területén a legnagyobb hévvel folyt a vallás-üldözés, addig a hódoltságban nyugodtan terjeszthették az új hitet. A budai basák nem csak hogy nem akadályozták, hanem még támogatták is az új felekezeteket. A dunántúli végházak vitézeinek a leveleiből tudjuk, hogy ők a török földről hozatnak maguknak

¹ Az 1645. évben a kanizsai basa már így írja alá a leveleit: *Kanizsai Farkas* az hatalmas török császár etc.

² Török-magyarkori tört. emlékek III. Evlia Cselebi I. k. 269. l.

prédikátorokat, sőt néha mestert is. Az is ismeretes dolog, hogy a törökök büntették azokat a keresztény alattvalóikat, a kik az istentiszteleten nem vettek részt, vagy valami egyházi kihágást követtek el. Az 1580. évben a bécsi udvar bűnül róttta fel Kara Ovejsz budai basának, hogy egy katolikus papnak a talpára veretett. A basa imígyen menté magát: „Pap néven viselvén magát, feleségével és gyermekeivel járt. Gonosz cselekedete miatt tehát büntetést érdemelt.“

A társadalmi viszonyok természetes következménye volt, hogy a mieink közül sokan török hitre tértek. S nem csak férfiak, hanem nők is sűrűn akadtak, a kik a koránra megesküdtek. Még a papok között is akadtak ilyenek. Az 1577. évben például bizonyos Mehmet nevű bég szolgál a szultán udvarában. Ökigyelme azelőtt zágrábi kanonok volt; azért a nevét nagy büszkén imígyen írja: *„Franciscus pesbiter, Deli pap vocatus, antea canonicus Zagrabienensis, nunc Mehmet beg vocatus!“*¹

A Konstantinápolyba rabul vitt magyar katonákat diván elé állították. Ha itt megesküdtek a koránra, vagyis ha törökké lettek, nem vasalták őket a gályára. Ezek hosszabb-rövidebb idő után majd mind hazatértek s itthon is ismét a régi hitükre tértek. Akadtak olyan vitézek is, a kik háromszor-négyszer estek török rabságba. Az ilyenek már jól ismervén a portai szokásokat, minden gondolkozás nélkül megesküdtek a koránra. Így tett Isrági Mátyás hajduvitéz is. Mikoron ökigyelmét 1572-ben ismét elfogták és Konstantinápolyba vitték, tudván már a szokást, a koránra ismét

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1577.

megesküdött. Ezúttal azonban rosszul járt. A törökök ugyanis azt követelték tőle, hogy itt Konstantinápolyban vesse alá magát a körülmetélkedésnek. Meghök-kent erre Isrági uram, de nagyon. Váltig vonogatta magát a csiziónak nevezett keresztségtől, mondván, hogy ő azt majd Budán veszi fel. Vonakodása a törökben gyanut fogott. Látták, hogy Mátyás gazda nem „jó járapotbéli“ ember. Tehát kényszerítették őt, hogy Konstantinápolyban vesse alá magát a kellemetlen szertartásnak. És ekkor kisült, hogy Isrágit nem metélhetik körül, mert ökigyelme már régen átesett volt a csizión. A jámbor muzulmánok rémítően megharagudtak Mátyás gazdára, a ki a hitét többször változtatta, mint a ködmönét. S ökigyelmét mint renegátot a tengerbe vetették.¹

Itthon, magyar földön nem csak a férfiak közt akadt, a ki török hitre tért, de igen sok nő, még nemes úriasszony, is könnyen ráadta a fejét a rene-gátságra. Az asszonyi rend természetesen a házasság miatt vette fel a török hitet. Igen sok török tisztnek és török földesúrnak volt magyar felesége. Még az utolsóelőtti budai basa felesége is magyarnak vallotta magát! A magyarországi janicsárokról tudjuk, hogy még pénzért is vásároltak magyar asszonyt; mert ilyent kívántak feleségül. S akadtak városi polgáraink, a kik szívesen eladták a feleségüket a janicsároknak.² Olyik talán ingyen is megtette ezt a szíves-séget,

¹ U. o. 1572. Konstantinápolyi jelentés.

² Komárom jegyzőkönyvei több ily esetet említenek. Úgy itt, mint Kecskeméten és Debreczenben az asszonyok és lányok pletykálkodásaiban gyakran szerepelnek a törökök mint Don Juanok!

Nemzeti szempontból igen hasznos dolog volt, hogy sok főtöröknek magyar asszony volt a felesége. Ezek az asszonyok ugyanis sok jót tehettek és tettek is a magyar népnek. Nem csak a veszprémi bég magyar feleségéről tudjuk, hogy veszedelem idején a falvak népét jóelőre figyelmeztette! ¹ Megtették azt mások is. Az is bizonyos dolog, hogy a magyar asszonyoknak is van abban részük, hogy a hazai törökök között meglepő módon elterjedt az egynejlőség. Abban is van részük a mi asszonyainknak, hogy a hazai főtörökök a magyar úriasszonyokkal szemben lovagiasan viselkedtek. Ismeretes dolog, hogy az egyik török csata elfogta az utazóban levő Frangepánnét. Mikor a török tiszték megtudták, ki legyen az elfogott asszony, nemcsak elbocsátották őt, hanem még kíséretet is adtak mellé. Mikor Bebek György, mint a császár rabja, a Fekete-tenger partján levő tömlöczben ült, bánatba esett feleségét itthon a szomszéd törökök biztatták és vigasztalgatták. Révay Péterné (Forgách Mária) Turóczból Kapuvárába utazván a leánya látogatására, maga írja, hogy az övéi „iszonyú félelmes rettegéssel bocsátották“ az útra. Ők ugyanis nem hitték, hogy a hódoltsági területen bántódás nélkül átjuthasson. Néhány nap múlva aztán maga Forgách Mária írja, hogy semmi baja nem esett az úton. A törökök Esztergomnál segítségére voltak a kompon által való költözésben! „Úgyannyira, hogy maguk az főtörökök, patyolatosak, azok emelték szekeremet az

¹ Ormányi Józsa írja 1561 április 27-én, hogy a „veszprémi (török) porkoláb felesége magyar és jó keresztény; a szegénységnek megizente, mikor lesz rablás, hogy fűre ne bocsássák a marháikat“. (Nád. level.) (Ugyanez az eset többször is előfordult.)

kompra és általköltözyén az Dunán, ott azon kértek, hogy bémenvén az városba hozzájok, fölöstökömöz-
zem nálók.“

Mikor Forgách Mária tovább ment — mint maga írja — a törökök kísérot adtak melléje s megmondották, mely falukban dúl a pestis s kérték ot, hogy arra ne vitesse magát.¹

Forgách Mária távol lakván a törököktől, felölök csak rosszat hallott. A fentebbi udvariasságukat és lovagiasságukat ezért nem is nekik, hanem az Istennek köszöntgette. Mert szentül hitte, hogy Isten őszentfelsége az ő kedvéért lágyította meg a pogány török szívét!

Nem kell felsorolnunk azon politikai üldözötteket, a kik a törökök között szintén olyan fogadtatásban részesültek, mint Forgách Mária. Történeti könyveink elég bő szóval tárgyalják ezek dolgait. Azt is tudjuk, hogy az üldözött magyarok a török kiverése után is barátságot s új hazát találtak Törökországban. Pedig itthon ebben az időken már senki sem ábrándozott a török barátságról. Feledve volt az régen. Csak egykét minarett s néhány török virág maradt nálunk a hódoltság korából. Elfeledtünk minden jót s nyakába zúdítottunk minden rosszat, minden bűnt annak, a ki már nem védelmezhetette magát, a kihez a magyar átok már el nem jutott...

A ki mélyreható szemmel vizsgálgatja a hódoltság korának társadalmi s gazdasági jelenségeit, ezernyi oly dologgal találkozik, a miknek mély és messzeható jelentőségük volt. Az ember ezeket latolgatva, akarat-

¹ Forgách Mária levele Ivánka Mártonhoz. Kapu, 1621 nov. 11. (Magyar hölgyek levelei, 136. l.)

lanul is arra az eredményre jut, hogy ilyen jelenségek csak rokonlelkű népek között fordulhatnak elő.

Történeti könyveink a törököt az események alapján legnagyobb ellenségünknek tartják. Az élet ezernyi jelensége pedig rokonunknak mutatja őt. A végeredményben tehát a mi legnagyobb ellenségünk az egyedüli rokonunk s barátunk. Kissé furán hangzik ugyan, de mégis igaz.

Török-magyar vendéglátás.

Vendégszerető nép voltunk mindenkor. Még a beköltöző, félig vad nemzetiségeket is *vendégnépeknek* hívtuk s vendégekül tartottuk. Idegen nép sehol a világon nem érezte magát oly hamar otthon, mint nálunk. Az igaz, hogy az idegeneket el is halmoztuk jóval és kiváltsággal, úgy hogy örökre a nyakunkon maradtak. Ez még hagyján! A baj csak az volt, hogy a beköltözők jó része nem édesült a szállástadó magyarhoz, nem lett vele egygyé. Idegenek maradtak, a kik a bajban csak az ellenségeinknek a számát szaporították. A szegény magyar aztán csak akkor kezdett felőlük más hiszemben lenni, a mikor tőlük már meg nem szabadulhatott.

A dolog sora úgy fordult, hogy a jó török szomszéd is megtelepedett nálunk. Hatalmas, szép nép volt. Szerette a lovat, becsülte a vitézséget, mint mi magunk. A jó daliákat és a leventéket meg úgy ontotta, hogy a magyar föld tele lőn velük, mint a narancs béllel. Aztán vendégszerető nép is volt s az emberségének a köntössel jókedvében a magyar szomszédját is beborította. A fele sem okosság, az ilyen néppel hadilábon állani! Bolondság is bünt vetnünk azokra, a kik a töröknek nem a kardját, hanem a barátságát keresték. Miért is nem barátkozhatott volna vele a magyar?

Hiszen a török százszor becsületesebb, emberségesebb és vitézebb volt, mint a mi oláh és rác testvéreink, hogy egyebekről ne is szóljunk. Aztán, a mi a fő, a török kínálva kínálta a barátságát.

A mi hetyke vitézeink és dér-dur uraink eleinte furának tartották, hogy a Jézus hitén való ember a pogány törökkel barátkozzék. Az idő és az okosság azonban megtanította őket, hogy sokkal okosabb a föld termését maguknak betakarítaniok, mint a törökkel elgázoltatniok. Az örökös harcz nem a törököt gyengítette, hanem a magyarság számát apasztotta. A harczolók tehát csak a maguk fejét vitték a falnak. Csak a vak nem látta, hogy az örökös hadakozás — bármi szép volt is különben — a magyarság romlásával járt. Mesebeszéd az, hogy a török a meghódolt és békességben élő népet is irtotta, pusztította! Hiszen a rác és az oláh nép, bár százezrei vándoroltak hozzánk, a hódoltság idején otthon úgy elszaporodott, mint a mezei egér. A magyarság ellenben örökös harczban állván a törökkel, gyorsan pusztult és veszett. Hogy ebben a német is a török kezére járt, mondanunk sem kell.

Tudjuk, hogy a magyar paraszt nemcsak agyafurt, de agyas ember is. Ő adta be a derekát legelőször a töröknek!¹ Már a XVI. század közepén hivatalos jelentések hirdetik, hogy a hódoltsági (dunántúli) parasztság jobban húzódik a törökhöz, mint a keresz-

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1527. szept. 21-én írja Enyinghi Török Bálint Ferdinánd királynak, hogy a nép jobban szalad a német, mint a török hadak elől! Az utóbbi kevésbbé pusztít. A későbbi időből igen sok jelentésünk van, melyek arról szólnak, hogy a föld népe kémséggel szolgál a töröknek s jobban húzódik ahhoz, mint keresztény uraihoz.

tény urakhoz! Egész csómó rendelet beszél arról, hogy a végbeli kapitányok keményen büntették a parasztokat, a miért a törököknek szállást adogattak.

A parasztság példáját csakhamar a törökkel szomszédos végbeli vitézek is követték. Ezek között már Szapolyai János király idején is elég akadt, a kik törökül jól beszéltek s a kik Mehmet basa hadával együtt jártak és együtt küzdöttek a bécsi király ellen. A török és a magyar akkor jó ideig egy hajóban evezvén, többször mulatott együtt. Ez a jó szokás azonban csak a török betelepődése után kapott lábra, mikor tudniillik a szomszédok elismerkedtek egymással. A török végbeliek a magyarokat, ezek meg a törököket hívogatták szemre és vendégségre. Mindez a basák és a szandzsák-bégek engedelmével történt. Vejsz basa írja például egyik levelében, hogy az egri vitézek vendégségbe hívták a hatvani béget: „Lakozzunk együtt — írják az egriek —, együnk, igyunk s az vitézők is egymással mulassanak!” Ott ösznek, isznak — írja a basa —, aztán megrészegülnek, egymásközt kérkőznek s végre is kardra mennek! Az ilyen vitézi összejövetelnél terített asztal nem igen járta. A virágos mező volt az asztaluk. Ott ütötték föl a konyhát, ott eszegettek és idogáltak napestig. Egymás fegyvereit, fölszerelését nézegették; egymás paripáit bámulgatták. A mieink különösen a pompás török lovakon jártatták a szemüket. Dícsérték azoknak tajtékos, nyughatatlan száját, magasan költ nyakát és vékony inait. A főlovaknak a nevét is szorgosan kérdezgették, épp úgy, mint a fővitézekét, hogy majdan a csatamezőn tudják, kinek a lovát kell legelőször megkaparítaniok. Ha a száraz gégejükét a borral gyakrabbacskán öntözgették, a vitézi virtus is meg-megszólalt bennök. Egymás erejét

hányogatták, ügyességüket fitogtatták s végre is összezőrdültenek. Megcserdült a kard markolatja, recsegett a kopja fája, egy-két vitéz lebukott a fűbe és aztán megint megbékéltek. S mikor a bor elszállt a fejükből, mint jó barátok váltak el és a megczégrezett parlagokon át szép békességgel koczogtak hazafelé.

A mulatozó felek az ilyen összejövetel alkalmával a legnagyobb vitézek neveit is megismerték. E nevek aztán szájról-szájra jártak a végházakban. A Tury György, Huszár Péter, Pálffy Tamás, stb. féle nevek hírét még Ázsiába is elvitték s nagy elismeréssel emlegették azokat. A török urak leveleiből látjuk, hogy az igazi magyar vitézek jó egészségeért még a török végházak bégjei és agái is nagyokat ittak!

A vitézi tulajdonságok mindkét részről való megbecsülése a kölcsönös érintkezést nagyon megkönnyítette. Szép tisztességgel irogatnak egymáshoz, akár kopjatörésre hívogatták egymást, akár a kölcsönös haragot engesztelgették.¹ Még ha haragot írtak is egymásra, a szót igen megválogatták, hogy a vitézi hírnéven csorba ne essék. Az újonnan kinevezett magyar kapitányok, meg a török basák és bégek barátságos levelekben adták a szomszédaiknak tudokra, hogy a tisztséget elfoglalták. A másik fél ilyenkor meleg üdvözlést küldött és sok szerencsét kívánt az új álláshoz. Zrinyi György uram például 1574-ben beülvén a kanizsai főkapitányságba, a szomszéd török bégek és kapitányok valamennyijének így írt: „Nagy-

¹ Zay Ferencz írja 1564-ben, hogy Naszuf agát arra kérte, küldene neki török földről sátort. És Naszuf megküldte s igen nyájas levelet írt. „Atque amice — írja Zay — ut mos est inter finitimos scripsit.“ (Áll. ltr. Hung.)

ságos és énnékem tisztelendő szomszédi barátom! Köszönetem után minden szomszédi barátságomat ajánlom. Ez napokban jöttem ide Kanizsára. Kívánom kegyelmed jó egészségét és a többi vitézek egészségét is hallanom!”¹

A magyar és a török vitézek ilyenén érintkezése olyan állapotot teremtett nálunk, a milyen a hódító és a hódolt között nem igen található. A kik a törököt nem ismerték, nem is tudták megérteni, miként is lehet a halálos ellenfeleknek egymással barátkozniok, egymás közt mulatniok. A mi jó német szomszédaink például rettenetesen megbotránkoztak mindig, mikor a török-magyar barátkozásról és mulatozásról hallottak. Hogy is mulathat keresztény ember a pogány ebekkel? Szó, a mi szó, de biz ez könnyen ment azok között, a kik egymás szomszédságában laktak. Természetes jelenség volt ez s bűnnek csak az találta, a ki mindent vallási s nem emberi szempontból ítelt meg. Ránk magyarokra meg hasznos is volt ez a barátkozás; mert a megismerés és a megértés utait egyengette. S mi lőn ennek a következménye? A harczoló felek között egész csomó szokástörvény jött létre, melyeket mind a két fél kötelezőknek ismert magára. Azaz, hogy a végbeli török és magyar vitézlő rend ez országban a legfontosabb kérdések terén ugyanazon szokástörvényekkel élt! A kik ezt az állapotot megteremtették, akaratlanul is előkészítették a talajt a török és a magyar egyesülésére, a mi először Bocskay járásakor esett meg s a mi később a nemzeti felkelések idején szokásossá vált. Az egyesek barátkozásának hasznát tehát az egész magyar nemzet élvezte!

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica.

Tudjuk, hogy a hódoltság idején a követjárás napi-
renden volt. Jöttek-mentek a török és a magyar, meg a
német követségek. Az uralkodók örökké a békességen
törték a fejüket, pedig tudhatták, hogy a béke sem a
magyarnak, sem a töröknek nem kell. A török követ-
ségeket mindig magyar huszárok kísérték. A katonai
kíséret (convoy) nem arra való volt, hogy a törököket a
föld népe ellen védje. Erre semmi szükség sem volt.
Csak a zsiványokat és az utonállókat kellett a huszá-
roknak eligazítaniok. Abban az időben ugyanis az
ilyenekből több akadt, mint a becsületes emberekből.
Hogy a magyar néptől a török követségnek semmit
sem kellett tartania, arra seregével szolgálhatunk pél-
dával. Komáromban, Tatában és Győrben például,
vagyis a követek főállomási helyein, a polgárok és a
magyar katonák között az volt a szerencsés, a ki
előkelő törököt kapott szálló-vendégül.¹ A XVI. század-
ból hivatalos jelentések mondják el, hogy a beszállá-
solt törökök a polgárokkal és a naszádos katonákkal
estétől virradatig mulattak és ittak. Így ment ez az
osztrák határig. Ott azonban a jó világnak vége szakadt.

Tudjuk, hogy a leghatalmasabb magyar tőzsérek
a hódoltság területén éltek. Ezek és a magyar városok
kereskedői és kalmárjai sűrűn látogatták a török vásá-

¹ Ilyen szokás még a XVII. században is járta. A tatai pol-
gárok például 1614-ben azzal a sérelemmel álltak elő, hogy a
vár kapitánya megtiltotta nekik a törökök fogadását s azzal
fenyegeti őket, hogy nyársba vonatja, a ki a házába törököt
fogad. Ezek a törökök — írják a tataiak — nem várvenni
jönnek, hanem csak szálló vendégek s a kapitány csak azért
tiltja befogadásukat, hogy a lakókat bosszantsa. (K. p. ltr.
Hung. 14445. f. 1614. aug. 1. A tataiak folyamodása a kama-
rához.)

rokat. A vásárokat mindig áldomás követte s a török és a magyar árus nép nagy békével evett s ivott együtt. Ha a vásár jól ütött ki, még a vásárőrző török katonákat is áldomásra hívták. Írott emlékeink alig jegyeztek föl olyan esetet, hogy a török és a magyar kereskedő nép ilyen alkalommal összekülönbözött volna. Tudták a mi kereskedőink jól, hogy hol élhetnek bántódás nélkül. Innét van, hogy veszedelem idején még a királyi városok kereskedői is a hódoltsági városokban húzzák meg magokat. Bocskay járásakor például hivatalosan jelentik, hogy a komáromi kereskedők színe-java Pesten és Budán telepedett meg s hogy közülök egy sem jött vissza, bár Komáromban házuk volt.¹

Bocskay járásakor nemcsak a kereskedők, de a végbeli vitézek is mód nélkül barátkoztak a törökökkel. Azokról nem is szólunk, a kik a felkelőkhöz csatlakoztak. Akadtak királyi zsoldon élő vitézek is elegenden, a kik ekkor a törököket éltették s a törökökkel vendégeskedtek. Török István például 1605-ben írja, hogy Vincze Pál tihanyi kapitány meghívta a Koppányi béget s igen vendéglette őt.²

¹ Molart 1605-ben névleg felsorolja e kereskedőket, a kik önkényt török alattvalókká lettek. (K. p. ltr. Hung.) A török történetírókban gyakran olvashatjuk, hogy nagy háborúk alkalmával a magyar nép hordta az élelmet a török táborba, a hol mindent készpénzzel fizettek. Pecsevi írja például Ujvár ostromáról, hogy kocsiszámra jött az élelem a török táborba. A magyar lányok és asszonyok frissen sült czipó nevű magyar süteményt, gyümölcsöt s egyebet hoztak a táborba és sátorról-sátorra árulták. A török történetírók efféle állítását Gabelmann mester is megerősíti. Ő is azt írja 1595-ben, hogy a törökök a vásáros nép áruit készpénzzel fizetik.

² Kőrm. ltr. missiles, 1605. máj. 31. Pápa.

Illésy János, Rudolf király török deákja 1606-ban Budáról jöven Vácra, jelenti, hogy a váczi főkapitány az ő jelenlétében Ali budai basának és Bocskaynak az egészségére ivott a királyi vitézekkel, sőt őt (Illésyt) is kényszerítették erre. Én — írja Illésy — nagyon haragudtam, hogy az én uramat és királyomat senki sem élteti, tehát megtöltöttem a legnagyobb serleget s ő felsége egészségére ittam.¹

Ilyen és efféle adat seregével maradt ránk. Valamennyiben találhatunk ugyan néhány szálacskát a török-magyar közeledés megértéséhez, de hát mellőz-
zük itt őket; mert részletekkel nem szolgálnak.

Lássunk tehát olyan adatokat, a melyek kissé részletesebben szólanak a török-magyar vendégeskedésről.

A legelső nagyobbyszerű lakoma, a mihez a mieinknek szerencsájök volt, az 1541. évben esett meg. Nagyon szomorú lakoma volt ez! A szultán serege a pesti síkságon ütött tábor. Az urak Török Bálint vezetésével a török táborba jöttek s a szultánt üdvözltek. Izabella királyné fiacskáját is a török császár elé vitték. Bár senki sem tudta, mi fog történni, azért mégis mindenki aggódott. Fönt a budai várban a királyné rettegett a kis fia miatt; lent a táborban az urak aggódtak az ország sorsa felől. A törökök azonban nagyon vígan voltak. A pompás selyemsátorokban ebédre terítettek. A szultán vendégelte meg a magyar urakat. Fényes edényekben pompás ételeket raktak az urak elé, de bíz azok egyike sem nyúlt az ételhez. Annyira aggódtak, hogy enni sem tudtak. Végre is egymást biztatgatták, hogy enni kéne, mert különben

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1606. júli 26.

a szultán megharagszik s az ország vallja a kárát. És ettek, de bizony még az édes falat is keserűre vált a szájukban. Budáról már hallatszott a nép sivalkodása! . . .

Tudjuk, hogy a török császár képét nálunk a budai basa viselte. Maguk a szultánok ritkán jöttek Magyarországra s ha jöttek is, haddal jöttek s fegyverrel fogadták őket. Vendégségre ilyenkor nem igen volt idő. A budai basák azonban békesség idején is itt laktak, ők tehát gyakran vendégeskedtek. Elég sok magyar koptatta a küszöbüket, tehát a vendégeskedésre alkalom is elég akadt.

A budai basa nagy úr volt. Ha az udvara nem is vetekedett a szultánéval, de azért elég népes és módos volt. Mint a szultán, úgy ő is dívánt tartott. Igaz ugyan, hogy neki dívánülő vezérei nem voltak, de hát zaimok és ispánrendű törökök Budán is bőven akadtak, s dívánt ezekkel is tarthatott. Miként Sztambulban, úgy Budán is járta az úgynevezett *kaftánosztás*! Ha ki Budán jártában a basától kaftánt nem kapott, egynek vehette azt a kidobással! A XVI. században a budai basák a Duna partján laktak, csak a XVII. században húzódtak föl a várba. Lent is, fönt is sokszor traktálták a magyar vendégeket. Nem lesz talán érdektelen, egy-egy ilyen török traktát bemutatnunk.

Az 1545. évben *Pozsgay Zsigmond* uram, a komáromi naszádosok világlátott kapitánya és *Jeromos mester*, az egri káptalan esze, indultak követségbe. Nem először tették ezt, hisz már Ázsiában is követtek mindketten, tehát a rájuk bízott tisztnek a módját jól értették. Népes kísérettel (talpig magyar ruhában) Komáromból indultak el hajókon. Január utolsó napján estefelé értek Esztergom alá. A m nt a

virrasztótoronyból észrevették őket, az esztergomi bég minden ágyúját megszólaltatta. A várfalakról csodálatos tüzijátékot, tarkabarka hajnalsillagokat röptettek a Duna színére. (Mesterek voltak az ilyesmiben a törökök!) Zengtek a rézdobok, dagadt pofával fújták a trombitákat. Közben az összes török tisztek naszádra szállottak s Pozsgay uramat, meg Jeromos mestert a bégnek szőnyeggel borított hajójába emelték. Aztán az üdvözlésnek se hossza, se vége nem volt. Valóságos diadalmenetben vonultak a várba, a hol a bég palotájában azonnal vacsorához ültek. A nagyságos bég uram, úgy látszik azt tartotta, hogy az Isten a márt adta, a holnapot csak ígérte, mert az asztalokat rogyásig megrakatta étellel és itallal. Még éjfélkor is hordták az ételeket — írja Pozsgay uram — de enni már nem bírtunk s fáradtaknak tettettük magunkat, hogy a kínálástól szabaduljunk!¹

Másnap reggel a magyar követség tovább indult. A vendégszerető bég összes kapitányaival és dezdárjaival (porkolábjaival) félmérföldig lóháton kísérte a mieinket. Aztán ötven jó bezlia lovast adván melléjük, szíves búcsú után visszatért Esztergomba.

Budán a fogadás szintén szíves volt. A basa a vajdáját, a főudvarmesterét és a kapucsi-basáját küldé a magyarok elébe. A követséget — szokás szerint — a budai bíró házában szállásolták el. Február 2-án reggel 9 órakor fényesen öltözött lovasok jöttek a követekért. Ezek is lóra ülven, megindultak a basához. Az utczák mindkét oldala nyüzsgött a néptől.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica 1545. Processus domini Jeronimi Doctoris et Sigismundi Posgay penultimo januarii expediti etc.

Janicsárok, azápok, bezlia- és gumblia-lovasok állottak sorfalat. Az egész városon keresztülvonulván, végre a basa palotájához értek. Itt az udvarmester fogadván a követeket, az audentiás palotába vezette őket, a hol a basa főtisztjei és főemberei között fényes ruhában a keleveten ült. A mint a két követ belépett, a basa és kísérete fölkelt. A két követ mélyen meghajtván magát, az ősz basának kezét megcsókolta. Erre Pozsgay uram így szólott: „A mindenható Isten nevében, a ki mindörökké áldott legyen, jövőnk hozzád. Királyunk szívesen köszöntet téged, jóindulattal van hozzád és javadat akarja.“ Memhet basa e szavakra fejét meghajtván, kezével a mellét simogatta. Ugyanezt tette a kísérete is. Erre a basa a falak mentén végighúzódo kelevetre telepedett s a követeket maga mellé ültette. Az utóbbiaknak intésére behozták a király küldte ajándékokat, miket Memhet basa nagy jónéven fogadott. Azontúl még kegyelme-sebb szemmel tekintette a követeket, s barátságosan beszélgetett velük. Megkérde tőlük, hol lakik a német király, hány fia van, egészségesek-e?

Ezenközben skófiumos, aranyprém-mel czikornyázott ruhájú gyermekek és ifjak szeletekre vágott tömérdek kenyeret hoztak be. Ismét mások bőrből készült hatalmas terítőt borítottak a terem padozatjára. A kenyérdarabokat egyenlő távolságban a bőrterítőre dobták s fakanalakat vetettek mellé. A követek és a basa számára két kis, szőnyeggel borított asztalt hoztak be és egymással szemben helyezték el. Ezekre is kenyérdarabokat vetettek. Elkészülvén a terítés, Memhet basa így szólott: „Atyámfiai, együnk kenyeret!“ A főtörökök erre mind a földre telepedtek. A szolgahad egyszerre száznál több tál ételt hozott be,

A mi asztalunkra — írja Pozsgay a királynak — nyolcz fogást tettek; *jobbára magyar módra készült étel volt!*¹ A földön ülő főtörökök hét-hét fogást kaptak. Italul rózsailatú serbetet szolgáltak föl. A rengeteg ételt — mondja Pozsgay — néhány percz alatt megették. A többnyire rizsből készült ételek fehér, szürke és sáfránszínűek voltak. A főétel sóban főtt birkahús volt, a mit a török urak kézzel ettek.²

A basa ebéd után kijelenté, hogy a vacsorát majd magyar szakácscsal főzeti! Pozsgay uram erre udvariasan azt felelé, hogy ők a törökök főztjével is megelégszenek. Ez a válasz a basának nagyon is inye szerint való volt. Dícséré is a követek emberségét. Már sok követtel volt dolga — úgymond — sokat igazított a fényes portára, de Jeromos kanonoknál derekabb és szerényebb embert még sohasem látott.

Íme, a mieink imígyen ebédelgettek a budai basánál. Biz ez igen csöndes és feszes mulatság volt. A törökök az ebédet csak borssal és sáfránnyal fűszerezték, a mieink ellenben vidámsággal és enyelgéssel. Budán a vendégeket édes serbetre kényszerítették, nálunk ellenben lélekvidító borral becsülték meg. Csoda-e aztán, ha még a derék kápás jani csárok is szívesebben ebédeltek nálunk, mint otthon?

Meglepő dolog, hogy a budai basák konyháján jobbára magyar módra főznek. Legalább a Budán megforduló követeink ezt írják. Bizonyos dolog, hogy a török és a magyar konyha akkor nem sokban különbözött egymástól. A nálunk járt törökök jóízűen

¹ Apposita sunt mensae nostrae octo cibaria more Hungarico cocta.

² Dederunt aquam Zuccaro et aqua rosarum mixtam ad bibendum. Azaz, hogy serbetet adtak inniok.

eszik a magyarok főztjét s a mieink sem panaszkodnak a török ételekre. Több főurunkról tudjuk, hogy a XVI. században török szakácsokat tartottak. Még püspökeink is akadnak e korban, a kiknek szakácsai keresztény hitre tért törökök voltak. Hol és hogyan szerezték ezeket, nem tudjuk. Talán azok a főpapok hozták őket a földünkre, a kik diplomatiai küldetésben Budán és Konstantinápolyban jártak. A XVI. században ilyen főpap elég akadt nálunk. Lehetséges, hogy nagyon ízlett nekik a török konyha s azért szerezték maguknak török szakácsot.

A XVI. században a követeink fogadtatása és vendégeltetése Esztergomban és Budán majd mindig úgy történt, mint a hogyan Pozsgay uram 1545-ben leírta.

Az 1584. évben például Lichtenstein népes és fényes követsége indult Konstantinápolyba. Kíséretében volt a fiatal Révay István, Horváth Péter uram s több komáromi naszádos vajda is. Az esztergomi bég nagy tisztességgel fogadta a követséget. Czigányzenével kísértette a várba s mivel az idő már estére járt, roskadozó asztalhoz ültette a vendégeit. Ettek és ittak ezek nagy jókedvvel, noha az ital: a serbet, többnek nem nagyon ízlett. A követség íródeákja föl is jegyezte az utókor számára, hogy a serbet mézes és czukros víz, mely igen enyhe purgatiót szerez.

Budán is fényesen fogadták a követséget. Színán húsz hajót küldött elébe s díszlövésekkel stb. fogadta Budán. A basa megcsókolta ő felsége levelét s Lichtensteint szép török-magyar mentével ajándékozta meg. A hajókon a törökök mindenféle mulatsággal szórakoztatták Lichtensteint. A daliák felvágott bőrükön átvonták a veres zászló nyelét. Mások a fejükbőrén áttollat vontak. Egyik karddal szúrt a bőre alá, a má-

sik tánczával igyekezett hatást kelteni. Övig meztelen birkozók is jöttek Lichtenstein hajójára s vágták. ütötték egymást, úgy hogy a vérük csak úgy csurgott. Estefelé a basa egy kis gályán a Dunán hajókázott. Másnap délben a basa zöld-aranyos ruhában, lóháton a mecsetbe ment. Lovas kísérei magas, vörös süveget viseltek. A basa palotája a Duna partján állott. Szembe volt vele a pompás fürdő, melybe Lichtenstein is benézett. Éjjel a követség tiszteletére nagy tűzijátékot és lövöldözést rendeztek.¹

Mindezen látványosságról, mulatságokról és fogadtatásokról a Lichtenstein-féle követségnek íródeákja egész könyvet írt. Mint érdekes korrajz és útleírás, megérdemelné, hogy magyar nyelven is napvilágot látna. Amúgy sem igen tapasztaljuk, hogy történetíróink a török követi jelentéseket nagyobb mértékben használnák. Pedig e jelentések sokkal értékesebbek és megbízhatóbbak, mint a török történetírók művei. S a mellett temérdek ismeretlen dolgot tartalmaznak, s így nagy eredménynyel használhatják azok, kik hazánk műveltség-történetét akarják előbbrevinni.

A XVII. századi török vendéglátás nem sokban különbözött attól, a mit immár elmondottunk. De hogy ennek is sorát ejtsük, elmondjuk mindazt, a mit 1641-ben *Izdenczi Izdenczy* András kapitány uram pennára venni érdemesnek tartott.

Izdenczy, mint rendkívüli királyi követ, 1641 márczius 17-én indult el Komáromból.² A követség olyan

¹ Turcica ; Gesandschaft Heinrich von Lichtenstein etc. 1584.

² Izdenczy uram jelenti, hogy elindulása előtt írt a budai basának: „ut destinato die saykas more solito ad locum commutationis legatorum mihi in occursum mittat“. (K. p. ltr. Hung. 14,502. f. 1641).

népes volt, hogy három nagy hajón alig hogy elfért. A komáromi naszádosok vén kapitánya: Spáczay Márton uram, öt naszáddal kíséré a követséget. Budán rendkívül szívesen és fényesen fogadták őket. Izmael csausz a basa nevében azonnal tisztelgett Izdenczy uramnál s ajándékokat hozott neki. Másnap fényesen szerszámozott lovakat küldött a basa és Izdenczy fölülvén, egész sereg török lovas kíséretében a várba vonult. A gyönyörű menetet Musza basa az ablakából nézegette. Beérvén a palotába, Izdenczy uramat a fogadóterembe vezették, a hol csak két szék volt. Az egyikre leült Izdenczy s várta a basát. A mint ez belépett, Izdenczy három lépésre elébe ment s kezett fogott vele. Aztán leültek s Izdenczy meglehetősen keményhangon adá elő panaszát a törökök támadásai miatt. A basa azonban nem ijedt meg. Ha Izdenczy adatokkal állott elő, a basa tízannyi sérelmet hozott fel. A magyarok — úgymond — fejükkal mennek a sziklának; mert hisz ha minket támadnak, a magukét pusztítják.¹ A hosszas feleselés után végre Izdenczy békésebb hangokat pengetett, mire a jelenlevő török urak megkönnyebbülten morogták: Allah me, Allah me! Ezután Izdenczy előadá, hogy a portán új szokást hoztak be, mely szerint a külföldi követeknek a szultán előtt a földet meg kell csókolniok.

Én — mondá Izdenczy — előre kijelentem, hogy semmi szín alatt meg nem alázom magamat! Hogy tehát botrány ne legyen, írják ezt meg előre a portának. A basa erre jó választ adván, Izdenczy távozott.

¹ A basa mondá: „Quis inde majus damnum, quam Hungari ipsi patientur; nec consultum est, ut quis fronte saxum impetat.“ A jelenlevő török urak erre fejbólintva kiálták: Allah Allah me!

Megnézte a várost, aztán Pestre ment s ott misét is hallgatott. Ezután kérte a törököktől azt a rabot, a kit a basa ajándékozott neki. A török urak azonban sehogysem akartak erre emlékezni. E helyett a diurnum kérdését hozták elő. Tudnunk kell, hogy a török földön a magyar és a német követeknek ugyanannyi napidíj járt a törököktől, mint a magyar földön és Ausztriában a török követeknek a király részéről. A török urak a drágasággal állván elő, Izdenczy napidíját ötven tallérre lealkudták s hozzá még a basa ajándékozta rab árát is levonták belőle. Íme — írja Izdenczy uram — ilyen a török ajándék, nekem kell megfizetnem!

A magyar követség Budáról Belgrádba ment. Itt hallatlanul fényes fogadtatás várt Izdenczyre. A kajmakám pompás beszéddel üdvözölte őt; az utcázak zsúfolva voltak néppel s vidáman, kíváncsian nézte a menetet (tanto cum applausu et concursu omnium sumus excepti, ut plateae omnes multitudine compleverunt, et puros ipsos tulbandis turcicis ornatos ad me conspiciendum turbatim efferent). A basa pompás ebéddel várta a követséget és nagy vidáman lakozott a magyarokkal. Három napig el sem bocsátotta őket!

Április 29-én ért Izdenczy követsége Konstantinápolyba. Lóháton, pompás magyar ruhában vonult a népes követség az *elchihán*-ba, vagyis a követek szállására! A nagyvezér jó ideig nem fogadhatta Izdenczyt. Galatában ugyanis tűz támadván, a nagyvezér egy ágyúra állott s onnét buzdította a népet az oltásra. Az ágyú azonban a repülő szikrától elszült s a nagyvezér uramat alaposan megpörkölte.

A mint fölgyógyult, Izdenczy azonnal megjelent nála. Mit hoztál? — kérde a nagyvezér — békét,

vagy háborút? — Háborút nem hoztam — felelé Izdenczy — mert azt közönséges futár is meghozhatta volna. Én a békesség érdekében jöttem! — Izdenczy erre a reiskitábnak (kanczellárnak) átadta az iratokat, aztán asztalhoz ültek. Természetesen megint serbetet ittak.¹ A nagyvezér Izdenczy kísérei között tizennyolcz pompás kaftánt osztott ki. A kaftánszám azt jelentette, hogy a szultán Izdenczy uram szavát könyörülő füllel hallgatandja.

A török császár június 23-án fogadta a magyar követséget. Izdenczy uram jó korán indulófélben tartá népét. Adott jelre mindannyian lóra ültek és szép rendben a Szent Zsófia-utczán át vonultak a szerailba. Tizenkét, vont ezüstbe bujtatott csausz lovagolt előttük, s jó csomó janicsár kísérte őket. Az utca hemzsegett a kíváncsi néptől. A szerail udvarába érvén, ott százötven ágyút és tömérdek katonát találtak seregrendben. Ezeket az ágyúkat — írja Izdenczy — a ravasz törökök most reparálták s a mi megfélemlítésünkre czipelték ide! A török sereg különben pompásan festett. Szemenszedett vitéz volt az egész had. A janicsárok főágája, török szokás szerint, az első dandár előtt földre vetett szőnyegen ült. A kapucsi basáknak és a fényesen öltözött csauszoknak se hossza, se vége nem volt.

Izdenczy uramat először a hét dívánülő vezér elébe vezették. Itt — írja ő maga — a lehető legnagyobb tisztelettel fogadták. A török urak jó sikert kívántak Izdenczynek, ez meg szívből óhajtottá nekik,

¹ A június 19-iki ebéden már bort is ittak. Maga Izdenczy írja: „Memhet aga vinum liberalius hausisset et familiariter conversaretur“.

hogy az Isten jó véggel áldja meg őket. Erre asztalhoz telepedtek, de nem mind, hanem csak a nagyvezér és Tynan basa. Közöttük ült Izdenczy. Pompás ebédet tálaltak föl s jóízűen falatoztak. Az ebéd nyolcz fogásból és serbetből állott. Az ebédlőt a szomszéd helyiségtől csak rácsozat választá el. Itt a katonákat fizették. Nagy lármával csörgették az aranyat és az ezüstöt; még a szót is alig érthették meg. A katonák tüntető fizetése — írja Izdenczy — jól csinált színjáték volt. Meg akarták mutatni, hogy van pénzük bőven s hogy a szultán nem ígérettel fizeti a seregét, mint a hogy azt a bécsi király szokta.

A nagyvezér az ebéd végeztével a szultán nevében tizennyolcz drága kaftánt ajándékozott Izdenczy uram kíséretének. Erre a kamarások sorfala között a szultán elébe mentek. Az útnyitó kapucsi basák Izdenczyt nagy tisztességgel, a karjánál fogva vezették a szultán szobájába. Ő felsége német székhez hasonló keleveten ült; előtte kard, mellette nyíl állott. Izdenczy mélyen meghajtá magát előtte. Az egyik kapucsi basa a szultán kaftánjának a szélét csókra nyujtá. Tisztelettel megfogtam — írja Izdenczy — és színeltem, mintha megcsókoltam volna. A kaftáncsók után a nagyvezér Izdenczyt nyolcz lépésre visszavezette. Izdenczy uram, ki bátor katona és jeles szónok volt, ekkor a beszédhez fogott, s a királya nevében üdvözölte a szultánt. A beszédet József dragomán török nyelven is elmondá, hogy ő felsége, a szultán is megértse. A hatalmas padisah közömbösen hallgatta a szép beszédet. A mint a dragomán elvégezte a dolgát, az egyik kapucsi basa átvevé Izdenczytól a

¹ Octo ferculis et potu serbeti constabat — írja Izdenczy.

királynak selyembe borított és aranyzsinórral átkötött izenetét s a nagyvezérhez vivé, a ki a szultán keletére helyezte azt. Erre a czeremóniamesterek intettek, hogy immár a fogadtatásnak vége. Izdenczy mély főhajtással vett búcsút s kíséretével ugyanazon úton vonult haza, a melyen jött.¹

Ismeretes dolog, hogy a jeles tollú Evlia Cselebi nagyobb kísérettel meglátogatta nagy költönket: Zrinyi Miklóst. A jeles török utazó aztán igen élénken leírta a csáktornyai fogadtatását, valamint a Zrinyivel folytatott beszélgetését is. Mondanunk sem kell, hogy a jó Evlia Cselebinek nagyon megtetszett Zrinyi Miklós. Dícséri is „okos, értelmes voltát és éles látását“. Zrinyi tíz szakácsot bocsátott a törökök rendelkezésére és 50 juhót, 100 tyúkot is küldött nekik. S lön nagy vigasság — írja Evlia.

A törökök „Zrinyi királylyal“ együtt megnézték Légrádot is. Itt a város előkelősége adott lakomát a törökök tiszteletére. „Olyan ebédet és annyi bort adtak — írja Evlia — hogy egy sem maradt, a ki kezét-lábát össze tudta volna fogni. Valamennyien megrészegültek.“

Mikor a törökök a nagy mulatozás után távozni akartak, Zrinyi Miklós így szólt Evlia Cselebihez: „Három napja, hogy jöttél. Maradj itt még néhány napig. Reggel menjünk vadászatra; a vadászat is szórakoztató multság“.

És Evlia maradt és gyönyörködött a nagyszerű vadászatban, a mit hallatlan nagyítással és keleti képzelődéssel örökített meg útleírásában.

¹ Izdenczy követi jelentése és egyéb, a követségre vonatkozó irata a K. p. ltr. Hung. 1641-ben található.

Igen érdekes Peygott Dánielnek a követsége. Őki-gyelme 1644. év május havában járt Budán, hol a basa rendkívül szívesen fogadta őt. A többi között magyar tolmácsát küldé Peygotthoz s megkérdeztette őt, nem akar-e templomba menni? És a tolmács el-vezeté Peygott uramat a pesti katolikus templomba, a hol misét hallgathatott. A basa megmutatta a budai „*török kapuczinus klastromot*“ is. Mikor az ünnepélyes fogadtatás volt, a budai főtörökök is jelen voltak. A basa ekkor Peygott tolmácsának, Mihálynak a fülébe sugta: „Őfelsége ne higgyen a magyaroknak; most bizonyosan megcsalják. Hangosan ezt nem mondhatom; mert ezek itt körülöttem mind árulók és Rákócziinak a hívei!“¹

Bizony, a mint az idő megmutatta, maga a basa is inkább húzott Rákóczihoz, mint ő felségéhez.

Az efféle hivatalos fogadtatásokon kívül jó lenne ismernünk, mint mulattak eleink a török magánembe-reknél. Gyakran megesett ez, de részletes tudósítások nem igen maradtak ránk. Legföljebb annyit írnak az egykorú levelek, hogy a magyar és a török urak nagyokat ittak és mulattak. A csanádi püspök jelenti például a vitéz Magyar Bálintról, hogy nagyokat iszik a török urakkal, a kik mód nélkül magasztalják őt.²

¹ U. o. Peygott jelentése budai követségéről. 1644. évi május 27-én.

² U. o. Hung. 1565.

Régi pásztornépünk élete.

I. Az alföldi pásztorokról.

A magyar pásztori életnek vajmi kevés írott emléke maradt ránk. A nagy magyar Alföld a török kardja alá került s itt lévő nagyobb városainknak ez időből csak igen kevés följegyzése jutott reánk. Imitt-amott egy-egy pörös írás néhány szót megmentett; egyik-másik kései jegyzőkönyv egyet-mást megőrzött ugyan, de mindez olyan kevés, hogy a magyar pásztorság multját ezek segítségével megírni alig lehet.

Az is baj, hogy a hódoltság kórában szakadatlanul tart a népvándorlás. Legmagyarabb városainkat és községeinket ellepik a rácok, a vlachok, az oláhok, a görögök. Horvát-Szlavon ország fenyegetett népének nagy része szintén hozzánk költözik. S ott, a hol azelőtt színmagyar nép lakott, lassankint kevertté lesz a lakosság. A Perényiek például valpómegyei birtokaik egész lakosságát Patakra telepítik.¹ Követik az ő példájukat a Tahyak, a Zrinyiek stb. A telepítés olyan arányokat öltött, hogy a budai basák tiltakoztak az ellen; a horvát-szlavon rendek pedig kijelentik, hogy a végházakat nem tarthatják fent, mert a falvak pusztán állanak!

¹ Innét van, hogy a pataki urbariumok a XVI. század közepén már seregével sorolják fel a horvát és a rácz neveket.

Eger vidéke, Kecskemét, Debreczen, Tokaj megtelik rácokkal, oláhokkal és görökökkel. Debreczen vidékére már a XV. században sok rác családot telepítettek. Kecskemét legrégibb jegyzőkönyvi külön intézkedéseket tartalmaznak a rác és az oláh lakosokra.¹ Csongrádon és Szegeden is nagy tömegben laktak. A bevándorlókon és a betelepítetteken kívül még temérdek vándor-pásztor, vlach és oláh is vándorlott mindenfelé.

Ha már nagy alföldi városainkban is megtaláljuk a szláv települőket s a vándorpásztorokat, gondolhatjuk, hogy Hajdu megyében még könnyebb ráakadnunk. Hazánk e részét nemcsak a nép, de még sok író is tősgyökeres magyar néptől lakott területnek hiszi. A hajduk ma veszett magyar hírében állnak s maguk sem sejtik, hogy elődeik jó része idegen eredetű volt.

A XVI. században például Böszörmény állandóan Rác-Böszörmény név alatt szerepel okiratainkban.² Mikor Bocskai fejedelem a két hajduvárosba telepíti a szabad hajdukat, ezekkel együtt (mint bajtársak) igen sok rác és ruthén vitéz kapott földet és lakóhelyet. A XVII. századi kamarai iratok a hajduvárosok népességét a való tényállás alapján „*conglomeratum*“-nak mondja. S bár idő folytán e vidéken a magyarosodás rendkívül terjedt,

¹ „Az rácoknak és oláhoknak ne legyen szabad felállított házat venni vagy csináltatni, se magyaroknak ne legyen szabad házat nékiek eladni; hanem földházakban lakjanak; sőt még földházakat is ne csináljanak többet.“ (1697. ápril 28. Városi jegyzőkönyv. Ilyes rendelet a korábbi időből is akad.)

² K. p. ltr. *Deductio individualis status oppidorum haydonicalium* című csomóban János prépostnak 1540-ben kelt oklevele Beszermény is Pricse (Pécs) részére, továbbá Meleg Boldizsár püspöké 1575. és Rudolf királyé 1589. Ráczböszörmény és Pricse számára.

azért a hajduvárosok még a XVIII. század közepén sem magyarosodtak meg teljesen.¹ 1740-ben p. a magyar kamara így ír a hajduvárosokról: „oppidum usque ad praesens Rác-Beszermény appellabatur, cujus unam partem Hungari Helveticae confessioni addicti incolunt, aliam vero Rasciani et Rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti.“

Így állván a dolog a hajduvárosokban a XVI., XVII. és a XVIII. században nemcsak a pásztorok, hanem a gazdák között is bőven találunk ráczokat, görögöket és ruthéneket. Az azonban bizonyos, hogy még azok is beszélték közöttük a magyar nyelvet, a kik különben rácz nevüket megtartották. Kevert lévén a népesség, a pásztori élet emlékei között itt korántsem találunk annyi eredetiséget és magyarosságot, mint Kecskemét vidékén, hol maguk a gazdák s a földes parasztok majdnem egy szálig magyarok voltak.

A vándorló vlachok s aztán a települő ráczok, oláhok stb. mind a török elől vonultak délről a mi földünkre. Majdnem mind földhöz ragadt szegény emberek voltak, a kiket egyébre mint pásztorságra használni nem igen lehetett. Ehhez ugyanis értettek, egyébhez nem. A magyar urak és a földes gazdák kapva-kaptak e csekély igényű, pásztorkodáshoz értő embereken. Mivel nálunk a XV. század végén s a mohácsi veszedelem előtt az állattenyésztés mód nélkül felvirágzott, temérdek pásztorra volt szükség. Rendkívül sok hajtó vagy hajdu is kellett, mivel a marhát ezrivel haj-

¹ Nánás városának 1699-ben a főemberei ezek voltak: Kola, Nyakó, Csokán, Rác, Muszár, Kozák, Braka, Tosz stb. Ilyen idegen eredetű nevekkal a hajdujárásokban mindenütt találkozunk. (Hajdu megye ltr. jkv. 94. lap, 1699.)

tották a bécsi kőre, a Németbirodalomba, Olasz földre és Csehországba.

Ezek a pásztorok és hajtók a legkevertebb nép voltak. De mivel kenyéradójuk magyar volt, s magyar környezetben forgolódtak, hamar magyarosodtak. A XVI. században seregesen veszik fel a magyar nevet. Rendesen a nemzetiségük vagy a foglalkozásuk után nevezték őket el. Igen gyakran megesett az is, hogy valami testi, lelki tulajdonságuk vagy valami fogyatkozásuk után kaptak magyar nevet. Régi pásztoraink között tehát seregével találjuk az ilyen vezetékneveket: Tót, Horvát, Oláh, Rác, Kis, Nagy, Fekete, Sánta, Nagysüvegű Tót, Nagyfazekas Tót Villám, Tólas Jancsi (tyúklábjuhász), Pinczékekentekergő Istók, Akasztó Szűcs Jancsi, Nagyorrú Matyi, Kondás Csősz Palkó, Nagybajuszú Pál, Juhász Bárány Jakab, Pörkölt Horvát Ferencz, Bibics, Kisgunyhós János juhász, Mező Gergely csősz, Barát juhái mellett lakós Jancsi, Bonfordi Kis Pista, Jedlicska Tót Pál, Vörös Tót Gyurka, Hosszúoldalú István juhász, Körülhájás Márton, Dalos Miska, Apró Jancsi, Bujdosó Rác Miklós, Jobbsincs István stb.¹

A mint a nagy Alföldön, úgy a Dunántúl is a magyar urak és gazdák pásztorai között tömérdek horvát, oláh és rác akadt. Hiszen tudjuk, hogy még Nádasdy Tamás birtokain is az oláht juhásznak, a pásztort hajdunak vagy hajtónak mondják. Bár a magyarosodás és a fajkeverés itt is folyt, a hivatalos iratok a XVI. század első felében a hajdukat (Ochsenknecht) nagyon sokszor egyszerűen csak krabatoknak vagy ráczoknak mondják. A szláv elem jelentékeny számának kell tulajdonítanunk, hogy a magyar hajtó szót

¹ Kecskeméti pásztorok nevei a városi jegyzőkönyvekből.

a XV. század végén már kiszorítja a hajdu szó. Csak a latin és a német nyelvű rendeletekben szerepel még tovább is az *abactor* és az *ochsentreiber* a hajtó helyett.¹

A hozzánk váldorolt délszláv pásztorelem a magyar vidékeken hamar beolvadt a magyarságba. A természet e nyers és bárdolatlan fiaiból hatalmas néposztály keletkezett nálunk. Már a Jagellók idején veszedelmes mozgalmat támasztottak. A mohácsi veszedelem után János király is, Ferdinánd is az *opiliones*- vagy *ochsentreiber* néven nevezett pásztorokból alakítják meg gyalogságukat. S bármennyit toboroznak is, mindig elegendő akad a szolgálatra. S mint katonák, teljesen megállják a helyüket. Csupán amúgy is szilaj természetük leszen még keményebbé. Nem hiába nevezték őket az ördög apostolainak, nagyon rászolgáltak a névre.

Egyébként a délszláv emlékek még akkor sem veszttek ki közülök, mikor már nem a pásztorkodással, hanem a szablyájukkal keresték a kenyerüket. Hiszen tudjuk, hogy a hajduság első szervezete teljesen a délszláv katonai szervezetnek felelt meg. Még az előjárójukat is vajdának (vajvodának) hívták!

Ne gondoljuk, hogy a XV. és a XVI. században a hajtóknak mestersége valami könnyű volt. A szabadban nevelt gulyáink akkor teljesen vadak voltak. Idegen embert a közelükben nem tűrtek. S ha eladásra akarták hajtani, előbb jó ideig szelíd gulyák közé kellett terelni; máskülönben emberfia nem bírt volna velök. A keménykezű és szilaj hajtók azonban még a leg-

¹ A XVI. század első felében a hivatalos rendeletek még a *Heyto*, *Heydo*, die Haytok, die Heytok szót vegyesen használják az *ochsentreiber* vagy *ochsenknecht* helyett. A század közepétől fogva azonban már előtérbe nyomul a Heydogg és Heydoggen.

vadabb ökröt is meg tudták fékezni. Ahhoz értő kemény legények voltak.

Nem érdektelen dolog e kemény legények életével kissé közelebbről megismerkednünk. Úgy is már csak a múlté az, a mit itt róluk elmondunk. Az idők és a körülmények ugyanis az ő mesterségüket is más formára ütötték. S a régi pásztoremlékek, a régi szokások már csak a megsárgult papirokon kopnak.

A XVI. és a XVII. században gulyáink, nyájaink télen-nyáron a szabadban élvén: a gulyásoknak, a göbolyösöknek, a hajtóknak stb. is velük kellett lenniök. Holmi kis pásztorházacskát vertek maguknak nádból s szalmából, melyet kutyának, kutyácskának vagy kali-bának hivatnak. De itt is ritkán húzhatták meg magokat, mert a gulyákat éjjel is őrizniök kellett. A latrok és a koborlók a farkas-csordákkal együtt ugyanis rendszeren éjjel támadtak. S a gulyásoknak, a hajtóknak és a pásztoroknak véres harcokat kellett vívniök a ragadozó emberekkel és állatokkal. Ha a gulyákat foltba verték s megindultak Bécs, Auspitz (Pusztapéc) felé, míg az Alföldről oda értek, szintén kemény küzdelmeken kellett átesniök. Pásztorainknak tehát a verekezéshez csak úgy kellett érteniök, mint az állatokkal való bánáshoz. S bizony verekedtek ő kigyelmök még ott is, a hol nem kellett! A német vásárokon nem egyszer olyan parázs verekedést csaptak, hogy mindenfelé vészett hírük támadt. [A bécsiek a XVI. század közepétől fogva a hajtókat nem is bocsátották a városba. Az úgynevezett *Magyarok útján* két csárdát tákoltak össze részükre, s a hajtóknak itt kellett a vásár végét megvárniök.]

A szabadban való élet s a foglalkozás aczélizmú, vasidegzetű emberekké teszik pásztorainkat. A fájdalom

íránt alig volt érzékük; a fáradalmat nem ismerték senkitől sem féltek. Ellenségeiket csak úgy meg tudták fékezni, mint a vad bikákat az úgynevezett „szilaj marha fogni való kötéllel“.

A szabad természet e szilaj fiai az iskolának és a templomnak a küszöbét nem igen koptatták. Az eget sem igen untatták imáikkal. De annál többet káromkodtak. Ezt a csúnya szokást a magyar föld népének életében ők honosították meg s ők terjesztették el. A törvényeket sem ismerték, s hogy vannak ilyenek, azt csak akkor érezték, mikor a törvénybéli orvosságot reájok verték.

Kedves tartózkodási helyük volt a kurtakorcsma. Ha suttyomba időt szakaszthattak magoknak, itt találkoztak s itt verekedtek legszívesebben. Hiába hirdették a városok, hogy a kurtakorcsmaárulást és a káromkodást mindenki eltávoztassa, a pásztornép a bírák orra alá fittyet hányt. Nem bírt azzal senki. Még a török is belefáradt az akasztásukba. Kecskemét jegyzőkönyvében olvassuk, hogy „mikoron az legényeket fölakasztották“, az akasztást végző törökök a nehéz munka közben 82 pint bort ittak meg.¹ Általában a törvényt oly sokszor összeütköztek, hogy a bírák alig győzték őket „szemre híni“ (t. i. a bíróság elé). Ha a juhász megborosodott, „csöppecske“ ünnep töréssel nem sokat gondolt. Amúgy is heves vérűek voltak s ha a tolvajokkal vagy táborjáráskor a katonákkal nem verekedhettek, egymáson eresztettek vért. A vérszagot megérezvén a gulya, böszülten szétszaladt, tehát még *marhakár* is esett.² De mit törődött ezzel a futa-

¹ 1632. évi jegyzőkönyv.

² U. o. 1679 nov. 7. Tóth György panaszolja, hogy göbölösét megverték. „Az vérszagot megérezvén az göbölly, megfutamodott. Nagy károm lön.“

modott legény, a ki egy fogas hagymán kész volt a lelkét is eladni! Akkor érezte elemében magát, ha *termetes* kezével szüre alól kirántván a rövidnyelű vasvillát vagy baltát, társának mehetett. S mi tagadás benne, egymást úgy *megzöcskölték*, hogy szinte *bocsoláztak* bele! S ha egyiknek sikerült a másikat a *ringőre* lerántania, még csontjait is „*zörgővé tette*“.¹ Olykor egész sereg juhász állott egymással szemben. „Vagy ti — mondák — vagy mi meg nem lakjuk ezt a pusztát!“ Egy-egy vén juhász a harci kedvet csillapítani igyekezett: „hallgassatok fiaim, — szóla — nagy szónak nagy a bizonyága!“ De biz ők nem hallgattak, habár a békésebbek többször is *megunszolták* őket az egyeséssel. E helyett „*gulyás pásztori*“ botjukkal egymásnak futottak,² s úgy elverték egymást, hogy „*egyik sem vágott volna másnak malmot!*“ A nagy verekedés után „*a bevert juhászfejeket boros kénygyérrel kötöztették*“. Egyik-másik „*felhóhérolt*“ juhász bíróság elé vitte a dolgot. A bírák „*hogy az hamarság ne legyen mostohája az igazságnak*“, nap-nap után hallgatták a vádlottakat s a tanukat. Egyik *látomást*, a másik csak *hallomást* vallott. Végre is a bíróság valamennyire 40-et veretett, mikor a község a templomból kijött. Olykor maguk a gazdák is részt vettek a verekedésben; ők még kevésbé tartottak a törvénytől. A kecskeméti gazda ugyanis azt szokta mondani: „Ha nyakamba vetik (t. i. a bűnt), vagyon marhám, nyaralóm s teletlöm, eleget teszek“. Ha egy ökrömet utána fizetem is — mondja a másik — mégis megverem!

¹ U. o. 1697: „Vessz ki vén s . . r, az ringőre lerántotta, onnét az földre hurczolta“.

² U. u. Gulyás pásztori botjával neki futott s botjával szinte az fejit aránczotta volt. 1701. jkv.

S bizony folyt a vér. A jámbor prédikátor pedig a harang kötelét felhúzatta, hogy ártatlan vér föl ne kiáltson a menyekbe.¹

Még az ökrök is verekedtek, s ebből is perpatvar támadt. „Az én ökrömre támadt a tied — mondá az egyik — ha mit rajta ejtett az én ökröm a tieden, maga oltalmában cselekedte.“

„A te ökröd — mondá erre a másik gazda — azelőtt is öklelős volt. Másszor is megintettek, hogy marha közt ne tartsad; mert kiverik onnat.“²

Szóra szó, tette tette került. Aztán verekedni kezdtek s úgy lett, a mi lett.

Ha künt a mezőkön a háborúság nagyobb mértéket öltött, a hadnagyok és a kisbírák kiszálltak s a juhászok közt bottal teremtetek rendet. Ez olyankor is megesett, ha a pásztornép tilalmasban járogatott. Kecskemét bölcs tanácsa 1700-ban például a következő végzést bocsátotta ki: „Az hadnagyok az kisbírákkal együtt — mikor alkalmatosságok lehet — kimenjenek. [Az kertek között az tilalmasokban sőt másutt is az gunyhókban ha gulyásokat, juhászokat, csikósokat kanászokat tapasztalnak, lehúzáván őket, jól megveretessenek. Azonképpen az nyaralókon ha az gulyást, fejőst, kanászt, csikóst ok nélkül henyélve talál-
nak, az marha után verve hajtsák ki.“³ Azonkívül azt is végezték, hogy még az fű gyenge, azért az kaszásoknak béri három máriás legyen; azután a fű is vastagodván, az kaszás bére is feljebb megyen.“

¹ Erről a szokásról Hajdumegye jegyzőkönyvei is megemlékeznek.

² U. o. 26. számú jegyzőkönyv, 1693. (Dióveréskor mult két éve, mikor sáskát öl-
ni voltunk, két tulok-ökr stb.)

³ Jkv. 1694—1702.

E szigorú rendelet nem tartotta vissza a pásztrokat a tilalmastól. A tanács tehát többször megismételte a fentebbi rendelkezést. [Hadnagy uraimék — írja a tanács — tizenhatodmagukkal és többen is jó lovasokkal kimenvén, az Kun-pusztákat kerüljék s valahol ott azokon juhászt, ménespásztort vagy gulyást találnak, azokat mindjárt vonják le s huszat üssenek rajta s mondják meg nekik, hogy azzal csak intik,] de ennek utána ha ott tapasztalják, még nagyobb büntetés száll reájok. Ha lakosokat találnak ott, azokat még jobban megverjék. Négy nap kerüljék a pusztákat s ha a juhászoknál pecsenyét készen nem találnak, egyet szabad lészen levágni.¹

Mivel Kecskemét határa 50 négyszögmérföldet tett ki s mivel ilyen óriási területet megjárni lehetetlenség volt, a juhászoknak nem igen kellett tartaniok, hogy az igazság büntető keze utóléri. Mehettek, a merre szemük látott. A szigorú ellenőrzés majdnem lehetetlen volt. S mégis, három századon át alig találunk példát arra, hogy a juhász vagy a csikós, a reája bízott nyájjal megszökött. Ellenkezőleg, a pásztorok nyájait a rablók ellen úgy védték, mintha magukéi lettek volna. Ha rablók támadták meg a nyájat, „mint egy társaságban levő emberek *hozzát* kiáltván egymás mellett feltámadtanak azon tolvajokra”.² S míg egy részük harczolt, a másik a *szárnyékhöz* terelte a nyájakat. Ha a ménes *megrezzent*, a csikós azonnal elkiáltá magát: „Lóra legények, vágjátok a tolvaj fejébe a baltát!” Ha a ménes éjjel a vetésbe tévedt, közös erővel terelték el. Ezt nevezték *ménasriasztásnak*!

¹ U. o. 1720. 18. okt.

² U. o. 1677. Proth. civitatis Keeskemet.

A míg azonban a tolvajok ellen hűségesen védtek a gondjukra bízott és kettős rovással feljegyzett állatokat, addig a más nyáját bizony nem restelték dézsmálgatni. Sőt ha pecsenyére éheztek, a maguk nyájából is levágtak egy-egy birkát vagy *emelő borjút*. A lábait aztán beszolgáltatták a gazdáiknak, mondván, hogy döggel pusztult el.¹ A bitang marhát is szerivel fogdosták s addig lappangtatták, míg szerencsésen túladhattak rajta. Kecskemét és Debreczen városok jegyzőkönyvei sok *birkasikkasztásról* emlékeznek. Sőt azt is olvashatjuk bennük, hogy a pásztorok olykor a marhák kiszakasztásában is munkások voltak. Még a ménes lovakkal is megesett, hogy a nyűgöt leverették a lábáról.² Szájról szájra járt az a mondás: a hol kötőféket találsz, ott lovat is kereshetsz. Pásztor uraimék között ez a mondás sem volt ismeretlen: „Ha tolvajok vagyunk, ugyancsak legyünk tolvajok!”

A tolvajokat természetesen keményen büntették. A tüzes vassal való sütés, az akasztás stb. közönséges büntetés volt. Az 1667. évben például azt a pásztort, a kit rajtacsíptek, mikor a ló lábáról békót akart nyitni, tüzes vasfogókkal vallatták s karóba vonták.³ A ki marhát orzott, arra a fogott bírák rendszeren ilyen sententiát mondtak: akaszszák föl.⁴

¹ Debreczeni városi jkv. 1619. 149. l. „Csányi Mihály ménespásztor esküdjék meg, hogy az eleiben adott csikós ló döggel halt meg s az volt, az kinek az lábát hazahozták.”

² Az 1597. évben írja Kecskemét jegyzőkönyve, hogy Deli Mihály, Fodor Antal és István átmentek a Tiszán s tatár moldva ruhába öltözvén, úgy ijesztették a marha mellől a pásztorokat.

³ U. o. 155. l. 18. sz. jkv.

⁴ U. o. 1664. jkv. Ha a pásztor bestialitást követett el, a barommal együtt elevenen elégették. (Debreczeni jkv. 1699. 434. lap.)

A birkasikkasztásért már enyhébb büntetés járt. Veres István juhászról írja például Kecskemét jegyzőkönyve, hogy négy juhot csere által elsikkasztott s Biró János uramnak szamarát gondatlanul herélvén, megölte. Ezért 80 botütést mértek a farára. Két gulyásbojtár egy kost leölvén, többekkel együtt elfogyasztották. A kik ettek belőle, fejenként tizenöt botot kaptak. Más két juhász birkalopásért 40 botot kapott; ugyanennyi botot vertek a kenőasszonyra is, a ki a lopott birkát rejtegette.¹

Ha az állat a pásztor hibájából vészett el, a kárt meg kellett térítenie. Bugacson például a farkasok megettek egy ökröt. A gulyás azt felelte, hogy csak olyan csavargó ökör volt, s ha a farkasok elvonták, ő nem tehet róla! A bírák nem fogadták el a mentseget, hanem kimondották: mivel éjjelre meg nem kötötte annak rendtartása szerint s így az ökör a szénanyomra kiballagott, tartozik refundálni.

Más alkalommal a nyomásról két ló a békóból elveszvéen, más pásztorság alá került. A ménesgazda leírta ugyan a szőrit, de mégse adták vissza. Hanem az új tulajdonosa egy rideg legénynek adta használatra. Ezt a rideg legényt, mivel a lovat használatra elfogadta, hat forint büntetésre és *nyeregvesztésre* ítélték. Az 1678. évi kecskeméti jegyzőkönyv írja: Oláh János és több göbolyös gazdáknak törvénye Puskás Miklós és göbolyös társai ellen.

Az utóbbiak hibájából egy ökör elfutott az állásból.

¹ Az egyik juhász — mondja az ítélet — éretlen elméje és gyermeki ideje miatt csak 30 botot kap. (A gyümölcslopást keményebben büntették, mint a birkasikkasztást.) Körülhájás Nagy Márton juhászra például 50 botot vertek gyümölcslopásért.

A bíróság erre ilyen végzést hozott: „Éjszakai vigyázással tartoznak a mi földünkön minden göbolyösök vigyázni. Ők pedig elmulasztották hivataljukat, tehát viselik a kárt“.¹

Úgy látszik, hogy a juhos és göbolytartó gazdák egy-egy állat elvesztésén nem igen búsultak s pásztoraiknak nem vették rossznéven, ha egy-egy birkát elsikkasztottak. Debreczen és Kecskemét jegyzőkönyveiben gyakran olvashatjuk, hogy a tolvajlás miatt elítélt juhászokat a gazdáik kiváltják s kezeskednek értük.² Még olyan eset is előfordult, mikor a gazda az akasztófáról váltja meg a juhászát.

Az ellopott marhát és lovat nyomozták. A nyomjáráshoz és a nyomnézéshez minden pásztorunk alaposan értett. Sok helyen a falvak kötelessége volt a *nyomot bevenni és kiadni*. A gyalui urodalomnak 1676. évi urbariuma írja például az egyes falvaknál: „Nyomot tartoznak bevenni és kiadni... Ha nyomot visznek az ő határokra, az nyomra tartoznak kimenni az károssal, kit ha kivihetnek határokról jó, ha pedig ki nem vihetik az nyomot, az kárt meg nem fizetik az okon, hogy határok az gyalui havasokkal egyben foly“.

Gyalu faluról ugyanezen inventarium írja: „Nyomot sem be nem vesznek, sem ki nem adnak; szabados menetelt engednek az károsnak, segítik is keresésében“.³

A hol a nyom végetért, a károsok ott keresték az

¹ Ugyanitt olvassuk: „A mely rúgott borjút elvesztett, szőre-szálán fizesse meg“.

² Az 1694—1702. évi kecskeméti jegyzőkönyv egész csomó ily esetet említ.

³ Erdélyi fiskális ltr. Urb. Gyalu, 1676.

x elveszett marhát vagy lovat. [Hogy milyen óriási távolságra követték az ellopott jószág nyomát, arra nézve megemlítünk néhány esetet. Kecskeméten lakó Szabó Mihályné például Zólyomban találta meg ellopott négy ökrét.¹ Egyik debreczeni gazda ötven mérföldig nyomozta ellopott lovát.² Havasalföldön, Bukarest vidékén lakó oláhok nálunk, Csegén találták meg ellopott ökreiket.³]

Az imígyen megtalált marháknak és lovaknak a szőrire esküdtek a volt tulajdonosaik. Ezenkívül még bizonyosságot is kellett szerezniök. Azaz, hogy a *szavattyosokat* is elő kellett állítaniok. Az 1664. évben például egyik debreczeni gazda megtalálta ellopott ökreit. A kinél megtalálta, azt állította, hogy vásárolta az ökröket. Azonban „szavattyosokat, kik a vételben jelen voltak, nem produkálhatott“, tehát mint ökörtolvajt felakasztották.⁴ Gombos Péter jelenti 1669-ben a debreczeni tanácsnak: „Az én nyolcz ökreimet hatalmas tolvajok elhajtván, addig nyomoztam, hogy az *szavatty* Kis Miklóson megállott. Kívánom a satisfactiót“. ⁵

Vannak megyei rendeleteink is, melyek a marhanyomozással foglalkoznak s a községeknek meghagyják, hogy nyomozzanak.⁶

¹ Debreczeni városi jkv. 1668.

² U. o. 1619.

³ U. o. 1696. 352. l.

⁴ U. o. 1664. jkv.

⁵ U. o. 1669. 518. l. — Egy más eset alkalmával írja a jegyzőkönyv: „A szavatty visszakerült Kis Istvánnéra“. (1693. 26. sz. jkv.)

⁶ Kecskemét jegyzőkönyveiben Pestmegyének ilyen rendeletei mind megvannak.

A nyomozás olyankor is folyt, mikor a pásztorok vagy a hajtók a foltmarhát megszöktették. A *marhaszöktetés* nem volt egyéb, mint a vámok és a harminczadok elkerülése. Erről a marhaszöktetésről többször megemlékeznek a XVI. századi budai basák is. Rákóczi György fejedelem 1654. évi privilégiuma szintén szól a marhaszöktetésről.¹

Debreczen és Kecskemét roppant kiterjedésű pusztáin nemcsak nyáron, de télen is temérdek állatot tartottak. Azokat a helyeket, a hol a nyájakat és a gulyákat nyáron tartották, *nyaralóknak* hívták. Alkalmatos legelők voltak ezek szállásokkal és pásztorházacskákkal. Télen a szelíd gulyákat a városba hajtották, a vad gulyák azonban künt maradtak a szabadban. Azokat a helyeket, a hol a gulyákat télen tartották, *telelőknek* hítták. Ezeken a füvet nem kaszálták le s így a marha télen is talált táplálékot. Ha igen nagy hó esett, akkor persze szénával tarták az állatokat. A hízaló göbölyöknek, valamint a legelőjét, úgy a téli szénáját is sóval hintették be.

Mivel föld volt bőven, nyaralót és telelőt könnyű volt szerezni. Kecskeméten nem is akadt gazda ilyenek nélkül. Magának a városnak is volt nyaralója és telelője. Sőt *országos nyaraló* is akadt Kecskeméten.

Témérdek intézkedés szól a nyaralókról és a telelőkről. A ki akart nyaralót vagy telelőt, az a várostól kedvére árendálhatott.² De ingyen is könnyen lehetett ilyet szerezni. Koháry István például 1678-ban köz-

¹ Hajdú megye ltr. 1654 decz. 17. Ecsed.

² Az 1685. évben mondja a kecskeméti tanács: „Az nyaralókat és telelőket per modum apprecationis szokták usualni. Szabadon lehet árendálni. — Sokszor esik szó a félegyházi nyaralókról és telelőkről is (pld. 1677 márcz. 13.)

hírré tétette Kecskeméten, hogy „kinek-kinek megengedtetik négy nyaralót választani. A gazdagabb gazdák tartoznak az szegényebbek marháit illendő áron az földükre bocsátani. Az marhát nyáron a nyaralókon, télen a telelőkön s nem a tilalmasokon hajtják át; mert az puszták urai magok marhájok számára csinálták az tilalmost“.¹

Kecskemét és Debreczen városa bizonyos helyeken ingyen is adott nyaralónak és telelőnek való helyet. Mikor például Bogyó János kért telket Kecskemét városától, azt felelték neki, a kért telket nem kaphatja meg; mert a nyájnak és a csordának járásába esik; „hanem Vacson ha kinek kelletik, az olyanból fog neki adatni.“ Debreczen város tanácsa meg ilyen végzést hozott: „Az ki Elepen parlagot felfog, avagy gyepet feltöret, míg élni akarja élheti; ha eláll melőle, az foghatja fel, az ki elébb éri.“²

A későbbi időben a városok már mérsékelt díjat szedtek a nyaralók és a telelők használata után, de csak a város határában lévők után.³

A nyaralók és a telelők miatt sok villongás és perpatvarkodás folyt. A városi tanácsok néha alig győzték a törvénybéli orvosság kiszolgáltatását.

Az 1702. évben írja a kecskeméti tanács a Bene telelő- és nyaralóhelyről,⁴ hogy azt Király István uram

¹ U. o. 1678. febr. 25. 555. l. Koháry 1698-ban a szegénység instantiájára a város földjén lévő nyaralókat eltávolíttatta és közönséges *ökör csordájáról földdé* tette, pro bono publico.

² Debreczeni városi jkv. 19. sz. 1671—75. 382. lap.

³ A tanácsi végzés így hangzik: „A mely lakósoknak a város határában *nyaraló járásuk* vagyon, azok minden egy nyaralótól esztendőnként 8—8 tallért, azaz 12 rénes forintokat adjanak.“ (Kecskeméti jkv. 1724. máj. 10.)

⁴ Jkv. 1694—1702.

számos marhájával *telekesítette*. „Király István úr nem árvaúl fogta fel azon telelő és nyaraló helyeket, hanem kéredzett bé, azt mondván Varga Mihálynak, ha béereszti, valamennyi marhája az nagy téltől megmaradott, míg azok lesznek, mindenkor kitelelteti. De egyszersem teleltette ki, hanem két nyáron őrzetvén ingyen, aztán kénytelenített Varga Mihály marháit onnan elhajtani. [Czefrés kádját, emenges kádját, sajtnyomó tábláit Király elvitte.“

Erről a Bene telelőről maga a tanács írta, hogy Király István felfogta, megépítette, megcsinálta, szántotta, törte s telekesítette.]

Kecskeméten az a szokás járta, hogy a telelőkbe és a nyaralókba a társ engedelme nélkül czimborákat nem volt szabad fogadni. „Mivel ha megengedetnék — írja a tanács — hogy minden gazda czimborákat fogadhasson, annyi czimborát fogadnának, hogy a régi compossesoroknak nem lehetne elegendő élő földjük.“

Mivel gyakran megesett, hogy a marha egyik telelőből átment a másikba s ott az idegen gazda szénáján éldegélt, a városi tanács kimondotta:

„Valakinek bikái másoknak szénájok alá állván, ott néha egész télen is a széna gazdájának nagy kárával vesztegetik a szénát. A bikák gazdái a *szénás gazdáknak* a teleléstől 3—3 frt.-ot fizetnek. Ha pedig egész télen ott nem lakik, csak 1—2 hónapig, minden hónapra egy rénes forintot... A juhászok, kik félesztendeig szolgálnak, fél adót fizetnek. A *nyomási csikós* eleiben ha valaki lovát adja, akarmeddig legyen a csikós pásztorsága alatt, egy máriás bért egy lótul, kettőtül pedig egy font húst és egy kenye-

ret ad. A csikósnak ideje terminálódik Dömötör napkor.“¹⁾

Alföldi nagy városaink vidékén a gulyatartás, a nyájlegeltetés és teleltetés azért volt könnyű, mert még a legszegényebb polgár is elegendő szénát termelhetett magának. Ugyanis mindenütt szokásban volt az úgynevezett *fűbocsátás* és *erdőbocsátás*. Másképen ezt a *füvek kiszakasztásának* is mondták. Fűbocsátáskor a kijelölt helyen mindenki kaszálhatott magának kedvére. Az 1643. évi rendtartás „Az füveknek bocsátásáról“ ezt mondja: „Mikoron pedig fűrebocsátás lesz, senki idő nap előtt ki ne menjen, a mint az tilalom vagyon; hanem a mint megbocsátják, ahhoz tartsa magát mindenben. Az szénáknak tilalmi, a kit be nem hordhatnak, Szent Mátyás napja a tilalma.“²⁾

Debreczen tanácsa 1680-ban ilyen végzést bocsátott ki: „Az nagy erdőt meg kell bocsátani. Egy marhától három polturát kell fizetni“.³⁾ Az elepi földről ugyanez a tanács évenként kimondotta, hogy „az megszabadíttatik, a ki akarja, kaszálhatja“.⁴⁾

Ilyen és ehhez hasonló intézkedések nagyon meg-

¹⁾ Kecskeméti jkv. 1726. 1119. lap. A debreczeni 8. számú jkv. írja 1620-ban: „Az mezei akolt az teheneivel elpusztította, szalmáját kietette“.

²⁾ Hajdú megye ltr. jkv. 1643 január 13. 28. Artikulus. A 30. artikulus meghagyja, hogy a kapitánynak is szakaszszanak ki fűvet a füveknek kiszakasztása alkalmával. „Az mikor a *fű megbocsátódik*, kapitány uramnak is, ha módja lesz benne, ő kegyelme is annyi kaszással kaszáltathat, a mennyire megbocsátják.“

³⁾ Városi jkv. 1680. 825. l.

⁴⁾ U. o. 1698. 258. l. *Fűpénzt* a városok csak a vásárookra hajtott idegen marhától szedtek.

könnyítették a szegénységnek a marhatartást. Okos dolog volt az is, hogy a pásztorokat vagy egészen, vagy részben marhával fizették, mert ily módon idővel a pásztorokból gazdák lettek. Azon nem kellett búsulniok, hogy földjük nincs; mert hisz a város minden lakójának ingyen adott földet. Aztán mikor elérkezett a fűbocsátás ideje, fűvet is eleget bocsátottak neki. A kapott földet csak fel kellett fogni, megépíteni, törni, *telekesíteni* s bekompolni. Ha a *kompolás* (bekerítés) megvolt, az új gazda beülhetett a sajátjába s ha megfizette a *sarlópénzt* és a *farkaskévét* (pennaticum), semmi baja sem volt; még csak gazdája sem *hamargatta*, mint azelőtt. A jóra való pásztornak igen sokszor nem is kellett új gazdaságot alapítania, mivel bármelyik gazda szívesen befogadta *czimborául*. Ha azonban ilyenhez nem volt kedve, vagy a *tőzsérségre* adta magát, vagy továbbra is a pásztorságban maradt; legeltette s *bogározttatta* a jószágot s hozzácsapta azt a *háromfü kanczát* s a marhából is azt a *háromfüvet*, a mit bére fejében kapott.¹

A juhászélet szép élet volt, miért ne folytatta volna? Hisz gazdája olykor annyira megbecsülte, hogy „*az akasztófáról kétszer is leváltotta!*“ Aztán ha megunta a juhászságot, más mesterség is akadt számára. Lehetett *ménaspásztor*, *csikós*, *szilajcsikós*, *gulyás*, *göbölypásztor*, *lovász*, *ökörpásztor*, *csordapásztor*, *nyáj-juhász*, *kospásztor*, *fejős juhász*, *fejős pásztor*, *ellető pásztor*, *meddő juhász*, *sztrengahajtó*, *garabó csikós*, *bojtár*, *rideglegény*, *falkás pásztor*, *göbölös*, *kondás*, *fejős gulyás*, *csikós bojtár*, *szénázó*, *szalmázó legény*,

¹ Kelemen Ádám gulyás minden évben háromfü kanczát, a közönséges marhából is három fűvet kapott bérében.

marhagyűjtő, ökrész, söre pásztor, avagy sörész, mező-pásztor, boglyázó legény stb.

Nyáron át ugyan elég dolguk volt a pásztorságuk alá került marhával. *Rovásra fel kellett metszeniök a jószágot, hogy ősszel aztán elszámolhassanak.* A borjakra, *gyermeklovakra és emelgetős juhokra* nagy gondot kellett viselniök. A nyájakat a *baromjáró földekről* délben az itatóra, azaz a déllői helyre kellett hajtaniok. Ha a juhász nem akarta, hogy mások nyelvére essen, ugyancsak látnia és czirkálnia kellett a marhát. A ki a más marháját *lappangtatta*, tolvaj számba ment. Ugyanebben a sorsban részesült a latroknak lappangtatója is. A ki békót nyitott a ló lábáról, mindjárt el tudták a nyájától.

Mondanunk sem kell, hogy a különféle pásztorok között jelentékeny rangkülönbség volt. Ki is vette volna egynek a gulyást a bojtárral, vagy a juhászt az esztrenga-hajtóval? A göbolyös sem cserélt volna ám semmiféle kondással! Hát még a ménespásztor, az tartotta ám magosra a maga tisztét.

A szegődségek és a conventiók különfélesége a pásztori rend rangfokozatát is mutatta. Lássuk tehát, mikor és mily módon szegődtették a göbolytartó gazdák és a juhos emberek a pásztoraikat.

Az 1549. évből ránk maradt a Fogaras-vidéki juhászok szertartása. Szól pediglen ez imígyen: „Itt ezféle szertartással fizetünk nekik: Szent Györgytől Demeter napjáig 100 juhból kettőt és esztendeig kétszer ruhát. A juhbőrökből is (kik meghalnak) kap, vagy kediglen gubát. Egy embernek egy óra egy köből búzát, télben azon juh hasznából brenzét, nyárban azon juh tejéből vagyon élése. Napjában egy sajtot kell csinálnia; ezt Szent György napkor kezdig.

Annakutána, hogy a bárány öregded lészen, napjában két sajtot kell csinálnia, annakutána Szent Urbán napban az bárányt elválasztják, aztán mindennap három sajtot. Az ki az majorságnak gondját viseli, annak az sajtból heted jut.“¹

Felsővidéken 1666-ban a szolgarendnek ilyen fizetése volt: a majorgazdának és a majornénak évi 21 frt. 50 kr., a juhásznak 15 frt., a gulyásnak 10 frt. 50 kr., a bujtárnak 8 frt., a borjúpásztornak pedig 6 frt. 65 kr. esztendőre.²

Kecskemét városa 1612-ben juhászt fogadván, annak évi 10 tallért, két fertály búzát, egy *kocsi fát* és egész ruhát adott. Ugyanekkor a sztrengahajtónak 6 frt. évi bért és egész ruhát biztosított.³ Az 1627. évben ugyancsak Kecskemét a fejős pásztornak két fertály búzát, négy szekér szénát és egy szürcsuhát adott. Az 1638. évben ugyanitt a kospásztor minden kostól és minden báránytól három dénárt kapott. A fejős juhásznak és az ellető pásztornak évi 9 frt., abadolmány, ümeg s lábravaló járt. A meddő juhász 16 frt.-ot, egész ruhát, nadrágot, két inget s gatyát kapott. A sajtnyomónak évi fizetése már 40 frt.-ra rúgott.⁴

A debreczeni rendtartás szerint az ökör- és a

¹ Nádasdy lev. Duczó Máté jelentése 1549 június 29-én.

² Urb. et Conscr. 30. f. 68. nr. 1666. Felsővidéki jószág-nak conscriptiója. — Keresztúr 1597. évi összeírása említi a közföldön lakó szegény csordásokat, kiknek semmi marhájok nincs s az úrnak nem is szolgálnak. (U. o. 101. f. 3. nr. 1597.)

³ 1652-ben is fogadott a város sztrengahajtókat, 1653-ban pedig sztrengahajtó inast.

⁴ A törököknek kospásztora 1641-ben megégyvén, a város 3 frt. kárpótlást fizetett a töröknek.

tehencsordást karácsonyig, a ménespásztort pedig esztendeig kellett fogadni.¹

Az 1696. évben a debreczeni városi tanács kimondta, hogy a sok visszaélés megszüntetése céljából a szolgáltnak ezentúl ilyen fizetése leszen: legfelső kocsisok évi 40 frt.-ot kapnak, az ökrészek 30 frt.-ot és három pár csizmát; vetés és gúnya nem jár nekik. Az alábbvaló szolgálkkal ki-ki úgy alkudjék, a hogy tud.²

A kecskeméti pásztorok a régi jó időkben minden két ökörtől egy-egy malomvéka búzát kaptak. Bizony ez szép fizetés volt!³ Nem csoda hát, ha halljuk, hogy a göbolyösök és a gulyások a ménespásztorok módjára jó nyerges lovat tartanak maguknak, 3—4 mér-földre elnyargalnak, esznek, isznak s lopnak!

Ezt tudván, Pest megye több ízben elrendelte, hogy a ménespásztorokon kívül a gulya, göboly és csorda mellett járó pásztorok lovat nem tarthatnak.⁴ Pest megye ezenkívül megparancsolta a községeknek, hogy a gulyásoktól és a csikósoktól a baltákat és a csákányokat szedessék be; mert az nevezett pásztorok ezentúl nem járhatnak baltával és csákánynyál.

Könnyű dolog volt az efféle rendelet kibocsátása, de annál nehezebben lehetett végrehajtani. Az a két

¹ Városi jkv. 1696.

² U. o. 1696. 417. lap. Ehhez még hozzáadja a tanács, hogy a *kogyinak*, *gurulykának* vagy tótpálinkának árulása tilos.

³ Az 1726-ik szűk esztendőben a búzának szűk volta miatt a városi tanács elrendelte, hogy az ökörcsorda-pásztorok minden két ökörtől egy-egy csupor búzát, egy kenyeret és egy font húst kapjanak. A meddő és fejős juhászoknak és sajtosoknak búzabeli bérükből harmadrész elvonatik a nagy szűkség miatt (1726. évi városi jkv.).

⁴ Pest megye rendelete 1725 júni 24.

mezőpásztor, a kit itt vagy amott találunk, az alföldi városok óriási határában nem igen ellenőrizhette, melyik gulyás jár gyalog s melyik lovon. Aztán a juhászbalta nemcsak verekedésre, hanem a farkasok verésére is kellett.

Külön intézkedések szóltak a szolgarend szegődéséről és búcsúzásáról.

Az idején beszegődött szolgát, ha helyét elhagyta, keményen büntették. „Hogy a gazdájukat megcsaló szolgák példát vegyenek — mondja a rendtartás —, midőn a község a templomból kijön, pálczával negyvenet üssenek rajta.“¹

Bármilyen kevésnek tetszik is ma, a mit egykoron a pásztoroknak fizettek, mégis azt látjuk, hogy ezek folyton gyarapodnak. A szegény béres bojtárságra adja magát s ha sikerül a göbolyösségre vergődnie, már szőlőt épít magának gyepből. S néhány év múlva már a göbolytartók vagy a juhosgazdák közt találjuk őt.² A ki kevésbé iparkodott és nem takarékoskodott, az persze vagy hajtogató vagy ostoros maradt. A *csihések*, a *köszmérek*, a *kufárok* stb., szintén jobbára a szolgáló pásztorrendből kerültek ki. Még a *betyárokat* is a pásztornép szolgáltatta. Érdemes megemlítenünk,

¹ A debreczeni mezőpásztorok 1669-ben a miatt panaszkodnak, hogy ők csak ketten vannak s a nyakas községgel nem bírnak, kik is köles-szántásnak ürügyével a tilalmason hízalják marhájakat.

² Ilyeneket olvashatunk Kecskemét jegyzőkönyveiben: „Pandur Mihály több emberséges embert szolgált, munkájával négy tehenet szerzett. (1677). Kecskemét városa még a *székálló legényeknek* is megengedte, hogy négy marhát ingyen telettethessenek ki a városi székbírák marhái között! Semmibe, vagy igen kevésbe kerülván a marhatartás, az emberek könnyen boldogultak.

hogy a betyár szó az alföldi városokban a XVIII. század közepe előtt nem fordul elő. A betyárok könyvemű pásztorok voltak, a kik szolgálatukat vagy önkényt, vagy valami vétség miatt elhagyták s jobbra csak akkor vállaltak valami munkát, mikor az éhség reászorította őket. Az alföldi városok jegyzőkönyvei szerint e betyárok, *betyárlányok* és *betyár-asszonyok* állandóan a pásztorok körül csapongtak és sok csintalanságot műveltek.

A kecskeméti jegyzőkönyv 1750-ben Marczy nevű betyárról írja: „Itt dolgozik a városban; tavval csikós bojtár volt, a nadrágját is eladta a korcsmában.” Betyár vagyok — mondá egy másik — hol itt, hol Szegeden dolgozom jó embereknél. „*Miért vagyon hátadon süítés, patkó- avagy akasztófa-süítés?*” Erre a kérdésre a betyár már nem felelt. De hát mindenki tudta, hogy lólopásban volt része.

A betyároknál nem sokkal jobbak voltak az úgynevezett rideg (nőtlen) legények. Nyugtalan vérük ezeket sohasem hagyta pihenni. Az ellenük hozott intézkedések világosan hirdetik, hogy e szilaj pásztorlegények sok csintalanságot műveltek s megfélekezésük sohasem sikerült. Ha rájuk is vertek 40—50 botot, az effélét fel sem vették. Csak úgy szórták a ménkü teremtetét s a milliom teremtetét, mint azelőtt.¹ Sok baj lévén a rideglegényekkel, a gulyatartó gazdák, ha csak lehetett, el tudták őket a csordától. Nem is lehetett az olyant pásztornak használni, a kinek a feje a verekedéskor Isten tudja hányszor fakadott

¹ Az ilyenért már nem is bottal, hanem az úgynevezett büntetőlapáttal vagy furatos lapáttal verték őket. Az eklézsiát követők között mindig akadt egy két káromkodó rideglegény.

alkalmatos sebre s a kit a törvény, mint *vádost* állandóan czitált a székre. A városok ki is mondták, hogy „*ridegember jobbágysági jussal nem élhet*“. Aztán még adót is vetettek rájuk.¹ Szóval minden módon kényszeríteni akarták őket a házaseletre és a polgári rendre. De biz az nehezen ment.

Mivel télen a pásztorok egy részét szélnek eresztették, jobbára a rideglegények voltak azok, a kik állás nélkül lévén, a városokban és a szállásokon tekeregtek. S mint afféle dologtalan emberek, míg a tavaszi nap kihozta a fűvet, henyéléssel és „másoknak való bosszúságtétellel“ éldegéltek.

A kik künt maradtak a szabadban, azok szállásokat vertek a lábas jószágnak. A szállás igen egyszerű és kezdetleges alkotmány volt. Néhány erősebb karót vertek a fölbe s náddal, szalmával és gazzal borították a tetejét.² Aztán leszorítván az ormozó-fával, készen volt a szállás. A kinek módjában volt, még cserénynyel vagy porgolát sövénynyel is körülvette, hogy éjjel nehezebben férhessen a farkas a marhához. Ha a tél igen szigorú volt, a marhák a szállás tetejét is fölették. Egyébként télen a marhák

¹ Kecskeméti jkv. 1647. Az rideg legények mennyi pénzt adtanak.

² Augsburg városának XVI. századi jegyzőkönyvei gyakran megemlékeznek a magyar szállásokról. Ezek a jegyzőkönyvek is azt mondják, hogy nagy tél idején a szállások nádfödelével és sásával tartják a marhát. A szállások között itatoul a kopolyák szolgáltak. Kopolya azon hely, hol áradás vagy olvadás idején a víz megállott. A kecskeméti jegyzőkönyvek szerint két szállás között volt egy kopolya. (1727. évi jkv.) A hol nem volt kopolya, ott kútat ástak. A marhás emberek aztán a várostól kértek szálfat vályúnak. (U. o. 1669 525. lap.)

a le nem kaszált és megszáradt fűvet legelték. Ezt még a hó alól is szépen kikaparták! Csak a rendkívüli havazások alkalmával kellett más táplálékról gondoskodni.¹

Téli időben természetesen a künt lévő pásztorok is gyakran betekintettek a városokba s ott a többi csordással és juhászszal ki-kimulatták magukat. A kurta korcsmák ilyenkor nagyon hangosak voltak. S ha a cigány nem vonta a pásztornépnek a tánczot, „dúdaszó alatt“ mulattak. Megjelentek a szegedi koczkások és a *ráczkonyhások* is. Csobolyával hordták a bort s megunszolták véle az egyszerű embereket. A mulatók aztán csak akkor tűntek el, mikor hallották, hogy kezdődik a *hírmondósor* s a nyilvetés szerint való szekerezés. Ennél még a bornyútérengetést is jobbnak vélték! Tehát hamarosan szétrebbentek.

Nagy mulatság járta a juhnyíráskor is. Ilyenkor tartották az úgynevezett *juh-tort*, mely vidám tobzódás közt folyt le.

Az alföldi városok jegyzőkönyveinek tanúsága szerint a pajkos asszonyok és a leányok is szívesen mulattak a pásztorokkal s főleg a rideglegényekkel, a kiket „ágygyal, meleggel“ szívesen tartottak. S a

¹ K. p. ltr. Hung. 1724. fasc. „Ita namque assuefacta sunt pecora in talibus situationibus, quod per totam hyemem in campo, inter majora antiqua gramina (t. i. a le nem kaszált fű) sine ullo foeno aut stramine interteneri soleant etiam sub nivibus . . . nisi tam rigida hyems in amplioribus planitiebus rarius contingens non nunquam eveniret, quod tamen vix uno mense durare soleret, quibus pecoribus vel tantum stramine succurri soleret, in ipso campo ubi ex arundinibus et exiguis structuris in Hungaria vulgo szállás vocatis locis, integro anno pecora teneri assolerant“ stb.

juhászra nem is esett panasz, mert maguk a pajkos lányok vallották, „oly kedvesen tartották őket, mint a feleségüket“. A nyári takarodásra aláérkezett tót leányok, a kiket a város a szállásokra osztott, nem is panaszkodtak, hogy a juhászok nem jól bántak velük.

A szigorú városi tanácsok azonban nem jó szemmel nézték az efféle dolgot s a lányokat is, meg a juhászokat is keményen büntették. Kecskemét városa például egyszerre egész csomó leányra veretett 30 botot s összekötözve valamennyit kiüzte a városból, mert „juhászokkal és kvártélyos katonákkal illetlenül társalogtak.“¹ Debreczen jegyzőkönyve is azon panaszkodik, hogy az asszonyok urokat elhagyják s magokat pajkos kézre adják.² Nem csoda aztán, ha Debreczenben azt mondták, hogy „annyi jámbor asszony vagyon, hogy két ökrök kivihetnék.“³ Ezt már a debreczeni tanács is megsokalta. Ki is hirdette: halál legyen a fejére, a ki mégegyszer mondja.

A pásztornép különben csak úgy udvarolt a fehérnépnek, mint más ember fia. A hová a pásztor bejárós volt, ott mézes-bort készítettek neki s pogácsát sütöttek hozzá. Ő maga sem jött üres kézzel.⁴

¹ Az a szokás is járta, hogy az ilyen lányok nyakába paczalt vetettek s úgy üzték ki a városból. Csak a terhes lánynak bocsátottak meg. Az ilyent nem volt szabad veréssel büntetni.

² A debreczeni 1627. évi jegyzőkönyv megemlékezik a „lódingos lövő, puskapalaczkos, lovon nyargaló, nagykontyú égettboros vitéz asszonyról: Szücs Ferencznéről, a ki hajdú módon üvöltött s hujtogatott.“

³ U. o. 1619. évi jegyzőkönyv, 144. l. Az 1634. évi jegyzőkönyv is szól a pajkosokhoz szökött asszonyokról.

⁴ „A mit a szegénylegények adnak — írja a kecskeméti jegyzőkönyv — elveszi azt édes Kata asszony éjszakára kelvén.“

Jegybenjárás idején a lány jegykendőt és czifragatyamadzagot varrt választottjának. S hogy hűtelen ne legyen, *tésztadiót* is készített neki. Mikor a lánynak „a gazdasszonysághoz kívántató elegendő ágyleplei készen voltak“, a házasság is megtörtént. Ha a juhász a jegykendőt összeszaggatta, a jegybenjárásnak is vége volt.

A pásztoreMBER nagyon sokat adott a hűségre; ismert mondás volt köztük: „füstöt vet a házad, ha mást szeretsz!“ Bizony, nem egyszer megesett, hogy az udvarló juhász haragjában a menyecskének fejrevalóját és ingvállát is leszaggatta.¹

A ki a pásztorok közül „törvénytelen gyermeket épített“, a „fattyat vető lánynak egy borjut adott.“²

Az efféle kárpótlás közönséges volt. Késpénz helyett mindig marhával fizettek. A gulyatartó gazda fiát szabóságra taníttatván, egy marhát adott díjul a mesternek. Még misepénz fejében is marhát adnak a hívők. Az egyik kecskeméti gazda testamentumában „8 darab marhát hagy a francziskánusoknak lélekért“. Bede Mihály gazduram a kecskeméti piaristáknak „két parapa negyedfü csikó-lovakat“, „a kápolnákra pedig öt harmadfű üszöket“ hagy végrendeletében.³

Ha az alföldi megyék és városok az udvarnál, vagy a palatinusnál valamit ki akartak vinni, szép

¹ Az otthagzott leány sem maradt ám néma! Ő is meg-ereszté a szót: „Csatakos v... gú, megetted a tyúkjaimat lat-raiddal, eladtad a lelked egy vereshagymán.“

² A rekkentő, vagy gyermeket elrekkentő asszonyokat elevenen temették el. (Lásd Debreczen város 8. sz. jkv. 1618—26).

³ Kecskeméti jkv. 1739. 1187. lap.

borjas teheneket küldtek előbb ajándékba. Ezekkel egyengették az instantiájuk útját. A hajdu városok például 1699-ben a felséges udvarnak és a nádorispánnak 28 pompás tehenet küldöttek pro discretionē.¹ Valamivel későbben ugyanezek a nádornak „50 majorságban lévő borjas tehenekkel kedveskedtek”.²

Törvénykezésnél a bírságot is marhával fizetik. Vásárlásnál a marha készpénz gyanánt szerepel. Két pásztában levő 103 utból álló szőlőt három tehénért egy harmadfűre kelő tinóért és egy szopós borjúért vettek.³

Pénz bizony nem igen bőven akadt, de jószág volt szépen, tehát azzal fizettek. A módosabb gazdák is csak kevés költő-pénzt tartottak maguknál, s ha némi tőkepénzüik is volt, azt elásva tartották. A kút gémjének árnyékáról jegyezték meg, hol rejtőzik a pénzüik.

Minél távolabb laktak a pásztorok a városoktól, minél ritkábban fordultak ott meg, annál kevesebbet sajátítottak el az általános műveltségből. Még a vallásról is igen keveset tudtak. Mikor a törvény az egyik juhászt a vallása felől kérdezte, ez büszkén felelt: „Igaz református katolikus vagyok!”

Annál jobban értettek a káromkodáshoz! Az már a szelídebbek közül való volt, a ki társának csak annyit kívánt, hogy „lelkében az ördögök úgy doromboljanak, mint a méhek a kaptárban”.

Bár a vallásosság gyenge lábon állott köztük, a

¹ Hajdú megye ltr. 1699. szept. 4.

² U. o. 1712.

³ Az efféle vásárlásokról sok adat található Kecskemét jegyzőkönyveiben. (Egy kisebb szőlőeskéért 15 juhot adtak.)

különféle babona és az ördögösség mód nélkül elterjedt volt köztük. Egyik juhászt a Szent Antal tüze bántotta, a másikon álmában a *Mike banya* nyargalt. Ennek a lábát pokoltűz égette, amazt a boszorkány nyomta. Szentül hitték, hogy a fájós torok mindjárt meggyógyul, ha az ember a nyakát háromszor a disznóvályúhoz dörzsöli. Mivel az ördögtől igen tartottak, fokhagymás kenyeret tettek neki a küszöbre.¹

Bármilyen hátra volt is pásztornépünk a műveltség dolgában, bármily szilajnak mutatta magát minden téren: ezernyi jel mutatja, hogy az állatjaival ember-ségesen bánt s hogy szerette azokat. Szerette elsősorban a lovát. Mint a mátkáját, úgy a lovát is az édes szóval nevezte. Temérdek sok becsező név maradt ránk, melyekkel a lovát és a tehenét nevezte. Ilyenek például a Szelídke, Fejérke (tehen-nevek), Pajtáska, Őzike, Kincsem, Drágám, Mindenem (lónevek) stb. Az *árva bárány*, *árva borjú*, az emelgető bárány és borjú, mind a gyöngédség kifejezése! A marhára és a lóra sohasem mondták, hogy megdöglött, hanem hogy megholt. Még ha marhadög pusztított is, az állat „döggel halt meg”. A ló és a marha fiatal korában „gyermekkorát járta”! A gyermekló és a gyermektinó, általánosan használt kifejezések voltak.

Pásztoraink a foglalkozásuk körébe tartozó tárgyakra nagy szóbőséggel rendelkeztek s így egyiket a másiktól élesen és határozottan megkülönböztették. Az *ökör*, *tulok*, *barom*, *göboly*, *marha* stb. szót ma össze vissza használjuk, de a régiek mindegyiken mást értettek. A *tulok* szó jelentését I. Ferdinánd

¹ A hazai ráczok nem akarták a magyar pásztorokat tanukul elfogadni, mert mint az ercsi bíró mondotta: „Pogányok az magyarok, nem veszem be őket”. (t. i. tanuknak).

királynak 1529-ben kelt egyik oklevele így határozza meg: „*de iuvenco, Germanico Terz, Hungarico tulok, Slavonico junetz apellato*“, ¹ azaz a harmadfű-tinót hívták tuloknak. Néhol azonban még a negyedfű és az ötödfű-tinót is tulok néven nevezik. Sőt Kecskemét vidékén még a hetedfű-tinó is tulokszámba ment, ha még járomba nem fogták. Az ökör meghatározását a kecskeméti jegyzőkönyv így adja: „a borjak negyedfű korra nevedvén, *megjáromosították* s ökrök lettek belőlük“. Voltak *szekerező, hámos és jármos ökrök*. A *tulok* szó kort fejezvé ki, a tehénre is alkalmazták. Így a kecskeméti jegyzőkönyvben (1597) *negyedfű tuloktehen* is szerepel. A *szénás marhán* a hizott marhát értették. A *sörék* és *göbölök* a hizláló legelőn tanyázó marhák voltak. Hajdú-Dorogon a *sőre*, hizott ökröt jelentett. Így olvashatjuk e sorokat: „Hizott sőre vagyon a szegegyházi földön 142 ökör, ezeknek két *sőrése* vagyon, az egyik Szemes István oláh, a másik Csocsándi György oláh“. Ugyanez a jelentés mondja: „egy folt marha már felhizott sőrének“.²

A kort majdnem az egész Alföldön a füveléssel határozták meg. Ha már bizonyos évet betöltött a marha vagy ló, s a következő évet is megkezdte, azt így fejezték ki: *háromfüre kelő tinó, negyedfüre kelő tulok* stb.

A pásztorok és gazdák nyelve különösen gazdag volt az állatok színének meghatározásában. Mivel rengeteg sok állatuk volt s mivel a bélyegezés még nem volt

¹ K. p. ltr. Österr. Gedenkbuch 32. köt. 1529. júli 15. Budweiss.

² K. p. ltr. Hung. 15,028. f. Jelentés Kozma Ferencz sőréről és majorságáról.

általános, az állatok megismerésében a főszerepet a szín játszotta. Ha a gazda a gulyásnak átadta marháját, először is a „szőrüket írta le“. A ki elveszett ökrét kereste, szőre és színe után indult, s ha megtalálta, „megesküdött az ökörre,“ hogy az övé.) Ezt nevezték *elesküvésnek* („adtam csikót, de nem azt esküdtek el tőled“) stb. Mivel tömérdek sok ökörlopás volt s mivel az ökrök sokszor eltévedtek vagy elszöktek, az ökörre esküvésnek se szeri, se száma. Hogy az igazi tulajdonos „megvilágtalanodott“ (elveszett) marháját vagy lovát visszakapja, először is az új birtokosra az *orrságot* reá kellett bizonyítania, s ha az illető emberét nem adhatta, a kitől vette, az eskü után a régi tulajdonos visszakapta marháját. Az ilyen pörös ügyekben leírták a marha vagy a ló színét s alakját s e leírást fel is jegyezték. A debreczeni városi jegyzőkönyvekben például a marha színének és alakjának meghatározására ilyen kifejezéseket találunk: barnababos ökör (1687.), zömök szabású ökör (1688.), kukuraszarvú siska ökör (1688.), karika-szarvú ökör (1690.), kék csonkás herélt ökör (1690.), czibak-szőke ökör (1690.), veres sőre ökör (1690.), fejr kájlós kónya (1690.), hátrafordult szarvú kék ökör (1685.), szőke lombos csák tehén (1685.), kónya, kurta, szőke salapszarvú ökör (1686.), monyók szőke, barna búsa, csákó szőke, búsa szőke (1686.), rőt szabású keselyes ökör (1665.), rőtös kajla, hasított fülű (1665.), horgos inú kékszőke ökör (1665.), kék színű kónya kurta, barna kis kuklya szarvú, barna színű bikás forma, szőke kurtás szarvú, sárga ordas, rőt szabású kajla, szőke fennálló merő szarvú (1665.), szőke kesely, kékszőke vállas szarvú, kék hegyes ökör ájos fülű (1666.), vereshódas, keselyszőke villás szarvú, sárga páros

ökör, tarcsa ökör (1671.), kékhomályos fekete, fennálló villás szarvú fekete szemű ökör, balfüle csonkás, az jobb füle felcsapott (1667.), babos ordas, czakó kék szőrű, rőt kajla (1667.), vad szőrű barna tulok ökör (1667.), kék kajla (1667.), barna kesely (1667.), szőke czakó ökör (1667.), rőt csibak, sárga csomós lábú ökör rajta darulábos bélyeg (1667.), fejr kesely ökör, hátulján farkascsapás (1667.), nyergeshátú ökör, kék busás csorbás szarvú, veres kesely, kék csákó szarvú (1693—96.), fejr szőke rőt színű barna (1639.), fejérsárga horgas szarvú (1664.), rőt szabású, hegyes fennálló szarvú csákó ökör (1664.), homályos szőke (1664.), búsa fogatlan bika (1678.), kenyveres ökör (1678.), keselyszabású daruszőrű ökör (1679.), csonka rőt ökör, horgos rőt ökör, kónya sitke kurtás ökör (1679.), fejr kesely ökör (1679.), sitke hegyes csonka fülű horgas ökör (1680.), kékszőke tinó, kék busa ökör, horgas szőke, csákó tulok ökör, czibak szárú kék ökör, barna kék ökör, kék szőke ajos fülű, kékszürke csákó tulok (1681.), csákó szőke (1697.), fehér kónyás szabású ökör, moly ette szarvát (1700.).

Ugyan e jegyzőkönyvekben a lovak színére és alakjára ilyen kifejezéseket találunk: szepe vércse fakó ló (1690.), szeg herélt ló (1680.), fejr szepe kancza ló (1685.), hódas deres herélt ló (1665.), fejr vércse kancza (1666.), szőke kónyaszabású kancza ló felülülő felül bélyegsütés (1666.), sárga hódas kancza ló, hódas pejlo, az hátulsó lába a csütben fejr (1666.), szeplős kancza, feketeszürke kancza gyermekló (1671.), a ló háta salló szabású (1671.), sárga babos ló (1667.), fias ló felülülő felől keresztbélyeg, az négy végén iszparing (1667.), szürke kék kancza ló (1667.), kenderfarkú vércsekancza (1670.), fekete negyedfü félcsipejű

kancza ló (1670.), deres pókos ló (1693.), tarsó kancza ló (1694.), barna herélt kanfarú ló (1695.), hódas csóka szemű kancza (1696.), fakó hódas ló (1649.), szőke csödör negyedfü ló (1639.), pejkék ló, deres pej, fakóbarna színű ló, sárgafakó, kékszürke ló (1639.), szíjhátú fakó ló (1678.), ludtalpú ló (1678.), csókaszemű ló felülülő felől szárlábú (1678.), turhelyes hátú ló (1680.), vas deres herélt ló (1681.), fekete csonka ló (1681.), barnapej görbe ló (1699.), hátuljára szárlábú ló, mind a négy lábára barkörmű (1699.), ló jobb lába gacsos, bal lába szár, mindkét lábával cseberbe hágó (1700.),

Hajdú megye levéltárában őriznek egy összeírást a Bösztörmény városában található katonalovakról. Ez érdekes összeírás a lovakat színük és alakjuk szerint írja le. A sok között ezeket a kevésbé használt kifejezéseket találjuk benne: barna pej, számár orrú, szarvas fakó, piros pej, egérszőrű, daru szőrű szürke, szegsárga csókaszemű, piros pej szíjhátú, seregélyszürke, veres deres hódas, nyári fekete, zsemlyefakó, szíjhátú fakó hódas, héja vércse veres, vércseszürke, vasderes, egérszőrű szíjhátú, piros pej hóddal piztra (t. i. piztra orrú), szarvasfakó, világos sárga hóka, mocskos szőrű, fejer szepes, sárga hóka, fekete csillagos, veres deres, piros sárga, vércse szepe, tigris tarka, szarvas fakó, szepe szürke, fekete piztra hódas, vircse szürke.

A kecskeméti jegyzőkönyvek a marhák színére a következő kifejezéseket őrizték meg: bonta tinó negyedfü (1591.), fejer babos tulok, fekete ordas, fejer szőjke, fejer tarka, vörös holdas, fekete kesely, bonta, babos ősz ordas, fekete kesely, vas szőrű szőjke, barna holdas fekete kesely szárlábú, barna kesely, fekete tarcsa, kék tarcsa, fejer babos nyakú, csákó barna

tarcsa, vörös tarcsa, szőke tarka, kék tarcsa babos, kék tarcsa kajla, szőke szárú fejér hím tulok, barna tarcsa babos, kék tarcsa daruszőrű ökör, kergeteg szürke tinó (mindannyi 1594-ből), kék forma szőke pörge tehén, jobb füle csipkés, hátrahajlott szarvú (1689.), harmadfű ökör tinó, kiverődött szarvának a tülke (1691.), fekete tarcsa vaklics (vaklith-nak van írva), szőke tarcsa (1596.), barna tarcsa homály tulok (1597.), kék homály ökör (1598.), vad szőrű szőke (1598.), ordas homály fejér vellás szarvú (1598.), czövek szarvú ökör (1598.), fekete holdas föl hajlott szarvú (1598.), vaklics fekete tarcsa (1598.), karikaszarvú (1724.), szőke csákó tehén (1729.), szőke szépen álló szarvú ökör (1727.), háromfüre kelő csibak forma tinó (1728.), stb.

Ugyanitt a lovak leírásában ilyen kifejezéseket olvashatunk: szép vas deres módú kancza (1691.), vércse pej paripa, hódos, szárlábú (1701.), görbe kabla ló (1597.), vércse kék kancza ló (1591.), fejér kék lovat bitangot adtak, hogy rajta járjon a börgyűjtő (1594.), kék kabla ló (1594.), szürkekék ló (1594.), szíjhátú fakó ló (1724.), egyik ló egész, a másik herélt (1629.).

Megemlítjük még, hogy egész sereg régi összeírás maradt ránk a 16. és 17. századból, s ez összeírások az ország különféle vidékein dívó kifejezéseket megőrizték. Sajnos ezek az összeírások latin nyelvűek, azonban a kik írták, magyarul gondolkoztak, s a magyar kifejezéseket fordították latinra. Vegyük például Nagy Lévárd 1618-i összeírását; a lovak színeinek leírásában ilyen kifejezéseket olvashatunk: equus coloris szőjke, flavus maculis nigris aspersus, equus castenei coloris, equus caerulei coloris etc. Világos dolog, hogy az ilyenét dolgot magyarból fordították latinra.

Szendrőnek összeírása kék kanczákat, csókaszemű csödört, veres örf (így!) kanczát, szőke tarcsa tulkot, kesely tehént, veres belja tehént, belja ökörtinót, örs veres tarcsa konja tehént, reit öreg tehént, penjészes öreg tehént stb. említ.¹ Sárospatak 1635. évi összeírásában öreg belcz tehénnel, harmadfűre kelő uzos tehénnel, negyedfűre kelő fejr belcz tulokkal stb. találkozunk.²

Tudjuk, hogy a hódoltság korában nálunk igen nagyra tartották a jó török és szerecsen lovakat. Hihetetlen árakat fizettek az ilyen lóért. Persze a török ló is sokféle volt s minősége szerint változott az ára is. A véletlen szerencse megtartotta számunkra Batthyány Ádám főgenerális lovainak összeírását 1643-ból. E becses írásból megtanulhatjuk, miféle lovakat tartott magának a főúr a XVII. században.³ Batthyány istállóiban az úgy nevezett ígás és kocsis lovakon kívül volt: *csillali* ló, jancsáraga ló, sahingirai ló, szahoglán ló,⁴ spanyol ló, vajda ló, szerelmes ló, pusztai paripa, polgár paripa, ahmidáni ló, podoliai ló, samy ló, macska paripa, kurtán⁵ paripa, szamaritánus paripa, boros ló, furkó paripa, modrai ló, fiörke ló, cigány paripa, cselebi ló, sarcza paripa.

Eféle érdekes följegyzés még sok rejtőzik levéltárainkban. De már az itt adott nyelvi emlékek is

¹ Orsz. ltr. Urb. 120. f. 1610. Szendrő.

² U. o. 40. f.

³ Körm. ltr. Anno 1643. Az mennyi és micsoda lovaim, paripám vannak. (A paripán eleink mindig a herélt lovat értették. Ennek az értéke jóval csekélyebb volt.) Számtalanszor olvashatjuk a régi levelekben az eféle mondást: nem ló, hanem csak paripa.

⁴ Szpáhi Oglán nevű török lovas után nevezték így.

⁵ A Kurtán nevű lovas katona után.

elegendők arra, hogy belőlük következtetéseket vonjunk. Hiszen [kétségen kívül kitünik belőlük, hogy a szarvasmarha és a lótenyésztés körébe vágó szók túlnyomó része magyar. Ellenben a juhtenyésztésre vonatkozó szavaink nagy része idegen eredetű. Azaz, hogy a vándor pásztornépeknek inkább csak a juhászatunkra volt hatásuk.] Ez természetes dolog, mert a vlachokkal együtt a vándorpásztorok mind juhtenyésztéssel foglalkoztak. A magyar ellenben a szarvasmarha és a ló nevelésével foglalkozott legszívesebben.

Az állattenyésztés körébe vágó s itt felsorolt szónk jórészeivel már nem él a magyar nép. Már a XVIII. század közepén hivatalosan is elismerték, hogy a magyar állattenyésztés évről évre jobban megcsappan. A lakosság szaporodásával és a földművelés terjedésével legelőink folyton kevesebbbedtek. Vizeink szabályozása is mindig több és több földet vont el állataink elől s adott az eke alá. A mily mértékben fogytak a legelőink, olyan mértékben kevesebbbedett az állattenyésztésünk is. S mint minden téren, úgy itt is ezernyi régi emléket temetett el a hanyatlás. Ezeknek felkutatása és napvilágra hozása nemcsak tudományos, hanem nemzeti érdekből is kívánatos.

II.

A sztrongálás.

A sztronga szón, vagy ennek magyarosabb alakján, az esztrengán juhakolt vagy fejőhelyet értettek. Némely vidéken ugyanazt juhkosárnak vagy juhszállásnak, sőt cserénynek is hívták. Fent a havasi pásztorok között a sztronga szónak még más jelentése is járt. Ezek a pásztorok a sztronga szón a juhkosár-

nak sövénykapuját értették. Mivel pedig az adózás idején a sztrongán (azaz sövénykapun) át bocsátották ki és számlálták meg az adó alá eső fejős-juhokat, ezt a foglalkozást sztrongálásnak nevezték. A sztronga szó aztán imigyen bizonyos pásztoradónak a neve lett.

A hegyi pásztorok között a sztrongálás vagy adószedés épp olyanforma hivatalos eljárás volt, mint a vajdálás. A sztrongálásra is ugyanazok mentek ki a havasok közé, a kik a vajdálást végezték. A sztrongálás azonban más időben történt, mint a vajdálás.

Ha törvénykönyvünkben lapozgatunk, gyakran találkozzunk a *census Valachorum* és a *vigesima ovium* kifejezéssel. A fordítók a *census Valachorum*-ot mindig *oláhadó*-nak fordítják. De ez a fordítás hibás; mert ha igaz volna, hogy a vlach szó oláht jelent, akkor arra a furcsa eredményre jutunk, hogy egész Felső-Magyarországban Csehországig, aztán a Dunántúl, Sopron, Vas, Veszprém stb. megyékben oláhok laktak. S mivel egészen nyugodtan állíthatjuk, hogy ez nem igaz, el kell fogadnunk, hogy a vlachus szó nemcsak voláht vagy oláht jelentett, hanem pásztort is. Azokon a vidékeken lakó vlachok tehát, a melyeken oláhok sohasem voltak, nem oláhok, hanem vlach nevű pásztorok voltak. Világosan kitűnik ez az oláhok és a vlachok szokásainak és rendtartásának különbségéből. [A magyar közigazgatás teljesen másképpen kezeli a vlach nevű pásztornépet, mint a szó szoros értelmében vett oláhokat. Az adózás is teljesen más volt az oláhoknál és más a vlach nevű pásztoroknál. Az oláhok például nem fizették a sztronga nevű pásztoradót, hanem csupán a tretina nevű oláhadót. Nem is járta náluk a sztrongálás.] Az egyházi adózás is teljesen más volt az oláhoknál és más a vlachoknál. Eszerint

világos dolog, hogy a census valachorum nem oláh-adó, hanem pásztoradó volt. Azt azonban el kell ismer-nünk, hogy — ha hibásan is — de a vlach szót már a XVI. században is oláhnak fordították, még akkor is, mikor nem is oláhról, hanem pásztorról volt szó.¹

A vlach nevű pásztor nép, a mint tudjuk, szinte észrevétlenül vándorolt juhaival együtt Magyarországba. Nem egyszerre, hanem hosszú időn át szakadatlanul jöttek hozzánk. Különösen sok jött be a töröktől elárasztott Bosnyákországból. A XV. és a XVI. században még folyton tart a vándorlásuk s nemcsak a havasi tájakat, de az Alföldet és a dunántúli részeket is elárasztják. A magyar urak és a földesgazdák igen szívesen látták e csöndes pásztor népet, mivel a megfogyott jobbágyság helyébe, a pusztá telkeken és a kietlen havasokon jövedelmező munkaerőt nyertek benne. A vlachok kitűnően értettek a pásztorokodás minden fajához, valamint a sajtcsinálás minden módjához. Különösen az utóbbi dologban való jártasságuk miatt szerették őket. Lent az Alföldön és a Dunántúl hamar megmagyarosodtak, hamar beolvadtak a magyar népbe. A mily észrevétlenül jöttek, épp oly észrevétlenül el is tűntek. Jelenlétüket csak néhány szláv szó és a juhtenyésztés felvirágzása hirdeti. A hol megjelentek, ott a juhtenyésztés a régi magyar szarvas-

¹ Nádasdy Tamás utasításai között például többször olvashatjuk, hogy a magyar pásztorok mellé oláhokat (Vlachos) is kell fogadni. Bizonyos, hogy itt nem az oláh nemzetiséget, hanem a vlachus nevű juhászokat értették. Borsód 1605. évi összeírása mondja: „Az juhászok az oláhokhoz tartanak, mint egyéb juhászok.” (Orsz. ltr. Urb. 44. f. 52. nr. 1605.) Világos dolog, hogy itt sem oláhokról, hanem vlach nevű juhászokról van szó.

marha-tenyésztést szűkebb térre szorította. A marhás gazdák és emberek száma fogyott, a juhos gazdák száma pedig növekedett.¹ Nagyon valószínű, hogy a XV. és XVI. századi okiratokban még számtalanszor előforduló *hajtó* (marhahajtó) szót is a vlachok használta *hajdu* szó nyomta el. A mint ők nálunk megjelennek, egyszerre feltűnik a *sztronga* szó is; ismeretessé lesz az esztena, a *bronza* (boroncza) sajt; elterjed a *bajka* (bárány), a *jerkebárány*, a *jerkegedő*, *bakgedő* (kecske), a *czáp* és a *czápocska* (kecskefi), a *padauni bárány*, a *milióra-juh*, a *birke*, a *kosárbárány* és *kosárpénz*, az „*oves valachicae*“ (quae bis per annum tonderentur) stb.

A míg a vlachok a magyar vidékeken hamar beolvadtak a lakosságba, fent a havasokon sokáig megmaradtak nemzeti szokásaikban. Itt különben, önállóan, saját kiváltságaikkal éltek. A *sedes Walachales* vagyis a *pásztor-székhelyek* akár a vlachusoké, akár a ruténeké, a közönséges adózástól mentesek voltak. A pásztorok, adó helyett csak *sztrongát* fizettek. A vlachus és a rutén pásztor-székhelyek élén *kenézek* és *soltészek* (zwltiz sive iudices) állottak. Mindkét szó ugyanazt (vagyis a bíróságot) jelentette. A németek lakta tájakon a pásztor-székhelyek örökös bíráit *soltészek*-nak, az északkeleti rutén és vlachus falvakban *kenézek*-nek, az oláh falvakban pedig *vajdák*-nak nevezték. A *kenéz-levelek* és a *soltészslevelek* szerint a *kenézhelyeken* és *soltészságokban* a bíróság *fíról-fíra* szállott; de mert idővel a *kenézek* és a *soltészek* elszaporodtak, a *kenéség* (bíróság) vagy a *soltészság* a családtagok között évről-évre rendre járt. Azokat, a kik a bírói soron

¹ Erre nézve számtalan példával szolgál Debreczen és Kecskemét levéltára.

nem voltak, pásztoradó alá vetették. Ha valahol „*pásztorfalut ültettek*“, a telepesek feje kenézlevelet vagy soltészlevelet kapott, a miben a földesúr a *kenézadót* megszabta. A mármarosí havasokon a kenézlevelek legtöbbjét Mágochy Gáspár és Ferencz, a Perényiek, öreg Rákóczi Zsigmond és Eszterházy Miklós adták ki a XVI. század másik felében és a XVII. század első éveiben. A legrégibb kenézlevél itt 1506-ban kelt.¹

A pásztor-székhelyeken a kenézekkel együtt a *batykók* (papok, kiket *atyus*-oknak hívtak) szintén adómentességet élveztek. A hány plébánia, helyesebben *czerkum* volt a faluban, annyi volt a batykó is. A batykóknak a pásztorok *atyus-zabot* fizettek, a mit *aborával* mérték.²

Maga a pásztor nép a kenézeken kívül még más elüljárókat is ismert. Köztük jártak a *futosó bírák*, a *kút-bírák*. Külön tiszt szedte be a *kosárpénzt* (a kosár-bárányváltság fejében). Aztán a pásztorok között is bizonyos rangkülönbség volt. Első helyen állottak az úgynevezett *királyok*.³ A disznópásztoroknak meg a

¹ Orsz. levéltár: Urbarium arcis Munkács 1570, 1610, 1622, 1625, 1634, 1682, 1690. Ezen összeírások a kisebb-nagyobb eltéréssel ugyanazt mondják.

² Ugyanott az 1622. évi összeírásban.

³ O. L. Urb. 15. f. Urb. Likava (d. n. a XVI. század elejéről: „Ubi Walachi sub reges suos pascendi appreciare solent“). Munkács 1627. évi összeírása szerint Petheő János volt a disznó-király (u. o. 18. f.) Az 1685. évi szerint Jurkovics László volt a juhászoknak és a juhoknak főgazdája és inspectora, Sopodai Simon a morvai juhok juhászgazdája, Fözér János a paraszthuhok juhásza. Ez évben a munkácsi uradalmi nyájakból a katonák megettek 339 morvai- és 720 paraszthuhot. Munkács 1627. évi összeírása szerint a bivalyok pásztora Raboncár János volt.

juhászoknak is megvoltak a maguk királyai. Az 1622. évi magyarnyelvű összeírás szerint például a mármaros-i havasokon Pető János volt a munkácsi uradalom „disznókirálya”. Ugyanakkor János rabonczár állott a juhászok élén. Voltak *botos pásztorok* és *fejszés pásztorok*. Az utóbbiak kecskepásztorok valának és fejszéikkel az ágakat vagdosták a fákról nyájaik számára. A juhászoknak voltak *főgazdái*, *juhászgazdái*, a kondásoknak meg *disznódolgosaik* (id est disznópásztorok gazdái). Fent a havasokon *parasztjuhokat*, majorság-juhokat, morva és oláh (Walachicae oves) juhokat tartottak. A kondások meg *csutka disznókat*, *tardisznókat*, fehér és moldovai, no meg a farók nevű disznókat legeltettek.

A havasi pásztorok élete a legzajosabb akkor volt, mikor pünkösdi táján a disznóválság és a sztronga szedésének ideje érkezett. Ilyenkor a pásztorok a sereg-disznót és a sereg-juhót, avagy kecskét a szállásokra hajtották.¹ A kosarak, esztenák, sztrongák, szállások megteltek az összeterelt nyájakkal. A kik félték az adózástól, azok nyájaikkal együtt idejében elrejtőzködtek a rengetegekben. Elérkezvén a sztrongálásnak, vagyis a pásztoradó szedésének az ideje, a kenézek, a sztrongások és a földesurak megbízottjai kiszálltak a havasokra. A sztrongásokkal (ztrongatores) együtt a legtöbb helyen a borvetők is megjelentek; mert hát a sztrongálás idején az adófizetőknek bizonyos mennyiségű bort kellett kimérniök. Ezt hívták sztrongabornak.

[Megkezdődvén a sztrongálás, a fejős juhokat és a bárányokat megszámlálták s a pásztoradó fejében

¹ Az összeírások a nyájak helyett a sereg szót használják. Egy-egy sereg rendszeren 5—600 juhból vagy kecskéből állott.

kiszakították a nyájból a huszadot. A sztronga ugyanis huszadlás volt; azért nevezték vigesima ovium-nak is. Némely vidéken a vörös sajtból, a bronzából s a vesling-túróból is a sztronga idején szedték az adót. A sztronga alól maguk a kenézek sem voltak kivéve. Csakhogy ők — ha juhaik voltak — kevesebbet fizettek, mint a juhosgazdák. Ez utóbbiak ugyanis 100 juhból vagy kecskéből adó fejében huszadot fizettek. Ezért a latinnyelvű iratok a sztrongát így fejezik ki: „*census Valachorum, seu vigesima ovium ztronga dicta*“.

Ha a sztrongásoknak sikerült olyan juhos embereket megcsípniök, a kik juhaikkal együtt elrejtőztek, akkor bírságot is vettek tőlük. Az ilyen alkalommal szerzett juhokat nevezték kontrabonda juhoknak.

A sztrongáról és a sztrongálás lefolyásáról temérdek írott emlék maradt ránk. A régi összeírások ugyanis kivétel nélkül foglalkoznak az adózás e nemével, ha t. i. voltak ott juhos gazdák, vagy legeltetés céljából odahajtatott idegen nyájak. Mondanunk sem kell, hogy a különféle vidékeken sok eltérés mutatkozik a *census Valachorum* körül. Akad akárhány hely, a hol a pásztoradó nem is huszad volt. Olyan hely is bőséggel volt, a hol a közönséges dézsmálás dívott. Maga a sztrongálás sem volt mindenütt egyforma. Az alábbi adatok elegendő felvilágosítással szolgálnak az eltérésekre s egyúttal azt is megjelölik, mely vidékeken laktak vlachok s hol dívott a pásztoradó?

Sztropkó 1567. évi összeírása szerint a szláv falvakban nem ismerték a sztrongát. A rutén falvak soltészeiről azonban azt mondja az összeírás, hogy akár van juhok, akár nincs, hat juhot fizetnek fejen-

kint sztrongában. A rutén jobbágyok, ha juhokat tartanak, hús juhból egyet adnak sztrongába. Sztronga idején a soltészek és a jobbágyok — ha juhaik vannak — fejenként egy sajtot is adnak.¹

Középszolnok megye 1570. évi összeírása azért érdekes, mert minden falunál megemlíti, melyik fizet sztrongát, melyik dézsmát és melyik tretinát. A magyar falvak között egy sem akadt, a melyik sztrongát fizetett.²

A turóczi prépostság falvairól írják 1584-ben: azok a vlachok, a kik téli időben juhokat és kecskéket legeltetnek, pünkösdkor huszadot adnak a prépostnak.³ A prépostság erdeiben öt vlach szállás van.

Murány XVI. századi összeírásai mind megemlítik a falvaknál a pásztoradót. A sztronga szót azonban nem említik.⁴ A vlach adó az összeírás szerint száz juh után három bárány, két bárányfi és három sajt. Ezen-

¹ Köz. pénz. ltr. Hung. 1567. Summarius extractus bonorum et proventum oppidi Stropko. Az 1569. évből is van összeírás. (14355. f.) A sztrongáról ez is ugyanazt írja.

² U. o. 1570. Extractus super eorum bonorum, quae dant strongas, tretinas et porcos cespitales etc. Ugocsa megyéről szóló ugyanezévi összeírás egyetlen községet sem említ, a hol sztrongát fizettek volna. (U. o. 15430. f.)

³ U. o. 1586. Summarius extractus praepositurae Thurociens: „Omnes Valachi, qui in montibus oves intertenent, tenentur dare vigesimam“.

⁴ Az 1598. évi összeírás Lehota faluról írja például: „*Censum hi coloni solvunt Valachorum*, idest a centenis singulis agnos tres, agnellos duos, caseos tres et pro censu annuo communiter brynsae tonnam unam. Praeterea ab intergro grege secundum plus vel minus tenentur dare unum agnum, quem ipsi usitato nomine *Prazowithi* vocant“. Zdicsava falunál ugyanez a szó már így van írva: *Prachowithy*. (K. p. ltr. Hung. 15428. fasc. Itt van az 1549. és az 1598. évi összeírás.)

kívül faluul adnak egy tonna brinzát s minden nyájtól egy bárányt, melyet ők *prazovithi*-nek hívnak.

Liptóújvár falvaiban megvolt ugyan a bárány-huszd, de magát a sztronga szót az összeírások nem említik. Az 1554. évi és az 1569. évi urbarium Kokava faluról például azt írja, hogy a juhokból huszadot adnak. A külföldiek a havasokon 60 frt. legelőbért fizetnek, ezenkívül minden szállás után (a *singulis hospitibus zallas dictis*) egy sajtot adnak. Vihodna faluban a juh-huszdakon kívül együttesen három bronzát, fejenként egy kocsishevedert s minden szállástól egy sajtot adnak.¹

A ledniczei uradalom 1600. évi urbáriuma sok *possessio Valachalis*-t említ ugyan, de a sztrongáról nem szól. Viderna pástor-faluról például azt írja, hogy a jobbágyok juhaik után fejenként 5 frt. 20 kr.-t fizetnek Szent János napján. Dubkova, Lisza, Luki nevű vlach falvak már huszadot fizettek juhaik után s ezen kívül még egy vlach sajtot is (*caseum Valachicum*). A soltészek ugyane falvakban szintén fizettek huszadot.²

A munkácsi uradalomnak 1570., 1610., 1622., 1625., 1645., 1690. és 1700. évi összeírásai részlete-

¹ K. p. ltr. 15429. fasc. Urb. castri Ujvár. 1596. Szklabinya és Blathnicza falvaiban is ez a szokás járta. Majd minden faluról ezt írják: „census agnorum ex vigesima, vigesima agnorum, agni pro vigesima“ etc. Nagy Karándról írják 1600 körül: „De grege ovium, quoniam multi in una sessione habitant, unus illorum, quem hospitem vocant solvere debet vervecis duos; ceteri ovem unam strongalem, pecuniam pennalem den 8.“ (O. L. Urb. 36. f. 34. nr. Püspöki, dátum nélkül.)

² U. o. Urbarium arcis Lednicze et pertinent eius 1600. Megvan ez az urbarium az Orsz. ltr.-ban is.

sen szólanak az egyes községek pásztoradójáról, vagyis a sztrongáról.¹

Az 1610. évi összeírás Felső-Vereczkéről például azt mondja, hogy „minden juhos ember *pünkösdnápa* 25 fejős juhból bárányostól egy fejős juhot bárányostól adni tartozik; meddőből meddőt ad, kecskéből kecskét a sztrongában. Minden juhos ember a sztrongának idejében egy sajttal tartozik. Minden juhatlan ember a sztronga idején 1 frtot és 21 pénzt tartozik sztrongát fizetni. A kenézek, mikor a juhokat sztrongálják, 12 frtot tartoznak fizetni. A kenézek a sztrongásnak is egy báránynyal tartoznak“. Nagy-Lámfalván a főkenézek az egész Krajnán egy nyestbőrt, a batykók (papok) is egy nyestbőrt adnak. Minden főkenéz a *régi szokás szerint* a sztrongának idején 3 frttal tartozik, a sztrongásnak pedig egy báránynyal és 16 pénzzel. A batykók is 16 pénzt adnak a sztrongásnak, de a juhokból sztrongát nem adnak. Emellett minden kenéz, akár fő, akár nem főkenéz legyen, ha juha vagyon, két sajttal tartozik. Az batykók is, ha juhok vagyon, egy sajtot adnak. A főkenézeken és a batykókon kívül, minden juhos ember húsz juhnak egyikét sztrongába adja minden esztendőben.²

Csertészfalván, Papgyörgy faluban, Lucskán stb. ugyanilyen szokás járta. Oroszvég falu pásztorjai Bobo-

¹ O. L. Urb. et Cons. 18. és 18. f. Az 1570. évi latinnyelvű, a többi magyar.

² Inquisitio bonorum etc. Waradiensium 1602 írja Nagy-Karándról: „De grege orium, quoniam multi in una sessione habitant, unus illorum quem hospitem vocant, solvere debet vervecis duos, caeteri vero conhabitatores oves habentes, quantumcunque sint, singuli solvunt ovem unam strongalem. A sztrongabárányon kívül még egy fumalem ovem-et is fizettek.

liskára hajtották a juhaikat sztrongára. Lanka falu is tartozik *juhsztrongával*. Sztrongakor minden 20 bárányos juhnak és húsz fias kecskének, bárányostól és fiastul egyikét fiastul sztrongában fogták. Meddő juhnak, kecskének, kosnak, czápnak huszadika szintén az uré, főkenézek és batykók 16 pénzt adnak a sztrongásnak. Minden juhos kenéz, a ki főkenéz, két-két sajttal tartozik. Minden juhos jobbágy a sztrongában egy sajtot, a sztrongásnak pedig egy-egy tyúkfíat vagy három pénzt ad.

Víznicze vidékén (Kuszkaszálláson) a juh-sztronga és sajttized ugyanolyan volt, mint a már említett helyeken. Azonban e vidéken sztrongabort is kellett a jobbágyoknak kimérniök. A sztrongabor a két vidéken három hordó bor volt.

Munkács 1625. évi összeírása a sztrongálásról ezt írja: A sztrongának idején minden juhos kenéz ő felségének két-két sajttal tartozik. A sztrongásnak pedig minden főkenéz egy-egy báránynyal és 16 pénzzel tartozik. A batykók is a sztrongásnak 16 pénzt szoktak adni. A főkenézek és batykók juhokból ő felségének sztrongát nem adnak, de a kik nem főkenézek, a jobbágyokkal egyetemben, ha melyiknek juha vagyon, minden 20 fejős juhnak egyikét bárányostul sztrongába tartozik adni minden esztendőben. Azonképen minden 20 meddő juhnak, minden 20 kosnak, fejős kecskének, meddő kecskének és czápnak az huszadikát ő felségének adni tartozik. E mellett minden juhos ember egy sajttal tartozik ő felségének a sztrongán.¹

¹ 18. f. 28. nr. 1625. Hukliva községről megjegyzi, hogy itt „az idegen kenyeres juhos emberek a havasi legelőkön egy kost adnak, ha csak nyolcz juhok vagyon is”.

Munkács 1626. évi összeírása körülbelül ugyanezt írja a sztrongálásról.¹ A munkácsi uradalom 1645. évi összeírása² a sztrongáról a többi közt imígyen ír: Sztrongának idején minden juhos ember az Felső-Vidéken minden 20 juhból, vagy fejő vagy meddő legyen, tartozik egy juhot adni sztrongában, bárányból bárányt; azonkívül 20 kosnak, 20 fejős kápráknak egy-két fiastól, czápnak és meddő kecskének is egyikét. Kenézek sztrongának idején két sajtot adnak. A sztrongásnak minden főkenéz egy bárányt ad.

Az 1682., az 1685. és az 1690. évi munkácsi összeírások csekély eltéréssel ugyanezt írják a sztrongáról.³

Jeszenő és Homonna különféle évekből való összeírása kivétel nélkül foglalkozik a sztrongálással. Az 1623. évi összeírás például az egyes falvaknál megemlíti, hogy „20 juhtól, baromtól és kecskétől egy öreget adnak; a váltópénz négy dénár“ „a kinek disznaja és juha vagyon, minden ember tartozik désmával, váltópénzzel és két *isztronga-sajttal*“ „Soltészek adója: vajdapénz esztendőben kétszer 40 dénár, *pün-*

¹ A sztronga eredménye a munkácsi uradalomban 1621-ben 126 fejős juh, 126 egyéves bárány, 58 meddő juh, 21 kos. (Introitus ovium et caprarum per strongationem anni 1621.) Az 1622. évben sztrongán befolyt 115 juh, 74 meddő juh, 96 kos, 47 fejős juh, 27 csáp.

² U. o. Urbarium seu nova connumeratio 1645. Munkács.

³ Felsorolják a kenézeket is. Volt az uradalomban 141 főkenéz, 88 marhával szolgáló kenéz, 46 gyalogszeres kenéz. Ezeken kívül voltak még *henye kenézek*, adófizető és szolgáló kenézek is akadtak. Munkácsnak egyik összeírásán kívül az 1673. év szerepel. Azonban ez az összeírás régibbnek látszik. Ebben olvassuk Csertészfaluról, hogy sztrongakor *osztrogasajttal* is tartoznak. „Valaki juhból tizedet ad, az két osztrogasajttal is tartozik.“ Sztrungakor czopové-pénzt is fizetnek. (U. o. 20. f.)

kösdben sztrungakor egy esztendőös bárány, karolypénz, pokrócz-heveder“ „az kinek huszadra juha leszen, tartozik egy öreg báránnyal, tiztől ez ideivel“ „minden egész helyes jobbágy isztrungakor ad kerti bárányt egyet“. Az összeírás megemlíti még, hogy a honnoi és színnoi kosarakban megszámlálták a majorság-juhokat, a megvetett és az elleni való juhokat, a tavvali jerkéket, a jerke-báránykákat, a kecske-czápokat és a kecske-ollókat. „Az homonnai Krajnán — mondja az összeírás — kosarakban talált juhok száma 969.“ Ezen juhok között voltak sztronga-juhok és fiskalisjuhok.¹

Szerencsnek 1648. évi összeírása nem szól ugyan a sztrongáról, de azért érdekes adattal szolgál, a meny-nyiben a sztronga, mint juh-akol szerepel benne, írván : „vagyon egy *osztronga szalmával és náddal fedett szénkosaraival együtt*“.²

Murány 1652. évi összeírása azért érdemel figyelmet, mert nem sztrongáról, hanem juhdezsmáról szól. Pedig a legtöbb murányi összeírás, mint bevett szokást említi a sztrongálást. Az 1652. évi urbárium a többi közt azt írja : „Az murányi uraságban lakós juhászok pünkösöd nap előtt vagy utánna egy héttel ilyenképpen adnak *báránydezsmát*: fejős juhokból és kecskékből 25-öt fiastól; mindenik mellé sajttal tartoznak és mindenik sajt mellé nemes pénzzel, 30 dénárral“. A dezsmaadó juhos emberek, ha szállást tartanak a holyákon (legetlőkön), minden szállástól egy sajtot adnak az udvarbírónak. A dezsmaadó juhos emberek számára 27 holya vagyon. Ezen holyákon minden szállástól egy-egy sajt jár az udvarbírónak.

¹ U. o. 109. fasc. 1623. Urb. Homonna.

² U. o. 41. f. 45. nr. 1648.

Az 1663. évi murányi összeírás körülbelül ugyanezt mondja. Ez is meghagyja az udvarbírónak, hogy az öreg juhokat külön számláltassa meg a juhos emberrel, jarkáját (jerkéjét), votulyáját, ürüjét, kosát, bakját, ez ideit, külön-külön notálván.

Thököly Zsigmond mondja ugyanezen összeírásban, hogy a juhos emberek az ő birtokán bizonyos *nyaraló-helyeket* erigáltak, de onnét kiűzték őket. Most a Cserna Dolina nevű völgyben erigáltak szállásokat és *juh-állásokat*. Mivel neki sok kára támadt abból, hogy a juhoskosarokat elhányatták, az udvarbírójának meghagyja, hogy a kosarokat megoltalmazza s ha erővel el akarják hányni, a hatalmaskodókat megfogassa.¹

E pár sorból világosan látszik, hogy a földesurak nagyon szívesen látták hegyeiken a vándor pásztorokat és a juhos gazdákat. Hiszen azért hányatta el egyik úr a másiknak kosarait, hogy a saját birtokára terelhesse a pásztorokat.

Érdemes megemlítenünk, hogy Murány későbbi összeírásai már ismét a census Valachorum-ot vagyis a pásztoradót említik mint érvényben lévő dolgot. Csakhogy ezt a pásztoradót nem nevezik sztrongának. S nem is volt az.²

A makoviczai uradalom XVII. századi összeírásai szerint az *esztrenga* és a disznótized pünkösdben folyt le.

¹ U. o. 25. fasc. Urb. arcis Murány 1652 márcz. 22 és ugyanaz 1663-ból.

² Köz. p. ltr. 15428. fasc. Urbarium etc. über die mura-nyische Güter 1695. Sumjácز faluról írja például: Incolae oves habentes solvunt census Valachorum, scilicet a qualibet mulgibili seu lactante per den. 14, a sterili vero 12; a tugurio uno unum agnum cum agnello. Murányalja és Nagyőröcze községekről ugyanezt írja.

Ekkor szedték be a sztrongán a soltészok jövedelmét is. Az esztrenga minden faluban a juhok huszada volt.¹

Barkó, Krasznibród, Czebine stb. falvak 1661—3. évi összeírásaiban szerepel ugyan még a sztronga, a sztrongálás és az osztrongabor, de már új szokásokkal is találkozunk. Krasznibród lakóiról írják például, hogy dézsmát a juhaikból nem adnak, hanem kerti kost, még pedig minden egész helytől egyet, minden kosártól két-két öreg gömlyét. „A juhos emberek is, kinek mennyi juha vagyon, a szerint ad gömlyét tőle.“ Ugyanezen összeírás Czebina falu lakóiról mondja, hogy minden kosárból két-két gömlyét ad. „Hasonlóképen minden juhos ember ad gömlyét, aszerint, azmint juhocskája vagyon.“²

A XVII. század végén készült összeírások már világosan hirdetik, hogy igen sok helyen a régi sztrongát a dézsma váltja fel. S ha említik is még a sztronga szót, de azért már dézsmát értenek azon (decima seu stronga ovium). Ez a változás természetesen nem jelent egyebet, mint az adó nagyobbodását. A sztronga, vagyis a huszad ugyanis éppen a fele volt a tizednek vagyis a dézsmának. Minő néven vették a juhos gazdák az adó illetén nagyobbítását, elgondolhatjuk.

Több vidéken azonban még a XVIII. század elejéig tartja magát a régi sztronga, noha igazában a legtöbb helyen már a tizedet nevezik sztrongának. Érdekesen

¹ Urb. et. Conscr. 22. fasc. 21. nr. például az 1619. évi összeírás. „Esztrenga pünkösdben, ugyan pünkösdben sztrongán soltészek jövedelme.“ (Az esztrenga itt minden falunál mint bárányhuszad szerepel.)

² U. o. 68. f. 42. 1661—1664. Az 1621. évi összeírás e szokásokról még mit sem ír. Krasznibrod faluban ekkor még a régi sztronga vagyis a huszad járta.

világítja meg e változást az ungvári uradalom összeírása. Kemencze községéről például azt olvassuk ebben, hogy a falu a sztrongakor 18 frtot, 12 tyúkot, 2 ludat és 24 tojást fizet. A juhos gazdák pedig (ex strongali ovium decima) tizedet adnak juhaikból. Ugyanezen uradalomnak Perecsén nevű faluja pedig teljesen a régi sztrongát, azaz a huszadot fizette.¹ Ugyanilyen szokással éltek ezen faluk: Domazsina, Pásztély, Szmerkova, Voloszanka, Nagy-Berezna. Ezekben a falvakban a sztrongakor a sztrongabor kimérése is járta.²

A homonnai uradalomban 1690-ben még járta a sztronga. Az összeírás föl is sorolja, mennyi juhot szedtek sztrongakor. Ugyancsak megmondja az összeírás azt is, hogy a sztrongára az úr egy hordó bort adat, melyet a lakóknak kell megfizetni.³

A munkácsi uradalom 1702. évi összeírása szerint a sztrongálás még a régi módon folyt.⁴ Munkács város főbírájának ez évi kimutatása szerint a „sztrongai alkalmatosságra“ kiküldött hivatalos személyek 134 fejős juhot bárányostól, 41 öreg meddő juhot, négy kost és a letagadott jobbágyok kontrabandált juhaiból nyolcz fejős juhot, 24 öreg kecskét és 76 kecskét szolgáltatnak be.⁵

¹ „Ovium strongalem dant, ceditque vigesima ovis cum lana et agnello in rationem domini, pariter et capra cum suo foetu. Si autem ovis tonsa fuerit, debent pro lana unius ovis den. 18. deponere.

² „Tempore strongalis decimae solet in quavis statione dominus terrestris vinum pro decimatoribus administrare.“

³ 156. f. 9. nr. 1690.

⁴ „Az régi szokás szerint havasokon lévő juhokat máramarosiak részéről megsztrongálván, proveniált öreg meddő juh 10, esztendőös bárány 40 etc.

⁵ 19. f. 12. nr. 1703. május 26.

Két évtized mulva már Mármarosban sem találkozzunk a sztrongával. Az 1725. évi összeírás már csak a dézsmát ismeri (*decimam ovium solvant*). Ugyanígy szól az 1741. évi mármarosi összeírás.¹ E hatalmas terjedelmű összeírásban még megemlítve sem találjuk a sztronga szót. Lehetséges, hogy a régi pásztoradót, a régi sztrongát azért nem emlegetik, mert nem akarták a dézsma becsempészését észrevehetővé tenni.

A sztronga, vagyis a pásztoradó tehát megszűnt. Lassan-lassan a sztronga szó régi jelentése is feledésbe megy. Aztán már az esztrenga vagy sztronga szón nem pásztoradót, hanem juhakolt és egyebet értettek.

Amint láttuk, a sztronga nevű pásztoradó a vlachok, a ruthének (oroszok) között széltében járt. Az oláh falvakban is pásztorkodással foglalkoztak ugyan a lakók, de már ezek között egészen más volt az adózás módja. Ebből az adóból azonnal megállapíthatjuk, vlach, avagy oláh volt-e valamelyik falu népe.

Tudjuk, hogy a magyar törvény az oláh jobbágyságot és települőket kivette a dézsmaadás kötelezettsége alól. De azért az oláhok is fizettek adót, melyet az egész országban *tretinának* neveztek. Szilágy-Somlónak összeírása a *tretina* szó jelentését így magyarázza: „Az *tretina* nevű *proventus* mi legyen, igen öreg emberek úgy magyarázzák, minthogy némely helyen lakó jobbágyság semminemű vetésekből dézsmát nem adtak, annak *redemptioja* lett volna a *tretina-pénz* és *tretina-*

¹ Köz. p. ltr. Hung. 1741: Conscription der ganzen Mar-maros. (*Decimam ovium tenebantur tempore vernali ex agnellis et praeterea dum ad Alpes pellebantur ex vervecibus rursus decimam.*)

marha. Mely proventumok mennyiségét az dézsma válorához szokták intézni és determinálni¹.

Ezt a meghatározást más vidékek összeírásai is megerősítik. A hol oláhság telepedett meg, ott a tretina is járta. Szatmár vidékének 1578. évi urbariuma például egész csomó újonnan megszállott és ültetett oláh falut sorol fel. Ezek a faluk nem kenézek és soltészek, hanem vajdák botja alatt állottak s tretinát fizettek.

Sándorfalváról például ezt mondja a nevezett összeírás: E falut Sándor Péter ültette; a lakók tretinát és disznóváltságot adnak. Színfalva, Piskárkos, Apácza-falva nevű, újonnan telepített oláh községek szintén vajdák alatt állottak és tretinát fizettek. Erdődszádáról azt mondja az összeírás, hogy a juhos oláh gazdák fejenkint egy juhot adnak bárányostól tretinában.²

Avasságnak 1626 urbárium a oláh falvakban szintén említi a tretinát és a tretinaváltságot. Szathmár urbárium a 1633-ban Oláh-Tóthfaluról írja: hogy a kinek juha vagyon, tretina-juhot ad gyapjastól és bárányostól. A disznóból is kell tretinát adni. Bánya-vidékéről az összeírás megemlíti, hogy mikor a *tretinás* jó, mindenféle negyedfüre menő marhától, ökörtől, tehéntől két dénárral váltják meg magokat a lakók. Azaz, hogy tretinapénzt kellett adniok.³

¹ K. p. ltr. 15483. f. Siebenbürgen, 1682. Szilágycseh.

² Urb. et Conscr. 47. f. Urb. Zathm. 1578. — Kövár 1566. évi összeírásában olvassuk, hogy az oláh faluk tizedet és kilenczedet nem adnak. Ha a vajda vagy valamelyik szabados oláh meghal, a lova a földesúrra száll. (U. o. 101. f. 45. nr. 1566.)

³ U. o. 46. f. Urb. Zathm. 1633. A vajdák tretina fejében majd mindenütt egy özet és egy karvalyt adtak. Az özet 60 pénzzel, a karvalyt 35 pénzzel lehetett megváltani. — Avasságnak

A mikor a tretinás a bíróságbeli emberekkel kiment a tretinajuh és egyéb adó szedésére, a községekre épp úgy vetettek bort, mint sztrongakor a pásztorfalvakban. E teher alól csak a nagyon szegény falvakat mentették föl.¹

Az oláh falvakban természetesen a juhászat körül más szavakkal és más szokásokkal éltek, mint a vlach és ruthén pásztorfalvakban. A fogarasi uradalom falvaiban a pásztort szkotárnak, a pásztorságot szkotárságnak hívták. Az 1638. évi összeírásban olvashatjuk például: „harmadik szkotárság alja majorság-juh“. Az 1656. évi pedig így sorolja fel a nyájakat: szkutár keze alatt való juhok“ etc.²

A sztronga és tretina nevű adót természetesen csak azok a juhos gazdák fizették, a kik egyik-másik falunak állandó lakói voltak. Azonban tudjuk, hogy nálunk *vándorló pásztorok* is voltak, a kik nyájaikkal fölkeresték ugyan a buja hegyi legelőket, de állandó lakásuk ott nem volt. Lengyelországból, Moldvából és Havasalföldről seregével jöttek hozzánk a pásztorok és szállást ütven hegyeink között, a tavaszi és a nyári legeltetés idején nálunk tartózkodtak. Aztán megint hazahúzódtak nyájaikkal. Néha még télen is nálunk maradtak, a mikor t. i. a fűnek bő termése volt s így elég szénát gyűjthettek.

ságban az 1648. évi összeírás szerint a juhot és kecskét tartó jobbágyok pünkösöd tájban adták a tretinát, azaz egy-egy juhot és egy-egy sajtot. (U. o. 47. f. 6. nr.)

¹ Erdődszádáról írják például 1660-ban: hogy felette megszegényedtek a jobbágyok. Ezekre való nézve ítéltük jobbnak lenni, hogy az borárultatásért, száraz korcsmáért adjanak annuatim készpénzt.

² Urb. 14. f. 42., 43. és 50. f. 1637. és 1656. Fogaras.

Ezek a vándorpásztorok sem sztróngát, sem tretinát nem fizettek. Ők csak legelőbért adtak a földesuraknak, s a hegyeken vert gunyhóik és juhkosaraik avagy esztenáik után fizettek egy kevéskét. A régi összeírások igen sokat foglalkoznak a vándorló pásztor-
néppel s az adóval, a mit fizetnie kellett. A bocskói uradalom 1575. évi összeírása mondja például, hogy az idegen pásztorok, a kik az uradalmi havasokra hajtják nyájaikat, minden nyájtól egy egyéves bárányt, minden akoltól egy sajtot adnak.¹ A likavai uradalom XVI. századi összeírásai szerint ott is ez a szokás járta. Liptó-Újvár 1554. és 1596. évi urbáriumai szerint az idegen pásztorok a havasokért bért fizetnek. Ezenkívül minden szállástól egy sajtot adnak. (*A singulis hospitibus seu tuguriis zallas dictis.*)²

Amunkácsi uradalomban szokásos eljárásról 1613-ban írják: „Az havasokról minden esztendőben az urak és nemes emberek jobbágyi, mikor juhokat reá hajtják, minden ember nyájától egy-egy kost és egy-egy sajtot tartoznak adni a várhoz. Hasonlóképen az őnagysága jobbágyi is, mikor nem az falujokhoz való havason jártatják juhokat, hanem más falu havasán, minden nyájtól egy-egy kossal és egy-egy sajttal tartoznak. Mert minden havashoz bizonyos falu tart számot“.

¹ „A tabernaculis singulis vel ovilibus, ubi duo vel tres vel quatuor simul oves mulgent, singulum caseum dare tenentur.“ (Urb. 107. f. Conscriptio bonorum in Marmaros existentium Michaeli Büdy assignatorum, 1575.) — Bicsén 1573-ban a hegyeken legeltető pásztorok két Brenze (boronza) nevű sajtot adtak. (K. p. ltr. 15429. f. 1579.)

² K. p. ltr. 15429 f. Urbarium et conscriptio arcis Ujvar. Vihodna községről írja: „Ab omnibus hospitibus zallas dictis per singula hospitia dant caseum unum“.

Nagy-Rosztoka faluról megjegyzi ugyanez az összeírás, hogy oda a lengyelek szokták nyájaikat hajtani. „Az juhokat penig mikor ide hajtják (t. i. a lengyelek) a hegyekre, minden nyájtól egy frtot s egy-egy sajtot tartoznak adni. Mikor penig itt az hegyeken kaszálnak s itt rakják be szénájokat, juhokat teleltetni ide hajtják a szénára, a tűzifáért *vatrapénzt* minden kosártól egy-egy forintot fizetnek az várhoz“.¹

Liptó-Újvár és Likava 1670. évi, továbbá Tapolcsán 1671. évi összeírása egész sereg szállást és kosarat sorol fel a hegyeken. Megmondja azt is, mit fizetnek ezektől a pástorok. Érdeemes megemlítenünk, hogy a liptó-újvári birtok havasain minden tuguriumnak külön neve volt.²

A szepesi hegyeken az egész XVI. és XVII. században Lengyelországból s a hazai városokból hajtott nyájak és ménesek legelészték. A nyájak után itt is a szokásos összeget szedték. A lovak után rendesen zabot kellett legelőbér fejében adni.

A bocskói uradalom Szvidó nevű havasáról írják 1672-ben, hogy azon 32 juh-esztena vagyon, „melyektől az ott nyaraló juhok emberek minden jegytől egy-egy berbécscsel és minden esztenától egy sajttal tartoznak.“³

¹ Urb. et Conscr. 18. f. 1613.

² „A tugurio Tomanova dicto, a tugurio Welka Koprova, a tugurio Tüzes Taraj, a tugurio Prednim od Polany, a tugurio Prostrednich“ etc. Egyegy tugurium bére 2 frt volt. — Tapolcsán 1671. évi összeírása is említi a tuguriolum seu caula ovium-ot.

³ Urb. et Conscr. 149. f. Urbarium Bocsko 1672. Az összeírás külön említi a helybeli juhok embereket, a kik, húsz juhon felül akármennyi juhok legyen is, egy berbécset adnak az úrnak, húszon alól egy bárányt, tizen alól pedig 4 dénárt. — Revistye urbariuma írja 1662-ben: „Minden joh-aklától egy-egy karvalylyal tartoznak . . . Jobbágyság minden néma munkával,

A munkácsi uradalom 1700. évi összeírása szerint ott téli, tavaszi és nyári legeltetésre hajtották az idegen nyájakat. Mindegyikért más-más díj járt. „Ha valamely extraneus — mondja az összeírás — a havasra marháját fel nem hajtaná a végre, hogy ott tartaná, hanem csak nappali legeltetésre járatná oda, bár minden estvére haza hajtja is, ugyancsak tartozik egy berbécscsel.“ A kecskékre ugyanitt kimondja a rendtartás, hogy az ilyen marhák szükségire való gallylevágás meg nem engedtetik. Hanem a földről a mit elér a marha, azzal elégedjék. Az erdőispánok a gallylevágásért 12 frt bírságot szedjenek.¹

A mint az adatok is mutatják, a hódoltság korában a vándorpásztorok csak havasainkra járdogáltak nyájakkal. A mint azonban a félhold hatalma megtört s hazánk a török igája alól felszabadult, az Alföld hatalmas mezei is megteltek idegen nyájakkal. Különösen a bánáti buja legelőket keresték föl sokan. Teleltetésre pedig jobbára Moldvába és a Havasalföldre hajtották a nyájakat. Ez az ide-oda vándorlás a XVIII.

ügymind kaszálással és egyébféle munkával tartozik“. (100. f. 1662. A némamunka minden falunál szerepel itt.)

¹ U. o. 19. f. 9. nr. 1700. A Szarvas-bérczről megjegyzi az összeírás, hogy az igen jó musdalyos erdő, tízezer disznóra való! — Bacsó 1725. évi urbariuma írja, hogy kövér alpesi legelőit a hazai pásztorokon kívül a külföldiek is felkeresik: „e contermino regno Poloniae ac Moldaviae oves ad pascua erga praestationem decimae admittuntur“. Ősrégi szokás itt — mondja az urbarium — „a singulo hospite“ egy berbécs adása! „A quolibet tugurio licet in eodem duo, tres, sex aut plures hospites simultaneum seu coadunatum gregem teneant“ egy berbécset és egy sajtot adnak. (K. p. ltr. Original Conscription über die fiskalische Herrschaften Bocsó und Rónaszék 1725.)

században olyan arányúvá lön, hogy egész sereg falunk a vándorpásztorok után éldegélt. Magának a kincstárnak is hatalmas jövedelme volt az átvonuló nyájakból; mert mindenféle taksát és bért szedett azoktól.

[Nemcsak a juhos gazdák és a marhás emberek hajtogatták imígyen a nyájaikat hol Moldovába, hol meg a Bánátba, de még főuraink is megtették ezt. Károlyi Sándor írja például 1711-ben: „Egész ménesem Moldován van. Ott lévő gyönyörű ménlovaimnak semmi hasznát s faját nem vehetem“.¹

[Hogy minő arányú volt a nyájak vándorlása, arra — sajnos — csak a XVIII. század közepéből állanak rendelkezésünkre hivatalos kimutatások. Az 1753. évben például 443 juhnyájat, 474 lovat, 5704 szarvasmarhát és 2538 disznót hajtottak tőlünk téli legeltetésre Moldvába és Havasalföldre. Az 1767. évben 204,597 juh, 3229 ló, 4480 szarvasmarha és 432 disznó ment ugyanoda.

[Az 1769. évben 350,574 birkát, 3397 szarvasmarhát, 3666 lovat és 824 disznót hajtottak ki téli legeltetésre Moldovába és Havasalföldre.² A kincstárnak csupán a nyájak megszámlálásából³ három év alatt 6423 frt jövedelme volt.

[Mindezen nyájak, ménesek és gulyák a nyári legeltetésre ismét a Bánátba jöttek. Erdélyből is évenként átlag százezer juhot hajtottak ugyanide. Erdélyből telelésre is sok nyáj jött a bánáti mezőkre. A nyári

¹ Kecskemét város jegyzőkönyve, 1711 május 10. Károlyi Sándor Kecskemét városához.

² K. p. ltr. Banat, 13,131. f. Extractus tam ovium quam equorum etc. Az 1768. évben 210,570 juh, 20,211 disznó, 4013 ló és 2555 szarvasmarha hajtatott ki Moldvába és Havasalföldre téli legeltetésre.

³ Ezt connumerationis taxa-nak hívták.

legeltetés díja minden juh után két krajczár volt. A téli legeltetés ára nyolcz krra rúgott. A téli legeltetés alkalmával az állatok természetesen nem a szénát, hanem a lábon álló (le nem kaszált) száraz fűvet ették. A hivatalos jelentések szerint ősszel a nyájak a Duna partjai felé huzódtak, hol jobb legelőt találtak. Egy-egy nyájban ez idők szokása szerint 1000 juh volt. Mivel a pásztornép Moldvából és Havasalföldről sok nyavalyát hozott magával, harminczhat órai contumacia alá vették őket.

Tudjuk, hogy a török népnek legkedvesebb húsele a juhhús volt. Tehát a hódoltság idején nagyban üzték nálunk a juhtenyésztést. Ha egyéb adat nem állana is rendelkezésünkre, a budai basák leveleiből is sejthetjük, mennyi ezer és ezer juh legelt a budai hegyek között. Sok végházunk népe állandóan ezeket a török juhnyájakat dézsmálta.

Bizonyos dolog, hogy a törökök betelepülése nagyot lendített juhtenyésztésünkön. Világosan látszik ez a harminczadbevételekből és a vásárijövedelmekből. A juh-kivitel ugyanis állandóan növekedőben van. Az 1549. évben például a bécsi vásárra 10,411 juhot hajtottak. A következő évben ez a szám már 15,019-re növekedett. Az 1551. évben pedig 17,775 birka kelt el a bécsi vásáron.¹

Az efféle dolgot a marhatenyésztéssel foglalkozó városainkban is szemmeláthatjuk. Hódoltsági városainkban ugyanis a gulyatartó emberek száma folyton fogy, a juhos gazdák száma pedig állandóan emelkedőben van. A ki erről meg akar győződni, lapozgassa Debreczen jegyzőkönyveit.

¹ K. p. ltr. 17405. f. Fleischverproviantirung Wien. A kimutatás világosan megmondja, hogy a juhot mind tőlünk hajtották föl.

III.

A vajdálás.

Az északkeleti havasok fenyőfogta vidékéről s egyszerű pásztornépéről szólunk. A természet hazánkban e vidékére két kézzel szórta a szépséget. Az egekig ágaskodó sziklák, az örökzöld erdők, a kophalas és pisztrángos hegyipatakok egymást érik itten. A hegyhátakon és az erdei tisztásokon a füvelőhelyek és a kaszálórétek tengernyi sokfélesége váltakozik. Itt nyárjas rét terpeszkedik, amott a vápa nevű legelőket a csere-domb fái mart formára övezik. Egyik helyen kökénymezők, a másikon asszonytövises lázak (rétek) váltják föl az erdőt. Amott a hegytetőn buja holyák (lólegelő), valamivel lejjebb virágos papjánák, a falu porgolátja (sövénykerítése) tövében pedig pasztovnikok (kaszálórétek) tarkítják a tájat. Az erdőkben írtásrétek, rekettyések és elegyveles porondok, a völgyben meg sásos rétek és tóhelyek (kaszálók) váltogatják egymást. A sokféle kaszáló majorságnak és ortoványnak se szeri, se száma. Csak búzamezővel, ugarlani való szántófölddel találkozunk ritkán a szem. S a mi kevés termőföld akad, az is nagyon sovány és szegény. Nem földművelő népnek való ez a vidék! Az Isten is a hegyi pásztoroknak szánta. A magyar nép nem is kereste e hideg, havas vidéket. S bár a föld urai *egykor* magyarok voltak, a hegyvidéket idegen jövevényekkel kellett benépesíteniök, mert magyart oda nem kaphattak. Két kézzel fogadták tehát a csekély igényű vlachokat (pásztorokat) és a becsületes ruténeket (oroszokat), a kik kéretlenül is seregesen költöztek hazánkba. A jövevényeket — a mint a magyar szokta — kiváltsággal halmozták el. Nyelvüket, nemzeti szokásaikat érintet-

lenül hagyták. Még a közadók és a magyar bíraskodás alól is kivették őket. Hagyták, hogy a saját törvényeikkel, s saját nyelvükkel éljenek. Nincs a világon nemzet, mely a beköltözőket valaha így fogadta! Az agyongyalázott magyaron kívül nincs nép, mely a jövevények nemzetiségét valaha így védelmezte! És ez az igénytelen felvidéki nép a magyar nemzet lovagiasságát, a magyar urak bőkezűségét szívvel-lélekkel érezte. *Szinte gyermeki szívvel ragaszkodott a magyar urakhoz, s jóban-rosszban meg nem idegenedett tőlük.* S mikor a nemzeti küzdelmek ideje elérkezett, a kiket idegeneknek hittünk, a vérünkben és a lelkünkben valónak bizonyultak. Rákóczi „*legghűségesebb népe*“ minden nemzeti mozgalmunkban előljárt.

A felvidéki rutén és vlach pásztornépeknek a magyarsághoz való édesülése eredményezte, hogy bár soha senkinek sem jutott eszébe az ő megmagyarosításuk, bár a földesurakon és azok tisztartóin kívül magyarok nem is laktak közelükben, azért mégis erősen magyarosodnak. Még a legsajátosabb nemzeti intézményeik is magyar színt és magyar alakot vesznek föl. Egész faluk elsajátítják a magyar nyelvet, bár magyar mester soha még a tájukon sem járt. Ki tudja, ki sejti, mivé lett volna a felföld, ha ez a magyarosodási folyamat meg nem akad? Sajnos! a Wesselényi-féle összeesküvés után a németek a felvidéken kiirtják a magyar birtokosokat; idegenek kezére juttatják a legtöbb nagybirtokot s ezzel a felvidéki nép vezetését is kivették a magyarság kezéből.

A felvidéki pásztornép nemzeti intézményeinek legnagyobb részét a történetírásunk még nem ismeri. Még kevésbbé ismeretes előtte ezen nemzeti intézmények magyarosodási folyamata és alakulása. Nem

lesz tehát érdektelen közülök egy-kettőt bemutatnunk.

Említők már, hogy a magyarság a beköltöző ruténeket és vlachokat a hazai közigazgatás és bíraskodás alól is kivette. A mieink megengedték nekik, hogy a faluszéken saját bíráik ítéljenek fölöttük. A bíráikat ők maguk soltészeknek és kenézeknek hívták. A ki *a falut ültette* (telepítette), az a királytól vagy a földesurától kenézlevelet kapott, s a bíraskodás a családjában örökössé lett. Mivel a telepítő család idővel nagyon elszaporodott, oly kenéz is bőven akadt, a kire a bírói tisztt sohasem jutott. Ezeket aztán adó alá vették. Voltak főkenézek, *markukkal szolgáló kenézek, gyalogszeres kenézek és henye kenézgazdák*. A kenézek vagy a soltészok, a szerint, a mint szabadlevelük tartotta, a falu székin csak a kisebb ügyekben ítékezhettek. Az igazi bíraskodás a vajdák dolga volt. Ezeknek a vajdáknak a botja alá rendesen egész járás tartozott, s így igazában olyan szolgabírófélek voltak. Tisztartóknak és ispánoknak is hívták őket. Voltak örökös és választott vajdák. Erzsébet királyné például 1364-ben a máramarosiaknak biztosította a vajdaválasztási jogot.¹ 1493-ban Korvin János Munkácsra járván, Sztánfalvai László vajda jelent meg előtte és írásaival bizonyította, hogy ő és testvérei a krajnai vajdaságot örökösen birják.² A lakosság és a kenézek azonban tagadásra fogták a dolgot és azt állították, hogy nekik sohasem volt örökös vajdájuk, ők ősi idők óta a vajdájukat mindig szabadon választották.

¹ Tört. Tár 1890. Lehoczky Tivadar: Adalékok a kenézek intézményéhez.

² U. o. Krajna szón a végvidéket értették.

Azokat a községeket, melyek egy vajdaság botja alá tartoztak, *vajdaságaljának* vagy *ispánságaljának* (processus) nevezték. A vajdaságalja faluinak a száma vidékek szerint változott. Minél több faluja volt a vajdának, annál nagyobb volt a tekintélye és a jövedelme. A 1594. évben például a somlyói uradalomban *Babos Gergely* vajda uram alá Boyán, Barnamező, Bagolyfalva, Bogdánháza, Rátpatak, Vajfalva és Csiszér falvak tartoznak.¹ Pula Lukács vajda botja alá — ugyanez uradalomban — Pecsél, Alsó-Bán, Felső-Bán, Tótfalu, Bartaháza és Tuzafalva tartozott. Sándor Tivadar, Bika Lukács, Balogh Pál, Kende Tivadar, Hosszú János, Mogyoróssy Gergely, Illés Mihály és Darabos György vajdáknak is ilyenforma számú falujok volt.² Bányavidéken a vajdaságalját 15, az Avasságon 16, Gyöngyösön 13, Rézteleken 7 falu alkotta. Az adori uradalomban 7—9 falunak volt egy vajdája. A makoviczai (krajnai), a munkácsi, szentmiklósi, barkói, körtvélyesi, mezőlaborczi, nagymihályi uradalmak *vajdajárásaiban* is ilyenforma arányra találunk.³

A vajdák tiszte, határköre és adója az egyes vidékek és uradalmak szerint változott. Néhol csak a törvénylátás volt a dolguk, másutt az adók behajtása és a papmesterek (batykák) megvizsgálása is az ő vállukra nehezedett. A hol az adószedéssel is foglalkoztak, ott a *krajnikokat*, az esküdt

¹ O. L. Urb. et Conscr. 113. fasc. 5. nr. 1594. Somlyó.

² U. o.

³ U. o. 1. fasc. 34. nr., 2. f. 31. nr., 1. f. 17. nr., 1. f. 15. nr., 47. f. 6. nr., K. p. l. 1548. fasc. 1672. Nagy-Mihály. Továbbá O. L. Neo. R. A. 76.2. f. 34. nr. 1669. (Szilágysomlyó), Urb. et Conscr. 113. f. 16. nr. 1660. Ez utóbbi jó csomó vajdaságalját sorol föl, megemlítvén az alája tartozó falvakat is.

kerülőket, no meg a futosóbírákat is melléjük adták. Ezek voltak a mankók, a kikre a vajdák uraimék fontos tisztükben támaszkodtak. A krajnikok afféle számadó tisztben forgolódó emberek voltak, a kik a népet adóra fogták s a kik a bírósághoz tartozó szolgálatot is viselték. Mint a vajdáknak, úgy a krajnikoknak is megvolt a maguk járásuk.¹ A mikor a vajdák kiszálltak a *székeshelyekre*, hogy törvényt lássanak, a járásbéli tisztviselőknek gyökeres és megrögzött esküt kellett tenniök, hogy a fejükben hamis praktikát nem forgatnak.

Mondanunk sem kell, hogy a vajdák uraimék a maguk járásukban első tisztviselők lévén, a tekintélyük igen nagy volt. A falvak népe rettegett is, mikor a vajdálás kezdetét vette. A büntetést és az adót ugyanis senki sem szerette, már pedig a vajdától mást nem igen kaptak, a mikor tehát a vajdák a bírói bottal kiszállottak a falvakba, hogy „*széket szolgáltatassanak*“, a jámbor pásztorok, no meg az adófizetők iastól-fiastól a havasok rejtekeibe menekültek. Ember lett légyen az a kerülő, czirkáló vagy futosó bíró, a ki őket ilyenkor megtalálta és a vajda színe elé behozta!

A vajdák úri mivoltuk szerint mindig lovon jártak, s ha hadba hívták, lóháton szolgáltak. A melyik faluban a vajda megszállott, ott a lovait ingyen abrakoltatták. Magának a vajdának — a faluk erszényére — jól megterített ingyen asztal járt. Ha a vajda meghalt, ősi

¹ O. L. Urb. 113. fasc. 5. nr. 1594. Somlyó összeírása mondja például, hogy Szoross községnek a györteleki vajda a bírájok. Oláh-Valkó, Újvágás, Füzess községekben a krajnik *Simon András*. Alsó- és Felső-Gyümölcsénes falukban *Varjú Tivadar* a krajnik; Elősen, Detrén, Halmoson, Bucson, Felső-Kazinczon, Alsó-Kazinczon pedig *Major Lukács* a krajnik.

szokás szerint, a lova szerszámostól a fiskusra szállott.¹ Csak a magánuradalmakban szállt a vajda lova a földesurra.²

Akár örökös, akár választott volt a vajda, az adója nem az volt, a mi más ember fiáé. Aztán a falvak népe neki is adózott. A tekintetét emelte az a körülmény is, hogy vajdajárás idején még a papmestereket — a batykókat, popoveczeket — ő examinálgatta s ő bírságot, ha nem tudták a „miatyánk“-ot. Amint a polczos hivatalt viselő embereknél dívott egykoron, a vajdák uraiméknak a gyermekeit is az ő méltóságuk után csak a *vajda fiai* néven nevezgették.

Mivel az adóbehajtást, a bírságolást és a bíraskodást — úgy a királyi jószágokon mind a magánuradalmakban — a vajdák gyakorolták, tehát ő kigyelemők a közigazgatásnak is oszlopos emberei voltak. Valamit tehát az igazságszolgáltatáshoz, a közigazgatáshoz is konyítaniok kellett.

Ha a régi összeírásokat olvasgatjuk, meglepetve látjuk, hogy a rutén (orosz), és az oláh vajdák legnagyobb részének jó hangzású magyar neve van s a legtöbbük magyarul is tud. Így vagyunk a krajnikokkal is. Ezek közt is sűrűn akadnak olyanok, a kik magyar nevet vettek föl s a magyar szokásokkal elismertek.

¹ K. p. l. Hung. 14358. fasc. 1570. Relation der Commisariens in Oberungarn etc. Továbbá Instructio provisorii Zathmariens. 1570: „Cum vajda aliquis valachorum moritur, equus illius qui cujuscunque esset valoris, una cum equestribus instrumentis *iuxta antiquitus receptam consuetudinem ad fiscum regium devolvitur*“. — Továbbá Hardegg Ferdinánd instructiója 1590 (u. o. Hung. Denckbuch 405. köt.

² O. L. Urb. et Conser. 101. fasc. 45. nr. 1566. Kővár összeírása szerint a meghalt vajda lova szerszámostól az uraságé.

S a hol az előljárók magyarosodnak, ott a föld népe is nyomon szokta követni. S úgy is volt. A míg a földesurak magyarok voltak, a régi összeírások bizonyossága szerint a magyarosodás a felvidéki pásztornépek között is szakadatlanul folyt. Ezen a téren a rohamos hanyatlás csak 1671 után áll be, mikor Felső-Magyarországnak úgyszólván egész nemességét tömlöczre vetik s a birtokokat elkobozzák. Hogy e zavaros és gyászos időben a vajdák és népük régi szertartása is megbomlott, mondanunk sem kell.

A XVI. és a XVII. században a vajdai tiszt gyakorlását országszerte *vajdálásnak*, *vojvodálásnak* vagy egyszerűen *vajdaságnak* nevezték.¹ Ez a vajdálás majd minden járásban máskor és másképp esett meg. A homonnai uradalomban a vajdákat farsangban bocsátották a falvakra. Megérkezvén a vajda a kísérelőivel az első székeshelyre, először is a batykókat (papmestereket vagy atyusokat) vizsgálta meg. Minden batykónak el kellett mondania a miatyánkot, a hiszekegyet és a tízparancsolatot. Ha nem tudta, bírságot kellett fizetnie. A mennyei tudományokból a papoktól ennél többet nem követeltek. Nem is igen lehetett többet követelniök, mert hiszen a papok javarésze még azt a három imádságot sem tudta!

A papok megvizsgálása után az istenadta népre került a sor. A hegyi pásztorok egész éven át a havasi legelőkön tanyáztak, gondolhatjuk, hogy az imádságok betanulásával nem igen törték magukat! Bizony-bizony sejtelmük sem volt ezeknek a jó embereknek a papi tudományról. A hivatalos rendtartás sem kívánt tőlük többet, minthogy a miatyánkot tudják. A lajstrom

¹ „communis inquisitio vulgo vulgo vajvodatus nuncupata“.

szerint a vajda egyenkint szólítottatta a lakókat s a ki a miatyánkot nem tudta, a földesúr számára tizenkét krajczárt kellett fizetnie. Ha pénze nem volt, az alfelére olvasták a tizenkettőt vagy a kalodába tették. Az egykori feljegyzések szerint a miatyánk nem igen ment a szegény emberek fejébe, mert a miatyánkpénz mint állandó adó szerepel a felvidéken.¹ Ha még a papok sem tudták az imádságot, hogy is tudta volna azt a szegény földnépe?

A vallási vizsgálat imígyen megejtetvén, a sor az igazságszolgáltatásra került. A vajda legelőször is megesküdttette a bírákat (kenézeket vagy soltészokat) és az esküdteket, hogy az elmúlt esztendőbeli vajdálástól fogva valamennyi gonosztevőt tudnak, igazán megmondják. Meg lévén a bírák hitezése, a falubélieket név és szám szerint a lajstromból szólították és a gonosztevőket megfogták. Erre a vajda vétkükhöz képest bírságot szedett tőlük az uraság számára.² A bűnökre sok helyütt szabott bírság járta, más helyeken meg

¹ Későbbben — úgy látszik — a *miatyánkpénzt* már mint rendes adót szedték, akár tudták a lakók az imádságot, akár nem. Körtvélyes összeírása Pakosztó faluról például ezt írja: „*Vajvodáláskor minden külön keniz miatyánkkal tartozik 12 d.*“ (O. L. Urb. 32. fasc. 21. nr. d. n. XVII. századból.) Alsó-Vladiskócz 1689. évi összeírása meg azt mondja: „Az miatyánkpénzért pedig kiki közülök tartozik den. 12.“ (U. o. 1. fasc. 34. szám.)

² Ez az úgynevezett *birsagium vayvodale*. „Egész esztendőbeli excessusokat — írja a homonnai rendtartás 1622-ben — az egész jószágbeli jobbágyinkban, azkiket nem érkezett büntetni udvarbíró úr, írásban adja a vajdának. Sőt bírákat, soltészokat jól megvizsgálják, hogy az excedálandókat kimondják rajta érvén vétkéhez képest érdemlő bírságot vegyen az uraság számára.“ (Urb. Homonn. 1622—1708. Homonnai ltr. Meg vannak ezek az Orsz. levéltárban is.)

a vajda alkuvás szerint szabta ki a bírságot. Azaz a bűnösökkel vétkük és módjuk szerint megegyezett a bírságban. A bírságolásnál természetesen mindenki a lehető legszegényebbnek igyekezett magát feltüntetni.

A kik a vajdálás elől a havasi erdőkbe rejtőztek, ha kézrekerültek, még külön kontrabandát is kellett fizetniök.

A homonnai rendtartás szerint a vajdák a vajdálás alkalmával minden pálinkaégető fazéktól 1 frt-ot, minden sernevelő fazéktól 1 frt 80 kr-t szedtek. Minden soltészszágnak egy köből zabot (vajdazabot) kellett adnia. Az egész helyes jobbágyok ennek a felét adták, azonkívül egy tyúkot (vajdatyúkot), a töménytől 40 dénárt adtak. Minden falu egy rókát vagy 1 frt 80 kr-t tartozott adni.

Hogy a vajdálás vígabban menjen, a vajdaságkor a falvakra bort vetettek, a mit meg kellett inniök, mivel a bor árát a falu fizette.¹ Bort csak azon falvakra nem vetettek, a melyek megváltották magukat, azaz a melyek *száraz korcsmát* (suha korcsmát) fizettek. A homonnai rendtartás a borvetésről ezt mondja: „*Minden székeshelyen egy hordó bor elkeljen és ezen székre czitált faluk érdemes árát adják meg. Vajda uramnak minden székhelyen érdemes asztala, lovainak szénája és abrakja legyen*“.

¹ O. L. Urb. 44. f. 78. nr. 1670. Baksa István javainak összeírása. Ez például Voroczó községről imígyen ír: „*Vajdasággal* annuatim tartoznak, s akkor aki minemű vétekben talál-tatik, bírságot fizet secundum qualitatem delicti s amennyibe megalkhatik. *Vajdaságkor* vagy bort vetnek reájok, vagy penig *száraz borért* fizetnek 6 frt-ot.“ — Alsó-Wladiszkócz faluról is ilyenformán írnak: *Vajvodáláskor* — mondja az összeírás — egy hordó bort adnak a falura. (U. o. 1. fasc. 34. nr. 1689.)

Mondanunk sem kell, hogy a vajdálás nem minden helyen esett meg úgy, a hogy Homonnán. A nagymihályi jószágon például „*az vajdálás újesztendőkor szokott letelni*“. Ez uradalomban a vajdálás idején egy hordó bort vetettek a falvakra vagy pedig „*száraz borért száraz penzt*“ fizettek. *Vojvodáláskor* — mondja a rendtartás — a bírságot úgy fizetik, amint egyezketnek“. A *vojvodálás-pénz* 1 frt. „*Vojvodálás idején az juhok örzésétől fizetnek 2 frtot. Ezenkívül vajvodáló zabot, túrópénzt, adózabot, vaj- és mézpénzt is adnak.*“¹

Az ungvári urodalomban, a *Krajnaságon*, a vajdaságnak a módja ilyen volt: A vajda kiszállván az első székes helyre, az falu bíróját esküdteivel együtt megesketi, hogy az elmúlt esztendőbeli vajdaságtul valamennyi gonosztevőket tudnak, igazán megmondják. Meglévén az bírák hitezése, az falubélieket külön, név és szám szerint az lajtsromból szólítják. A vajda aztán a gonosztevőket megfogatja s bírságot szedet tőlük. Vajdaságkor egy-egy *székeshelyre* egy hordó bort vetnek; mely székeshely, ha a falu nagy, egy faluból; ha apró kettőből, háromból áll. A vajdaságkor a vajda régi szokás szerint, a falunak mivolta szerint *kimenő bírságot* is szed, melyet ők *vicsudnak* hívnak. Ha valamely káros ember ellopott marhája nyomát valamelyik falu határára nyomozza s ki nem adják neki, az illető falu 40 frt bírságot fizet. A vicsuddal együtt minden falu

¹ O. L. Urb. 26. f. 71. nr. 1671. Urbarium bonorum Bar-koczyanorum: Census et datiae colonorum. Ugyanerről az uro-dalomról 1672-ből is van összeírás (a K. p. ltr-ban 15428. fasc.) Ez imígyen kezdi a vajdálás ismertetését: „*Vajvodalis ordo seu inquisitio singulis annis ad initium novi anni peragitur. Tempore vojvodalis datur eis vas vini 1. pro quo solvunt 18 frt.*“ Ugyanígy szól a Zubna falun divott vajdálás is.

nyest- vagy rókabőrt is ad a vajdának. A peresek minden törvénytől 40 denárt fizetnek a vajdának. Az adót ezen uradalomban nem a vajdák, hanem a krajnikok és a bírák szedik.

Igen sok olyan összeírásunk van, amik a vajdálásnak a módját részletesebben nem ismertetik. Ismeretes dolog volt ez akkor mindenki előtt, tehát fölöslegesnek tartották leírni.¹ Az ilyen összeírások inkább csak az adókat és a jobbágyterheket tartották soron. Ezeket már nem igen mulasztják el emlegetni. Így például sok összeírás megemlíti, hogy a faluk vajdaságkor *udvarélést* kötelesek adni.² Viszont Homonna 1619. évi összeírása azt mondja, hogy a jobbágyok nem tartoznak udvaréléssel, mivelhogy sovány mezejök vagyon. De az udvarélés helyett tartoznak az udvar szükségére kemencze számára való köveket kifaraggni kősziklából és bikkfadeszkákat hasogatni.³ A somlyói rendtartás szerint a korestelekiek délig tartoznak a vajdának kaszálni. Minden ember karácsony másodnapján a vajdának két kalácscsal tartozik. A ki kalácsot nem ad, azon a vajda 12 pénzt vehet. A vajdának az udvarból semmi sem jár, de ő maga őzzel és annak idején karoly madárral tartozik.⁴

¹ A kővári uradalom például ezt írja a vajdák dolgáról: „Vajdarum autem est officium providere bonis sibi commissis, ut rite in eis cuncta gerantur et tributum et servitia ad arcem exigere et administrare et semper prompte apparere cum usus et requisitio praefecti postulat. Item in bellum tempore necessitatis proficisci“ (O. L. Urb. et Conser. 101. fasc. 45. nr. Kővár 1566).

² U. o. 20. fasc. 6. és 27. Makovicza összeírásai. Különösen érdekes az 1673. évi.

³ U. o. 109. f. 1612. Urb. Homon.

⁴ U. u. 113. f. 5. nr. 1594. Ez utóbbi tartozás Adorjában is divott. Az 1602. évi összeírás ugyanis ezt mondja: „ipse

A vajdák a maguknak járó adót aztán a földesúr és a fiskus adóját nem egy időben szedték. A közadók behajtása — ha a vajdának a dolga volt az — mindég a vajdáláskor esett meg. A vajdapénzt ellenben, valamint a vajdának járó egyéb adótárgyat bizonyos megállapított időben kellett fizetni. A barkói jószágon például a vajdapénzt karácsonkor és pünkösdkor szedték.¹ Homonna 1623. évi összeírása szerint a vajdapénzt ott is két ízben szedték, azaz pünkösdkor és karácsonykor.² A bárány-huszaot majd mindenütt *sztrongáláskor* vették meg. A munkácsi uradalomban a *csödörzabot*, *vajdazabot*, a *czopovépenzt*, a *kosárzabot* stb. rendszeren a sztronga idején fizették.³ A disznótized szedése rendszeren összeesett a sztrongálással.⁴ A batykóktól fizetett iszák, aztán a kepepénz, kepetyúk, szőrheveder, általvelő stb. beszolgáltatása az uradalmak szokása szerint változik.

Ne gondoljuk, hogy e sokféle adó és teher valami nagy összegre rúgott. Mindez együttvéve is csak néhány forintnyi. adót tesz ki s ezt is falujul fizették, azaz együttesen. A sokféle pénzfizetés úgy keletkezett, hogy a jobbágyság a rájuk vetett terheket készpénzen megváltották. Ha például karoly madarat nem foghattak, nyestet vagy rókát nem lőhettek, tyúkot nem adhattak, e nemű kötelezettségüket készpénzen megváltották. Így keletkezett a ma is használatos *váltópénz* kifejezés.

vayvoda vel niso vel dama una tenebatur ad castellum. (U. o. 1. f. 15. nr. Castellum Adorján, 1602.)

¹ U. o. 2. fasc. 31. nr. 1621. Barkó.

² U. o. 109. fasc. 1623. Urb. Homonn. „Jobbágyság vajdapénzt karácsonykor 20 d-t, pünkösdben is 20 d-t adnak.“

³ U. o. 20. f. 1673.

⁴ U. o. 22. f. 21. nr. 1619. Markovicza.

Hogy a váltság milyen csekélyke összeg volt, arra nézve megemlítjük, hogy az anyaszopó malacz váltsága (váltópénze) például egy krajczár volt, a pázsitdisznóé két krajczár, a kerti vagy a konyhabárányé szintén két krajczár.

Az olyan falu, melynek *cerkuma* (parochiája) és papja (batykója) volt, külön adót fizetett. Az 1663. évben erről az adóról így írnak: „a *batykóságtól* vajdáláskor fizetnek hat forintot, egy iszákot, egy hevedert és egy darab viaszot, de az úr dolgát maga a pap nem járja, csak a czimborái“. Némely helyen az úgynevezett *bérespénzt* is fizették, a mi a fahordásnak a váltsága volt. Minden pásztorfalu hadakozó pénzzel is tartozott. Ezt néhol darabontpénznek és *vejnovcsinának* is hívták. Néhol a földeket is kellett ganézníniok, másutt meg e helyett *furmánkodni* tartoztak. Több helyen a disznók leveretésének idején disznóleveretéssel és az aprólék elkészítésével is tartoztak.

Külön adó volt az úgynevezett sztronga vagy osztronga. A vajdák több helyen a sztrongálásra (huszadlásra) is kimentek, bár ez inkább a sztrongások és a kenézek dolga volt. A sztrongát rendszeren pünkösdtáján szedték be. Azaz hogy a seregjuhokat akkor huszadolták meg, mikor már tenyészetük is volt.

Bár a hegyvidéki pásztornépek adója elég mérsékelt volt, még azt sem szívesen fizették. Egy-egy krajczárért napokig is veszekedtek, a mint a házas emberek szokták. Aztán, bár majd minden évben írásba foglalták az adókat, a mennybéli üdvösségükre fogadták, hogy soha ilyen adót nem fizettek! Úgy látszik, ezt a jó szokást a mieinktől tanulták, mert a régi jó időkben az adótagadást magyar szokásnak hívták. A régi ura-

dalmi összeírások az ilyes adótagadásról gyakran megemlékeznek. Az 1663. évben például a munkácsi összeírás azt mondja: „az vajdáláskor adóban sokat tagadnak hittél, hogy ők soha olyat nem adtak. De ezt sem kell rájuk hagyni, az mennyiben lehet“.

Szegény jó pásztorok! Igazában azt sem tudták, mi az az adó! Ezzel csak akkor ismerkedtek meg, mikor 1670 után a magyar gazdáikat tömlöczre vetették s az ő falvaikba német hadak szálltak. A jó pásztorok szívük fáradtaig várták vissza a régi gazdáikat s velük együtt a régi jó időt. De biz azok nem jöttek. Helyettük a német katonák ültek a nyakukon. És néhány év alatt elpusztították a falvaikat, fölették a nyájaikat, elégették darócz- és guba-kárlóikat, a mikben a ruhájuknak való egyszerű posztót verték. Aztán volt gazdáikkal együtt ők is bujdosásra adták a fejüket. Az 1693. évben már így írnak a szegényekről: „egynéhány oroszok is vagynak, kik csak zsellérül laknak és koldulással tartják magukat többnyire. De mikor az nimet kvártélyban száll, mind széllal mennek s csak nyári dologra jönnek elő és fizetésért munkálnak!“

IV.

Vándorló pásztorok és pásztorszók.

A XVI—XVIII. századokban a pásztorok nyájaikkal örökösen vándoroltak. A lengyel, az oláh, a moldvai, az orosz és a ruthén pásztorok seregesen jöttek nyájaikkal hozzánk s viszont a mieink évről évre százával mentek ki nyájaikkal oda, a hol az Isten a fünek bő termését adta.

A pásztorok szakadatlan vándorlása a török kiűzése után még nagyobb arányt öltött. S ezeket a vándor-

pásztorokat mindenütt szívesen látták. Igénytelen, egyszerű és becsületes emberek voltak. Emellett a merre vonultak, a községeknek és a földesuraknak mindenütt fizettek hol pénzzel, hol meg juhval. Egyik helyen *rováspénzt*, másik helyen *gépénzt* (itatódíjat), a harmadik helyen vámot szedtek tőlük. Itt fűbért kellett adniok; amott az aszufaért kellett fizetniök. Ha a *fűbocsátás* megtörtént s a bevett szokás szerint kosarat vagy esztenát fontak a juhaiknak, megint csak fizetniök kellett. Szóval a vándorpásztorok fejős juhaikkal egyetemben jövedelmet hajtó portékák voltak az urak és a parasztok szemében. Nem is üzték el őket sehonnat, hanem inkább csalogatták ide is, oda is.

S ez így tartott mindaddig, míg nálunk a lakosság szaporodásával mindig több és több legelőt kezdtek feltörni szántónak. S amint fogyott buja legelőinknek s vizenyős helyeinknek a száma, oly arányban maradoztak el a vándorpásztorok nyájai is.

A különféle nemzetiségű pásztorok hol itt, hol amott érintkeztek egymással. Pásztorszókat hoztak és vittek magukkal; pásztorszókat hagytak nálunk s ilyeneket vittek tőlünk is hazájukba. Tanultak és tapasztaltak ők is, meg a mieink is. Elég erre nézve a sajtkészítést megemlítenünk. A XVI. és a XVII. századi összeírások kétségtelenül bizonyítják, hogy a pásztorok vándorlása idején nálunk mindenütt virágzásra kapott a sajtcsinálás. Az összeírások sokféle — többnyire idegen nevű — sajtot, túrót, bronzát stb. említenek. A mikor megszűnik a vándorpásztorok járása, sajtiparunk megint aláhanyatlík.

Ismeretes dolog, hogy a mieink a vándorpásztoroktól sok idegen szót átvettek. E szók aztán bejárják sík területeinket épp úgy, mint havasaink legelőit. E köl-

csönzött szók azonban a vándorlás és a forgalom alatt örökösen változnak formájukban és jelentésükben. Innét van, hogy egyik-másik pásztorszónak öt-hat különféle alakját is ismerjük.

Nem érdektelen dolog egy-egy ilyen szónak terjedését megfigyelnünk. A szó terjedésének iránya ugyanis rendesen egybeesik a pásztorok vándorlásának útjával. Vegyük például a berbécs szót. Tudjuk, hogy ez a szó ma ürüt jelent. A régi összeírásokból azonban kiviláglik, hogy a berbécs szónak jelentése eredetileg egészen más volt. A vidékek szerint ez a jelentés egy ideig ingadozik, aztán végre általánossá lesz az ürü-jelentés.

Nyelvtörténeti és gazdasági szempontból nem érdektelen mindezzel közelebbről megismernednünk.

Juhtenyésztésünk a török betelepülése előtt nem volt valami jelentékeny. Az Alföldön, ahol az állattenyésztésünk legkiterjedtebb volt, a juhtenyésztés elenyészőleg csekély volt a szarvasmarhatenyésztéshez képest. A magyarság az Alföldön a jövedelmezőbb marha- és lótenyésztést űzte. A juhászat nagyobb arányban csak a hegyi vidékeken dīvott. Ide jönnek nyájjaikkal északról a lengyel, orosz és a morva pásztorok s délről az oláhok.

A moldvai és az oláhországi pásztorok elsősorban az erdélyi hegyekre hajtogatták nyájjaikat nyári legeltetésre.

A XVI. és a XVII. században azonban nemcsak a nyájak, hanem az oláh nép vándorlása is szakadatlanul tart. A magyar urak egymásután „ültetik“ az oláh falukat és szívesebben látják az oláh, mint a makacs és perlekedő magyar jobbágyokat. A vándorlók és a bevándoroltak a mieinkkel való érintkezés útján elterjesztenek oly fogalmakat, miket előbb nálunk nem ismertek. A vándorló pásztorok és az oláh telepések

honosították meg nálunk a többi közt a *berbécs* szót is. A dolog természete szerint legelőször Erdélyben találkozunk vele, eredeti jelentését tehát itt kell keresnünk. Erdélyből az oláh néppel együtt a *berbécs* szó a tiszai részek hegyes vidékein tovább terjed s felvonul egészen a Mármarosig, a Rákócziak utolsó uradalmáig. Innét azonban nyugat felé már nem terjed. Azaz hogy a *berbécs* szó csak azon vidékeken terjedt el, a hol oláhok és oláh vándorpásztorok járdogáltak. Liptó, Turóc, Trencsén stb. megyékben már nem az oláhok, hanem a *vlachok* tartották megszállva a havasi legelőket. Ők a *berbécs* szóval már nem éltek. A havasi levegőkre jövő morva és lengyel pásztorok s juhos gazdák sem ismerték a *berbécs* szót. Ők a *birka* és a *bajka* szóval éltek és ezt terjesztették el az északi és a nyugati Kárpátok legelőin. S valamint a *berbécs* szó délkeletről észak felé a Mármarosig terjed, úgy a morva pásztoroktól kölcsönzött *birka* szó északnyugatról kelet, s később délfelé terjed. Mindkét szó vonulását — a régi összeírások alapján — lépésről lépésre kísérhetjük.

Írott emlékeink alapján arra az eredményre jutunk, hogy a *berbécs* szó a XVII. század végéig, Erdélyen kívül, a „*partes adnexae*“ és az erdélyi fejedelmi család azon magyarországi birtokain terjedt el, a melyeken az oláhok laktak. Az alföldi síkságon, a hol az oláh pásztorok nem jártak, a XVI. és a XVII. században a *berbécs* szóval még nem találkozunk. Végig lapoztuk Debreczen és Kecskemét jegyzőkönyveit, de a *berbécs* szót egyik helyen sem találtuk meg; pedig a XVII. század másik felében már mind a két városban rengeteg sok juhos ember és gazda édegélt. A Duna és a Tisza közén, no meg a Dunántúl még kevésbé találkozunk a *berbécs* szóval.

Mivel addig, a míg a berbécs szó Erdélyből a Máramarosig jutott, jó idő telt el, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy e szónak jelentése az egyes vidékek szerint változik.

A *berbécs* szó legelőbb és legjobban Erdélyben terjedt el, a hol általában *birka*-fajt jelentett. Mivel Erdélyben és Magyarországon a XVI. és a XVII. században *paraszt juh*ot, *morva juh*ot (vagyis birkát), *török juh*ot és többfajta *oláh juh*ot ismertek, az a kérdés merül fel, melyik volt ezek közül a *berbécs*? Egészen biztos adataink ugyan nincsenek, de majdnem bizonyosra vehetjük, hogy az *oláh juh*ot nevezték *berbécs*-nek. Erről az oláh juhról a régi összeírások azt mondják, hogy igen hosszúszőrű volt. Ezt a hosszúszőrű juhbőrt használták bélésnek. Fentebbi föltevésünket megerősíti az a körülmény, hogy mind a régi vámtarifák, mind az összeírások a berbécsbőrt a báránybőrtől mindig megkülönböztetik. A dologban csak az a furcsa, hogy ma a hosszúszőrű juhmagyar juhnek nevezik, holott régebben a rövid-, tömötszőrű, paraszthohot nevezték magyarnak.

Hogy magában Erdélyben a berbécs néven nem ürüt, hanem általában juhmagartettek, arra nézve a régi összeírások elégséges bizonyítékot nyújtanak. Porumbák 1638. évi összeírása szerint például az ottani majorságban volt: „*ez idei nőstény berbech 200, eöreggh berbech 277, fejös juh 540, fejös kápra 23, meddeő kápra 9*“. Ugyanitt a juhmajorságban volt hat putton *orda* (túró), 16 putton *túró*, 20 *tömlőtúró* (1770 font), *őszai sajt* 11, *szerdek-túró* 300 drb.¹ Örményes 1654. évi összeírásban viszont „*majorsági vert berbécs, major-*

¹ Orsz. ltr. Urb. 68. f. 41. nr.

sági kos berbécs és dészma vert berbécs“ szerepel.¹ Hogy Erdélyben a berbécson juhot értettek, abból is kitűnik, hogy az erdélyi fejedelmek kiváltságleveleiben, még ha ezek magyarországi városok részére szóltak is, a juh helyett mindig a berbécs szó szerepel. Így például Apaffynak a szigeti mészáros czéh számára adott kiváltságlevelében a juh és a birka szó elő sem fordul, hanem csakis berbécsről, berbécshúsról és berbécsbőrről van szó.

Vannak azonban adataink, melyek azt bizonyítják, hogy a berbécs szón Erdélyben néha *kost* is értettek. Fogaras 1632. évi összeírása szerint például a tenyésztésre szánt juhnyájakban, vagyis az „*oszkotárság alja seregjuhokban*“ öreg juhokat (és kosok helyett) berbécseket találunk.

A XVI. században a *berbécs* szó Magyarországon még nem igen van forgalomban. E század végén itt-ott feltűnik ugyan, de sűrűbben csakis a XVII. században találkozunk vele. Magyarországon a berbécs szót már nem bizonyos juh-faj megjelölésére használták, hanem általában *kost* értettek rajta, a mint hogy több vidéken ma is a *kost* hívják berbécznek.

A XVI. és XVII. században az ürü-tartás Magyarországon igen ritka. Ürüvel csak elvétve találkozunk a nagyobb urak birtokain. A pásztornép ürüket nem igen tartott. Száz meg száz juhnyájnak összeírását ismerjük, a miben az ürü egyáltalán nem szerepel. Tudjuk, hogy sztrongáláskor, tizedeléskor és kilenczedeléskor minden fajta birkából megvették a huszadot, tizedet és a kilenczedet, de a XVII. század végéig egyetlenegy sztrongáláskor vagy tizedeléskor sem fordul

¹ U. o. 108. f. 1654.

elő az *ürü*. Fejős juh, meddő juh, kos, bárány és bárányfi szerepel csak az ilyen alkalmakkor; pedig ha ürü lett volna, a sztrongát abból is megvették volna. Az 1621. évben például a munkácsi uradalom a sztrongabevételt sorolja fel: „*introitus ovium et caprarum per strongationem anni 1621: Oves mulgibiles 126, agni unius anni 126, oves steriles 58, arietes 21*“. Az 1622. évben pedig: „*agni 115, oves steriles 74, arietes 52, mulgibiles 47, haeduli 44*“. Az 1627. évben „az ő fel-ségének majorságában levő juhoknak, kosoknak, bárányoknak, kecskéknek, czápoknak, gidáknak, fejősöknek, meddőknek rendszerint való számok“ című kimutatás sem említ egyetlen ürüt vagy herbécsét sem. Az 1634. évi kimutatás is csak öreg juhokat, öreg kosokat, tavvali kosbárányokat és tavvali jerkebárányokat említ. A vám-tarifák és a bécsi *handsgraf* kimutatásai sem szólnak sohasem az ürüről, noha minden más birka-nemet felsorolnak. Csak XVII. század végén lesz az ürünek is állandó rovata, de ekkor már a hazai nyájakban is közönséges.

Ha mindezeket szem előtt tartjuk s ha tekintetbe vesszük, hogy a tenyésztésre szánt nyájakból a kos nem hiányozhatik, akkor az olyan tenyésztésre szánt nyájakban, a melyekben kosok helyett csak herbécsket találunk, a herbécsen nem ürüt, hanem kost kell értenünk.

Bornemissza fejedelemasszony rónaszéki kuriájában 1684-ben volt: „*fekete herbécs* tavvali 13, *fehér herbécs* 3, *fekete öreg herbécs* 2, *fehér öreg herbécs* 3, tavvali *notinok feketék* 23, tavvali *fehér notinok* 4, *öreg fekete juhok* 102, *öreg fehér juhok* 15“. „Ezek között — mondja az összeírás — mind juhok s mind *notinok* között igen nyavalyások vagynak.“ Hogy mi

volt az itt említett *notin*, arról hallgat az összeírás. Más urbáriumokban azonban a juhok megjelölésénél gyakran előfordul az *annotini* (egyéves) latin szó, s valószínű, hogy a *notin* szó ezen *annotini* rövidítéséből keletkezett. Thököly Imre szigeti kuriájában 1685-ben emlitenek fejős juhot 156-ot, meddő juhot 31-et, harmadfű berbécset 4-et, tavvali berbécset 22-öt. Husztnak 1700. évi összeírásából is világosan kiolvashatjuk, hogy a berbécs szón kost értettek. A nevezett összeírás ugyanis az ottani juhnyájáról így ír: „őreg *miliora juh* 70, őreg berbécs 13, idei *berbécs bárány* 4, idei *nőstény bárány* 20. Az itt említett *miliora juh* több összeírásban előfordul. Így például Porumbákon 1649-ben, 1651-ben és 1656-ban emlitenek *miliora* vagy *milora* juhot, minden közelebbi megjegyzés nélkül. Murány várának 1652. évi urbárium a juhászgazdának a többi között ilyen utasítást ad: külön számláltassa meg a *juhos emberrel jarkajat, votulyajat, ürüjét, kosát, bakját*, ez ideit külön notálván“. Az itt szereplő *jarka* a *jerke* egyik változata lesz. A *votulya* — minden közelebbi magyarázat nélkül — más összeírásokban is előfordul. Huszt 1698. évi összeírása szerint például az ottani urasági juhnyájban volt: fejős juh 40, őreg berbécs 1, *tavvali vatulya* 13, tavvali *jerke*, 21, ezidei bárány 4.

Az eddig közölt adatok majd mindegyikéből világosan kiolvashatjuk, hogy a *berbécs* szón kost értettek. Azonban a XVII. század végén a keleti Kárpátok mentén a berbécs szó értelme körül már zavar keletkezik. Egy ideig kost is, meg ürüt is értenek rajta. Lassan-lassan azonban — főleg a mármarosí havasokon — általánossá lesz a berbécs szónak ürü jelentésben való használata.

Említők már, hogy az ürü szó a régi összeírásokban meglehetősen ritkán fordul elő. Egész sereg nyáját megszámlálhatunk, a míg egyben egy-két ürüvel találkozunk. Magának az ürü szónak használata sem egészen világos. Ezért a rendelkezésünkre álló adatokból néhányat ideírunk. Sárospatak 1635. évi összeírása a juhnyáját így írja le: „tavvali *kosbárány* 10, tavvali *ülvö* 4, *eöreg ülvö* 21, *eöreg kos* 12, tavvali *jerke bárány* 48, *öreg juh* 235, ez idei apró *bárány* 112. Onódon 1636-ban az urasági nyájban volt: *öreg kos* 27, nyári *kosbárány* 30, *eörvö* 83, *eöreg juh* 315, *jerke tavvali bárány* 112. Szobotiszon 1670-ben említettik: *herélt ürö* *ereg* 53, *herélt bárány* 73. Berencsen 1671-ben pedig: *fias birka juh* 90, *báránya* ez idei 90, *bárányos juh* 48, *tavvali nöstény* és *herélt bárány* 73, *herélt ürö eöreg* 53, *kos* 16.

Tudjuk, hogy eleink gyakran használták a *herélt* állatoknál a körülírást. Így olvassuk például: *herélt kos*, *herélt bárány*, *metszett bikácska*, *metszett üszöcske*, *metszett tulkocska* stb.

Valamint a *berbécs* szó vonulását és jelentésének változásait, szintűgy a *birka* szó terjedését is nagyjában lépésről lépésre kísérelhetjük. Fent az északi és a nyugati Kárpátok hegyi legelőin a juhászok és a pásztorok túlnyomó részben a *vlach* nevű pásztornépből kerültek. A mint az egyik összeírás mondja, itt a *vlachok királyaik* alatt (t. i. pásztor-királyok alatt) a hegyi legelőket békésen élték (In Alpibus . . . ubi Walachi *sub reges suos* pascendi appreciare solent etc.). A sztron-gán kívül ezek a *vlach* pásztorok a különféleképen nevezett *baranza* vagy *boroncza* nevű túróval adóztak.

Az északi és a nyugati Kárpátok pásztor-(vlach-) falvaiban a XVI. és XVII. században többféle juh-fajjal

találkozunk. Legelterjedtebb volt az egész országban ismeretes magyar *parasztjuh*. Aztán következett az *oláh-* vagy *vlachjuh*, melyről azt írják, hogy évenként kétszer szokták nyírni. A harmadik és szintén elterjedt juh-fajt a morva és a lengyel pásztorok s juhos gazdák honosították meg, kik tudniillik nyájaikkal az év nagy részét a magyar havasokon töltötték. Ezt a juhajt az egykori írott emlékek egyöntetűen *birkának* vagy *morva juhnek* nevezik. Gyakran olvasunk még a *bajka* nevű juhról is. Tapolcsány és Tavarnok 1671. évi urbariuma például ezt mondja: „e regione allodii caula seu ovile, in quo repertae sunt oves vulgo *bajka antiquae* 125“. ¹ Kasza várának 1671. évi összeírásában is szerepel a *bajka bárány*, minden közelebbi megjegyzés nélkül.

Mivel a *birka* vagy *birke* szóról határozottan kimutathatjuk, hogy legelőször az *északnyugati Kárpátokon* mutatkozik, s hogy ott a morva pásztorok terjesztették, világos, hogy az nem is török, hanem szláv jövevényszó.

A régi összeírások a *birka* szón mindig egy bizonyos juhajt értenek, s azt magyarul *morva juhnek* is hívják. Szoboticza 1670. évi összeírása például a közönséges juh mellett „*fias birka juhokat*“ is említ. Berencs-Váralja 1671. évi összeírása is közönséges juhokat és *fias birka juhokat* említ. Hidvégi javainak 1672. évi összeírása meg ezt mondja: „*oves vulgo Birkae vocatae*“, egy másik 1673. évi inventariuma meg ezt írja: „*oves Moravicae alias Birke vocatae mulgibiles* 239 etc.“ A magyarnyelvű összeírások a *birka* szó helyett rendszeren a *morva juh* elnevezést használják. Így például a munkácsi havasokon legelő nyájak között *araszt juhnyájakat* és *morvai juhnyájakat* találunk.

¹ K. p. ltr. 1543. f.

Szentmiklósi (Mármaros) 1685. évi összeírása a többi között ezt mondja: „*morvai juhoknak* egyik juhászgazdája, Sopodai Simon telelésre kiadott 308-at, második juhászgazda, Márton Lázár *morvai juhokba*, maga nyáját, adott szegénységnek telelni 521-et“. A morva juh vagy birka, úgy látszik, rövidebb szőrű volt, mint az úgynevezett magyar juh. A lékai 1670. évi összeírás például ezt mondja róla: „*oves minutiorum lanarum vulgo Moravicae, és maiorum lanarum seu Hungaricae dictae*“. A morva juh elnevezés még a XVIII. században is divik. Barkóczi Krisztina például 1708-ban szól a morvai juhok gyapjáról. Az 1726. évben Károlyi Sándor juhairól szóló kimutatás *majorságjuhokat, esztendőbeli birke-kosokat, birke-juhokat és magyar juhokat* említ.¹ Kaunitz gróf surányi juhai közt 1730-ban volt: *magyar juh, birke-juh, folyó (?) juh és ürüjuh*. A csongrádi nyájban 1731-ben találunk: *toklyó juhokat, harangos ürüket* (azaz *vezér-ürüket*). A Károlyiaknak még 1801-ben is voltak *birke-juhnyájaik*.²

A XVII. század végéig a birka vagy morvai juh jobbára az ország északi részében ismeretes. Az ország többi részéről ránk maradt összeírások ezeket a morvai juhokat csak nagy ritkán említik. Maga a *birka* szó azonban folyton terjed, még pedig délfelé, s a XVIII. század másik felében már az egész országban élnek a *birka* szóval, csakhogy többé nem morvai juh, hanem először nemesebb fajú juh, később pedig általában juh értettek rajta. A XVIII. század második felében, mikor t. i. Mária Terézia a nemesebb juh-fajok tenyésztését nálunk is megkezdte, az ilyen

¹ Károlyi nemzetség ltr. 1726.

² U. o. A szelestei uradalom számadása, 83. l.

juhokkal bánókat *birkás embereknek*, házaikat *birkás házaknak* hívták. Ez időben Magyarországon nagyobb arányban a *brezán birkát*, a *czegarn juh*ot (Czegorn Gattung), a *török juhokat*, a *stogos* (Stogosch) és a *micza* juh fajokat tenyésztették. E juhnevek azonban jobbára csak a Bánátban terjedtek el. Igen elterjedt juh faj volt a XVIII. században nálunk a *dutja juh*. A *tányérfarkú juhokat* egyik 1725. évi jelentés¹ a török juhok közé sorolja. E fajból 1725-ben Károlyi Sándor hozatott először 100 darabot Erdélyből. Ezeket a tányérfarkú juhokat később az összes feljegyzések *szélesfarkú juhoknak* nevezik. Egyik 1805. évi feljegyzés a csongrádi juhokat két csoportba osztja, az elsőt *selyemnyájnak*, a másikat *ordinarius nyájnak* mondja. A selyemnyájon a merinói juhok falkáját értették.

Íme a pásztorok vándorlása a szókon kívül sok, nálunk eladdig ismeretlen juh fajoknak az elterjedését is elősegítette. Hogy a juhászat körébe vágó egyéb hasznos dolgokat is megismertettek a mieinkkel, mondanunk sem kell.

Ilyen volt például a brenze, bronza vagy boronza tőrő (birkatőrő). Ezt a szót, valamint a bronzatőrő készítését a vándorpásztorok terjesztették el nálunk. A régi összeírásaink alapján nyomról nyomra követhetjük a bronza szó terjedését.

A vándorpásztorok terjesztették el a magyar szállás szót is külföldön. Nem érdektelen jelenség, hogy ezt a magyar szót az oláhokon, szerbeken, horvátokon kívül a törökök, a csehek, a lengyelek, sőt az oroszok is átvették. Ugyanígy vagyunk a pásztorok rovási szavával is. Ez is átment minden nyelvbe, még a németbe is.

¹ U. o. Török juhokról való computus, 1725.

V.

A vessző és a hollya.

Fent, az erdős-bérczes Kárpátokon a magyarság ügye veszélyre akkor fordult, a mikor Zrinyi és Nádasdy megöletése után a felsőmagyarországi nemesség ellen I. Lipót irtó hadat indított. Addig a Felvidéken a magyar volt az úr. A tót, rutén és orosz népnek szívét a magyar nemesség irányította; magyar volt ott a szellem, magyar az intézmény. A szabadság zászlóját ott a felvidéken bontogatták ki először, s a magyarral osztályos felvidéki nép állott alája elsőnek. De a boldog esztendők elfolytak, mint a patakok rohanó vize és soha többé vissza nem tértek. A császár erejével fejünkre hozott idegen hadak az ősi magyar udvarházak hamvát széllal fuvatták. Konczra hánytak mindent, s a magyartól üres pusztá birtokokra új urakat kerestek. Idegen birtokosok ülték meg határainkat, idegen szellemet, idegen szokásokat hoztak magukkal. A magyar földesúr ritka lőn, mint a zsombékok között a virágos sziget. A császár politikájának süveget vetve udvarolt a szerencse s mindenfelől jól fújt a szél. Nem volt tehát nehéz a magyar intézményeket a felvidéken is más formára ütniök. Néhány évtized — és feledékenység borul mindarra, a mit eleink hosszú időn át nagy munkával megteremtettek.

A felvidéki falvak és a havasok egykori életéről nagyon keveset tudunk. A politikai alakulások a régi magyar világ emlékeit elsöpörték, mielőtt valaki írásba foglalta volna azokat. Hála a sorsnak, a levéltárak mégis sokat megőriztek azokból a bájos, patriarkális szokásokból, a miket a magyarok a fenyveserdők borította hegyeken, lázakon, a vápákon és a havasokon

meghonosítottak. Ezek közül ezúttal a legkevésbé ismertről, a vesszőről és a holyáról szólunk.

A felvidéki falvak a havasok közt nagyobb részt pásztorfaluk voltak s lakói pásztorságból éldegéltek. Havasi legelők és makktermő erdők nélkül nem szükködktek, s így határukra még idegen kenyeres emberek marháját is bőven szokták volt fogadni. A legelőbér nem volt nagy. A máramarosi havasokban például a juh-esztenákon nyaraló juhos emberek minden jegtől (a mit az ispánoktól kellett váltaniok), egy berbécscsel és minden esztenától egy sajttal tartoztak. Ezt biz nem volt nehéz megfizetniök. Nem csoda hát, hogy a havasok szórva-hintve voltak a juhos emberek szállásaival, nyaralóival, kosaraival és juh-esztenáival. Még a szegényszeren, egy barázdán élő jobbágyoknak is voltak kecskéik vagy juhaik. Füvelő telekhez, havasi legelőhöz mindenki könnyen jutott s ha valakinek folt- vagy seregjuha nem volt, az ispánság aljára és a vajdaság aljára annál kevesebbet adózott. Szóval még a markával szolgáló szegény zsellér is, a kit *páston ülőnek, pázsit-zsellérnek* vagy *hostátosnak* hittak, úgy a hogy, megélhetett.

Ott, a hol a havasok mentén művelhető földek is akadtak, a jobbágyokat paraszt-telekre szorították. Az ilyen falvakban már egész más élet volt, mint a pásztorfalukban. A XVI. században a felvidéken is széltében járta még a földnek sors útján, nyállal való felosztása. Az idő és az okosság azonban hozzátanította a földesurakat, hogy állandó jobbágyságokat létesítsenek, a mik örökség (örök) gyanánt vérségről-vérségre szálltak. S ha az örökhöz nem volt vér, a pusztá (jobbágytól üres) telek új gazdát kapott. Az ilyen pusztá telket ugyanis, ha a vele járó terheket

magára vállalta, bárki felfoghatta. A régi boldog időben — írják 1691-ben — ha valaki valamely pusztát (üres jobbágyságot) felfogott, annak fele adójával tartozott mindaddig, míg kissé meg nem tollasodott.

A földnek, teleknek mérése a felvidéken többféleképen történt. Legközönségesebb mérték a kötél volt. A kötél föld rendesen a szélén 12 ölet, a hosszára pedig 25 ölet tett. A kertekre ismét más mértéket alkalmaztak. Egy *láb kertnek* azt mondták, a minek bevetéséhez egy budai iccze mag kellett. A hayasi falvakban a kötél földet hamar kiszorította a *vessző*! A *vessző* (latinul *virga* vagy *sulcus*) eredetileg a hosszúság mérésére szolgált, épp úgy, mint a Dunántúl a *pálcza*. Idők multával azonban a *vessző* is, meg a kötél is, meghatározott nagyságú föld megjelölésére szolgált.¹ Valamint a kötél, úgy a *vessző* nagysága is falvak szerint különbözött ugyan, de az eltérés nem nagy volt. A szerint, a mint az egyes falvakban a *vessző* kisebb vagy nagyobb volt, a jobbágytelkek *vesszőszáma* is változott. Az 1623. évtől a XVII. század végéig például a zborói és makovici uradalomban a teljes jobbágytelek többnyire 12 *vesszőből* állott;² de ugyanez uradalom Alsó-Piszána nevű falujában az egész jobbágy-örököt (telket) 17, Felső-Piszána köz-

¹ Az 1673. évben a *vessző* nagyságáról ezeket írják: Alsó Miroso faluban *unus sulcus ex tribus orgiis*; Sztebniken: *sulcus constat 8 ulnis*; Felső Polyánkán: *duodecem sulci faciunt unam integram sessionem colonicatem, sulcus autem continet 8 ulnas*; Czarnó faluban: *unus sulcus 8 ulnis constat.* (Urb. 21. f. 14. nr. 1673. Zboró és Makovicza).

² Felső Szvidniken 1618-ban azt mondja az összeírás, hogy „minden jobbágynek 10—10 *vesszőre* menő földje és kertje vagyon. A *soltészság* 20 *vesszőre* való föld. A *soltészszok* egész örököt birnak.” (22. f. 21. nr. 1618. Felső Szvidnik.)

ségben 24 és Dolhonyán pedig 15 vesszőre tették. Ezt a különbséget Makovicza 1668. évi összeírása ilyen módon magyarázza: „hogyan pedig az vessző némely helyen kevesebb, némely helyen viszont több, hogy sem az egész jobbágyság után való hely kívánná, az attól vagy, látván az urak ő nagyságuk fogyatkozott állapotjukat, s határoknak sovány voltát, oly helyen több vesszőszámra engedték az egy jobbágyságot, némely helyen pedig defalkálták, úgy rendelvén adójukat az sovány és pusztá helyekre nézve, hogy se maguk meg ne fogyatkozzanak és urok adóját is megadhassák.“

A jobbágy-vesszők mellett szabados-vesszők is voltak. A főkenézek és soltészok telkei például csupa szabados-vesszőből álltak; az ilyet másképp a „*soltész-sághoz való örökös vessző*“-nek is mondták. A kenéz- vagy soltésztelek rendszeren 12 vesszőből állt.¹ Azonban kivétel itt is akadt. Bicsáró faluban például a soltészság 12—14,² Felső-Polyánkán 24 vesszőből állott. A szabados-vesszők közé tartozott a batykók (atyusok vagy papok) és az énekes papok vesszője. Az egész papság öröksége 12, a fél papság öröke 6 vesszőből állott. A papság örökét másképpen *popovec*-nek is hítták (*sessio batykonum popovec dicta*). Az adó alá

¹ Urb. et Conscr. 21. f. 17. nr. 1688. Alsó-Polyánka: „*Sessio batykonum popovec dicta ex duodecem sulcis seu virgis constans, cuius dimidietatem antea subditi inter se dividebant consumque et servitia ab ea praestabant.*“

² U. o. „In colonialibus sessionibus sunt sulci 168, sculteti solvunt a colonialibus sulcis 12, idest una integro coloniali sessione. (E szokás 1623-ból való.) Az 1673. évi összeírás még ezt mondja: *integra scultetia constat ex 24 sulcis; fundus Ruthenici batykonis constat ex 12 sulcis.*

eső vesszőt *paraszt-vessző*-nek mondták; e jobbágytól üres vesszőnek meg *puszta vessző* volt a neve. A gazdaszámot nem a vessző, hanem az egész jobbágytelek után számították.¹

Hogy egy-egy felvidéki falu vesszőszámairól világos képet nyújthassunk, az 1623 és az 1648. évi összeírásokból közöljük e néhány adatot: Komlóson volt soltészszághoz való örökös vessző 12, papsághoz való vessző 12, adó alá eső jobbágyvessző 169. Kerekreten 67¹/₂, Andrévágáson 184, Dubován 168, Lodoméron 140, Kurimkán 140, Benedikóczon 148¹/₂ vessző volt.² Hosszúmező falu határán nem lévén művelhető föld, vessző sem volt. Az 1673. évben Alsó-Polyánka faluban 96 vesszőt találtak; 1683-ban Bicsáró községben 168-at, Alsó-Polyánkán még ugyanakkor 120-at. Ha a jobbágyság elégtelen volt a puszta vesszőknek művelésére, a földesurak a vesszők számát kevesbítették. Így például Benedikócz faluról olvassuk 1648-ban: „az elmúlt esztendőben látván a tisztek a jobbágyok fogyatkozott állapotját, elégtelenek lévén annyi pusztának művelésére, s mind attól volt fizetésre, két job-

¹ Az urak is vessző számra mérték a telvidéken a földeiket. I. Rákóczi György például Dubinán majorságot alapítván foglaltatott el egy puszta sessio után mindenik nyomásra 4—4 vesszőt, mely 4—4 vessző volt per cub. 2¹/₂“. Ugyanitt Rákóczinak kúriája is volt, mely hat vesszőből állott. A régi major 4 vesszőre terjedt; a korcsmaházhoz 4¹/₂ vessző tartozott. (21. f. 19. nr. 1690. Makovicza.)

² U. o. 39. f. 1. nr. 1648. Makovicza: Sztebnik: ezek mivel oroszok, kitudván az soltészszágra nézendő hat vesszőt, marad 57. Minden vesszőtől fizetvén 90 d.-t, teszen summás adójuk 51 frt. 30 krt. Czigelka községről írják: Ezeknek falujul való adójuk minden vesszőtől 1 frt. kitudván az soltészszágra nézendő 12 vesszőt, marad 48 vessző.

bágyság után való pusztákat, úgymint 24 vesszőt az úr számára foglaltak, melyet mostan is az úr számára bírnak.

A tizenkét vesszőből álló egész jobbágytelek vagy örökség bizony igen kis darab földecske volt, de a gazdáknak mégis igen sokat kellett tőle adózniok. Egy-egy vesszőnek készpénzbeli adója 83—90 dénár, néhol meg egy forint volt. A készpénzt a falu a vesszők után együttesen szokta volt fizetni, azért ezt az adót *summás adónak*, vagy *falujul való adónak* is hívták. A summás adó mellett a vesszők után minden falu *drublyás adót* is fizetett.¹ Ez utóbbi majd minden faluban más és más volt ugyan, de rendszeren ezeket találjuk a drublyás adó közt: virrasztópénzt, ártánpénzt, káposztafőt, fűrészsre való tőke szállítását, kántorélés adását, darabant- vagy hadipénzt, akózábot, akószénát, copóvé-pénzt, csödör-zabot, vajdabort, vajda-bírságpénzt, vatrápénzt (census cespitius), kosárpénzt, lópénzt, vágópénzt, húshagyatban héringpénzt, aztán a pasztovnik készítését, azaz minden helyen bizonyos számú darab fűvelőhelyet kaszálórétnek tartoztak bekeríteni, ha pedig nem kerteltek, 1—2 frt. pasztovnik-pénzt kellett fizetniök.² Némely helyen bérespénzt

¹ U. o. 21. f. 19. nr. 1690. Makovicza és Zboró. Egyenkint felsorolja a falvak *summás és drublyás adóját*. Egy vesszőnek a summás adója akkor már 14 frt. volt.

² U. o. „Az pasztovnik penig nem egyéb, hanem minden helyeken bizonyos számú darab fűvelő helyt rétnak tartoznak bekeríteni; hogyha penig nem kertelnek, olykor szoktak 2 frt. másutt 1 frt.-ot fizetni ... Némely helyeken *bérespénzt* is fizetnek, mely nem egyéb, hanem régenten ölfa helyett annyi fát szoktak azokkal konyhára és udvar szükségire hordatni, a mennyi esztendő által kívántatott. Ez nagy teher lévén, 5 forintban megalkudtak.“

is fizettek, azaz tartoztak az úr konyhájára és az udvar szükségére elegendő tűzifát hordani, s ha e teher alól magukat megváltották, 5 frt bérespénzt kellett fizetniük. A kinek vetése nem volt, lett légyen gazda vagy zsellér, a király számára *keresztpénzzel* tartozott. A *jávornyikért* minden ember két font tőrővel tartozott.¹ Bizonyos években hízott marhát, vagy borjút kellett adniok; ezt az állatadót *beliczá*-nak thitták. Száraz korcsmálással, szilvabor árulással is artoztak. Sztrongakor a juhok és kecskék gyűjteményit nekik kellett a havasokról a várba beszoigaltatniok. Természetesen a robot sem maradt el. Aratáskor és kaszáláskor gereblyés kaszásokat, törkölyhordó szekereket kellett adniok.²

A kenézek vagy a soltészek, meg a batykók külön adóztak. Az ő adójukat a kenézlevelek határozták meg. A nyest-, a császármadár- és a karvalyadón kívül a kenézek, régi mód szerint, gyermeklő tartásával és tanításával is tartoztak. Sok helyen *miatyánk* nevű adót is fizettek. A batykók (atyusok) 4 frt.-nyi adóját *néppénz*-nek hitták.

E rengeteg terhet a sovány földeken élő vidéki jobbágyok csak úgy bírták meg, hogy az erdőket a tizedlés kötelessége mellett szabadon élhették. A munkácsi uradalomnak egymagának olyan makktermő erdei

¹ U. o. 18. f. 5. nr. Lednicze.

² A hrabóczi urodalom 1623 és 1690. évi összeírása minden falunál megmondja, hogy a drublyás adón kívül tartozik-e törkölyhordó szekérrel (*currus mercenarum* vulgo törkölyhordó) Ez urodalomban az egész jobbágytelek 12 vesszöböl, a soltészeké 24, a batykóké 6 vesszöböl állott. A soltészek és a popoveczek köteles munkáját az összeírás *sarvargh*-nak mondja. (30. f. 57. nr.)

voltak, hogy évenként negyvenkétezer disznót lehetett ott hizlalni! Aztán ott voltak a havasi legelők, a hova a faluk Lengyelországból juhokat fogadtak téli, tavaszi és nyári legeltetésre. Az uraság, ha lengyelországi pásztorok jöttek s a havasokon szénát kaszáltak és juhokat teleltettek, minden kosárért 1 frt. *vatrapiénzt* szedett!

És a felvidéki jobbágyság megélték, s ha nem volt hadas idő, a vesszők teljesen benépesültek. Azonban 1670 után romlás és pusztulás következett a vesszők népére. Két ellenség fenyegette őket: *a fenyőfa és a kvártélyos német katona*.¹ Akárhány falu akadt, melynek földjét a fenyőfa mind elfogta. Ilyenkor aztán a földesurak elengedték az adót, s a falu népe számára új ortoványokat (irtványokat) jelöltek ki. Még a fenyőfánál is veszedelmesebb ellenség volt a német katona; mert ez a szegény jobbágyot nyomról nyomra követte, föl egészen a havasokig. Minő pusztítást vittek ezek véghez, azt a régi urbariumok rendre megírják. Az 1685. évben például Szent-Miklóson másfél hónap alatt csupán az uraság nyájából 339 morva birkát és 729 paraszthuhot fölfaltak. A havasok rejtekébe hajtott lovakat és marhákat lóháton üldözték, a pusztá falukat elégették, a gyümölcsösöket kivágták, a jobbágyság jávornyikjait foglalton foglalták. És a felvidéki urbariumok azontúl nyomorúsággal teljes esztendőkről, ennek előtte lefolyt boldog időről írnak. Az egykor egész-telkes jobbágyság lassan-lassan mind zsellérekévé váltak, s a sok vessző mindenfelé pusztán állott. A zborói és a makoviczai uradalom 1690. évi

¹ Urb. 53. f. 6. nr. 1671. Judicatus Szent Katalin: „Az fenyőfa nagyobb részről mind elfogta őket.“

összeírása majd minden falunál megismétli: *ezek is mind elfogytak, a sok pusztá vessző elég bizonyság*¹ „Egynéhány oroszok is vannak — mondja Huszt 1693. évi összeírása —, kik már csak zsellérül laknak, s koldulással tartják magukat, *de mikor a német kvártélyba száll, mind széllal futnak*, s csak nyári dologra jönnek elő!” És az elpusztult vesszőket hasztalanul igyekeztek újra benépesíteni; még a fű is aprós és vigalyos lett ott; egyedül a fenyő terjedt és ereszkedett mindig alább és alább, s nem volt a ki terjedését megakadályozza . . . És jöttek az új, az idegen földesurak, s az egykori magyar intézményeknek utolsó nyomait is eltávolították. A porgolát-sövényes havasi falvakról, meg a régi vesszőkről aztán már csak a régi összeírások szóltak . . .

Ott fönt a hegyek között, a hol egykoron a vesszők virágzottak, a holyák neve sem volt ismeretlen. A felvidéki délczegek (ménesek) számára a *holya* az volt, a mi az alföldi méneseknek a széles pusztá, vagy a sík mező. A nem nagyon magasan fekvő, szép tisztás hegyi legelőket, a miket a ménesekkel is könnyen megszállhattak, nevezték holyáknak. A holya rendszeren a földesúré volt, de ha a jobbágyság megkövették, s a holyára levelet váltottak, bizonyos bér-

¹ 21. f. 19. nr. Makovicza és Zboró 1680. De virgis: „Itt a soltészszághoz való örökös vessző 12, papsághoz való vessző 12, jobbágyság vesszeje, a melyeket mostan colálnak, 115¹/₂-jobbágyság pusztá vesszeje 53¹/₂. A falu drublyás adója: virasztópénz, pasztovnyik, (pasztovnik), káposztafő, fűrészsre való tőke, ártány, juh- és tikmony. Ondavka faluban 18, Felső-Polyánán 42, Alsó-Polyánán 42, Csarnón 115 volt a pusztá vessző. Krajna-Polyánáról azt mondja az összeírás, hogy a jobbágyság elfogyott, megmutatja a sok pusztá vessző.

ért egész éven át használhatták. Kétféle holyát különböztettek meg, az *árpafizető holyát* és a *dézsmaadó juhos emberek holyáit*. Az árpafizető holyákra csakis lovakat fogadtak. Messze vidékről, olykor még Lengyelországból is hoztak lovakat a magyar holyák virágos és buja füvére. Az 1652. évi rendtartás szerint a holyákon minden két lótól két szepesi köből árpát szoktak adni tetéztve. „Az mikor penig — mondja a rendtartás, — az holyát megkövetik, s levelet váltanak rá, akkor egy lazaczczal és egy tallérral tartoznak a honoráriumba. Hogy penig az gondviselők az árpajövedelmet annál jobban eszökbe vehessék, legalább háromszor szokták az holyákon járó lovakat hites emberek által perlusztráltatni. Az árpát aztán a várjóságával szokták beszolgáltatni”.¹

Az árpafizető holya ritkább és kevesebb volt, mint a dézsmaadó juhos emberek holyája. Az utóbbiból némely uradalomban huszat, harminczat is találunk. Aztán a juhos emberek holyáitól bért is kevesebbet szedtek. Régi szokás szerint ugyanis az ilyen holyákon levő minden szállástól egy-egy sajt járt az udvarbírónak.

[A dézsmaadó juhos emberek számára való holyák hegyi vidékeinken nagy számmal voltak. A murányi

¹ Urb. et. Conser. 25. f. Urbarium arcis Murány 1652 márczius 22. Név szerint felsorolja a holyákat. (Cserna-holya Poluszka-holya stb.) Összesen 27 holyát említ. — Murány 1695. évi összeírásában olvassuk: „Habentur certi montes vulgo holya nuncupati signanter etc. Sumjác, Bogoska, Holicza, Brunova, Vah, Priskina, Zuber, Hnilecz községekben, aztán Mala és Velka Vapenicza nevű pusztákon. Ez az összeírás is megmondja, hogy Szepességből s másunnét hajtják ide a lovakat. Minden két ló után egy szepesi köből árpát adnak serfőzésre. (Illud autem hordeum per subditos arcis Murány Scepusio evehitur. K. p. ltr. 15,428. fasc. 1695.)

uradalomnak egymagának huszonhét ily holyája volt. Itt aztán egész sereg szállást és esztenát építettek a juhászok.

Borsod 1605. évi urbariuma¹ is sok holyát említ. A kik ide hajtották a nyájaikat, azok az udvarbíróval kötött egyesség (iuxta limitationem) szerint fizettek.

¹ 44. f. 52. nr. Az összeírás a többi között azt mondja, hogy „az juhászok az oláhokhoz tartanak, mint egyéb juhászok“.

Török követjárás a hódoltság korában.

A hódoltság idejében napirenden volt a török-magyar követjárás. Nemcsak a budai basa, de maga a fényes porta is küldtön-küldözgette a követeket a bécsi udvarhoz. Követelésre, no meg panaszra ezer alkalom kínálkozott, tehát a jó törökök a követek küldésében meg nem fáradtak, nagy bölcsen azt tartván, hogy a hársat addig kell hámozni, a míg hámlik.

Ügyes-bajos dolgaink természetesen nekünk is akadtak. A sérelem néha annyira felgyült, hogy a leküldött lajstrom Szent Iván énekénél is hosszabb volt. Aztán évenként adót és ajándékot is kellett a portára szállítanunk. Olykor a békesség ügyét is mozgatnunk kellett. A végbeli szokás szerint az új budai basát is módos üdvözet illette meg. Ezt pedig csak tisztes követ adhatta át néki. Szóval olyan világ járta, hogy a rendkívüli követek (internuncius), a levélmutatók (tabellarius), a levélvivők (kurirok), a csauszok stb. föl és alájártak.

Nem érdektelen dolog tudnunk, mint történt ez a követjárás? A török követjárás ugyanis különbözött minden más nép hasonló szokásától. Gazdasági, társadalmi és műveltségtörténeti szempontból egyaránt figyelemreméltó dolgokkal találkozunk a török követjárásokról ránk maradt írott emlékekben. S ez emlékek a hódoltsági élet megvilágosításához sok érdekes adattal szolgálnak.

A hódoltság idejében egy-egy követség nem néhány emberből, hanem rendesen egész seregből állott! Mind a török, mind a magyar azon volt, hogy a követség számával és fényes ruházatával feltűnést keltsen. Egy-egy ilyen követség Komáromtól Konstantinápolyig, vagy innét Bécsbe, rengeteg pénzbe került. S mind e súlyos teher jó részét az amúgy is kifosztott és elszegényedett Magyarországnak kellett viselnie. A követjárás senkinek oly súlyosan nem esett, mint a mi népünknek. Nem csoda hát, ha a megyék látogató ostornak tekintették a nagyobb török követségeket! Hiszen abrakot, takarmányt, szárnyas majorságot, gyümölcsöt stb. nekik kellett adniok. S a lassan vonuló követségek bizony jó ideig szerencsétlenné tették látogatásukkal a megyéket.

Tudjuk, hogy a török szultán a bécsi király követét csak magyar ruhában fogadta. Bár a konstantinápolyi állandó követek (orátorok és residensek) mind ausztriai és külföldi urak voltak, a magyar nadrágot azért nekik is fel kellett huzniok. Már most ha Bécsből egy-egy nagyobb követség indult Konstantinápolyba, a magyar szabóknak, a süvegkötőknek és csizmadiáknak ugyancsak volt dolguk. Maguk a követek természetesen a legfényesebb magyar öltözetet kapták. A kíséretüknek is szép ruházatot csináltak ugyan, de már valamivel olcsóbbat. A ruhákat rendesen a pozsonyi magyar szabók varrták.¹ Az enemű számadások közül meg-

¹ K. p. ltr. 18578. f. Türkische Gesandtschaft: Hosszúthoty György követsége 1566-ban, *Emptio pannorum etc.* A kimutatás még a szabók neveit is felsorolja. Kámánczy András, Szabó János és Kapusztics Miklós (Dessewffy János szabója) csinálták a dolmányokat és a mentéket, Herczeg Bertalan a lószerszámokat stb. Ugyanilyen kimutatás van Veráncsics 1567. évi követségéről is.

említhetjük például az 1623. évit. Kurz ment ez évben Konstantinápolyba mint a bécsi király követe. Kurznak (orátornak) díszruhájához 28 rőf vontarany szövet kellett. A mente és a dolmány bélése vörös selyem volt. Természetesen a drága prém sem hiányzott a mentéről. Kurz orátor a díszruhán kívül kapott még két fehér dolmányt, egy skarlátmentét stb. Kurznak ezen ruhát 17,312 frt.-ba kerültek. A követség kíséretének előkelőbb tagjai atlaszdommányt, skarlátmentét kaptak. Mindegyiknek a ruhájához 32 rőf selyemzsinor és két selyemmentekötő is járt. Ezeknek az öltözete fejenként 375 frt. 28 kr.-ba került. A követség tagjai 119 pár szattyáncsizmát, 22 pár karmazsincsizmát 80 magyar süveget, 170 egyszerű és 59 dupla süvegtollat kaptak. A követség zászlója is magyar volt, legalább annyiban, hogy a nálunk szokásos királysín vörös damasztból készült. Az egész követség ruházatja 47,948 frt.-ba került. A felszerelés egyéb költségeivel együtt ez az összeg 86,843 frt.-ra rugott.¹

A Konstantinápolyba küldött követek természetesen császári diplomát vagy levelet is vittek magukkal a szultánnak. Ennek a kiállítása is sok pénzbe került. A megírásához rendszeren 50 „müschel“ arany kellett. S mivelhogy egy müschel arany 50 frt.-ba került, magának a diplomának a megírása 2500 frt.-ot emésztett

¹ U. o. 18590. f. 1623. A követség ajándékot is vitt magával. A szultánnak szánt kristál-láda (drága kövekkel) 60000 frt értékű volt. Egy óra 5075 frt, három más óra pedig egyenkint 4350 frtba került. Egy serleget is vittek, 10875 frt értékben. Az ajándéktárgyak száma 115 volt 208700 frt értékben. A magyar ruha minden követségnél szerepel. Az 1665. évben Metzger írja le, minő mentét és dolmányt csináltak neki, mennyi arany-zsinor és aranygomb (ungarische goldene Knöpfe) etc. kellett néki. (18592. fasc.)

föl. A diplomához kellett még másfél rőf vontarany szövet, félrőf duplatafota bélésnek, arany gallon, arany zsinór és egy nagy ezüst kapocs!¹

Íme egyetlen követségnek a felszerelése egész vagyont emésztett föl! Gondolhatjuk, mit jelentett ez olyan állam háztartásában, ahol a düledező végházak éhező hadi népének még 1000 frt.-ot sem tudtak juttatni.

Mind a konstantinápolyi, mind a bécsi udvar a fényes és népes követség küldözgetésével a hatalmát és a gazdagságát akarván fitogtatni, a két udvar között valóságos verseny folyt e téren. A dolog aztán lassan-lassan oda fejlődött, hogy egy-egy követség a katonai kíséreten kívül több száz emberből állott. Sőt volt eset, mikor ezerre is felrúgott egyetlen követség tagjainak a száma. Ha már most ehhez hozzáveszszük a tömérdek lovat, tevét, szamarat, szekeret stb., akkor a szemünk előtt egész kis hadsereg áll, mely lengő zászlókkal, harsogó zenével vonul tovább és tovább.

A követek járásának iránya és módja más volt a XVI. és ismét más a XVII. században. A XVI. században a mi követségünk tagjai mindég Komáromban gyülekeztek és Komáromból hajókon indultak lefelé.² A követség hajóit Izsáig a naszádok kísérték. Ott már vártak a török naszádok, hogy átvegyék a kísérést. Ez kölcsönös tisztelgés között esett meg. Mind a magyar, mind a török naszádok sortüzet adtak. S trombitaszó mellett a mi naszádaink Komárom felé, a törökök pedig a követséggel Esztergom

¹ K. p. ltr. Hung. 14509. fasc. 1644, juni 26. Ex consilio bellico. A diploma ilyenén kiállítása majd minden követség stafierungjában szerepel.

² Előbb mindig meg kellett várni a budai basa hitlevelét, mely nélkül útra semmiféle követség nem indulhatot. Ezt a hitlevelet mindég magyar nyelven állították ki.

felé eveztek. Követségeinknek első fogadtatása mindég Esztergomban történt. Az esztergomi bég ágyúlövésekkel, zenével és nagy katonai kísérettel fogadta a követség tagjait. Az estebéd után a mieink lepihentek s a következő nap reggelén Budára tartottak. Természetesen itt is zajos fogadtatás várt rájuk. Elvégezvén itt a dolgukat, Nándorfehérvárra mentek. Néhány napi pihenés után innét már lóháton és szekeren utaztak tovább. A mikor Konstantinápoly közelébe értek, fölhuzták a díszruháikat s készültek az ünnepélyes bevonuláshoz. Ez természetesen nagy zajjal és pompával ment végbe. A követség tagjai a töröktől küldött pompás lovakon ültek, miket a szultán istállójából kötöttek ki. A menet előtt fényesen öltözött agák és csauszok lovagoltak. Lengő zászlóval és trombitaszóval vonultak végig a nyüzsgő és kíváncsi városon az állandó követünk lakásáig.

Kipihenvén magukat, először a nagyvezérnél jelentek meg. Ez rendesen ebédet adott a követség tiszteletére s kaftánt osztatott szét a követség tagjai között. Ez a kaftánosztás igen fontos dolog volt! Minél több és drágább kaftánt kaptak a követek, annál biztosabb volt, hogy a küldetésük jó végét várhatják. Megesett az is, hogy a szultán és a nagyvezér egyetlen kaftánt sem adatott a követség tagjainak. Ez már a haragnak és a neheztelésnek biztos jele volt. Ilyenkor szokták mondani, hogy a követséget rebuffi-val bocsátották el. Rendes körülmények között a szultán 30—40 drága kaftánt osztatott ki a követség tagjai között.¹

¹ K. p. ltr. 18591. fasc. Schmidt Rudolf például 1651. február 21-én azt jelenti Konstantinápolyból, hogy mind a nagyvezértől, mind a szultántól 40—40 kaftánt kaptak, a mi a szívélyes fogadtatásnak csálhatatlan jele.

A nagyvezér a rendkívüli követeket a fogadtatáskor nem ültette le. Ez a tisztesség csak az állandó követeknek járt ki.¹

A török követségek a XVI. században akár Konstantinápolyból, akár Budáról indultak, Bicskén és Tatán át rendszeren Komáromba (néha Győrbe) érkeztek. Komáromból Somorján át Pozsonyba mentek. Innét azután Bécsbe, vagy ha az udvar nem volt ott, akkor Prágába vagy Regensburgba indultak.

A királyi követségeket török földön török katonaság kísérte. Félelmes földön kellett járniok, tehát katonai kíséret nélkül semerre sem indulhattak. A török követségeket — a mint a magyar király határaihoz értek — huszárok fogadták s azok őrizték állandóan. A convoy-nak nevezett efféle kíséret a huszároknak igen inyűkre való dolog volt. Kaptak enni és inni, azonkívül az úgynevezett bibale (italpénz) is kijárt nekik. Bizonyos dolog, hogy a huszárok útközben szemesen viselték magukat. Azonban ők voltak azok, a kik majd minden faluban a bíróra üvöltöttek borért. Aztán a más vetésébe is belevágták a sarlójukat, akár renden, akár lábon állott az. Ezt még csak elnézték nekik, de ő kigyelmők még egyéb csintalanságot is műveltek. Tudnunk kell, hogy minden török követség nagy bevásárlásokat tett Bécsben. A követeknek nem kellett vámot és harminczadot fizetniök, tehát a furfangos törökök követjárások alkalmával végezték a bevásárlásokat. E célra a török követek mindég egy csomó zsidó kereskedőt vittek magukkal. A kísérő huszárok nem

¹ Schmidt Rudolf írja 1649-ben, hogy Reninger Simon residens a nagyvezérnél széken ült, neki mint rendkívüli követnek azonban állania kellett. (U. o.)

valami jó szemmel nézték a zsidókat. Dörmölődtek rájuk; nyelvüknek fulánkját ugyancsak bocsátgatták feléjük! Bizony a szegény zsidók, ha lehetett volna, szívesen árnyékká lettek volna.

A hadi tanács a bajon úgy segített, hogy beszüntette a huszárkíséretet. Az 1647. évtől kezdve már német katonák és hajdúk kísérték a török követségeket.¹ Ez az újítás azonban nem vált be. Tehát kénytelen-kelletlen megint visszatértek a huszárokhoz. Azonban szigorúan meghagyták, hogy a Bécsben időző török követség tagjaival senkinek sem szabad érintkezni; főleg azokkal nem, a kik magyarul tudnak.

Már a XVI. században járta nálunk az a szokás, hogy a követségek tagjait a végházak traktálták. Ezt a szokást azonban csak a XVII. században szabályozták. A mi követségeink tagjait török földön ezentúl a törököknek kellett élelemmel és szállással tartani, vagy pedig nekik megszabott napi díjat adni. A török követségek a királyi területeken ugyanannyit kaptak élelemben vagy pénzben, mint a mieink ónások.

Mivel a követségek indulásának és érkezésének a főhelye rendszeren Komárom volt, e város őrségének: a magyar naszádosoknak rendkívül nagy szerep jutott a követjárásokban. Tudjuk, hogy a követeknek és kísérőiknek alaposan kellett ismerniök a török-magyar végbeli szokásokat. Ezenkívül sok nyelvet kellett beszélniök. S kik ismerték a végbeli szokástörvényeket, ha nem a komáromi naszádosok? Kik tudtak nyelveket, ha nem ezek? Akárhány naszádos kapitányunk és vajdánk volt, a ki jól beszélt a magyaron kívül törökül, horvátul s latinul. Zay és Veráncsics még

¹ U. u. 18592. f. Mehemet követsége.

olyan naszádosokat is találtak Komáromban, a kik 5—6 nyelvet beszéltek. A komáromi magyar naszádosok tehát hivatva voltak arra, hogy a török-magyar diplomáciai ügyekben szerepet játszanak. S ez meg is történt. Egész sereg követ, levélmutató, levélvivő, kurir s kísérő került ki a komáromi naszádosok közül. S hírük, tisztességük folyton emelkedett. A XVI. században az udvar már rendszeren Komáromban kerestette a török követ-ségre vagy levélmutatóságra alkalmas embereket. S ha nem is komáromiakat bocsátott alá a portára, a kijelölt követek (Zay és Veráncsics példájára) Komáromban hajszolgatták fel az alkalmas embereket, a kiknek a követséget kísérniök kellett. S ezekkel a komáromi naszádosokkal nem igen vallottak szégyent. Olykor szinte erővel kellett őket kényszeríteni, hogy a költséges és veszedelmes konstantinápolyi útra vállalkozzanak. Akadt oly komáromi naszádos vajda is, a ki harminczkét ízben fordult meg Konstantinápolyban. Horváth Péternek hívták ökigyelmét. A követek és a főkapitányok nagyon dícsérik őt. Az 1576. évben lóháton tette meg az utat Konstantinápolyból Regensburgig!¹

Hogy Budára is többnyire a magyar naszádos vajdákat küldözgették, mondanunk sem kell.

Általában a XVI. században még nagy szerep jutott a magyarságnak a török követségekben s így a török diplomáciai ügyek intézésében is. Mellőzni a magyarokat csak a XVII. században kezdik. Teljesen persze ekkor sem zárhatták ki őket a török tárgyalásokból; mert magyarul és törökül tudó emberekre mindig szükség volt.

I. Ferdinánd király 1531. esztendőben küldött

¹ U. o. 172. f. Gesandtschaft an der ottomanischen Porta, 1576.

először követséget Konstantinápolyba. Jurisich Miklós és Molnosi Bernát vezettek e követséget. Habár betegen, de szerencsésen visszaérkeztek mindketten.

Az 1542. évben a Nádasdy és a Batthyány-családok kedves embere: a tudós Tranquillus ment Konstantinápolyba. Bécsből indult július 17-én és szeptemberben ért Konstantinápolyba. Az utat ő kivételesen a tengeren tette meg.¹

A következő években Dessewffy János, mint a király követe, több ízben járt Budán. Mehmed pasa igen megkedvelte őt s ki is jelenté előtte, hogy úgy hisz neki, mint a saját véreinek.²

Várday Pál érsek, a ki szintén volt Budán követi minőségben,³ az 1544. év június 2-án a török követségre Nádasdyt, Batthyány Ferenczet és Nyáry Ferenczet ajánlta a királynak.

A király nem ezeket, hanem Pozsgay Zsigmond komáromi naszádos kapitányt és Jeromos doktor egri prépostot választotta. Mindkettő igen ügyes embernek bizonyult. Jeromos doktor a török dolgokban való jártasságát Verbóczy István mellett szerezte. Jó ideig ugyanis az ő szolgálatában állott.

Mint fogadták a törökök e követséget Budán és Konstantinápolyban, más helyütt mondjuk el.⁴

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica; Commentarius rerum actarum Constantinopoli per Tranquillum s. caes. majestatis regiae legatum 1542.

² U. o. Hung. Az 1547. évben Dessewffyt a király újra Budára küldé. Ápril 25-én maga Dessewffy írja, hogy visszajövet a cseh katonák kirabolták őt. Még az írásait is csak nagy nehezen menthette meg.

³ U. o. Jelentése 1544. febr. 23. Pozsony.

⁴ U. o. Van utasításuk a szultánhoz való küldetésük ügyében. (1544. decz. 28.)

Pozsgay Zsigmond még későbbben is vezetett követseget a portára. Az 1549. évben például Karamaniában járt s Ichoniumból küld haza jelentést a szultánnal való tárgyalásáról.¹

Az 1550. évben Glesan János és Drávay János vezették a király követtségét a portára.² Ugyanekkor Muthnoky Mihály és Mekcsey István Budán és Szegeden jártak mint követek.³

Malvezzinek 1550. évi követtségében több komáromi naszádos is résztvett. Ezek közül különösen kivált Tóth Pál, a ki a következő évben már mint levélmutató (tabellarius) járt Konstantinápolyban.⁴

Ugrinovics Vitus komáromi naszádos kapitány többször vezetett követseget Budára és Konstantinápolyba. Ezen alkalommal szerzett érdemei fejében szép birtokot kapott a Csallóközben.⁵

Zaynak és a pécsi püspöknek 1553. évi követsege eléggé ismeretes. A kíséret tagjai majd mind

¹ U. o. 1549. május 26. Ichonio metropoli Caramaniae.

² U. o. 1550. május 1. Egregii domini Joannes Glesan et Joannes Drávay oratores regni Hungariae. (Jelentés a portáról.)

³ U. o. Utasításuk 1550 máj. 24. Ugyanez év június havában a király Szentpétery Jánost és Jakosythy Ferenczet küldé Budára.

⁴ A tabellarius nem levélvivő kurir volt! A tabellarius tárgyalt is a törökökkel és jelentést írt a királynak. A tabellarius (levélmutató) körülbelül az volt, a mi a törököknél a csausz.

⁵ U. o. 1551. júni 18. Instructio. — Tarnóczy András komáromi naszádos főkapitány is ügyes diplomata volt. Ez években többször járt követi minőségben Budán, hol Kaszim basával tárgyalt a foglyok kiváltása stb. ügyében. (Követi utasításai: Tört. Eml. Belügy. Ugyanitt van Memoriale domini locumtenentis reg. maj. egregio d. Andreae Tarnóczy de negociis cum passa Budensi tractand.)

komáromiak voltak. A követség hajókon ment Budára s onnét szintén hajókon Nándorfejevárra. Aztán lóhátán s kocsikon utaztak Konstantinápoly felé.

Szabó László komáromi naszádos vajda több követéssel megfordult a portán. Az 1558-ban a király mint tabellarist küldé őt Konstantinápolyba. Szabó a jelentését Drinápolyból küldte haza.¹

Ugyanezen évben a király Zentgothárdy Mártont küldé Budára, hogy a basával tárgyaljon a vitás ügyekben.²

Az 1562. évben 28 tagból álló török követség jött a királyhoz. Mivel őfelsége épp Frankfurtban időzött, a török követség ott kereste őt fel. Úgy látszik, hogy Németországban nem jó szemmel nézték a törököket. A hivatalos jelentés maga mondja, hogy éjjel-nappal őriztetni kellett a követség tagjait. Hazautazásuk a szokott módon történt. A kincstárnak e visszautazás 20,000 tallérjába került.³

Az 1563. évben a király két komáromi naszádos tisztjét: Palinai Pál deákot és Csaby Ákost választotta követekül. A nevezettek 81,958 frt.-ot vittek Konstantinápolyba adó és ajándék fejében.⁴

A magyar tanácsosok ugyanez évben Budára küldendő követül ezeket ajánlották a királynak: Bakay Miklós, Molnár Mihály komáromi vajdákat és Palinai Pál deákot.

¹ U. o. Relatio Ladislai Szabó tabellarii suae majestatis regiae 1558. febr. 11.

² U. o. Jelentése Budáról, 1558. ápril. 20

³ K. p. ltr. 18,578. f. Türkische Gesandschaft am kais. Hofe. 1562. decz. 18.

⁴ U. o. 172. f. Gesandschaften an der ottomanischen Pforte. 1563. juli. 19. A hivatalos iratok Palinai Pál deákot nuncius-nak nevezik. Több komáromi naszádos vajda is volt vele.

A következő évben a király Petheő János komáromi főkapitányt szólította föl, hogy ajánljon neki alkalmas egyéneket a konstantinápolyi követségre. Petheő János négy komáromi naszádos vajdát ajánlott, úgymint: Hamza Jánost, Szabó Lászlót, Molnár Mihályt és Borbély Miklóst. Ezek Petheő jelentése szerint ismerik a végbeli szokásokat s megfelelő nyelvismeretük is van.

Palinai Pál deák és Nagy István (naszádos kapitány) is alkalmas lenne — írja Petheő — de ezek nem akarják vállalni a követséget. A multkori konstantinápolyi útjukra is erősen ráfizettek.¹

Néhány nap múlva (május 16-án) Petheő azt jelenti a királynak, hogy Csaby Ákos és Hamza János vállalják a követséget. Hamza már volt Konstantinápolyban, de semmit sem kapott. A drága út koldussá tette őt.²

A következő évben ismét követre lévén szükség. Petheő főkapitány Hamza János vajdát ajánlja első sorban, a ki már kétszer volt Konstantinápolyban. Másodszorban Borbély Miklós és Molnár Mihály vajdákat ajánlja. Az utóbbiról megjegyzi, hogy a temesvári basához is őt küldötte ő felsége.³

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica 1564. május 8. Komárom.

² U. o. Salm gróf győri generális is megkérdezettvén, több alkalmas embert ajánlott követnek. Ilyen volt például Podgorszky János szentmártoni kapitány, a ki magyarul, törökül és horvátul egyformán jól beszélt. Aztán Kerechényi János kiskomári prépost, a ki magyarul, németül, latinul és horvátul beszél s amellet kitünő szónok s nagyon eszes ember. Ofzarovicsot is ajánlja, de megírja róla, hogy ez és Podgorszky a portán nevelkedtek. Salm a jelentése végén azt írja, hogy legokosabb lenne Palinai Pál és Csaby Ákos leküldése. (1564. május 18.)

³ Ezúttal is Csaby Ákost kérték föl, de ő visszautasította a követi megbízást. Azt mondá, hogy elég volt neki két követség is. Nem kívánczik még egyszer Konstantinápolyba.

Az 1566. évben a háború kitörése előtt Hosszúthoty György vezette a király követségét Budára és Konstantinápolyba. E népes követségnek felszereléséről kimerítő jelentés maradt ránk. Husszúthoty uram is a komáromi vajdák közül kért néhányat maga mellé. Petheő János főkapitányt és Palinai Pál deákot kérte először, mivel ezek tudtak törökök. Ezek azonban nem vállalkoztak. Tehát megelégedett Csaby Ákossal, Priznik Péter vajdával és néhány száraz vajdával.¹

Mivel a háború kitörése Husszúthoty uramat Konstantinápolyban érte, neki és társainak sokat kellett szenvedniök.

A háború lezajlása után Veráncsics és Teuffenbach vezette Konstantinápolyba az első nagyobb követséget. Ők is Komáromból indultak hajókon (1567.)

Két évre rá Minkovitz Gáspár tette meg ugyanezen utat. Ez a követség is talpig magyar ruhában indult a portára Komáromból.²

Az 1575. évben nagyobb török követség indult Konstantinápolyból Prága városába. Az első török követség ez, melynek utazásáról és viselt dolgairól részletes följegyzés maradt ránk.³ A követséget a nyájas és eszes Mahmut bég vezette. A törökök a bevett szokás szerint — a mint királyi területre léptek — a mi költségünkön éltek.

¹ K. p. ltr. 18,599. f. Memoriale Georgii Hosszúthoty 1566. febr. 7. Első jelentését 1566. márcz. 29-én Pestről küldötte. Magasztalja benne a budai basát, a ki igen szívélyesen fogadta őt.

² U. o. 18,595. f. 1569. Minkovitz maga írja: „vorigen Brauch nach *hungarisch geklaidet* mit Pelzwerk, Hueten, Stiefeln“ etc.

³ A komáromi vágrófok számadásaiban, melyek a K. p. ltr.-ban találhatók.

A Duna javában jegelt, mikor a fényes követség tagjai 25 lovon és hat szekéren este hét órakor Komáromba bevonultak. Kielmann főkapitány maga jelenti Bécsbe, hogy a török követséget a szokásos pompával fogadta.¹

A naszádos polgárok igen szívesen fogadták a törököket, főleg vezetőjüket, Mahmut bégét, a ki mindenkinek a tetszését megnyerte.² Nem is csoda, hiszen a naszádos vajdák közül sokan megfordultak már Törökországban, mulattak is a törökökkel, mért ne látták volna most ők is szívesen?

Hát bizony úgy volt a dolog, hogy a naszádosok és a polgárok veszekedtek azon, kinek jusson török vendég. Mahmut bég Tóth Kalmár János uram vendégszerető házában vett magának szállást. A fő törököket Zalay Gergely a maga portájára vitte. A csauszok Kathona Gergelynél, az iszpahiák Muzslay Barnabásnál, a kíséret és a török pap (hodzsa) Sághy Ferencznél találtak jó szállást. A török urak és a naszádos polgárok este aztán vacsorához ültek s vígan poharaztak. Legjobban azok mulattak, a kik a török pappal együtt Sághy Ferencz uramnál vacsoráztak. Ide jöttek a naszádosok s az udvaron nagy tüzet raktak, hogy a hideg ellen védve legyenek. Csakhamar rotyogni kezdtek a szolgafákon a bográcsok. Persze nem piláfot főztek benne, hanem jóféle magyar tokányt. A poharakban

¹ Cs. és kir. áll. ltr. 1575. febr. 7. A követség febr. 3-án vonult be Komáromba. A követség egy rabot is hozott magával. Ezt Kielmann még azon éjjel titokban kihallgatta s kivette belőle, mi czélja van a követségnek.

² Philiberto de Bruxelles Komáromból írja febr. 8-án: „Mahomout beg se monstra affectionatissimo et promptissimo al servitio d. v. s. caes. maj.“ (u. o.).

sem serbet gyöngyözött! Naszádos nem élt az ilyennel. A törökök jóízűen ették a magyar ételt s nem törődve a szent Korán parancsával, ittak huzamost, ittak sokat. A kényes falatok és a jó bor mellett megeredt a szó és szapora lőn a tréfa. Éjfélféle már a nóta is megszólalt. A derék török pap semmiből sem vonta ki magát.

De hát mindennek van vége. Hajnalban elfogyott a várgróf adta 79 pint bor. A naszádosok már busulni kezdtek. A törökök azonban hamarosan segítettek a bajon, hozatván még ötven pint bort. Így aztán tovább mulathattak.¹

A következő napon a követség tovább menván, február 5-én Somorjába ért, a hol több napig időzött. Mindjárt az első napon — írja a várgróf — az átkozott törökök 6 tallér és 65 fillér árát „megzabáltak“. A sok ételtől az egyik csausz meg is betegedett. A következő napokon tovább folyt a lakozás. A bor ismét elfogyván, a várgróf 9 és fél csöbör bort vett. Február 9-én annyit ittak aztán a törökök, hogy egyikük-másikuk a követségi asztalnál szinte illetlenül viselte magát. Ketten pedig úgy eláztak, hogy nem tudták folytatni az utat és Somorján maradtak.²

Február 11-én a követség Pozsonyba érkezett. Itt a „Vadember“ nevű vendégfogadóban vettek a törököknek szállást. A lakomázás itt is tartott.

Sehogysen tetszett ez a komáromi várgrófnak, a

¹ A várgróf a török követségnek Szőnyi Benedekkel és János mesterrel főzetett. Ez utóbbi egykoron Schwendi Lázár fővezér szakácsa volt.

² Es haben sich — írja a várgróf — den Tag zwei Türken an der Botschaft Tisch gar ungebürlich gehalten, dermassen getrunken, dass sie mit Urlaub übergeben etc.

ki a követséget kísérte. Erszényének laposodása aggodalommal tölté el számító lelkét. Különben is rossz szemmel nézte a törököket és sehogysem tetszett, hogy a magyarok oly könnyen kötnek velük barátságot. Siettette tehát az elutazást; mert az ország határán túl már nem az ő gondja volt a törökök tartása.

Hans Hiersch várgróf uram február 16-án adta a gsindl-nek nevezett törököknek az utolsó ebédet. Estvére kelve a követség már útban volt Prága felé.

Igaz volt-e vagy nem, nehéz volna eldönteni, de annyi bizonyos, hogy a várgróf azzal gyanúsította a törököket, hogy több edényt és evőeszközt elemeltek! Mi nem hiszszük el Hierschnek, hogy a becsületes török követek ilyenre vetemedtek volna.

Az 1576. évben megint török követség jött Komáromba s megint a várgrófnak kellett az ellátásról gondoskodnia. A követséget ezúttal Kielmann főkapitány és Cserkó Márton fővajda fogadták. A fogadtatás ezúttal nem volt oly szívélyes, mint az előző évben. Különben egészen Bécsig a komáromi viczefőkapitány szakácsa főzött a törököknek. A követséget Cserkó Márton fővajda s több naszádos kísérte a határig.

Mikor a követség Bécsből visszajött, oly rettentő hőség volt, hogy a törökök csakúgy lézengtek. Ezért Kielmann hajón vitette őket tovább.

Az 1581. évben 38 emberből álló török követség jött Komáromba. Ezúttal Csegey Ferencz deák (száraz vajda) és a városi bíró szakácsa tartották jól a törököket. Természetesen ezúttal is jó magyar ételeket főztek nekik. Csak például említjük, hogy a követség november 21-én fölöstökömrre sajtot, fokhagymát, sült kolbászt, mézet és 128 pint bort kapott.

Ez a bormennyiség 38 embernek reggelire unos-untig elegendő volt.¹

A következő évben megint mozgalmas napjai voltak Komáromnak. Nyáry István rendkívüli követ jött alá, hogy itt megvárván a budai basa hitlevelét, népes kíséretével együtt Konstantinápolyba menjen.

Nyáry István — a mint tudjuk — tapasztalt, okos, ékesszavú ember volt, a ki a végbeli viszonyokat is jól ismerte. Tehát igen alkalmas embernek látszott arra, hogy a törökök aggodalmait elültesse s a békesség útját egyengesse.

Igazában azonban nem ez volt a küldetésének a célja. A rég sürgetett adót, a türelmetlenül várt ajándékot kellett a portára vinnie. S mivelhogy a szultán fiának a csiziója is közelgetett, erre a nagy ünnepélyre is méltó ajándékokkal kellett a szultánt elhalmozni. Ha a csizióra a pasáktól a legutolsó kádiáig mindenki ajándékot adott a szultánnak, akkor a bécsi király sem maradhatott el.

Nyáry István nagy és fényes kíséretével 1582 május elején ért Komáromba. Itt a követség emberei hajókra ültek s a vízi hajduk (naszádosok) kíséretében a Komárom alatt fekvő Izsáig ereszkedtek. Izsánál már várták őket a török naszádosok, a kik a szokásos lövöldözés, dalolás és üdvözlés után a követség hajóit Esztergomba kísérték. Bár itt éppen bégváltás volt, azért a vár minden ágyúja megszólalt, s a főbb törökök nagy tisztességgel, zeneszóval kísérték a követség tagjait a várba, a hol jól megvetett asztal várt reájok.

A következő nap a követség Budára utazott. Itt is

¹ A komáromi vágróf számadásai, K. p. ltr. (Hanns Kra-nöders Raittung). Az italok között az égettbor is szerepel.

fényes fogadtatás várt reá. Ali budai basa különben is igen kedvelte Nyári uramat, aztán a hozott ajándékokkal is nagyon meg volt elégedve. Tehát nem csoda, hogy kitett magáért. Miután Nyáry uram Ali basával és Ozmán cseleбивel elintézte a galyibás dolgokat s néhány jelentést bocsátott Budáról Bécsbe, egész kíséretével és az útmutató törökökkel együtt Belgrádnak vette az útját. A bevett szokás szerint itt is ünnepélyesen fogadták s jól megvendégelték. Június közepén a követség már Konstantinápoly közelébe jutott. A mint ennek híre futott a városban, fényes küldöttséget bocsátottak a magyarok elé. Június 18-án történt a bevonulás. Elöl lovagolt a csauszbasi és az ulefeggi basa, utánuk jöttek a talpig vont-ezüstbe bujtatott csauszok lóháton; erre Nyáry uram festői magyar csapata következett s janicsárok zárták be a menetet. Az egész város talpon volt s bámulta a bevonulást. Nyáry István uram egész kíséretével a rendes császári követnek, *Preiner* Frigyesnek a házába szállott.

Mivel nemcsak a basák, de maga a szultán is méltatlankodott már az adó és az ajándék elmaradása miatt, Nyáry István uram megérkezése (vagyis inkább az adó és az ajándék, a mit magával hozott) általános örömet keltett. Legelőször a szultán fogadta őt. Nyáry átadta az adót s az arany és ezüst tárgyakat (vagyis az ajándékokat), aztán nagy tiszteességgel köszöntötte a szultánt, s minden jót kívánt a közeledő csizióhoz. A padisah kegyesen fogadta az ajándékot s Nyárynak és kísérőinek kaftánokat ajándékozott; a mi azt jelentette, hogy szívesen látott ember. Minél szívesebben látott valakit a szultán, annál több kaftánt adatott neki. Hála a török szokásnak, a szultán kaftánok nélkül

sohasem szűkölködött. Hiszen még a legkisebb tisztviselő is kaftánt és szövetet vitt a szultánnak ajándékba. S néha annyira fölszaporodott a kaftán, hogy százszámra adta el az udvar. Ennek aztán az lett a következménye, hogy egyik-másik kaftán négyszer-ötször is megfordult a szultán kincstárában.

Nyáry István uram még ki sem osztotta az udvari személyzet között az ajándékot, a nagyvezér máris türelmetlenkedett. Magához hívatta Preiner követet s azt kívánta tőle, hogy azonnal adja át az ajándékot. Mivel a szegény Preinernek ez nem volt módjában, a nagyvezér éktelen haragra gyuladt. Ráfogta Preinerre, hogy elsikkasztotta az ajándékot, s azzal fenyegette, hogy beléfojtja a lelket, ha az ajándék elő nem kerül.

Ezt a nagyvezért különben Szinánnak hívták. Okos, ravasz és vitéz ember hírében állott. Vagy negyven szandzsákságot hódított meg keleten, s e miatt a szultán fölötte nagyra tartotta őt. Úgy látszik, hogy Szinán a németeket nem igen szerette; az meg bizonyos, hogy Preiner követet sehogys szenvedte. A jó Preiner követi jelentéseiben Szinán nagyvezért nem is írja másnak, mint bestíanak, tiránnusi kutyának stb.

A nagyvezér és Preiner között lévő viszonyt ismervén, fölötte érdekes lesz e két férfiú találkozásáról és társalkodásáról egyetmást elmondanunk.

Nyáry István elvégezvén az udvarnál a dolgát, végre Szinán nagyvezér palotájában is megjelent. A bevett szokás szerint vele ment Preiner követ is. A nagyvezér, úgy látszik, vérig akarta boszantani Preinert, mert Nyáryt rendkívül kedvesen fogadta, ő reá meg rá sem hederített. Nyáry bemutatta a bécsi király küldötte ajándékot, de Szinán rá sem vetette a szemét. Úgy tett, mintha egy hajsználnyira sem becsülné

az ajándékot. (Pedig ugyancsak várta.) Aztán leültetvén Nyáryt, így szólott hozzá:

— Hát a királytok még mindig beteges és nyavalyás? Még mindig a magyarok kárát keresi? *Miért nem választanak a magyarok helyette más királyt, született magyart?* Tudom jól, hogy a magyar a némettel meg nem fér, hát mért nem rázzátok le a német igát! Ha visszatérsz a hazádba, költsd fel a vitéz magyarokat. Én hadat indítok s megvédem a magyarságot mindenki ellen!

Erre aztán — írja a jelenlévő Preiner — Szinán nagyvezér szidta a németet, mint a bokrot s a csillagokig emelte a magyarságot.¹

Én — írja Preiner Rudolf császárnak — megmondtam a nagyvezérnek, hogy fölséged jó egészségnek örvend; a magyarokkal jó viszonyban van, a kik annyira meg vannak elégedve, hogy életüket és vérüket szívesen ontják fölségedért. Azonban hiába beszéltem, a süketnek mondtam mesét. A nagyvezér csak mosolygott beszédemen. Ennek a hálátlan bestiának ugyancsak kár ajándékot küldeni! Annyi, mintha a Dunába vetné fölséged! Nyáry különben a faluk adómentességét kérte a nagyvezértől s a békesség meghosszabbításáról is merészelt vele tárgyalni.²

A nagyvezér — bármint áskálódott is Preiner — még később is tárgyalt Nyáryval, hajlott annak kérésére s mindenütt kitüntette őt. A nagyvezér példáját a többi divánülő basa is követte s Nyáry uram néhány

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, Preiner követi jelentése Konstantinápolyból: „Die teutsche Nation auf das höchste verkleinert, die ungarische entgegen usque ad sydera extolliert.“

² Íme az a nagy féltékenység, mely a bécsi udvar oratoraiában mindjárt megszólal, ha magyar ember szerepel a portán.

hét alatt a legnépszerűbb követ lett a portán. Meghívták őt a szultán fia csiziójának az ünnepségeire is. Ezeket az e célra épített hippodromban tartották. A szultán rácsos kalitkájából (vagy ha úgy tetszik erkélyéből) nézegette az ünnepélyes bevonulást és a ceremóniát.

A szultán fiának a csiziója is megesvén,¹ Nyáry István elbúcsúzott a vendégszerető török uraktól és távozott Isztambulból. A reá bízott dolgot becsülettel elvégezvén, nagy jókedvvel indult hazafelé. Minden baj nélkül elérte Budát. Szeptember hó 11-én (1582.) jelenti a budai basa Ernő királyi herczegnek: „Juta mihozzánk a mi kegyelmes fejedelmünk portájáról az nagyságos Nyáry István 10. szept. Kit mi jókedvvel és tisztességgel fogadtunk mind az ő hozzája tartozókkal egyetemben. Azonképpen minden késedelöm nélkül másodnap szép tisztösséggel tovább bocsátottuk és kísértettük.“²

Megvolt-e az udvar Nyáry követségével elégedve, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a következő évben már nem őt, hanem Eytzing Pált küldték a portára. Pedig Nyáry István urammal többre mentek volna, mert a törökök száz grádicscsal feljebb való embernek tartották őt, mint Eytzing Pált, és örömmel vették volna, ha megint ő hozza az ajándékot. Ezért írta november hó 5-én Ali basa az udvarnak Nyáry Istvánról: „*mivelhogy igen eszös embör, az hatalmas császár*

¹ Nyáry István a körülmetélésre sok ajándékot vitt. Ezek között volt egy 6000 tallér értékű edény, melyet a körülmetélésnél használtak. Aztán három nyakék 7700 tallér értékben. Továbbá játékos órák (mit Astrolabio und Kalender). Az egyik ütőórából karabélyos lovas járt ki s a kópjáját mozgatta. A ló szeme is mozgott. (18,596. fasc. Türkische Verehrungen.)

² U. o.

portáján mind vezéröknek s mind egyebeknek kedvében vagyón. *Mi is az ő eszes voltáért kedveljük őt*“. E dicséret azonban nem tett hatást Bécsben. Ott többet adtak Preiner jelentéseire, a ki annyit hazudott, a mint bomlott az óra.

Az 1587. év nyarán Jurkovics Ferencz járt követ-ségben Budán. Megérkezése előtt történt Pálffy Miklós-nak és Nádasdy ~~Támasznak~~ ^{Ferencznek} a támadása budai fővelő-ménesekre. A budai basa, Szinán mód nélkül haragudott a támadás miatt. A méreg még akkor is forrt benne, mikor Jurkovics Ferencz belépett hozzá. Szinánnak az volt az első dolga, hogy Jurkovics kard-ját elvétette s baltával darabokra törette. Még a tollas buzogányt is kivétette a kezéből. Azután vad dühvel kiáltá a követnek: „Kutyák, ti csaltok és hazudtok! A barátság és a szeretet színe alatt hitlevelet kértek tőlünk s azalatt hadaitok rabol és pusztít!“

Majd azt kérde Jurkovicstól, volt-e Komárom-ban? Vajjon Pálffy a többi kutyával kiindult-e már?

Jurkovics a kérdésekre komolyan felelt s a miein-
ket menteni igyekezett. Szinán erre még dühösebb lett s magánkívül kiáltá: „Hazudik a királyod, hazud-nak a hercegeid is!“¹

Ilyen sérelem követünkön Budán sohasem esett. Ungnad Dávid, a haditanács elnöke keményhangú levél-ben róttá meg ezért Szinán basát, a ki a népek jogát ily csunyán megsértette.

Úgy látszik, hogy Szinán basa később maga is megbánta durvaságát. Mikor ugyanis Jurkovics másod-ízben jött hozzá, igen szívesen fogadta őt.

¹ U. o. 1587 július 10. Traditori, traditori, traditori — kiáltá Szinán a beszélgetés végén.

Az 1589. évben ő felsége Szabó Vincze komáromi naszádos vajdát küldé a budai basához. Szabó a követségről jelentést is írt a királynak. Mivel hitlevél nélkül ment le, az esztergomi bég kémnek nézte őt s elakarta fogatni.¹

Az 1593. év nyarán Orné Lukács komáromi naszádos vajda járt Budán. A király meghagyásából András deáknak (a basa íródeákjának) vitt ajándékot s emellett a basával is értekezett. Vezír Haszán azt kérdezte Ornétól, hol az ajándék. Orné igen ügyesen azt felelte neki, hogy az árvíz miatt nem lehetett eddig aláküldeni. Majd ha gerébre száll a Duna, az ajándékot is megindítják.²

Az 1593. évben kiütvén a hosszú háború, a követjárás egy időre megszűnt. Még a rendes császári követ is rosszul járt, mert embereivel együtt fogva tartották. Krekowitz Frigyes volt az, a ki Lándorfejevarról 1593 szept. 10-én jelenti, hogy nagyon rosszul áll a szénája! Levélben arra kérte Szinán vezért, hogy mint követnek adatna néki tisztességes szállást. Erre — írja Krekowitz — maga elé hivatott Szinán és így szólt: „Hitvány eb! Elég jó szállásod van!” Erre ismét elzárattott s ő maga szónélkül tovább lovagolt.³

Az 1606. évben megkezdődvén a béketárgyalás, a követek ismét jönnek és mennek. A budai követséggel ez időben jobbára a jeles Illésy Jánost bízták meg, a ki jól tudván törökül, személyesen tárgyalt a budai basával. Az 1606. évben is Budán járt. Ő maga

¹ U. o. 1589 március 19-én jelenti Pálffy Miklós Ernő főhercegnek, hogy Szabó Vincze visszaérkezett Budáról Komáromba.

² U. o. 1593 július 6, Komárom. Kiss Farkas kapitány levele Ungnad Dávidhoz.

³ K. p. ltr. 15402. fasc. Grichisch Weissenburg.

írja július 26-án, hogy nagy pompával fogadták őt. Beszélgetés közben Ali basa a többi között így szólt Illésyhez: „A te császárod a felhőkből akar vizet venni, abból bizonyos matériát óhajt csinálni, s a világot kelepczébe csalni.“¹

A basa e kijelentése azokra a diplomatiái fogásokra vonatkozott, melyekkel őt be akarták fonni.

Az 1609. évben perzsakövetség jött a bécsi udvarhoz. A convoy-val együtt 43-an voltak. A derék perzsa követség április hó 29-től július 21-ig 223 akó bort fogyasztott el. S miután eleget ettek és ittak, a kapott ajándékokkal együtt nagy békességgel hazaindultak.²

Úgy látszik, hogy a perzsa követeknek igen inyükre volt a fogadtatás, mert azontúl többször ellátogattak hozzánk.

Az 1610. évben például már megint követség jött Persiából. Ezúttal ajándékokat is hoztak ő felségének. Ezek között egy remek arany kereszt szerepel Salamon király jeruzsálemi templomából (?), azután egy darab indiai fadarab, melyből ha csak egy kicsikét is bevesz az ember, a gyomrot megpurgálja és megerősíti. E csodás fát egy indiai király adta. Ezenkívül hozott a követség egy követ, mely a pestist eltávolítja; aztán drágaköveket s damaszkuszi pengéket. A hivatalos ajándéklajstromban szerepel még ez is: „ein Gall von einem Pelikan“, a mely a szúrás, a gutaütés és a láz ellen igen jó. Végül némi pikáns ajándékot is hoztak őfelségének.³

A perzsa követségeken kívül természetesen a

¹ Illésy jelentése, Bécs 1606 július 26. (Turcica).

² K. p. ltr. 18599. fasc. Gesandtschaften aus Persien.

³ A hivatalos lajstrom ezt így adja: *Ein Schlangenhorn, so von dem Schlangenkönig abgebrochen wirdt. Hat allerlei Tugend in sich, das nicht zu schreiben ist.*

török követségek is jöttek és mentek. Ez utóbbiak száma évről évre növekszik. Olyan népes követségek jelennek meg nálunk, hogy a kincstár alig képes a költségeket előteremteni. A nagy török követségeknek az a hátrányuk is megvolt, hogy a bécsi király is ilyen népes és fényes követséget volt kénytelen Konstantinápolyba küldeni. Máskülönben szégyenben maradt volna a törökök előtt.

A sok követség közül elég lesz néhányat megemlítenünk. Hiszen a fogadtatás és az eltartás majd mindegyiknél ugyanaz volt. Csak a követség személyzetének száma és a kiadás volt más és más.

Az 1617. évben három török követség is megfordult Komáromban. Az első 200 emberből állott; 150 lovon s egy csomó szekéren jött Komáromba. A kihája vezette másik követség 97 lovon jött s 93 emberből állott. A harmadik követséget Gratiano vezette. Ebben 140 ember és 107 ló volt. Ez utóbbi követség naponkint 180 pint bort és 15 pint sört ivott meg.

A rendes török orator és kísérete is hazánkba érvén, a bevett szokás szerint ingyen ellátást kapott. Az orator kíséretének naponkint 89-féle élelem és fűszer kellett. A naponkint kiutalt czikkek között volt 250 okka birkahús, 900 zsemlye, 180 font méz, 300 okka (6 mázsa 75 font) friss szilva, egy mázsa aszalt szilva, 6 mázsa és 75 font alma vagy ugyanannyi körte és szőlő, egy mázsa sajt, 25 font velencei szappany, birsalmasajt, piskóta, lekvár, czukrozott gyümölcs, almalekvár, 500 pint bor, 20 pint spanyol bor, 300 pint sör stb. stb.¹

¹ K. p. ltr. 18,578 f. Verzeichnuss was der türkische Orator täglich zu seiner Unterhaltung begehrt etc. A követséget Illésy János vezette és Damjáni Pál volt a török tolmács.

Ezenkívül az orator 185 lovára havonként 744 patkót és 5952 patkószeget is kellett adni!

Az 1623. évben Izdenczy András ment a portára, mint rendkívüli követ. Természetesen ő is nagy kísérettel ment le Komáromból.

Ugyancsak mint rendkívüli követ (internunciús) indult 1628-ban Budára Balogh István. Mivel a megérkezésekor a pestis nagy arányban dúlt, a városon kívül sátorban kellett laknia. Vezir Murteza badai basa is sátorban lakott.

Balogh István követi jelentésében megemlíti, hogy a kaftánok, a miket kapott, még ezer forintot sem érnek.¹

A király 1628 szept. 28-án meghagyta a magyar kamarának, hogy ezentúl havi ezer forintot adjon a török követség költségeire. A következő évben a király megismételte a parancsot. A magyar kamara azonban kijelentette, nincs módjában ez összeg előteremtése.²

A kamara azonban hiába mentette magát, mégis fizetnie kellett.

Az 1633. évi december 31-én ismét hatalmas török követség érkezett Komáromba, a honnét aztán Bécsbe ment. Ezúttal a törökök mindent készpénzben kaptak. A követség költségei 42,483 frt.-ra rúgtak. A következő évben aug. 12-én ez a követség Bécsből Komáromba jött. Ugyancsak ide érkezett a királynak a követsége Konstantinápolyból. A követ-csere a szokásos ünnepek között történt meg. A király ez alkalommal meghagyta a magyar kamarának, hogy évi 5000 frt.-ot adjon a konstantinápolyi császári residensnek s a

¹ Buda, 1628 július 24. Balogh István jelentése.

² K. p. ltr. 18590. f. A magy. kamara öfelségéhez 1629. decz. 9-én.

örök követségnek napi 120 tallérnyi kiadását is izesse.¹

A kamara megint azt felelte, hogy képtelenség ilyen összeget előteremtenie.

A XVII. század negyvenes éveiben újfajta követ-ségek érkeztek. Tatárok voltak ezek, a kik oly rongyosan jöttek, hogy előbb fel kellett őket öltöztetni s csak azután mehettek a király elébe. Az első ilyen követség 1636-ban érkezett. Egy dominikánus szerzetes volt a kalauzok. A követség tagjai 3928 frt.-ot kaptak élelemre és 5484 frt.-ot ruhára. A második tatárkövetség 1640-ben érkezett csupa rongyban. Bécsben rajta is voltak, hogy minél előbb ajtót mutathassanak neki.² A harmadik tatár követség 30 lovon 1643-ban érkezett Bécsbe. A köztatárok napi egy tallért, az előkelőbbek napi 2—3 tallért kaptak.

Az 1643. évben ismét nagyobb török követség érkezett hazánkba. Ugyanekkor a király is népes követséget bocsátott Konstantinápolyba. Mivel a követség egyik vezető férfiúja magyar ember volt, kissé részletesebben ismertetjük a szereplését.

Tudjuk, hogy a portai követség e zavaros időkben veszedelmes vállalkozás volt. A hosszú út ezernyi bajától megválva, Konstantinápolyban nem egyszer tömlőcz várt a követeinkre. A hamis praktikájú basák, ha valami nem az inyük szerint történt, a haragjukat a követekkel éreztették. A következményektől nem igen kellett tartaniok. Az ilyesmi miatt ugyanis még a hajuk szála sem görbült meg.

¹ U. o. Ferdinánd rendelete 1634 márcz. 7.

² U. 18590. f. Nem valami szívesen látták Bécsben őket. Hogy hamarabb távozzanak, tudtukra adták, hogy a király hamarosan elutazik Bécsből.

Szelepcsényi György kanonok több ízben járván Budán, már nagyon jól ismerte a követjárás kellemetlenségeit és veszedelmeit. Ezért tehát egyáltalán nem örült, mikor az ország rendjei 1643-ban őt kérték fel a portai követségre. Szabadkozott is, de a rendek óhaja elől még sem térhetett ki. Azt azonban nem tagadta, hogy az életét is félti ettől a küldetésétől.

Szelepcsényi küldetésének a célja egyrészt a békesség ügye volt, másrészt meg Schmidt Rudolf portai residens helyébe kellett Greifenklaut levinnie. Schmidtnek eltávolítását a magyar rendek követelték; mert sok rossz fát tett a tűzre és sokat ártott a magyarságnak. Izdenczy András rendkívüli követünket például az ő intrikái juttatták Konstantinápolyban a tömlöczbe. Szelepcsényi tehát méltán tartott e veszedelmes embertől, s joggal hitte, hogy az ő élete ellen is fenekedni fog.

Szelepcsényi portai követsége minden egyéb körülménytől eltekintve közjogi és politikai szempontból is figyelemre méltó jelenség volt. Nem egyedül ment a portára, hanem magával vitte Greifenklau Sándort, az újonnan kinevezett állandó portai követet is. A míg ez utóbbi az utasítását Bécsből kapta, addig Szelepcsényinek a magyar rendek adtak külön írásbeli utasítást.¹ Szelepcsényi tehát mint Magyarországnak külön követe indult Konstantinápolyba!

Miután az oltalomlevelet (a hathi serif-et) kezébe kapta, 1643 márczius havában népes kísérettel együtt

¹ Greifenklau követ is tudta ezt. Belgrádból irt jelentésében is megemlékezik erről, írván: „Der Zelepcheny Canonicus ist von den ungrischen Ständen instruiert, damit der Resident Schmidt aufs ehist wider heraus gebracht werde“. (Belgrád, márcz. 29.)

hajókon megindult. A bevett szokás szerint Esztergomban a bég ágyúlövésekkel s zenével fogadta a követséget. Majd a szokásos mulatozás után három naszáddal és útnyitó kísérekkel Budára vitette. Szelepcsényi Greifenklau Sándorral együtt márczius 16-án ért Budára. Itt is zajos és ünnepélyes fogadtatás várt reá. A budai basa (Musa) másnap fogadván a követséget, a királytól küldött ajándékokat igen jó néven vette. Greifenklau residens maga írja a jelentésében, hogy Szelepcsényi kanonok igen ügyesen forgolódott a törökök között s a basa udvarnépével magyarul tárgyalt és beszélgetett.¹

A követség márczius 28-án ért Belgrádba, a hol szintén barátságos és ünnepélyes fogadtatásban volt része. Innét kezdve lóháton és szekereken folytatták az utat. Április 23-án értek Konstantinápolyba. A nagyvezér április 29-én fogadta először Szelepcsényit és Greifenklaut. A tárgyaláson jelen volt Szulfikár aga, ez a magyar renegát, a kit Szelepcsényi már régen ismert s a kivel meglehetősen jó viszonyban volt. Szulfikár aga segítségével a tárgyalás simán folyt le s a nagyvezér jóindulata jeléül kilencz drága kaftánt ajándékozott a követségnek. S mikor Szelepcsényi és társai szállásukra tértek, a nagyvezér huszonöt emberrel virágokat, mindenféle gyümölcsöt, bort és élelmet küldött nekik. Szulfikár aga a nagyvezér megbízásából naponként meglátogatta Szelepcsényit s vele hosszasan tárgyalt.

Május 10-én — vasárnap reggel — a szultán fogadta a követséget. A szultán előtt Greifenklau beszélt.

¹ Cs. kir. áll. ltr. 1643. márcz. 17. Greifenklau jelentése:

„Der Praelat Zelepcheny hat mit ihnen in ungarischer Schprach ad rem wohl geredet und ist in allem fürsichtig und fleissig.“

Ezt a beszédet Szelepcsényi halkán magyarul mondá el Szulfikár agának, a ki viszont törökül tolmácsolta a szultánnak.¹ Őfensége közömbösen s némán hallgatá a beszédet s csak hébe-korba billentett egyet a fejével. Ezzel aztán a fontos kihallgatás véget is ért. Most már csak a nagyvezérrel kellett Szelepcsényinek tárgyalnia a residens kicserélése és a fennforgó politikai ügyek dolgában. Az utolsó kihallgatása alkalmával azonban majdnem bajba került. Ő kigyelme ugyanis látván, hogy a nagyvezér hamis praktikát forgat a fejében, körmönfont ravaszsággal igyekezett belőle a valóságot kicsalni. A nagyvezér azonban nem ment lépre, hanem tüztől gyuladt tekintettel fordult Szelepcsényi felé s üvöltve kiáltá: hitvány eb, mit kívánsz még tudni? Nem szimatoltál már ki eleget? Még egyszer mondom, ha a királyod követet küld ide, mi is küldünk Bécsbe!²

A nagyvezér e kifakadása oly sértő volt, hogy a jelenlévő dragomán nem is merte Szelepcsényinek szószerint lefordítani. Ő kigyelme csak később tudta meg, minő szó érte őt a fogadtatáson.

Szelepcsényi elvégezvén dolgát a portán, június 8-án Schmidt residenssel együtt útnak indult. Julius 15-én ért Budára, a hol négy napig maradt. Budáról lóháton Tatába, innét pedig Komáromba utazott. Útjáról szóbeli jelentést is tett ő felségének.³

¹ Ez azért történt, mert a követségünk dragománját nem bocsátották a szultán elé még kaftánban sem. (Greifenklau jelentése Konstantinápolyból 1643 május 18-án.)

² Ezt Schmidt Rudolf, az elmozdított residens írja, a ki természetesen egy kanál vízben megfojtotta volna Szelepcsényi kanonokot. Schmidtnek aug. 20-i jelentése szerint a nagyvezér ezt mondotta volna Szelepcsényinek: „Du Hund! was begehrst du mehrers zu wissen? Hast du nicht genug ausgeruhtet?“

³ Írásbeli jelentése is megvan. (U. o.)

A hosszú és kellemetlen út fáradalmait még ki sem pihenhetette, mikor értésére adták, hogy rendkívüli követi minőségben újra Konstantinápolyba kell indulnia.¹ A király 1643 október 1-én 1600 frt.-nyi uti-költséget utalványozván számára, meghagyta, hogy késedelem nélkül induljon, mert küldetésének célja semmi halasztást nem tűr.

Miután a királyi diploma elkészült, s a szokásos módon vontaranyba takarva, aranyzsinórral átkötve Szelepcsényi kezébe került,² a követség megindult. Deczember 9-én ért Szelepcsényi és kísérete Konstantinápolyba. Ezúttal nagyon roszkor jött. Magyarországból ugyanis az a hír érkezett a portára, hogy a mieink kilenczszáz lovon való vitézzel megtámadták Esztergomot. Mivel a támadás békesség idején történt, Musztafa nagyvezér éktelen haragra lobbant. Bosszúját aztán az épp akkor megérkező Szelepcsényin tölté. A helyett, hogy követet megillető módon fogadtatta volna, még azt sem engedte meg neki, hogy Greifenklau residens házában szálljon meg. E helyett Musa budai basa üres palotájába vitette s ott őriztette őt. Másnap aztán fogadta.

A hivatalos jelentések szerint Musztafa nagyvezért soha ily dühösnek és őrzöngőnek nem látták. Vérben forgó szemmel, durván támadt Szelepcsényire az esztergomi megszállás miatt. Hát ez nálatok a frigytartás? — kiáltá — Mit keressz itt? Őfelsége levelét hoztam

¹ K. p. ltr. Hungr. Denkbuch, 418. köt. 528. lap. Ebersdorf, 1643 okt. 1. („In arduo ullaque moram non admittente negotio Constantinopolim ad portam Ottomanicam expedire.“ etc.)

² K. p. ltr. 14,507. f. Hung. 1643 okt. 4. Ex consilio bellico. A diplomához félrőf vontarany szövet, $\frac{1}{3}$ rőf dupla tafota, aranygallon, arany zsinor és ezüst kapocs használtatott fel.

— felelé Szelepcsényi — többnemű megbízással egyetemben. Nem kell nekem az írástok — kiáltá a nagyvezér —, jó lesz, ha összeszeded a sátorfádat s holnap elmész a fenébe! Szelepcsényi erre távozott s Greifenklau residens lakására ment. A nagyvezér azonban rögtön érte küldött s miután jól lehordta őt, Musa badai basa palotájába vitette s ott egy nyomorult szobába záratta. Ez alkalommal a nagyvezér az állandó residensnek (követnek), Greifenklau uramnak is megmondá, hogy menjen a pokolba, nincs itt semmi szükség rezidensre.¹

Eközben az elzárt Szelepcsényit meglátogatta Szulfikár aga, a nagyvezér bizalmasa és magyar tolmácsa. Szelepcsényi csak most merte a királytól küldött ajándékokat előszedni. E szép ajándékok Musztafa nagyvezér haragját is elsimították. A dér-dur gazdából egyszerre nyájas s mosolygó háziur lett, a ki szívesen fogadta Szelepcsényit. A békeség ügyében azonban Szelepcsényi mégsem boldogult, mert holmi pusztai ígéreteknél egyebet nem kapott. De ő ezzel is meg volt elégedve s örült, hogy ép bőrrel indulhatott hazafelé. Szegény Szelepcsényi — írja Greifenklau residens — azt hiszi, mindent elvégzett, pedig a követségének az eredménye az a két majmoni (tengeri macska) és két karamáni (széles farkú) birka, a miket magával vitt!

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1644 január 8. Greifenklau jelentése Peraból. Meg kell jegyeznünk, hogy Greifenklau jelentéseinek egy része a K. p. ltr. 172. fasc. alatt található (Gesandtschaften an der ottomanischen Porte). Egyik itt található jelentésében írja Greifenklau, hogy Rákóczi agensének 100 aranyat adott. De ennek — írja — titokban kell maradni. A Rákóczihoz küldött két csauszt 150 tallérral kente meg. A török kancellárnak 100 aranyat adott, hogy a Rákóczihoz bocsátandó három törökmandátumot keményebb hangon írja! (Pera, 1646 febr. 13. 18,591. f.)

Ez bizony nem valami fényes eredmény! De hát nem Szelepcsényi volt az egyetlen portai követ, a ki ilyen dib-dáb semmiséggel tért vissza a portáról! A sors különben neki is nem mindennapi elégtétellel szolgált. Musztafa nagyvezér ugyanis, a ki miatt Szelepcsényinek annyi szégyent és bűt kellett látnia, életével lakolt. Szelepcsényi épp az útra övezte fel magát, mikor a szultán Musztafa nagyvezér megfojtását elhatározta. Ünnepest divánt tartott a vezérbasáival s mikor javában tanácskozott volt, hirtelen elkiáltá magát: „hol a hóhér? Jöjjön be s végezze a dögát!” Musztafa tudván, hogy az ő halálos ítélete hangzott el, feltaszítván az előtte állókat, eszeveszetten rohant ki a tanácsteremből. Az udvaron lovára kapott, s szélvész-ként vágatott a saját palotájába, a hol eltorlaszolta magát. A szultán testőrei és a hohérok azonban nyomon követték őt s bezuzván az ajtót, Musztafa kereséséhez fogtak. A nagyvezér üldözői elől a háztetőre menekült, s onnét az utcára ugrott. A szegény esésközben a fejét bezúzta s véres fővel szaladt tovább. Musa budai basa palotája felé menekült, a hova ő kigyelme kevéssel előbb Szelepcsényit záratta el. Épp a kapu előtt érték őt utol üldözői. Körülfogták s felolvasták neki a szultán ítéletét. Musztafa darabokra tépte a szultán írását s öklével védte magát támadói ellen. Az egyik katona erre csákányával a nagyvezér karjára sujtott, mire a hóhéroknak sikerült az istrángot a nyakába vetniök. Erre két oldalról verni kezdték s ki hol érte, ott rúgta és ütötte a fuldokló nagyvezért. Mindez az utcán nyilvánosan történt. Soha idáig nagyvezér ilyen módon és helyen nem végezte még az életét. Musztafa holttestét aztán elczipelték s bemutatták a szultánnak. Sírját és sírfömliratát már előre elkészítette volt Musztafa, s a

szultán rendeletére oda temették őt. Miután udvar személyzete nagy részét megfojtották, vagyonát is zsákmányra vetették.¹

A megölt Musztafa Törökország egyik legnagyobb államférfia volt; éleseszű, komoly, ravasz, nagy tapasztalatú és szerencséskezű férfiú, a ki hadi és politikai ügyekben ritka szerencsével és nagy sikerrel kormányozta az országot. Albániai születésű, keresztény anyától származott férfiú lévén, a kereszténység sok jóindulatot tapasztalt részéről. Épp emiatt a halála nagy csapás volt a Törökországban élő keresztényekre. A portai követ jelentése szerint a halálát a szultán anyjának és a háremhölgyeknek köszönhetett. Ezek ugyanis rávették a szultánt, hogy az ő jelenlétükben kényszerítse a nagyvezért halálos ellenségének: Siliktár basának megkövetésére. És Musztafa nagyvezér kénytelen volt Siliktár basa előtt földre borulni és kezét megcsókolni. A furcsa jelenet kaczagott az egész háremvilág. A porig alázott Musztafa azonban bosszút forralt. Sikerült a janicsárokat fellázítania, a kik aztán Siliktár basa fejére halált kiáltottak. A szultán azonban ügyet sem vetett a janicsárok rezgелődésére, Musztafa nagyvezért fojtatta meg.

Szelepcsényi már kitette a lábát a törökök közül mikor ez a dráma véget ért. Az 1644. év február 13-án már Budán tárgyalt Musa basával.

Itt is igen hüvös választ kapott, úgy hogy az éjszerelmére kérte a basát, ne bocsássa el ilyen hideg szóval. Kárba vezett a könyörgése! A basa nem

¹ U. o. Greifenklau jelentése Konstantinápolyból, 1644. február 16.

ajolt a kérő szóra. E miatt Szelepcsényinek még ez v április havában újra Budára kellett mennie, hogy békesség ügyében jobb választ csikarjon ki a asától. Ez félig-meddig sikerült is neki. A basa gyanis a többi között ezt mondá Szelepcsényinek: Boszniai vagy te is, én is; bosnyák őszinteséggel sküszöm neked, ha a portára követet küldetek, még mindent szépen rendbe hozhattok!“¹

Szelepcsényi erről a budai útvjáról hosszú jelenésben számolt el. Az udvar ezúttal nagyon meg volt éle elégedve; de maga Szelepcsényi már torkig volt követjárással s nem kért többé az efféle kitüntetésből.

Az 1644. évben Czernin követsége indult Konstantinápolyba. A bevett szokás szerint Komáromból hajókon indult le a követség. Külön díszhajója volt követnek. A pincze, a konyha, a ruhatár stb. különkülön hajókon helyeztetett el. Még külön kórházhajó s ment a követség után. A kocsikat és a lovakat lereglyéken szállították alá. A követség hajóinak vetetésére 124 hajóslegényt rendeltek.²

A következő évben (1645) 120 személyből álló örök követség érkezett hozzánk. A régi szokástól eltérően ez a követség Tatából nem Komáromba, hanem Győrre ment. E követség ellátásában szerepel először a kávé.³ A követség Bécsből Komáromba jött

¹ U. o. Relatio ablegationis Georgii Szelepchenyi, anno 1644 ápril 8. Szelepcsényi ekkor már pécsi püspök volt. (Bosnensis — mondá a basa — et nostras es, et ego Bosnensis sum; pro Bosnia sinceritate tibi juro, si miseritis legatum, accomodari poterunt adhuc omnia.)

² K. p. ltr. 18,590. f. 1644.

³ U. o. 18,591. f. Gesandtschaften aus Türkei, Tripoli, Tunis, Algir etc. (Für ihren *Trank Café* 15 frt.)

Magyarországon, jobbára 2—300 emberből álló követ-ségeket járatott, most, hogy kivérték innét — talán fogyatékos hatalma palástolására —, több száz ember-ből álló fényes követségeket küldözgetett. Változás történt a fogadtatásban is. A régi török-magyar barát-ságnak se híre, se hamva nem volt többé. A városok örültek, ha a követségnek hírét sem hallották. A foga-dásra kiküldött komisszáriusoknak minden követ meg kellett mozdítaniok, hogy a szükséges élelmet és a fuvart előteremthessék; mert a lakosság még pénzért sem szívesen adott. Régente a városiak és a végbeli vitézek örvendtek, ha a követségből török vendéget kaphattak szállásra, most a jó törököknek többnyire sátrak alatt kellett lakniok, mert nem volt, a ki be-fogadja őket! A követségek vezetésében is változás történt. Azelőtt a török követeket magyar végbeliek kísérték, magyar szokás, magyar nyelv uralkodott az érintkezésben, most a török kiverése után császári komisszáriusok fogadták a török követséget s császári katonaság kísérte Bécsig. Régiben csak egy dolog maradt: a követségek ellátását javarészt most is Magyarországnak kellett viselnie.

A mint tudjuk, a karloviczi békekötéssel a török régi uraságából teljesen kiszorult. A hosszú háború-ban haderejét, a karloviczi frigykötéskor meg a tekin-télyét törték meg. A töröknek azonban az új frigyet már csak azért is meg kellett állania, hogy magát valahogy összeszedhesse. A gorombaságra tehát szép szót kellett adnia, a megaláztatását köszönettel kellett vennie és jó képpel viselnie. Még arra is rá-fanyalodott, hogy a frigy megkötése után Bécsbe fényes követséget küldjön — ajándékokkal és mézes szókkal. A töröknek e szándékát Bécsben jó néven

vették s elhatározták, hogy a török követséggel egyidőben Bécsből is küldöttség induljon a fényes portára. A két fél úgy szerződött meg, hogy a török és a német követség Szalánkeménben találkozzék, aztán Eszéknél az e célra vert új hídon az egyik követség Sztambul felé, a másik Bécs felé induljon.

A császári követséget Ötting gróf vezette.¹ Equipage-a húszezer forintba került, útiköltségül 65,618 forintot kapott. Ötting kísérete a lovas suite-en kívül 168 emberből és 60 lóból állott. Maga Ötting a császári díszhajón, a többiek negyven személyszállító hajón indultak Bécsből Belgrád felé. Ötting kíséretében a tiszttviselőkn, tolmácsokon, kurokon kívül volt négy pap, tizenkét orvos és patikárius, tizenöt udvari czukrász, tizenhárom szakács, két pék, két ezüsttisztogató nő, két mészáros, hat asszony, tizenkét lakáj, tíz trombitás, mosónék és mesteremberek. Magyar az egész kíséretben egyetlen egy se volt.² Ötting Farkas a megbízatáson kívül százezer forintnál nagyobb értékű művészi ékszereket és fegyvereket is vitt magával a szultán, a szultánné, a nagyvezér, a nagy mufti, a belgrádi kihaja és a vezérpasák számára. Azonban alig hogy Szalánkeménre ért, azonnal újabb ajándéktárgyakat követelt, hogy a kíséretül melléje adott basákat és bégeket is megjutalmaz-

¹ Ötting Farkasnak a képét ismerjük. Történeti könyveink több ízben kiadták. Pompás magyar ruhát, prémes süveget, magyar csizmát, magyar kardot viselt ő kigyelme, mint követ.

² Macari volt a követség titkára, ennek a segédei Boisson Antal és Mozzi Ignác. A főtolmácsi tisztet Lakovics Ádám, Sagelszky Lukács, Kantich Zakariás viselték. A kurok ezek voltak: Noel Rézman, Sotero d'Apostoli, Admiraldi Tamás. A mérnök Saussendorf Dávid volt.

hassa. Ezekről ugyanis Bécsben teljesen megfeledeztek. Mivel a kívánt tárgyak hamarjában meg nem jöttek, Ötting gróf 1699 deczember 4-én Péterváradról gyorsfutárral tizenöt szép zsebórát, galanterie-árúkat és fegyvereket követelt; mert különben — írja — nemcsak ő, de maga Lipót császár is szégyent vall.¹ Ötting kívánságát a haditanács is magáévá tette és sürgősen (*periculum in mora!*) követelte a kívánt tárgyak leküldését, a mi meg is történt.

A mint Ötting Farkas Bécsből útrakelt, Sztambulból a török követség is megindult.² Mivel a török követség számáról megbízható értesítés nem jött, a jó bécsiek az 1665. évi nagy követség után indultak, a mikor a török követ háromszázadmagával jött. Most is ennyire számítottak s háromszáz emberre rendeltek élelmet.³ A követség fogadására Haas és Harenne komisszáriusokat küldték le. Ezek a jó urak persze nagyot néztek, mikor Szalánkeménél a török követseget meglátták. Biz azok nem háromszázan, hanem hatszáznál is többen voltak! Starhemberg Guido gróf az eszéki Dráva-hídon maga megoldvasta a törököket s csupán a szorosán vett követség népét 571-nek találta; ehhez járult 422 nyerges ló, aztán 101 számár, 181 teve és egy sereg szekeres ló. Azonkívül a bagázsát külön 215 parasztszekér szállította. A mint

¹ K. p. ltr. Hung. 1699. deczember 4.

² *Ibrahim basa* vezette a követséget. Igen eszes s ügyes renegát diplomata volt ő. Az egykorú tudósítások igen kiemelik kiváló lelki tulajdonságait.

³ Breuner gróf 1699 augusztus 19-én jelentette, hogy a török követség 300 emberből fog állani. A megyék tehát ennyire rendeljenek fuvart. A *convoy* 300 gyalog és 100 lovag lesz. (18,599. f.)

ilyen esetekben szokás volt, a követséget egész csomó kalmár és kufár, színész és muzsikus, meg kíváncsi nép kísérte.¹ Nem csoda hát, ha e tengernép láttára a császári komisszáriusok megrémültek.² Azt hitték, hogy ha szerével költik az élelmet és a pénzt, a határig beérik vele s a valóságban pedig egy hét alatt mindenük elfogyott s a követség elindulásának hetedik napján (december 14-én) már tizenötezer forintnyi segílyt kértek!

Az előzetes egyezés szerint pontosan megállapították, mi és mennyi jár minden napra a törököknek. A hivatalos listán naponként hatvannégyféle fűszer és élelmicziikk szerepelt. E szerint a törököknek naponként 5 miskál ambra, 100 dragma aloe, 4 okka (egy okka $2\frac{1}{4}$ font) serbet, 5 okka kartamom, $\frac{1}{2}$ okka tea, 4 okka rózsavíz, 100 dragma koriander, 200 okka (450 font) birkahús, 782 font kenyér, 450 font rizs, 135 font zsír, 40 font kávé, 50 font vöröshagyma, 60 fáklya, 6 öl tűzifa, 53 mérő árpa stb. járt. A mi fűszert vagy élelmiczikket előteremteni nem tudtak, a helyett a törökök készpénzben kárpótlást kaptak. A császári biztosok számítása szerint a jelen napi kiadások mellett a török követség költsége Péterváradtól Bécsig háromszázezer forintba került.

¹ U. o. Starhemberg jelentése az udvari kamarához. (18,599. f. 1699 december 20.)

² A követség tagjai közt 30 tagból álló zenekar, sok zászlóvivő (szandsákdár), követségi titkár (divan effendi), törvénymagyarázó (raghib effendi), solymászok és sólyommester, abrakosmester (arpa emini), főpap (iman effendi) és hodsák, kaftán-őrző (kaftanzi bási), kávéfőzőmester (caffezi bási), czukrász-főnök (kilerzi bási), aztán egy ibrikdár bási, a ki a vizet nyújtogató kézmósásra, könyvtáros, karmester stb.

A török követség ezen költségébe nem vették fel a bort és a sert, mivel — mint a császári biztosok írták — nem lehetett tudni, mennyit isznak a jó törökök. Ezt csak a pétervári első lakomán tudták meg.

A követségnek száz mértföldnél hosszabb utat kellett megtennie s így elgondolhatjuk, hogy mennyi teherrel és kellemetlenséggel járt az egyes megyékre és községekre az átvonulás. Azon kor szokása szerint ugyanis, ha élelem vagy abrak kellett, csak a megyékre és a kamarai administrációkra írtak. Azzal már nem törődtek, hogy ezek a kívánt dolgokat hogyan teremtik elő. A budai kamarai administratio például 1699 december 22-én kereken kijelentette, hogy 200 mázsa lisztet és fát nem bír előteremteni, a császári komisszáriusok tehát a megyéken vegyék meg!¹

December 28-án a komisszáriusok Magyarországból gyorsfutárral jelentették, hogy már mindenkől kifogytak; a követséget legfőlebb 4—5 napig bírják tartani. Ezért azt kívánják, hogy Magyaróvárnál minél több élelem várjon rájuk, mivel a követség Schwechatnál 4—5 napi pihenőt tart.

A december 7-én elindult követség csak január utolsó napjaiban érkezett Ausztriába. A merre mentek, a vidéket teljesen felélték. S Bécsben mégis úgy határozták, hogy a követség öszvérei, szamarai, tevéi és szekeres lovai az erre való személyezettel együtt

¹ A hatalmas török követséget 2000 lovasunk és gyalogunk kísérte. A követségnek több héten át Győrben kellett várnia, mivel a királyné gyermekágyban feküdt, pedig a törökök bevonulását mindenáron látni akarta.

Moson vidékén maradjanak s hogy a követség részére Magyarországból szállítsák az élelmet Bécsbe.¹

A török követség Bécsben az *arany bárány*-hoz (bei dem guldenen Lämpel) és a *kék sündisznó*-hoz (beim blauen Igel) címzett vendégfogadókban és egyebütt kapott szállást.² A vendégfogadók udvarán és az utcán sátorokat, állásokat és konyhákat készítettek s a törökök, a bécsi kíváncsi nép nem kis örömeire folyton ott sűrögtek-forogtak. A követség Bécsben eléggé jól érezte magát.³ Az 1700. év tavaszát és egész nyarát ott töltötte s a távozásra csak akkor gondolt, a mikor I. Lipót kegyesen kijelentette, hogy immár hazamehetnek.⁴

A követségnek tartása persze Bécsben is rengeteg sokba került. A hivatalos kimutatások szerint a követség tartása 1700 júniusáig 450,000 forintba került. Abban a pénzszűk világban ez persze rengeteg összeg volt s az udvari kamara nem ok nélkül hangoztatta (1700 július 8-án), hogy nemsokára nem lesz, a miből a török követséget tartsák s ő felsége szégyenére el kell a törököket bocsátaniok.

¹ Rendelet Mosonmegyéhez 1700 márczius 10. A tevék és öszvérek mellett levő személyzetnek a magyar kamara adott 1000 forintot. Ápril hó 9-én szintén a magyar kamarának hagyták meg, hogy 2000 ürüt szállítson a követségnek.

² Tizenhárom vendégfogadóban 68 szobát, 36 kamrát foglaltak le. A 724 lónak és a 180 tevének istállókat rendeztek be.

³ Rengeteg sok ünnepély és fogadás történt Bécsben. Ezeknek a leírását azonban mellőznünk kellett; mert leírásunk egész könyvet betöltene.

⁴ Oppenheimer Salamon bankár szállította a török követségnek a legtöbb dolgot. Az 1700. év február havában például 2000 darab 60—70 fontos ürüt szállított.

Hogy Magyarországra e kiadásokból még a bécsi tartózkodás alatt is jelentékeny összeg hárult, azt nem nehéz kimutatnunk. Alig volt hét, a mikor valamit tőlünk nem követeltek. Egyszer a magyar kamarát, máskor a harminczadokat, majd meg a megyéket szorongatták, hogy élelmet és takarmányt küldjenek Bécsbe. 1700 január 15-én például az eszéki harminczadossal hatszáz mázsa rizst és száz mázsa kávé küldettek Bécsbe a törökök részére. Ugyanez év április 9-én Lipót a magyar kamarának meghagyta, hogy 2000 ürüt és 1000 forintot küldessen Bécsbe. A következő napon meg a budai adminisztrációtól követelt 2000 forintot. Aztán meg Péterváradról kívánt 40 mázsa kávé és 60 mázsa rizst. S ez így ment az egész nyáron.¹

A követségnek hasznát csak Bécs látta. Temérdek idegen jött oda; egyik ünnepség a másikat érte s a jó bécsiek kedvükre szórakozhattak. A nagy idegenforgalom mellett persze a lopás is napirenden volt. Még Oppenheimer bankárnak házáat is feltörték és kifosztották. Ezt bizony nem érdemelte meg, mivel a török követség költségének legnagyobb része az ő zsebéből került, ő lévén akkor az udvarnak és a kamarának bankárja.

Szeptember hó 7-én a magyar hatóságok császári rendeletet kaptak, a miben tudomásukra adták, hogy

¹ Az udvari kamarának 1700 október 4-iki jelentése szerint a török követség tagjai eladták a kávé és a rizst; mert elfogyasztani nem tudták. — A haditanács szerint a török követ panaszkodott, hogy a kurirját nem gyors lovakon, hanem ökrösszekéren vitték tovább. Ez nem paritas — írja a haditanács. Azonnal helyre kell hozni a hibát. (U. o. Ex consilio bellico, 1700 juli 21.)

ő felsége a török követséget elbocsátja s a magáét Konstantinápolyból visszahívja.¹ E szerint hatóságaink újra hozzáfoghattak az élelem és a pénz előteremtéséhez. Nem is volt addig nyugtok, míg a követség Szalánkemént el nem hagyta. Török követ uraimék ezúttal igen-igen szerény ajándékokkal tértek vissza hazájukba. A nagykövet aranylánczot, a többiek szöveteket kaptak. Hogy magukat némileg kárpótolják, az úton a megtakarított kávé, rizst és a fűszereket árulgatták.

A pozsáreváczi békekesség után 1719-ben a törökök újra hatalmas követséget küldöttek Bécsbe. Ez a követség még az 1699-ikinél is nagyobb volt, a mennyiben 873 emberből, 1000 lóból és tevéből állott. A követségben az udvari méltóságokon kívül volt 6 pap, 10 lófarkvivő, 8 tolmács, 60 muzsikus, 23 féktartó, 20 szakács, 65 bűvész és színész, 4 sólyommester, 4 alaj-csausz, 5 sátorvivő stb. A követség Belgrádból indult és Szalánkemén, Eszék, Dárda, Baranyavár, Mohács, Győr, Óvár s Miklós-falva érintése után ment Ausztriába. Megevett naponként 675 font ürühúst, 873 font kenyeret, 10 bárányt, 2 borjút, 80 tyúkot, 50 galambot, 20 pulykát, 225 font spinótot, 67 font mézet, 180 font zsírt; tejet, kávé és rizst rengeteg mennyiségben.

A fényes követség ezúttal sem tette azt a hatást, a mit a törökök vártak tőle. Csak arra volt jó, hogy

¹ Rendelet a budai kamarai administrációhoz, hogy előfogatokról, élelemlről és pénzről gondoskodják; mert a török követség elindul. Ugyanily rendeletet kapott a szlavonai administratio, az óvári, a győri és a komáromi élelmezési hivatal. (U. o. 1700 szeptember 7.) A magyar kancellaria meg október 7-én a megyékhez bocsátott ilyen rendeletet.

az avatatlanok szemét meghomályosítsa. De a hozzáértők jól tudták, hogy a török hatalom napjainak zöldje, hatalmának virágja immár ellenállhatatlanul siet a hervadásra. S a hervadás jeleit a fényes követ-ségek küldözgetése el nem takarhatta.

A sok követség közül csak néhány az, a mit itt felemlíteni jónak láttunk. Hiszen másfél századon át állandóan jöttek és mentek a követek. Keveset végeztek, de annál többet költöttek. Egy-egy Konstantinápolyba küldött követségünknek költsége sokszor többre rúgott, mint az ország egész évi bevétele. S míg a követ-ségek tagjai aranyban, ezüstben, nagy pompával járogattak és szórták a pénzt: addig itthon a düledező palánkok éhező és ruhátlan vitézei, az országnak ez igazi oltalmazói 70—76 hónapon át nem kaptak zsoldot és kenyeret!

Másfél század tapasztalása igazolja, hogy az udvar mindenre tudott elegendő pénzt teremteni — a mire akart. Csak arra nem jutott soha, a mire igazában kellett.

A portai követség rendjéből láthattuk, hogy azokban eleinte a magyarságnak meglehetősen szerep jutott. A míg nem nélkülözhatték a magyarokat, addig őket is felhasználták a diplomatiában. A mieinknek szereplése azonban a bécsi kormány-székeknek nem volt inyére. A konstantinápolyi állandó oratorok és residensek pedig féltő és irigy szemmel nézték, ha magyar is szerepelt a portán. Lassan-lassan tehát ezen a téren is elhínteggették a gyűlölet magvait. S a XVII. század másik felében a magvakból már buja vetés támadt. A mi hős Forgách Simonunk már Rudolf korában megírta az uralkodó tanácsosairól, hogy készek mindent vesztére bocsátani, csak magyar ne szólhasson

az ügyek intézésébe!¹ Ez a szellem, ez a kormányzási mód Lipót korában aztán uralkodóvá lett. És ennek a hatását minden magyar megérezte. Ez a szellem nálunk hamar beszántotta a szebb idők barázdáit. Megolcsódott a magyar vér, lenézett lett a magyar név. Mérhetetlen terhet kellett viselnünk, de beleszólásunk semmibe sem volt. S mindnyájunknak éreznünk kellett, hogy az új időnek kemény foga és fojtó lidércze vagyon.

¹ Illésházy István is így nyilatkozott. Az 1587. év július 10-én írja például Bazinból a király tanácsosairól: *„Ők azt akarnák, hogy az magyarok szólni se tudnának, noha minden zsírját ők viszik el, de ugyan mégis gyűlölnék bennünket! . . . Az Úristen az igazságot el nem hagyja; végre is megfizeti nekik, minemű igazsággal vannak Magyarországhoz.”* (Körm. ltr. Missiles.)

A magyar sernevelősök.

Ha a XVII. század három utolsó évtizedének egykor nevet adnak, bizonyára Magyarország romlásának nevezik azt. A mit századokon át keserves munkával gyűjtöttünk és építettünk, a három évtized alatt tönkrement. A szerencsétlen Wesselényi-féle szövetkezés erőrekapta a gyűlölet politikáját s a magyar nemesség, a magyar vagyon ellen irtóhadat indítottak. Felső-Magyarország egész nemessége, vagyis lelke börtönbe, birtoka meg idegen kézre került. Aztán jött a kurucz-labanczvilág a maga pusztításával. Majd meg a nagy török háború szakadt a nyakunkba! S mikor ennek is vége volt, szegény, elpusztult hazánk halálra betegen feküdt. Soha olyan siralomra nem fordult az állapotunk, mint akkor, midőn állítólagos legnagyobb ellenségünkötől: a töröktől megszabadultunk. S mikor legnagyobb volt a szükségünk gyámolításra és fölsegítésre, akkor kerekedik felül Bécsben a gyűlölet politikája. Mi lett ennek a következménye, jól tudjuk. Küzdöttünk lelkesedéssel még egy évtizedig, a jogainkat sikerült biztosítanunk, de egyebünk aztán nem is maradt. Ősi udvarházaink kifosztva, fölégetve álltak. Földeinket fű és gaz fogta föl. Kertjeinket majd mind kivágták és föl-tüzeltek. Művészetünk és iparunk régi emlékei mind

odavoltak. Sok-sok birtokra kerestek idegen urakat s ezek más formára ütöttek ott mindent.

A XVII. század három utolsó évtizede volt az az idő, mikor a maradék magyarság minden fia gyászra ébredt, mikor a karmazsin-csizmáit — a gyász jeléül — mindenki megfeketítette. Ekkor hirdette a bujdosóban levő magyarság, hogy a mi földünkön bánaton és könnyharmaton kívül más nem terem.

Volt sok mindenünk, a mi e szomorú időben teljesen elpusztult. Volt sok iparágunk, miknek termékeivel a külföldön is szép tisztességet vallottunk. Hisz a magyar még az ellenségétől is mindig szívesen tanult s a mi hasznost itt-ott ellesett, azt a józan eszével és a találékonyságával továbbfejlesztette. A régi összeírások minderről csodás dolgokat beszélnek. Ezek ugyanis a volt magyar mesterségeknek, az egykori szerszámoknak és a mesteri szokásoknak színmagyar neveit oly roppant számmal hagyták ránk, hogy minden gondolkozó embert csodálatra ragadnak. S hova lett e csodás magyar ipari világ? Eltűnt, megsemmisült. A tizenhetedik század alkonyakor erre is örök éj borult. A tizennyolczadik században már mindent elülről kellett kezdenünk. Bevándorolt vagy erővel ide telepített német iparosok a vezetőink. Ezekről tanulnak a mieink, ezeknek szerszámneveit torzítják vagy fordítják magyarra. És senkinek sem jutott az eszébe, hogy a megsárgult írások ezer és ezer, szebbnél szebb magyar szót őriznek a számunkra; és senki sem gondolt arra, hogy az egykori magyar iparosvilág nyelvi emlékeit újra az életnek adja. Ma is holt szók ezek, de azért nekünk igen becsesek, mert megdönthetetlenül hirdetik a régi iparosvilág egykori magyarságát és nagyságát.

A tizenhatodik és tizenhetedik században virágzó sörgyártásunk is volt. Nemcsak a városaink bővelkedtek a serfőzőházakban, de a régi magyar udvarházakban is mindenütt megtaláljuk az úgynevezett *sernevelőket*, vagyis serfőzőházakat. A serfőzés — a mint tudjuk — nálunk idegen növény volt. A bornemissza országokból szakadt hozzánk. A nyugatról hozzánk szakadt német iparosok s a végházainkba küldött német serfőzők terjesztgették nálunk a serfőzés mesterségét és a sörivást is. Bizony jó idő kellett ahhoz, hogy a bortermő magyar földön, a borivók országában, a sörivás lábra kapjon! De hát ennek az ideje is elérkezett. A XVI. században már a tisztán magyar községekben és udvarházakban is ismerik a serfőzés titkát s vidáman iszogatják az árpa levét.

A serfőzés — a dolog természeténél fogva — először a német és a szász városokban kap lábra.¹ Némelyik a városok közül — mint például Bártfa, Eperjes stb. — kizárólag a serfőzésből gyarapodott és gazdagodott. A szepesi városoknak a serfőzésre és a serkereskedésre igen régi privilegiumuk volt. Ez a privilegium azonban idővel elvesztette jelentőségét. A vidék nemessége ugyanis s az ő példájukra a parasztok is követték a városok példáját s szintén ráadták magukat a serfőzésre. A felvidéken a bor drága

¹ Pirsher Tamás kassai sernevelőnek és két segédjének a conventiója kezünkben lévén, láthatjuk, hogy mit fizettek 1571-ben egy serfőzőmesternek. A nevezett Pirsher két segédjével együtt évenként kapott 60 frt készpénzt, 25 köböl búzát, 12 kősót, 6 oldal szalonnát, 4 köböl köleskását, 2 köböl borsót, 12 skáf (vanna) vaját, 12 sajtot, naponként 3 font húst és egy mázsa faggyút. Minden főzet sörből egy hordó sört is kapott. (O. Ltr. Lymbus, ad 1573.)

volt, tehát a sör igen kapós lett. A korcsmákban sört adtak a csapra s a föld népe még az aratás idején is sört ivott.

A zárt városok természetesen sanda szemmel nézték a körülöttük évről évre száporodó serfőzőházakat. Régi privilégiumuk értelmében maguk számára követelték a serfőzés kizárólagos jogát. S mivelhogy az urak és a falvak nem értékelték az ő privilegiumukat, hatalmas pörösködés és villongás támadt közöttük. Ez a pör még a XVI. században is meg-megújult. Miksa király 1572-ben kommisszáriusokat küldött a szepesi városokba, hogy a régi pörlekedést valahogy megszüntesse. Ez alkalommal Sáros megye nemesei és Bornemissza Gergely váradi püspök Kassán egyezkedtek. A nemesség a serfőzés és a serárusítás jogát magának követelte ugyan, de beleegyezett, hogy a jobbágyok aratás idején a maguk használatára szintén főzhessenek sert. Azt is kimondották, hogy egyetlen nemes sem tarthat egynél több serfőzőt. Ezenkívül megnyugodtak abban, hogy *Hannosfalva*, *Szentkereszt*, *Héthás*, *Nagy-Sáros* és *Palocsa* községeknek a serfőzésre és a serárusításra vonatkozó ősi kiváltságai érvényben maradjanak.¹

A király parancsára ugyanekkor Eperjes, Kis-Szeben és Bártfa városokkal, valamint a környék nemeseivel a szepesi kamara egyezkedett.² Bártfa városa ekkor előadá, hogy eddig a serfőzésből élt, de most kevesebbet kell főznie, mert a város környékén

¹ K. p. l. Hung. 14362. 1572 decz. 15. „Universitas nobilium comitatus Saros“ etc.

² U. o. 1573 febr. 4. Befehl des Kaisers Maximilian an die zipserische Kr. in betreff des Vergleichen wegen des Bierbräuens.

egymásután emelik a serfőzőházakat. Balassa András — panaszolja a város — Makoviczán a régi sörház mellé újat is építtetett s ebben hetenkint *száz hordó* sert főznek. Így tesznek a többi nemesek is, a városoknak tehát tönkre kell menniök!

Mivel a kommisszáriusok a nemeseknek meg nem tilthatták a serfőzést, azon voltak, hogy mindegyik nemes elégedjék meg egy serfőzőházzal. A nemesek ebben megnyugodván, a békesség egy időre helyreállott. A serfőzőházak szaporodásának az útját azonban ezen egyességgel el nem vághatták. Hiszen maga a kincstár tömegesen emelteti a serfőzőházakat a városokban és a végházakban. A vártartományok és a királyi birtokok elegendő árpát és gabonát szolgáltatnak be, tehát a serfőzés szép hasznót hajtott. Ugyanis a német katonáknak a drágább bor helyett sört adtak s a csapra is ezt bocsátották. Nincs is a XVI. századból egyetlen utasításunk sem, mely az udvarbíráknak és a várkapitányoknak a serfőzést meg nem parancsolja.¹ A mint egy végház a király kezére került, ott azonnal serfőzőházat emelnek. A hová német katonaságot vetettek, ott serháznak is kellett lennie. S hány olyan végházunk akadt, a hol német katona nem volt?

A sok serfőzőház közül itt csak a kiválóbbakat említjük meg. Detrekő váráról írják például 1547-ben,

¹ A munkácsai udvarbíró: Szentjánossy Lajos írja 1567-ben a kamarának: „Irta vala kegyelmetek azt is, hogy *szaladot csináltatnék, kiből sert csináltatnék*, hogy azzal is táplálnám őket (t. i. a katonákat). De itt igen szűk az árpa s nincsen is, ha pedig az gabonából kezdünk csináltatni, nem tudom ha használunk-e vele, mert itt igen drága.” (O. L. Lymbus, III. sorozat, 9. csomó.)

hogy ott új serfőzőházat építettek, melyben évenként ezer akó sert főznek. A törkölyt a disznók hizlalására használták.¹

Sáros várának 1568. évi összeírása szerint a vártartománynak több serfőző háza volt. Magában a várban lévő serfőző minden főzetre 34 köből árpát fogyasztott. Az árpa köble 50 d. volt. Az egész évben 1938 köből árpát használtak föl serfőzésre. Egy főzet árpából 22 hordó ser lett.² A serfőző évenként 565 frt tiszta hasznót hajtott.³ A sárosi gyalogos katonák fejenként és naponként három pint sört kaptak. A vicekapitánynak ellenben naponként hat pint sör járt. Érdemes megemlítenünk, hogy, bár a sárosi serfőző a németek kezén volt, azért az összeírás magyar serfőzőt, azaz *nevelőt* is említ.

Murány várában is régi, derék serfőzőház működött. Miksa királynak 1569. évi utasítása szerint a murányi vár sernevelője két segédjével együtt havi 10 frt fizetést húzott. Az udvarbírónak évenként 24 akó sört járt.⁴

Ugyanezen 1569. évről rendelkezésünkre áll a szathmári vár serfőzője is. Ez a műhely negyedévenként 19 köből komlót használt el.⁵

¹ K. p. ltr. 14335. f. 1547. decz. 13. Blasensteiner Grund und derselben gemainen Einkhummen.

² Egy hordó sör ára 1 frt 50 volt.

³ K. p. l. 15425. fasc. Elenchus connumerationis colonorum arcis Sáros. — Sáros 1579. évi összeírása szerint a vár tartománya 250 embert volt köteles adni a *komlóskert* művelésére (u. o. 14376. f. Conscriptio Saros.) — A munkácsi sörháznak 1569-ben egy évi tiszta jövedelme 626 frt-ra rúgott (u. o. 14385. fasc. Primus extractus arcis Munkach a die 19 Mai 1569).

⁴ U. o. Hung. 14355. f. 1569. Instructio Melchiori Maskó arcis Muran capitaneo.

⁵ U. o. Brevis extractus etc. arcis Zathmar.

A munkácsi vár serfőzőjéről 1571-ben azt írják, hogy 63 köből búzából ugyanannyi hordócska sört állított elő.¹

Az 1579. évben a végházak részére kiadott utasítás valamennyi udvarbírónak és prófuntmesternek meghagyja, hogy értelmes serfőzőmestereket (nevelő-söket) fogadjanak. Egy főzetre 4—6 köből *lengyel kómlót* és 33 köből árpát adjanak. Ebből 85 akó sörnek kell kijönnie. A serfőzéshez jó lengyel komlót kell használniok. A sör pintjét 2 dénáron adják.²

A tokaji vár serfőzőjében 1567—1571-ben a sört árpából, rozsból és búzából főzték. Negyedévenként 670 köből árpát, 32 köből búzát dolgoztak föl. Ebből 270 tunella (azaz 149 hordó) sör lett.³

Oroszlánkő várának serfőzője 1574-ben 100 frt-nyi hasznót hajtott.⁴ A bazini serfőzőházzal 1582-ben azt jelentik, hogy Krusits János uram építtette (magyar módra) fából. A szádvári és a znióváráljai serfőzőházak ugyanez időtájt a kisebbek között szerepelnek. A sárosi vár új serfőzője az 1591-iki kimutatás szerint 860 hordó sört és 20 hordó márczot főzött évenként. A sörnek ára hordónként 2 frt, a márczé 5 frt

¹ U. o. 14360. f. Defectus et difficultates rationum provisoris Munkach. — Az egri vár serfőzőjének 1577-ben a tiszta jövedelme 2814 frt volt. A mi bizony hatalmas összeg volt abban az időben. (U. o, 14385. f. Extractus proventuum arcis Agriensis 1577.)

² U. o. 14376. f. Ordo victualium, qui in posterum omnibus s. c. mt. locis finitimis et arcibus superioris Hung. partium observari debet. (Salm Miklós, Paczóth János és Fejérváry adták ki e szabályzatot.)

³ U. o. Extractus Tokajiens.

⁴ U. o. 14363. Urbarium seu conscriptio arcis Orozlankeu. 1574.

volt. Az eladásból magából 1253 frt 10 d. tiszta haszon folyt be.¹ Ez összegben természetesen nincs benne annak a sörnek az ára, a mit a német katonák megittak. Ez pedig igen sok lehetett, mert hiszen ugyanez évben Szádvár kicsike német őrsége 27060 *pint* sört ivott meg.²

Az efféle adatok felsorolását a végtelenségig folytathatnók. De azt hiszszük, ennyi is elegendő annak megvilágítására, mint terjesztette nálunk a német katonaság állandósítása a serfőzést.

A ser kelendősége, az árpa olcsósága, no meg a földesurak vállalkozási kedve azt eredményezte, hogy a serfőzés az udvarházainkban és a kastélyainkban is hamar meghonosodott. Nem valami ördögi mesterség volt a serfőzés, tehát a magyarság könnyen eltanulta. S a mikor aztán jóra való *sernevelőseink*, vagyis serfőzőink voltak, a serfőzés mesterségének minden ága magyar köntöst öltött magára.³ Az udvarházak serfőzői magyarai szertartással éldegéltek; a mesterségük körébe vágó minden eszközt, minden szerszámot magyar néven nevezték. Ősi magyar módra boronfából rótták és sövényből fonták az úgynevezett sernevelőket. A fundámentumoktól az ormozó-fájukig magyar mesterek keze róttá, fonta s tapasztotta azokat. Itthon készült szerszámokkal dolgoztak bennök. Az itálra való sert magyar módra kötött hordókba eresztették s magyar szín és nevezet alatt került az a forgalomra.

¹ U. o. 14399. f. Summarius extractus prov. Saros 1591.

² U. o. Summarius extractus Zadvar. 1591.

³ A XVI. század közepén a nevelős és a sernevelős szó már a nem magyar vidékeken is dívott. Sáros 1557. évi összeírásában olvassuk például: Ambrosius Nevelős. (Urb. et. Cons. 4. f. 1557.)

Hogy a fából rótt, tapasztott és nádfedelű magyar serfőzőházak a német városok kőépületeivel nem igen versenyezhettek, azt mondanunk sem kell. De a kor igényének azért megfeleltek s volt bennük olyasmi, a mi minden dísznél többet ért: a magyar iparosok eredeti alkotási voltak.

Hogy a magyar sernevelőházakat közelebbről megismerhessük, a régi magyar udvarházakban kell kissé körültekintenünk. Nem kell félnünk a betekintéstől! Tiszta szívvel fogadják ott mindenkor a vendéget s illendő becsülettel meg is vendégelik!

Ha a tövises bozóton és a vízárkon általvertük magunkat, palánkforma kerítéshez érünk. Ez a kerítés a gazda módja szerint vagy egyszerű *latorkert*, vagy *palézat*os, *támaszos* és *lészás sövény* volt. A tölgyfagyámolyú, bálványos, tőkezáros ajtóhoz érvén, a karfával módjával zörgetni kezdünk. Belülről csakhamar félretolják a kapubetevő dorongot, aztán a serpenyőkön forgó vagy kötéseken járó kapu megnyílik. Szép tágas mezőn egész kis falucska áll előttünk. Napszállat felől emelkedik a néha kőből pogonyosan (bolthajtással) épült, rendesen pedig fából rótt, több kontignációs udvarház vagy kastély. Tövében húzódik el a virágos kert hajtott hársfaival és gyantáros (festett) filagóriáival. Ide a virágos kertre nyílik az udvarháznak faoszlopon álló, *könyöklős tornácza* is. A virágos kertből szakad ki a gyümölcsös az ő aszalóházacskáival és a veteményes kert a leguminás pinczével. Napkeletre fordulólág egymást érik a gazdasági épületek, a mik magyar módra, egytől egyig sövényből készültek. Itt a sásfákba rótt, szalmafedeles istállók, a tapasztos marhaállások, a sztömpölyökön (fagyámolyokon) álló ereszek, no meg a szarvazatlan sövényből font borjú-

tartó pajták állanak; amott a katroczo, a sövény-lúdrekeszek, a falábakon álló asztagok, a görék, a szénás aborák következnek szép sorjában. Kissé távolkán a majorházak, a tyúkászházak meg a pásztorházak sütkéreznek a napon. Magasan feléjük emelkedik a fával fölgárdázott kankalyékos kút nyulánk gémje. Nagy helyen terpeszkedik szét a boronából felrótt vagy ágasokon álló csűr, melynek három-négy *kármentője* (szakasztékja, melyben a szalmás életet tartották), akkora volt, hogy mindegyikében elfért 800—900 kéve gabona. Minden csűrnek *polyvatartó fiókja*, *búzatöltőhelye* és tágas cséplő-szerűje is volt. A csűr tövében húzódott meg a csürgazda vagy a csürbíró szalmás házacskája. Itt a csűr közelében állott rendesen a *nevelőház*, vagyis a serfőzőház is.

Az udvarháznak népe a művelő mesterekkel együtt az utolsó szálig (szegődsége szerint) *abrakos* vagy *prébendás* volt, azaz hogy mindannyija az úr kenyérén éldegélt. Nem kis dolog ez, mert ugyancsak szép számmal voltak! A mikor a *harangos verőóra* megszólalt, az ember valamennyit végignézhette, mert ilyenkor iastól-fiastól az *abrakosztó-házhoz* mentek az élelmükért. A mint említők, a magyar nevelőházak szintén sövényből épültek. Csak az igen nagy urak és fejedelmek rakatták azokat kőből. Az ecsedi ősi serfőzőhárról írják például: „szulákos sövényből font, kívül-belül tapaszos; hol náddal, hol zszindelylyel, hol sással fedett. Szobája gerendás-padlásos, ajtaja fasarkos, kilincses; ablaka kettő, egyik lantornás, másiknak fele üveg, fele lantorna. Belül szenelő, parasztkályhás kemenczéje vagyon”.¹ Ilyenformán szólnak más udvar-

¹ Ecsed XVII. századi összeírásai az O. L. Urb. et Consc. 101. fasc.-ban vannak. Az utolsók egyike 1680-ból való.

házak sernevelőiről is. A legtöbb nevelőházban csak a kemenczéket rakták kőből, az épület többi része azonban fából készült. Csáky Ferencznek a kuruczvilágban lefoglalt gönczi serfőzőházáról¹ például imígyen írnak: „vagyon egy *nevelőház* sindelyes, abban egy nagy szoba. Az házban vagyon egy tölgyfából csinált szaladáztató öreg válú, egy kályhás kemencze, azon ház felett búzatartó pad. Ugyanazon *nevelőben* vagyon pálinkafőző két rézfazék hozzátartozandó esz-kozeivel együtt. Vagyon egy öreg szaladszárasztó, jó kőkemencze, egy serfőző rézüst kőkemenczével együtt. Ugyanott vízmelegítő kisebb rézüst. Vagyon az nevelő udvarán kőkút, az kút mellett egy kőből rakott gerendás pincze két rejtekével együtt. Ugyanazon nevelőben serhevítő-kád hat. Az *nevelőnek kerítése vagyon fából*: ez régi és hitvány. Az nevelőnek ajtaja jó.“ Ilyenformán szól a jeszenői (1623),² a pataki, a terebesi, a tokaji, a szomolnoki, az ónodi stb. urasági

¹ U. o. Nagyida, 1671. A Csáky Ferencz-féle fiskuszjóságok összeírása.

² U. o. 78. f. 28. nr. 1623. Itt Jeszenőn két sernevelőház is volt. A másodikról írják: „más pusztá sernevelőház, egy szalad-aszaló benne“. Keczer András tokaji kuriájáról mondja az 1687. évi összeírás: „*Sernevelő* padlás nélkül való ház, benne jó öreg, kőből rakott katlan serfőző öreg üstével; öt *élesztő kád*, két serhez való kád, ezek alatt *eresztő válú*. Ezen sernevelőben vagyon három *merengelő*, két *csatorna válú*, egy *sértöltő csatorna-válú*. Ezen sernevelőben vagyon egy kőből rakott *szaladszárasztó*, ehhez vagyon tizenkét *szaladszárasztó lésza*, egy *serszűrő kas*, a *szárasztó* mellett egy hosszú pad-szék. Ezen sernevelőházból balkézre nyílik a *szaladház ajtaja*, ebben vagyon egy jó kőből rakott, kályhás *körtökemencze*, a padláson gönczi fahordóban sernek való *szalad*.“ (U. o. 35, fasc. 45, nr. 1687.)

sernevelők leírása is. A legtöbbje a *nevelősnek* (a serfőzőnek) a lakását is leírja.¹

Bár a régi magyar serfőzés módját írásban nem hagyták ránk, a nevelők szerszámainak leírásából mégis megállapíthatjuk azt. Tudnunk kell, hogy a mieink a tizenhatodik és a tizenhetedik században a gabonaneműeket sokféleképen keverték és keverve is vetették. Minden ilyen keveréknek és a belőle készült lisztnek más és más neve volt. Ezek a szók már rég kihaltak s a legtöbbjét még nyelvtörténeti szótárainkban sem találjuk meg. Ki tudja például ma, hogy eleink minő keveréket értettek a *jarcsuhán*, a *bocsón*, a *mikszturán* (bab-, borsó-, árpa- és zabkeverék), a *lednekes bocsón*, a *purgamentum gabonán*, a *voltéron* (és a zabos voltéron), a *kevert alakoron?* stb.² Ki állapítja meg ma a különbséget a szalad, az árpa és a bőjti árpa között? Még a búza is annyiféle volt, hogy se szerit, se számát nem látjuk. A gabonaliszten és a búzaliszten is mindig két teljesen különböző lisztet értek.

A sokféle gabonanemű közül ezúttal csak azokkal foglalkozunk, a mikből sört gyártottak. A tizenhatodik és a tizenhetedik században a mieink leginkább a búzát, a zabot és az árpát használták a serfőzésre. Ugyane célra e gabonaneműeket keverték is. Az egyes

¹ Például a terebesi 1684. évi összeírás, a makoviczei és a zborói XVII. századi összeírások (u. o. 21. fasc.) stb.

² A makoviczei és zborói összeírások a XVII. század végéről mind e gabonaneműeket felsorolják a voltéron kívül. Sőt megemlítik a bocsovetést is (O. L. Urb. et Consc. 21. fasc. 6., 8., 15., 16. nr.). Ugyanitt vannak (40. fasc.) Patak terjedelmes összeírásai. Ezekben szerepel például a voltér és a zabos voltér. Az 1631. évi összeírás például négy köből voltért és 55 köből zabos voltért említ.

sernevelőházakban a zabos árpával például elég gyakran találkozunk. A trencsényi uradalmi serfőzőházban a tizenhatodik század másik felében vagy búzát vagy árpát használtak a főzésre.¹ A jeszenői serfőzőben a XVII. század elején ugyane célra zabot használtak.² A leggyakrabban mégis a szemelt árpából főzték a sört. Ezt a szemelt, sörnek való árpát az egész országban szaladnak hívták. A *szaladser* szón tehát az árpából főtt (nevelt) sört kell értenünk. A szalad szón néhol a *sörmalátát* is értették. Különösen azon vidékeken járta ez az elnevezés, a hol a maláta szóval különben a szőlőtörkölyt nevezték. A szalad szó harmadszor és legközönségesebben azt a csírázott árpamennyiséget jelentette, a mit egy főzetre a sernevelőbe adtak. Ez a mennyiség a sernevelők mivolta és az üstök nagysága szerint változott. A XVI. és a XVII. században rendesen hat, néha nyolcz köből gabona volt egy szalad, a szerint, a mint az ország köblivel vagy pedig valamely városi köböllel mérték. *Egy-egy szaladon tehát hat köből sörnek való árpát kell értenünk.* A zborói serfőzőről írják például 1671-ben: ³ „hogy ott egy szalad volt, azaz hat köből“. Ecsed 1680. évi összeírása így szól: „az árpaszalad egy, azaz hat köből.“⁴ A nagykállói serfőzőről meg ezt írják: „*eddig minden nevelésre hat köből árpát szoktak volt adni!*“⁵

¹ U. o. 64. fasc. 31. és 35. nr. 1588. Trencsén. Ugyancsak Trencsénnek több XVI. századi összeírása K. p. l. Hung. című gyűjteményében van.

² U. o. 78. fasc. 28. nr. 1623.

³ U. o. 21. fasc. 8. nr. 1671. Makovicza és Zboró.

⁴ U. o. 101. fasc. 1680. „árpa szalad egy, id est cubulus 6.“

⁵ Invent. superbona mobilia et immobilia in arce Jeszenő

Ismervén a szalad szónak különféle jelentését, a régi magyar serfőzés vagy sernevelés ismertetéséhez foghatunk. A jól megtisztított és szemelt, egy főzetre (vagy nevelésre) való árpát a *szaladázthatóházban* (rendesen *szaladháznak* írták) az úgynevezett *szaladfejtéshez való deszkarekeszekbe*, vagy a *szaladáztható fáselyébe*be, avagy az *árpaáztható öregvárukba* helyezték. A kicsirázott szalad a *szaladszárazthatóházba* került, az úgynevezett *lészára* vagy *lészára*. Ezen a lészán azonban nem léczet kell értenünk — mint a hogy a nyelvtörténeti szótáraink állítják —, hanem deszkapadot avagy polczot, melyet *spontos deszkákból* csináltak. A léczen nem is tarthattak volna szaladot, sem gyümölcsöt, már pedig tudjuk, hogy *gyümölcsaszaló lészáink* is voltak.

A szaladszáraztható lészák alatt állott a száraztható kemencze. Az aszalófélben lévő szaladot *szaladhányogató falapátokkal* mindaddig forgatták, míg *aszuszaladdá* nem vált. Az aszuszaladot zsákokban a malmokba viték és ott megörölték. Innét van, hogy a XVI. és a XVII. századi összeírások a malmoknál megemlítik, hogy „*mikoron szaladat örölnek, minden szalad öröltől*“ mit kell adniok. A trencsényi 1588. évi összeírás mondja például: „*azon malomban, az melyben szaladot örölnek, minden szaladtól fizetnek 3 dénárt*“. Az

1623. című összeírás szerint az ottani sernevelőben volt „*egy szalad zabbal csinált continens cubul. Cassov. 8.*“ (u. o. 78. fasc. 28. nr.) — Más helyeken ismét más mértékkel találkozunk. Sároson például „*három főzetre való árpaszalad*“ 39 köből volt. Egy szaladra tehát 13 köből esik (u. o. 77. fasc. 1637). Onód 1670. évi inventáriumára szerint volt ott a serfőzőben: „*költ szalad kettő*, mely 8—8 köblöt continuálván, facit cub. 16.“ — Boeskö 1672. évi összeírása szerint egy-egy szalad ott 16 köből volt („*hat főzet nevelés serre 16—16 cub. zabot adnak*“ etc.).

uraság malmában a szaladot vám nélkül örölték, de itt a molnárok minden szaladtól egy pint tölteléksért kaptak.¹ Ekkor átvitték a sernevelőházba, a hol az igazi főzés, vagyis nevelés történt. Itt állottak a serneveléshez szükséges eszközök és edények, úgymint: a serfőzőkemencze a besztercebányai rézüsttel, vagyis katlannal együtt, a *serhevítő tekenők*, az *eresztő váluk*, a *berecskaeresztő váluk*, a *szalad- vagy viricseresztő kádak*, a *viricsmerítők*, a *serhordó dézsák*, a *komlófőző üstök*, a *komlószűrő kasok*, a *livók*, a *sörös négelyek*, a *merítők* vagy *merengelők*. Az elkészült sörlét, a mit *viricsnek* is neveztek,² a katlanokból eresztő válukkal vagy csatornákkal bocsátották a serhűtő edényekbe. A lehűtés és a tisztítás megtörténte után a sörlé az *élesztő-kádakba* került, a hol erjedésnek engedték. A szűrés után megmaradt anyagot malátának nevezték. Ha a csermakkos és a musdalmakkos erdők nem teremtek, a majorbeli sertéseket ezzel a malátával hizlalták.

Az italra kész sört a szokásos apró söröshordókba eresztették. A márcz nevű sört a valamivel nagyobb márczos hordókba bocsátották. Ez utóbbiakba rendszeren 287 iccze sör fért.³

¹ Ez a szokás még a XVIII. században is tartotta magát. (Lásd Gazd. Tört. Szemle 1896. 175—184 l.)

² Rákóczi csetneki sernevelőjében például 1694-ben „*szalad vagyis virics eresztő kád*” kettő volt. Terebes 1684. évi összeírása a nevelős házban *viricsmerítőket* is említ. (U. o. 78. fasc. 20. nr. Csetnek.) Fogaras 1692. évi összeírása a serfőző házban *viricses kádat* és *sövényből font komlószűrőt* említ. (O. L. Erdélyi Fiskális Levélt. XIV. I. qu.)

³ Thököly Imre szomolnoki javairól írják: „Serfőző ház üsteivel és minden készületivel. Márcznak való 287 szombati iccés hordó 40, sernek való apróbb hordó 22”. (U. o.)

A legtöbb urasági serfőzőben egy-egy nevelésre öt hordó készült. Hetenkint két nevelést végeztek. A zborói sernevelőről azt írják 1671-ben, hogy az üstről három hordó sör megyen egyszerre le.¹ A trencséni urasági sernevelőt Prozkovszky János építette és a XVI. század másik felében Zrinyi Kata újjáalakította. Erről a sernevelőről írják 1588-ban, hogy minden héten 34 átalag (azaz 136 akó) sört főznek benne. A nevelősnek egy-egy nevelésre két fertály búzát vagy árpát adnak. Minden három átalag sörhöz egy fertály (kvárta) komló járt.²

Sernevelőházunk már a XVI. században is elég volt ugyan, de igazában a XVII. században gyarapodik a számuk. A XVII. századnak már alig van olyan conscriptiója és urbárium, a melyik a sernevelőházat nem említi. Még több ilyen serfőzőre találunk a városainkban. Csak mint jellemző esetet említjük, hogy például a kis Beszterczebánya városában 1652-ben *hetven serfőző* volt. Égettbör-főzőüst, pedig ugyanitt 300 működött.³ Érdemes megemlítenünk, hogy a bányakamara egyenest e sör- és égettbörfőzőknek tulajdonítja az erdők pusztulását. Pedig a serfőzőházak a későbbi években még jobban szaporodtak. Az 1655-ben a bányakamara a beszterczebányai városi serfőzők számát már 80-ra teszi s azt is jelenti, hogy rengeteg

¹ A sörgazdának vagyis a nevelősnek szabad italja volt! Az egyszeri főzést *főzeléknek* is hívták. A silány és ritka sörnek *ficzkó* volt a neve; az ilyen sört *tölteléknek* nem volt szabad használni.

² U. o. 64. fasc. 31. nr. 1588. Szegény megholt Zrinyi Kata asszony vette — írják — a serfőző ház berendezését 64 frt-on.

³ K. p. I. 14528. fasc. Hung. 1652. szept. 11. Sonau György András, az udvari kamara kiküldöttjének jelentése.

sok a komlóskert.¹ Pozsony és Komárom város jegyzőkönyvei is azt hirdetik, hogy a serfőzőházak a XVII. században itt is mód nélkül elszaporodtak. Pedig a dunamenti városokba bajor és osztrák sör is igen sok jött.²

Uradalmainkban a XVII. században mindenütt gyorszik a serfőzés. A ránk maradt gazdasági utasítások világosan hirdetik, hogy földesuraink a serfőzésre nagy gondot fordítottak. Hertnek, Szaláncz és Garam 1643. évi urbárium a utasításul adja az udvarbírónak, hogy a serfőzésre gazos gabonát ne adjon „s az mennyi köbölt ad nevelésre, annyi négelt is vegyen be“. A *sernek malátáját* a majorokba adja. „Az sernevelősöktől mind külön rovást tartson az nevelőssel, mennyi ser neveltetett és hány szaladot csináltatott esztendeig!“³

¹ U. o. 14534. fasc. 1655. január, a besztercebányai kamaragrófság jelentése.

² Pozsonyba és Komáromba már XVI. században is hoztak bajor és osztrák sört. A komáromi német katonaság jobbára ezt itta. A komáromi városi tanács az idegen sörárusokra ezt a törvényt mondotta ki: „Máshunnét hozott sert vagy márczot *talpakon vagy a Duna mellett felvont sátorokban* icczenkint nem leszen szabad árulni sokadalmas vagyis vásáridőkön kívül se ittvalónak, se vidékinek; de vidékinek akkor sem, ittvalónak akkor is csak harmadnapig talpakon s nem sátrakban. Harmadnap után házukba vigyék“. (Városi jegyzőkönyv 8. szám, 1699.)

³ Nemzeti Múzeum, Folio lat. 3566. Urbarium castrorum Hertnek etc. Itt olvassuk a hertneki nevelős conventióját. Kapott őkegyelme 10 köből búzát, 2 köből tatárkát, 1/2 köből kendermagot, egy szapu sót, négy bárányfiat, 6 iccze írósvajat, egy dézsa boronczát, egy esztendő sülődöt, minden egész főzésből egy jégel-sört és a malátának harmadát. Ugyanilyen conventiója volt a másik (lukai) nevelősnek is.

Ez uradalomban több magán sernevelő is akadt. Ilyen volt például Petheő Mártonnak és Tóth Tamásnak a nevelője. Ezekről azt mondja az urbarium, hogy mikor maguk számára főznek, minden főzésből egy *jégel-sört* tartoznak az úrnak adni.

Efféle régi adatot seregével találhatunk az összeírásokban. Világosan hirdetik ezek, hogy a serfőzés jövedelmező volt, máskülönben nem foglalkoztak volna vele annyian. De mivel jó áron kelt a sör s mivel az árpa sem volt drága, tehát sernevelőházaink évről évre szaporodnak. A földesuraknak udvarbíráik és tisztartóik számára kiadott utasításaik mind úgy szólnak, hogy a serfőzésre minél nagyobb gond fordíttassék. Thurzó Szaniszló például 1617-ben meghagyja a bajmóczi tisztjeinek, hogy jó sert főzessenek, mely ne csak az uraság korcsmáján keljen, de idegen falukon is pénzért elkeljen. Az ungvári udvarbíró 1668. évi utasítása meghagyja, hogy másoknak is engedje meg a serfőzést, hogy sört folyton nevelhessenek. Árpát bőven vettessen s komlós kerteket mindenfelé csináltasson.²

Rendkívül sok sörnevelőnk lévén, a sört igen olcsón vesztegették. Még a XVII. század végén, vagyis a serfőzőházaink pusztulása idején is 1 frt 35 kr.-on kelt a jó sörnek akója.³ A falukra vetett sört az urak

¹ A jégel a négely nevű hordócska.

² Gazd. Tört. Szemle, 1898 147. lap. Ugyanitt a bicsei udvarbíró utasítása, hogy minél több sört főzessen. 1900. 279. lap. Aztán a Beczkó városi rendtartás, mely megengedi, hogy az úr serfőzőjében a jobbágyok is főzhessenek. (U. i. 1898. 269. lap.)

³ Eszerint egy iccze sör 3 kr.-ba került a drágaság idején. Ugyanekkor a márcz nevű sör icczéje 4 kr.-on kelt. (Komárom

csapszéken még olcsóbban mérték. S mivel itt a sört rovársra iszogatták, a szárazgégéjű emberek könnyen italhoz juthattak. A sört fizetésül is gyakran használták. A prébendásoknak vagy abrakosoknak is kijárt a sör mindennap. A trencsényi uradalom tót prédikátorának asztalára 1588-ban az uraságtól naponkint egy iccze bor és két iccze sör járt. Három iccze itallal egy ájtatos ember még abban az időben is beérhette! Ugyanitt a szegényház lakói a négy sátorosünnepre tíz-tíz iccze sört kaptak.¹

Érdekes jelenség, hogy a XVI. és XVII. században a magyar bortermés paradicsomában: Tokaj városában egész csomó sernevelő volt. Az urak, a kiknek ott szőlőjük volt, sernevelőt is tartottak. A Rákóczi-, Zrinyi-, Nádasdy-, Keczer- stb. családoknak Tokajban derekas sernevelőjük működött.²

A XVII. század másik felében kap lábra nálunk az a szokás, hogy a sernevelőkben a pálinkafőzést is üzték. Ez a pálinka, a mit *rabasunkának*, *gurulykának*, *kogyinak* és *tót pálinkának* hivogattak, lassan-lassan egészen háttérbe szorítja a régi magyar égettborfőzést.³

város 8. számú jegyzőkönyve 1693: „mivel most valamennyire megdrágódott az árpa, máshonnét hozott jó márcznak icczéje 4 kr.“)

¹ O. L. Urb. et. Cons. 64. fasc. 35. nr. 1588. A várbeli tót prédikátor 34 $\frac{1}{2}$ quarta lisztet, 312 font tehénhúst, 365 iccze bort és 430 iccze sert kapott.

² Mivel Tokaj várában már a XVI. században volt német katonaság, a kapitányok és az udvarbírák Bécsből is kapnak utasítást, hogy minél többször főzzenek.

³ A sok közül megemlítjük itt a gönczi serfőzöt, melyet 1671-ben így írnak le: Vagyon egy *nevelőház*, sendelyes, abban egy szoba. A házban vagyon egy tölgyfából csinált szaladáz-tató öreg válu, abban egy kályhas kemence; azon ház felett

A magyar sernevelők pusztulása 1670-ben kezdődik. Az elfogott urak jószágát prédára vetették s a mi imitt-amott még megmaradt, a beszállásolt német hadak néhány év alatt teljesen elpusztították. Egyik sernevelőnk a másik után tűnik el. A tizenhetedik század utolsó éveiben már másról sem olvashatunk, mint az elpusztult udvarházak dűledező sernevelőiről. Még a leghatalmasabb családjaink serfőzőházai is erre a sorsra jutottak. Zrinyi Ilona nagysárosi sernevelőjéről például 1678-ban így írnak: Fedele semmire való, csaknem dülőfélben vagyon . . . kemenczéje összeomlott, szaladszárasztó lészkája romladozott, serfőző kemenczéje kéményével együtt összeomlott, a serszűrő-kas összeomlott, a sernevelős szobája romladozott, kemenczéje összeomlott, ablaka pusztá . . .¹ A kisebb urak sernevelőiről az összeírások már csak úgy szólnak, hogy volt, de nincs! A beszállásolt katonák elpusztították! Azután csak néhány évtized kellett, hogy a régi magyar serfőző-iparág minden emléke örökre feledésbe menjen. Hogy a többi virágzó iparágunk is erre a sorsra jutott, minek emlegessük? Azt mondják, barbárok voltunk s a németek terjesztették nálunk a kultúrát. A kérlelhetetlen igazság erre azt feleli, hogy a kurucz-labancz-világban három évtized alatt a beszállásolt császári hadak mindent, de mindent tönkretettek, a minek a kultúrához köze volt.

búzatartó pad. *Ugyanazon nevelőben vagyon pálinkafőző két rézfazék, hozzátartozandó eszközeivel együtt*“ stb. A pálinkafőzésre meg kell jegyeznünk, hogy a XVII. században *rozsszaladból* égették nálunk a pálinkát.

¹ O. L. Urb. et. Consc. 41. fasc. 1678. „Ezen sernevelő falai — írják — kőből valók, de nem főzhetnek benne, míg nem restaurálják.“

A magyar faragómolnárok.

I.

A régi összeírások a XVI. és a XVII. században nem egyszer említik a magyar faragómesterek sokaságát és ügyességét. Nemcsak váraink és házaink, de házi eszközeink is javarészt fából készültek, tehát sok-sok faragómesterre volt szükségünk. S akadt is ilyen elég. A legtöbbjüknek azonban ma már a nevük sem ismeretes. Változtak az idők, változott az építésmód is. A vas lassan-lassan teljesen kiszorította a fát s a faragómesterek legtöbbjének más kenyér után kellett néznie. A régi mesterségükkel együtt aztán magyar mesterszavaik is feledésbe mentek. Csak az írott emlékekben lappang közülök egy-egy.

Ki tudja ma, hogy egykoron külön malomépítő-mestereink is voltak? Ki sejti, hogy a molnár igazában nem őrléssel, hanem malomépítéssel foglalkozott?¹ Bizony, mint a holtakról, úgy megfeledkeztünk a régi molnárokról! Pedig egykoron nagyon népes felekezet volt a molnárság! S mint faragómesterek páratlan

¹ Nyelvtörténeti szótáraink a molnár szó eredeti jelentéséről semmi felvilágosítást sem nyújtanak. Ezek csak annyit mondanak, hogy a molnár a molendinarius, müller. Hogy a molnárok igazában faragómesterek voltak, arról csak kiadatlan írott emlékeink szólnak.

ügyességre tettek szert. Hiszen a háztól a koporsóig, az egyszerű malomtól a hatalmas dunai hídig mindent becsülettel megcsináltak. S az udvarházakban, a kastélyokban akármi javítanivaló akadt, a szabadosmolnárok mindent szépen elvégeztek. Épp ezért a várakban és a kastélyokban állandóan szolgáló, abrakos molnárokat tartottak. Szabad asztaluk lévén ezeknek s évi fizetés is járván nekik, minden munkát ingyen végeztek.

Bár régi molnáraink az ácsok, az asztalosok és a superok minden munkájához értettek, a fő foglalatosságuk mégis a malomépítés volt.

Földművelő ország lévén, sok malomra volt szükségünk. Kicsinyek voltak ugyan e malmok, de a számuk annál nagyobb volt. Minden falunak, minden udvarháznak és kastélynak megvoltak a maga malmai. Minden városban több malomnak az őrlője járogatott. S mivelhogy a háborús időben gyorsan pusztultak a malmaink, évről évre sokat kellett újra építeni. A mester tehát, a ki a malmokat javítgatta és építgette, könnyen jutott kenyérhez. Azaz hogy a szükség sok molnárt teremtett.

Régi molnárainknak sok mindenféléhez kellett érteniök. A rohanó hegyipatakokon egészen másféle malmot kellett építeniök, mint a síkság széles folyóin. A tavak és a mocsarak álló vizén ismét más eszközhöz kellett fordulniök, hogy hajtóerőt kaphassanak. Sok helyen csak esőzés idején vagy olvadáskor volt elegendő víz s így az ilyen helyeken megint másféle malmot kellett építeniök. A malomhely megválasztása, a malomszeg elkészítése, a czöjt kivetése, a gátok és a zsallók elkészítése mind a molnárok dolga volt.

Régi molnáraink az állati erőn kívül a szelet, a hóolvadást, a felhőszakadást s a záporosót is felhasznál-

nálták hajtóerőnek. A *pokolidő malma* például csak „*pokolidőn forgott*“. A *felhőt kiáltó* vagy a vizes idő malma csak esőzéskor járhatott. Sok hegyimalom őrlője csak a tavaszi olvadás idején forgott, aztán egész éven át egyetlen szemet sem őrlt. Mivel a régi időben minden olyan gépelyt malomnak neveztek, a melynek kerekeit vízi vagy állati erő hajtotta, a kálló, valcsa, örmény, kötőrő, olajütő, gubakárló, makk-őrlő, sőtörő, portörő malmok, aztán a fűrészmalmok, a papirmalmok stb, stb. nemcsak hogy mint malmok szerepeltek, hanem a bennök szolgáló mestereket is molnároknak nevezték, noha őrléssel nem foglalkoztak.

A rendkívül sokféle malmot, valamint a malmok gátjait természetesen valakinek építenie kellett. Községes ács erre nem volt alkalmas, mert a malomépités specziális ismereteket kívánt. Ezért tehát olyan faragó mesteremberekre volt szükség, a kik a malomépités minden csínját-bínját értették. Ezek pedig a molnárok voltak. A régi írott emlékek szerint *a magyar molnárnak első és főfoglalkozása a malomépités volt.*¹ Eszerint a magyar molnár nem őrlő-, hanem faragómester volt. S csakugyan a régi összeírások a molnárokat a faragómesterek között emlegetik, s ha a szerszámaikat is felsorolják, a molnárfejszét, molnárbárdot, a *molnárvalaskát*, a fűrészt stb. említik.²

¹ O. L. Lymb. III. s. 1581 márczius 16. Az újvári mesteremberek között a várhoz szolgáló molnárokat is felsorolván, ezt írja: „*solutio carpentariorum Paulo Molnar et Georgio Molnar*“. — Thököly fejedelem írja 1682-ben: „Keressenek egy jó *malommestert*, a ki újabban az Szamoson tudjon malmot csinálni“. (K. p. I. 1548 2. fasc. Szilágycseh urb.)

² Például a trencsényi várnagy 1559. évi utasítása mondja a vár épületeinek javításáról: „*haec autem eo facilius praestare*

A mi régi írott emlékeink szerint voltak gátkötő-molnáraink, aztán bárdos-, vagy faragómolnáraink. A gátkötőmolnárak a különféle malomgátakat: a pallós, őrfás, vízfogó és fenékgátakat, a különféle zselépeket, a zselépszíneket, a zselépfő-jármokat készítették. Az ő dolguk volt a sebes folyóvizek örvényeinek a megkötése is. Ehhez is jól értettek. Luczka faluról írják például 1570-ben, hogy ott rendkívül sok a faragómestereknek a számuk. Ezek igen ügyesek és még a vad Latorczát is meg tudják fékezni ott, a hol a malmok vannak.¹

Az 1643. évben az egyik összeírás ezt mondja a gátkötő molnárokról: „az malomnak gátlásával tartoznak, az molnároknak szabad asztalokra való buzájok jár az közből“. A Szamos mentén dívó szokásról a fehérgyarmati összeírás ezt mondja: „*valamikor fenékgátot kötnek az gátkötő molnárok*, bort hozatván, magokat vendéglik meg vele, azokkal együtt, kik az gátkötésen munkálódtak“.

Ezek a gátkötő molnárak kitűnően ismervén a folyóvizek járását, mélységét, örvényeit és szeszélyeit, a folyók szabályozásánál igen használható mestereknek bizonyultak. Ha ilyen munka akadt az országban,

poterit, cum fabros lignorios, molitores ad manum habeat, qui sine pecunia laborare solent“ (K. p. l. Hung. 14344. f.). A molnárvalaska szón a molnárbaltát értették. („Molnártól kérte a valaskáját“ etc. O Ltr. Lymbus II. sor. 19. cs. d. u.)

¹ K. p. l. Hung. 14357. fasc. *Connumeratio colonorum* Luczka: „ibi in Luczka tanta frequentia fabrorum lignariorum atque corpentariorum adest“ etc. *Molnos-Szecsőd* lakóiról is azt írják 1603-ban, hogy a folyó örvényének megkötéséhez értenek, s ezt a munkát ők végézik (*voragines fluvii opera colonorum arcet*). K. p. l. Hung. 14425. fasc. 1603. *Invent. arcis Körmend*.

igénybe is vették őket. Tömérdek statutum, megyei és városi rendelet szól erről.

A faragó- vagy a bárdosmolnárók a különféle malmok építésével foglalkozván, mindahhoz érteniök kellett, a mi az ács-, a hajóépítő-, az asztalos- és a kerekesmesterség körébe vágott. Hiszen a malom építése igazában ácsmunka volt. A különféle malomkerék elkészítése a kerékgyártók mesterségének az ismeretét követelte. S hogy ehhez a molnárók jól értettek, mondanunk sem kell. Nem hiába nevezik őket a latin nyelvű összeírások *carpentarius*-oknak!¹ Megcsinálták ők becsülettel a kocsikereket is. Nagy Ferencz dunántuli viczegenerális jelenti például 1689-ben, hogy a taraczkok alá való szekereket (és kerekeket) a molnárók megcsinálták; csak a vasalásuk késik, mivel a kovácsok tudatlanok.² Thököly 1682-ben az ostrom-lajtorját a *tábori molnárjaival* faragtatja. Ha a dolog úgy fordult, a jó molnárók természetesen az asztalosokat is pótolták. Hiszen a malom egyes része ennek a mesterségnek a tudását is megkívánta, tehát ehhez is konyítaniok kellett. S régi írott emlékeink azt hirdetik, hogy a magyar molnárók ebben is ügyeskedtek. Hiszen nemcsak a szegénységnek,

¹ K. p. l. 14356 f. 1569. Brevis extractus arcis Zathmariensis. — Továbbá O. L. Lymbus III. sor. 1581 márcz. 16. Újvár. Ez írás így sorolja fel a molnárokat: „Solutio carpentariorum: Paulo Molnar et Georgio Molnar“. — O. L. Kincstári Oszt. Relat. Comm. 1. N. 9. „Quaerela de carpentariis scu lignariorum tabrorum“ etc.

² Körmendi ltr. Missilas Batthyany Ádámhoz írja Nagy Ferencz 1689. nov. 6-án: Taraczkok megcsináltatását igen szorgalmaztatom, az molnárók elvégezték ugyan már egynéhány nap dolgokat, de a kovácsok, mivel tudatlanok, késedelmesen bállnak vele.

hanem olykor még az úri rendnek is *ők faragták a koporsót.*¹

Hogy kastélyainkban ajtót, ablakot, asztalt stb. is készítettek, a fentebbiek után meg sem lepheti az embert. De azt már csakugyan csodálnunk kell, hogy a XVI. és XVII. század magyar molnárai a hidak építéséhez is értettek. A törökök 1586-ban a Dunán Esztergom és Párkány között hatalmas hajóhidat építettek. Mivel ez a híd nagy veszedelmet jelentett a bányavárosok vidékére, diplomatai tárgyalások folytatódtak a híd eltávolítása ügyében.² Pálffy Miklós komáromi főkapitány, a ki a híd építésének minden mozzanatát éber szemmel figyelte, maga jelenti Bécsbe, hogy *az esztergomi dunai hidat magyar molnárok építik.*

Majdnem egy századdal később, Érsekújvár ostromakor, a törökök ismét hidat építettek a Dunán. Ez alkalommal *40—50 magyar molnár önként ajánlkozott a híd építésére.* Legalább Pecsevi s a többi török történetíró ezt írja.

E két adat alapján bátran állíthatjuk, hogy a budai és a váci dunai hidakat is magyar molnárok építették. Hiszen tudjuk, hogy a hazai törökök a malmaikat is magyar molnárokkal csináltatták s váraik építésénél is magyar faragómestereket használtak.

A hidak és a hajós-malmok építéséből arra is következtethetünk, hogy molnáraink a hajók csinálásához is értettek.

¹ Zay levélt. M. nr. 478. 1689 szept. 5. Sándor Mária főasszony temetésének a kiadásai között olvasható: „*Molnárnak koporsótól 1 frt 25 d.*”

² K. p. ltr. Hung. 1586. Itt vannak Pálffy Miklós jelentései is.

Ha a molnároknak a malmok és a hidak építése körül dolguk nem akadt, idejük nagy részét házak építésével, fedésével s más efféle munkával töltötték. A szabados és a jobbágymolnároknak volt a dolguk az urak épületeinek jókarban tartása és fedése. S a kinek ilyen jobbágysai nem voltak, idegen molnárok munkájára szorult. Bánffy László uram például 1564-ben házat építvén, ácsok nélkül szűkölködött. „*Csak — írja ő maga — molnárokkal kell megcsináltatnunk*“.¹

Mivel a végházakban nagy szükség volt az olyan mesterekre, a kik a malomépítéshez és az ácsmunkához értettek, a végbeli kapitányok gyakran ejtenek az ilyenekről szót. Bornemissza Gergely deák, Eger kapitánya például 1554-ben a királyt kéri, hogy faragómestereket (*carpentarios lignorios*) küldjön, a kik száraz malmokat és ágyú-ágyakat tudnak csinálni.²

Mivel pedig az efféléhez a molnármesterek értettek legjobban, ezeket a jó embereket gyakran még a táborba is elvitték. 1682-ben például, mikor a kuruczok Kassát ostromolták, molnáraik voltak, a kik az ostromlétrákat és egyéb ostromtárgyakat faragták.³

A váraknál szolgáló molnárok vagy jobbágyok voltak, vagy pedig szerződött prébendások. Az elsők adójuk, az utóbbiak pedig élelmők fejében dolgoztak. Ha azonban rendkívüli munkát végeztek, ezért külön fizetés járt nekik. Az eperjesi jószág Dobó nevű falujában például a molnárról ezt írják: „fejszével tarto-

¹ Körmendi ltr. Missiles 1564. jún. 18. Alsó-Lindva.

² K. p. l. Hung. 14338. fasc. „*carpentarios lignorios, qui molendina sicca ac lectos seu techas bombardarum artificiose fabricare sciant*“ etc.

³ U. o. 1682. szept. Thavonath jelentése Kassa megszállásáról.

zik szolgálni és az házuk körül foltozással. Egyéb új munkáért fizetésért szolgál“. ¹

Az állandóan alkalmazott molnárokra azért volt szükség, mert a fából épített malmokon, gátjaikon stb. mindig akadt valami javítani való. S ha a malmok körül nem volt dolga, a legközelebbi munkát kellett végeznie. Makovicza 1634. évi összeírása a fűrészmalom gondviselőjéről vagyis a molnárról ezt mondja: „Tartozik minden malombéli fogyatkozást helyreállítani, az *fűrészmalmot ujonnan felépíteni*; szabad jövedelméből vasat, faggyút tartozik szerezni az molnár“. ²

Íme a magyar molnár, a ki minden segítség nélkül maga épít fűrészmalmot. S az összeírások ezt mint egészen közönséges jelenséget említik!

Írott emlékeink nemcsak azt mondják, hogy a molnárok építették a malmokat, hanem olykor névszerint is megemlítik azon jelesebb mestereket, a kik ezt vagy amaszt a derekas malmot építették. Az 1566. évi körmendi „registrom“ írja például: „Az galamboki molnárnak, Nagy Simonnak, ki az tóhoz való monot (malmot) csinálja, 20 frt.-ot adtam“ . . . „Simon mesternek, galambokinak, ki az molnot az bástyában csinálta“ etc. ³

A XVI. század nyolczvanas éveiben az esztergomi bég és a komáromi udvarbíró Fizitón közösen építenek malmot. A bég ez alkalommal írta a bécsi király komáromi udvarbírójának: „Im felküldöm az molnárt *malomépitni*; valami szükség az malomhoz, vagy fa kell, vagy kő kell, kérem kegyelmedet, adja kegyel-

¹ O. L. Urb. 28. f. 1671.

² Urb. et Conser. 21 f. 3. nr. Makovicza és Zboró.

³ Kőrm. ltr. 1566. Registrom.

med neki. Tudja meg kegyelmed szám szerint, mi az én részem, bizony megelegítem kegyelmedet!”

Nádasdy Tamásnak bizonyos György nevű molnármester csinálja a szárazmalmot.¹

Igen közönséges dolog lévén a malomépítés, írott emlékeink a molnármesterek neveit nem mindig emlegetik. Ezek helyett inkább csak az urakról tesznek említést, a kik molnárokkal malmokat építtetnek.

Nem mondjuk, hogy a magyar molnárok építette malmok tökéletesek voltak. A kor követelésének azonban teljesen megfelelték.

Akadtak ugyan malmaink, a mik ellen kifogást emeltek, de hát az természetes dolog. Ha hiányzott a mód, a legkiválóbb molnármester sem építhetett elsőrangú molnot! De ha megvolt a költség, a magyar molnárok is kitettek magukért. Voltak bizony olyan malmaink is, a melyek hófehér lisztet őröltek. Kakatról írják például a XVI. században, hogy a kakati czipó a török hódoltság előtt messze földön elhíresedett, mert oly fehér volt, hogy még Németországban sem tudtak ilyen fehér czipót sütni.

A XVI. század második felében, a mikor legtöbb várunkba német katonaságot vetettek, s mikor a vartartományok malmai a „*proviántamt*“ kezére kerültek, főleg a miatt panaszkodtak, hogy a magyar malmokban a kezdetleges szerkezetük miatt sok élés kárba vesz.² Ezért német molnárokat, azaz malomépítőket

¹ Nádasdy level. Komlóssy jelentése 1550-ben.

² K. p. l. 14358. 1570. A szendrői udvarbíró utasítása mondja a malmokról: „Und soll der provisor ein zwen teutsche müllner dahin stellen, dass man bei den ungarischen müllnern, welche das handtwerk zum theil sehr übel gelehrt, in dem malen grossen schaden und abgangs des mels spüret“ etc.

hoztak az országba, a kik főleg az úgynevezett rostálókészülékek alkalmazásával segítettek a bajon. A magyar malmoknak ugyanis nem mindegyikében akadt rostálókészülék. Azonkívül az idegen mesterek a malomépítés újabb vívmányait is megismertették a mieinkkel.¹ A betelepítésük tehát a magyar malomiparra jótékony hatású volt. Azonban az úgynevezett gátos vagyis magyar malmokat a mi molnáraink sokkal jobban építették, mint a németek. Sőt a dunai malmok építésében is gyakran felülmúlták a németeket. A XVI. század hetvenes éveiben például nagy költséggel német proviantmalmot építettek a Dunán. Az élelmezési hivatal és az udvari kamara azonban kénytelen volt bevallani, hogy a drága malom vajmi keveset ér! Ezért a kamara azt indítványozta, hogy a malmot adják bérbe olyan mestereknek, a kik értenek a malomépítéshez, a kincstár pedig öröltessen a komáromi vajdák dunai malmaiban!² E szerint maga az udvari kamara is elismerte, hogy a komáromi magyar malmok többet érnek a németnél. De azért mégis küldözgettek a magyar várakba német molnárokat. Tokaj összeírásában például ott szerepel a német molnár.³ Valószínűleg német molnár volt az az Albert nevű mester is, a ki ott új malmokat épített.⁴

¹ K. p. l. Hung. 14376. f. Salm Miklós és Paczóth János írják 1567-ben az Ordo victualium című rendeletükben: „debent molendina secundum veram normam et modum artificii praeparare, et ne quid farinae, pro ut hactenus factum est, inutiliter in aerem abeat, lapides molares undique bene compingendi sunt asseribus“.

² K. p. l. Hungr. Denkbuch 400. kötet, 188. lap, 1578. máj. 14.

³ U. o. Hung. 14376. f. 1572. Extractus etc. arcis Tokajensis: „molitori germano“.

⁴ U. o. 1571: Alberto molitori molam novam facienti 20 fl. *Alberto molitori molendinum paranti data larda duo.*

Természetesen a német molnár mellett magyar is akadt Tokaj várában! Így például Kőrössy udvarbíró számadásaiban olvassuk: „*Francisco Alch molitori in usum molae pistrinae*“.¹

Szatmár várában is voltak német és magyar molnárok, azaz malomépitők. Ez utóbbiakról írja az 1571. évi számadás: „*pro duabus navibus sub duo molendina molitori in Erdőd, quod molendinum praeparavit novum, 4 fl.*“.²

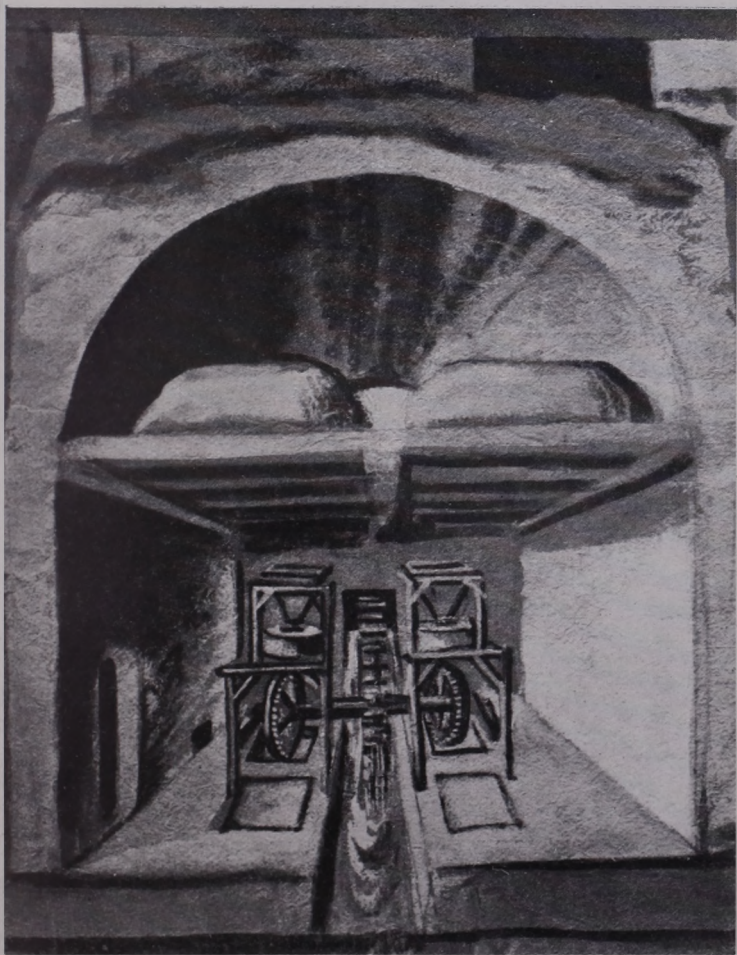
A molnárok rendes faragómesterek lévén, a házak építésén épp úgy dolgozgattak, mint az ácsok. Innét van, hogy a XVI. és XVII. században a molnár és az ács szón rendszeren egy és ugyanazon mesterséget értettek. Mivel pedig a molnárok mindenféle ácsmunkához értettek, a legtöbb helyen külön ácsra nem volt szükség. A földesurak például a szabados és jobbágymolnárokat használták a házuk sindelyezésére és javítására. Ez az egész országban elterjedt szokás volt. Ezek a szabados-, vagy jobbágymolnárok természetesen az urasági malmokat is tartoztak javítgatni.³ Az uraság csak a szükséges anyagot adta hozzá.

A molnároknak ilyenén mivoltáról és mesterségéről a régi levéltári emlékek gyakran tesznek szót. Hogy tehát világosan lássuk a régi molnárok mesterségét, felsorolunk itt néhány idevágó adatot.

¹ U. o. 14376. f. 1567—1568. Extractus Michaelis Kewressy provisoris arcis Tokaj.

² U. o. Angaria quarta 1571.

³ K. p. l. Hung. 14425. f. 1603. nov. 25. Inventarium arcis Körmend minden falunál ezt írja: „*Ligna autem ad reparationem molae dominus terrestris suppeditet. et molitor omnem laborem reparationi molae gratis inpendit.*“ . . . „*Ipsa molitore istius molae speram suam reparationi molendini gratis inpendente*“ etc.

A tatai malom 1586-ban. Eredetiye a Köz. pénz. ltr.-ban.

Bothka Imre a gazdája malmának építéséről tudósítván Batthyány Boldizsárt, 1571-ben a többi között ezt írja neki: „Kéreti, hogy nagyságod *az molnárt, az ki az ő molnát csinálja*, bocsátaná el, ne vallana immár kárt, mert más mester is immár nem kezd ezek az molárnak az ő miébe állani“. Egyik 1569. decz. 18-án kelt jelentésben olvassuk: „Molnárokat is kellene hinya, mert az malom dolgához azok értenek jobban“. Megjegyezzük, hogy a jelentés malomépítésről szól. Sárvár egyik régi (keletnélküli) összeírása mondja: „Két kerek molna az Gyöngyös vizén, melyet maguk építének; urunk ő Nagyságának a benne való molnár mesterséggel tartozik szolgálni, mikor szükség kívánja, szintén mint az ő Nagysága molnaiban levő molnárok.“ Nagy-Tapolcsánról írják: „Az molnárok tartoznak fejszével szolgálni minden esztendőben két hétig, a hová kívántatik.“ Borsmonostor malmáról írják 1608-ban: „Az benne való molnár is tartozik mesterségével szolgálni az klastromhoz.“ — „Egy kerek molna, melyet régente az molnár, az ki építette, bírta.“ Egyik keletnélküli XVI. századi jelentés molnárokról szól, a kik tetőt készítenek: „A 32 forintot is bár megadjuk, ha mind az négy fedelet megfedik és gerendákat helyheztenek. Im ezen mólnárok mennyit vettek fel. Rossz emberek, s több munkát nem tettek, hanem csak két koszorúfát faragtak, s immár két esztendeje, mióta szegődtünk volt velek“:

Trencsén 1588. évi urbáriumá szerint: „Ez szabadok tartoznak több molnárokkal fejszével művelni, valahol leszen várbeli munka“.

Jeszenő 1623. évi összeírásában olvassuk¹: „*az*

¹ O. L. Urb. et Consc. 78. f. nr. 28, 1623. „Mikor pedig —

malom-mesternek, azaz a feő álcnak fizetése leszen készpénz 16 frt., gabona 16 köb., verőmarha 3, só 3, ruházatra, gyapjúra 16 frt.“ Igen gyakori a régi összeírásokban olyan molnárok említése, kik ácssággal szolgálnak. Lednicze 1669. évi összeírása mondja: „Az molnárok az két malomtól ácssággal szolgálnak“, Ugyanott olvassuk Nagy-Breznicza faluról: „Az két ács vagy molnár ácssággal tartozik szolgálni.“ Zborón is „az molnár ácssággal tartozik szolgálni.“ Az 1683. évben ácssággal szolgáló jobbágyok: „Szabó Márton molnár ácssággal szolgál, Ördög Pál molnár az úr ő nagysága malmában ácssággal szolgál“ stb. Hogy a fűrészmalomban dolgozó mestert is molnárnak hitták, arra nézve Makovicza 1634. évi urbárium a elegendő felvilágosítással szolgál.¹

Hogy a kárló malomban a posztócsinálót is mondták molnárnak, arra nézve álljon itt e példa 1664-ből: „Ezen valcsától (azaz kállótól) az molnár, minthogy az efféle valcsától külön (bér) szörposztótól nem véte-tik, fizet 2 frtot.“ Makovicza 1671. évi összeírása szerint a molnár kezelte a malomban az olajütőt is s az olajütés után bért is fizetett. A malmokban levő molnár-csákányok azt bizonyítják, hogy a molnároknak a kő-vágáshoz is érteniök kellett. Munkács 1704. évi urbá-riuma például ezt írja: „Molnárok mindenütt az egész munkácsi jószágban az ő Nagysága malmaiban köveket Beregh kőbányából ingyen szoktak kivenni.“ Huszt 1671. évi összeírása így szól: „Minthogy a malom

mondja az összeírás — az álcok az puszt a udvarok épületire alájönnek és egyéb munkára, az udvarbíró szakasztva süttessen czipót is az álcoknak; napjában négy czipót adasson, de egyebet ne.“ — (Itt az álcokon az utasítás a molnárokat érti.)

¹ U. o. 21. f. 3 nr. 1634.

gazdája is markával szolgál s idegen molnárt tart az malomban, az idegen molnár sohasem tartozott sendelyezéssel; ha pedig jobbágy lakik a malomban, az is markával szolgál, az sem tartozik sendelyezéssel. " Munkács különféle évekből való urbáriumai a faragó-molnárokról szólnak bőven. Az 1690. évi például ezt mondja: „Ácsok és molnárak szolgálatja. Minthogy mindenik malomhoz külön gazda szokott lenni és az egész jószágbeli külső ácsok, molnárak, faragómes-terek ezen gazdák mellé rendeltettek az várbeli munka végben vitelére, az faragó mestereknek ab antiquo ilyen prebendát adunk: per diem egy személyre czipó 4, túró $1\frac{1}{2}$ font, szalonna kettőnek egy font. "

Ugyanez az urbárium megemlíti, hogy a három bokr köré forgó csigamalmot *György mester nevű molnár építette*, Az 1700. évi urbárium a molnárokról ezt írja: „Az malombéli molnárak aránt vagyon ilyen rendtartás: minden malomtól külön-külön hetelő ácsot tartoznak, non obstante eo, hogy árendás malomban lakik kiváltképen ha rendkívül való munka talál lenni. " Alább pedig ugyanezen urbárium így szól: „Ácsok és molnárak szolgálatja. Minthogy mindenik malomhoz külömb gazda szokott lenni és az egész jószágbeli külső ácsok, molnárak, faragó emberek ezen gazdák mellé rendeltettek, proportionaliter tartoznak az udvari munka végben vitelére. " Az 1704. évi összeírás szóról szóra megismétli ezt.

Debreczen városának régi szokástörvényen alapuló utasítása (a malom bírójának, malom mesterének és molnárjának) a 6-ik pontban ezt mondja: „A malom-mester pedig a molnárokkal idejében fogakat, orsókat, ékeket, lapoczkákat faragjon s faragtasson és száraztasson, hogy a nyers fogak s orsók miatt a malom-

ban kár ne következzenek.“ Ugyanezen utasítás 15-ik pontja pedig így szól: „A kővágás, valamint egyéb a n. város és malom-mester s molnárok közt felosztassék.“ Végül megemlítjük, hogy a kásamalmokban foglalatostkodó mestereket kása-molnároknak nevezték. A malomépitést különben vágás-nak is mondták. Kecskemét város jegyzőkönyve erre egy érdekes közmondást őrzött meg: „Úgy elvertem, hogy nem vágott volna másnak malmot.“

Bizonyos dolog, hogy jó időbe került nálunk, míg a molnároknak nevezett faragómesterek az őrlésre adták magukat. Azaz jó sokáig tartott, míg a mai értelemben vett molnármesterséget eltanulták s a malomépitést az ácsoknak engedték át. De ha a régi molnárok faragómesterek, azaz ácsok voltak, az a kérdés, hogyan nevezték azokat a mestereket, a kik az őrléssel foglalkoztak, vagyis a kik a mai értelemben vett molnárok voltak. Az összeírások ezeket vidékek szerint más és más néven nevezik. A leggyakoribb az *örlő*, *örlőmester*, *örlető*, *malomgazda*, *malommester* stb. elnevezés. Jászberény öt malmában 1594-ben például az őrléssel a *malommesterek* (magistri molae) foglalkoztak. Bajmócz 1614. évi urbáriumában ezt írja: „Ezen malom gondviselő mestere Ujlaki Mátyás.“ Az Andrassy-javak 1643. évi összeírása szerint ott „az *malomgazda* dirigálta az malmot“. Sárospatak XVII. századi összeírásai örlőket és örletőket említenek. Fogaras 1654. évi urbáriumában *harmados örlőnek* írja a molnárt. Csetnek 1662. évi összeírása ezt mondja: „Minden héten szombaton az búzavám megosztassék; az hites bíró maga vagy hites polgártársa az *malom-mesterrel* együtt levelet, rovást tartsnak.“ Putnokon 1672-ben: „az malomban a *molnár*-

gazda Molnár Jakab, kinek szabad kenyere vagyon s harmados az malom jövedelmében.“¹ Munkács 1682. évi és későbbi összeírása *örletőt*, máskor meg *malom-gazdát* említ a molnár helyett. Végül álljon itt egy jó késői összeírás is. Molnos-Petri 1754. évi urbáriumában ezeket olvashatjuk a molnárokról: „Kiköt-vén a malom-mesterre és a malom körül szolgáló molnárokra nézendő negyedrészt a malombéli jövedelemnek . . . hiti után vallja meg a tanu, minemű jutalma vagyon a mónospetri molnár-gazdának, molnár-nak és legényeknek . . . alább megírt mónospestri malomban már tizenhét esztendőül fogva molnári és malom-mesteri hivatalt viselő személy . . .“

Mindez adatból világosan láthatjuk, hogy a magyar molnárok egykoron malomépítő-mesterek, azaz ácsok voltak. Idők folytán azután a malomépítés mint specialis, külön mesterség megszűnt s a malmokat is az ácsok építették. A régi molnár szót azután csakis az őrléssel foglalkozó mesterekre alkalmazták, úgy, a hogy azt ma is teszik. Eszerint a molnár szó is csak azt igazolja, hogy szavainknak jelentése az idők és a viszonyok szerint gyakorta változott.

II.

Alig egy századdal ezelőtt Komárom és Pozsony között még számtalan hajós-malom kelepelt s messze kivetett czetykáik miatt hajózni is alig lehetett. Duna-menti városaink leghatalmasabb czéhe a kékes-szürke, magyar ruhát viselő molnároké volt. Ma már csak egy-két ütött-kopott malom látható a Dunán; őrlőjük

¹ O. L. Urb. 32. f. 88. nr. 1672.

ezeknek is ritkán jár. A molnároknak egykoron hatalmas felekezetére már csak a templomokban őrzött régi zászlói emlékeztetnek. A Tisza-menti folyókon, főleg a Szamoson egykoron seregével kelepeltek az őrhajókon álló gátas-malmok. A sok zsalló és gát annyira akadályozta a vizeket szabad folyásukban, hogy óriási kiterjedésű lápok és mocsarak támadtak. Ma már hírmondójuk is alig akad. És eltűnt a magyar malomépítés többi eredeti alkotása is. Nincs már *felhőt kiáltó malmunk*; elpusztultak *pokolidő-malmaink*; a virágos réteket nem öntözi már a *cserge-malmoknak* szabadjára eresztett vize. Az *örmény-* és a *cselle-malmok* sem forognak már s nem épített senki sem záporoső- vagy vizes idő-malmot. Változott az idő, változott a malomépítés módja is. A hatalmas gépek kiszorították s elnémitették a régi idők kezdetleges malmait. Még néhány esztendő s eltűnnek majd utolsó hajós-malmaink, meg ember- és barom-hajtó száraz-malmaink. S eltűnnek úgy, hogy az utókorra még leírásuk sem marad.

Mi szép, mi hasznos volna tudnunk a letűnt idők magyar malmainak szerkezetét. Mennyi haszonnal és mennyi tanulsággal forgathatnánk a régi írásokat, ha annak a sok és sokféle régi magyar malomnak a leírását adnák. A magyar ügyességnek és leleményességnek mennyi emlékéről szólhatnánk, ha molnáraink feltalálásait és malomgépelyeink csínját-bínját ismer-nők! Régi írásaink azonban minderről hallgatnak. Még jó, ha egyik-másik malomnak vagy szerszámnak a nevét megemlítik.

A régi írott emlékekből azt olvassuk, hogy a hazai molnárság színe-java és túlnyomó többsége színmagyar nép volt. Még a törökök is magyar molnárokat tartá-

nak malmaikban és magyar mesterekkel építtetik malmaikat. A nálunk utazgató Evlia Cselebi nem győzi dicsérni a magyar molnárok ügyességét s majd minden városunknál csodálattal nézegeti a „*magyar szerkezetű malmokat*“.

A malmokra vonatkozó emlékek ipari, művelődéstörténeti és nyelvi szempontból egyaránt fontosak ránk. De vízrajzi szempontból is kíváncsok, hogy a régi magyar malmokkal megismerkedjünk; mert kétségtelen dolog, hogy a folyóvizeinket elrekesztő temérdek malomgát, levezető csatorna, halász-szegye, zsalló stb. teremtték a sok mocsarat s okozták a gyakori áradásokat.

Ismeretes dolog, hogy a magyar ember a malmot mindig szent és kiváltságos épületnek tartotta. Tudjuk, hogy a XVI. században a templomok és a nemesi udvarházak mellett a malmok is *asylum*-ok voltak, a honnét az odamenekült embert kivonni nem volt szabad. Ezt tudván, megértjük, mit jelentett a *malmokban való bujdosás*, a mit a régi feljegyzések gyakran emlegetnek. Városi jegyzőkönyvek, földesurak utasításai hirdetik, hogy a malmokban a szeszes italok tartását, a malmok körül való káromkodást s duhajkodást szigorúan büntették. Egyszóval, Magyarországon a malom a megkülönböztetett épületek közé tartozott, a hol nemcsak az üldözöttek, de még a bujdosó bűnösök is menedéket találtak.

Az ellenség azonban nem sokat adott a malmok szentségére. Sőt elsősorban a malmokat égette; mert tudta, hogy ezzel árt az ellenfélnek legjobban. A mieink az ellenség ellen úgy védték malmaikat, hogy elsüllyesztették azokat. S mikor a veszedelem elmúlt, újra kiemelték.

Idővel a török is, a magyar is belátta, hogy oktalanság a malmok égetése! Már a XVI. században igen sok helyen azzal vették elejét a malmok pusztításának, hogy a török magyart, ez pedig törököt fogadott czimborául a malomba. Olykor valóságos szerződést is kötöttek a malmok kímélése ügyében. Az ónodi nyolcz bokorkőre járó nagymalomról írják például: „Ezen malomnak pedig ilyen oltalma volt, hogy az török reá nem ment kárt tenni vagy rabolni; a magyar katonák pedig az egri (török) malomba nem mentenek kárt tenni vagy rabolni.”¹

Hazánk egyik legnagyobb és legszebb malma a tatai malom volt, melyet az akkor még Héviznek nevezett forrás hajtott. Ennek a malomnak színes rajza 1586-ból reánk maradt. Talán az egyetlen e nemű emlék ez a XVI. századból, tehát itt adjuk a rajzát. A császári hadak többször elpusztítván e malmot, a törökök mindent elkövettek, hogy e hasznos épület újra elkészüljön. Ali budai basa a békesség megkötése után Csáthy Gergelynek hitlevelet adott, hogy az újra építendő malom békességes birtokában háborgatni senkitől sem engedi és sem dézsmát, sem szolgálatot nem kíván tőle. A basa e hitlevelét 1612-ben Musztafa effendi (timár defterdár) is megerősítette. Sőt Prayner János győri generalis is megtette ezt Csáthynak.²

¹ Urb. et Conscr. 25. f. 41. nr. 1671. Strassoldo azonban elégette e nagy malmot 1671-ben.

² U. o. 60. f. 6. nr. 1608. De míg a török semmit sem kívánt Csáthytól, addig Prayner kikötötte, hogy „egyébféle *jobbágyos molnárok* szokása szerint az malombéli igazságot minden esztendőben vagy ő, vagy az ő maradékja jámborul tartozzék megadni“.

Valamint a török, úgy a maga területén a német is igyekezett a malmokat fenntartani és javítani. Ott, a hol várainkban német őrség volt (Óvárt, Győrött, Komáromban stb.), a haditanács és a kamara sok derék malmot építtetett s így a mieinknek alkalmat adott, hogy a jobb szerkezetű malom-gépelyekkel megismerkedhessenek. Erre különösen azért volt szükség, mert a magyar malmok — bár szerkezetük elmés volt — gazdasági szempontból sok kívánni valót hagytak fent. Első hibájuk az volt, hogy malompor, hulladék, korpa stb. képiben az őrléskor sok gabona kárbaveszett. Második hibájuk az volt, hogy a legtöbbjükben hiányzott a szítáló és a rostáló gépely s így a korpát a lisztől elválasztani nem tudták. Imígyen a tiszta fehér liszt nálunk igen ritka volt. Az úgynevezett mund-mehl Magyarországon alig volt kapható s ha az udvar nálunk tartózkodott, a finom lisztet Bécsből hozatta. A legtöbb magyar malom nem is lisztet, hanem darát, derczét, kását és mixturát őrlött. Ez utóbbin olyan keveréket értettek, a miben babot, lencsét, borsót (később tengerit) összeőröltek gabonaneműekkel.

A magyar uraknál az a szokás járta, hogy a búzát őrlés előtt megmosatták, aztán megszáráttatták. Ezt nevezték mosott búzának. A szárításra búzaszáraztani való lepedőket, *búzaszáraztó ponyvákat* és *deszkából rótt búzaszáraztókat* használtak.¹

Mivel malmaink legnagyobb része kis vizeken épült, apró alkotmány volt, az év jórészében nem is őrlött. Csak nagyobb vízálláskor indult meg a kereke.

¹ Erdélyi fiskális ltr. XIV. O. Invent. Fogaras, 1676. Továbbá Urb. et Conser. 21. f. 16. nr. 1684.

Sajátságos jelenség a XVI. és a XVII. században, hogy nagy folyóvizeinken, a Dunán és a Tiszán, sokkal kevesebb malmot találunk, mint a kisebb folyókon. A legtöbb dunai malom Komáromban, Győrött és Pozsonyban volt; de ezeket nem a folyóvíz főágán, hanem a mellékágakon s ott is a partok közelében találjuk.¹

Ennek az okát nem nehéz kitalálnunk. A magyar molnárok a XVIII. század végéig nem ismerték, helyesebben nem használták a vaslánczot és a vas-macskát. A vesszőből font kötelekkel pedig a sebes és mély vizeken nehezen boldogultak, tehát inkább a partok közelében maradtak. Idővel azonban fűzfa-berke helyett vastagabb (nyers) tölgyfaágakból olyan alkalmatosságot fontak, mely pótolta a vaslánczot. Ezt az eredeti eszközt *czejte*, *czöjt*, *czojta* vagy *czetyka* néven ismerték. A hajós-malmaink kikötésénél az egész országban ezt használták. A *czejte* vagy *czöjt* kivetésével sok baj volt; mert vagy a hajózást, vagy a halászatot akadályozta. Vörösmarty Mátyás deák írja például 1612-ben: „Egy szokolai ember harmadhatár ellen molnát fölvette és hozta őfelsége határába az elmúlt napokban, és *vetette ki czöjtöt* az fő halászó helynek közepibe.“²

A *czöjtöt* a magyar molnárok az úgynevezett *malomszeghez* erősítették. Ez a *malomszeg* jó erősen megvasalt czölöp volt, melyet a víz fenekére vertek le. Ismeretes dolog, hogy a *malomszeg-adó*, vagy

¹ Komárom levélt. Missiles. Ferdinánd király ez ügyben 1548 decz. 6. írja a várkapitánynak: „quomodo tu, nescitur quo praetextu, loca quaedam communia molendinorum in ripa *Danubii* existentia violenter ab eis occupasses“.

² Orsz. ltr. kamarai levelezések.

szegadó a XVI. és a XVII. században közönséges adónem volt.¹ Azt az egy forintot értették, a mit a malomgazdák a czöjt kivetésekor a földesúrnak vagy a városnak fizettek. Mivel a malomszeg 4—6 ölnyi mélyen volt a víz alatt, leverése nem könnyű dolog volt.² A szigetszentmiklósi dunai molnárók írják a malomszegről: „Az mi malomszegeink a földön felül a vízben két könyöknél magasabbak nem lévén, alacsonyabbak a vasmacskánál. A szegek tetején felyül lévő víz a legnagyobb apadással is két ölnyinél nem kisebb.”³

Mivel a Duna fenéke sok helyen homokos, másutt meg sziklás volt, a malomszegeket a fenéktalajba nem verhették jól le. Ilyen esetekben molnáraink hatalmas kast kötöttek s azt kövel és földdel megtöltvén, a vízbe bocsátották, aztán ehhez a kétszáz mázsánál is nehezebb kashoz kötötték a malom czöjtjét.⁴

Az efféle óriási kasok és a czöjtök akadályozták a hajózást. Hiszen találkozunk olyan czöjtökkel, miknek 58 öl volt a hosszúsága! Ezért Mária Terézia

¹ Győrről írják 1577-ben: „omnes, qui molam in Danubio habent, dat quilibet pro *zeghpenz* flor. unum et decem panes cipo”. (Urb. 119. f.)

² A ráczkevi molnárók írják: „A malomréveken czéhünk-beli malmos gazdáknak malmai karókon vagynak oly formán, hogy amidőn a Dunának vize legkisebb is, minden karón felül a víz vagyon négy ölnyi magasságnyra; a karó pedig csak egy singnyire vagyon a Duna fenekinek magasságától”. (Orsz. ltr. Oeconomica, Lad. D. fasc. 8. Kelet nélkül.)

³ U. o.

⁴ A csebi molnárokról írják például: *molas non aliter capax, quam si palus ferro obductus et corbis terrae 30 curruum, quorum quilibet octo centenariorum est oneratus, demittatur* etc. (u. o. 1773. márcz. 13.).

1772-ben eltiltotta a czöjtök és a malomszegek használatát s kötelezte a molnárokat, hogy vaslánczot és vasmacskát használjanak. Ez ellen a magyar molnárok élénken tiltakoztak s kifejtették, hogy a czöjt többet ér a vasláncznál.¹ Tiltakozásuk és kérésük azonban mit sem használt. A czöjtöt és a malomszeget tehát rövid idő alatt a vasláncz és a vasmacska váltotta fel. Ezzel egy több százados magyar szokás tűnt el örökre.

Hajós malmainkban legelőször honosult meg a nyugati országok hasonló malmainak szerkezete, gépele stb. Ezeket a hajós-malmokat nem is tartották magyar szerkezetű malmoknak; mert csak bizonyos külsőségekben különböztek a német hajós-malmoktól. Az igazi magyar malom a *gátas* malom volt. Ez a malomfaj terjedt el nálunk a legjobban. A malomhelynek jelentősége és értelme tulajdonképen csak az ilyen malmoknál volt, mivel a gátas malomnak a helyét változtatni nem igen lehetett. Tudjuk, hogy törvényeink sokat foglalkoznak az ilyen malomhelyekkel. Az adománylevelek sem feledkeznek meg róluk. Maga a szokástörvény is határozott megállapodásokat ismer a malomhelyekről. „Minden embernek — írja Beyczy Gergely alispán — úgy kell malmot tartani, hogy másnak kárával ne legyen.”²

¹ A bácsmegyei molnárok írták: „nisi consuetum catenarum loco applicatum instrumentum e quercinis crassioribus perticis complexum czetyka nominatum sui per distensionem cederet“. A szamosi hajós-malmokról meg Szatmár megye írja: „earum molarum) retinacula e viminibus in praesens usque per spitha(mae latitudinem ad plures orgias contexta, et ita molis a pluribus iam retroactis saeculis alligari consueta“. (u. o. 1773. márcz. 13. és 1774. márcz. 24.).

² Körm. ltr. Missiles, 1570, január 20. Batthyány Boldi-zsárhoz.

A gátas malmok hasznos és jövedelmező gépelyek voltak ugyan, de azért kiszámíthatatlan károknak okozói voltak. Nemcsak a hajózást és a halászatot akadályozták, de a vizek szabad folyását is. Némely folyóvizünk medrét a sok gátas malom annyira elzárnyosította, hogy a körülötte támadt hatalmas mocsárban a folyó igazi medrét felismerni sem lehetett. Így keletkezett a Szamos és a Kraszna folyóból az Ecsedi láp, a Berettyóból a Sárrét stb. Hivatalos jelentések szerint például a Berettyón lévő malomgátak olyan mocsarakat teremtettek, hogy állandóan harminczezer sessio állott víz alatt.¹ A Szamos folyón 1772-ben csupán Szatmár megyében hatvan olyan gátat és zsallót találtak, melyek a folyót egész szélességében átfogták. A Szamos többi részén még több ilyen gát és zsalló akadt. A malomgátaknál a víz csak az úgynevezett zúgón vagy *varátán* folyhatott. A hajóknak, a szálaknak és a kötéseknek ezen varátán kellett keresztülhaladniuk. Mivel pedig az ilyen helyeken a víz esése nagy volt, s mivel a zúgó ászokfája és az ászokfő néha igen magasan állott, a hajózás nagy veszedelemmel járt. Közvetlenül a zúgok előtt állottak a malmok őrhajói. Mivel pedig a víz esése és sebessége miatt az őrhajókat kikerülni nehezen lehetett, a varátákon való átmenetel előtt a malmok czöjtít el kellett oldozni s az őrhajókat tovább vontatni. Ez a munka minden egyes malomgátnál 4—6 órát kívánt.²

A magyar vagy gátas malom szerkezete a víz nagysága s a gátak építési módja szerint többféle volt. Némelyik malomnak a háza a parton volt, a másiké

¹ Orsz. ltr. Oeconomica: Lad. D. fasc. 8. 1772.

² Orsz. ltr. Oeconomica, 8. f. 40 nr. A hivatalos naplók írják ezt.

meg a varátával szemben egy-egy hajón állott. Eszerint a gátas vagy magyar malmok között hajós malmok is akadtak ugyan, de a hajtóerőt ezek is gátnyíláson át kapták kerekeikre, így tehát lényegesen különböztek a dunai (német módra készült) malmoktól. A gátak között ezek voltak a legközönségesebbek: öreg és fiókgátak, vízvetők, oldalgátak, fenékgátak, koronás gátak, hidas gátak, keresztüláltal való gátak. A gátak tölgyfából faragott örkarók vagy fenékkarók leverésével készültek. A karókat berkével egymáshoz fonták, aztán galylyal, ganéjjal és hanttal megtöltötték. Néha felül meg is padolták, a mikor is a gátat hidasgátnak nevezték. A hajón álló gátas malom czöjtit a gátak örkaróihoz erősítették. A gátak készítésénél a gátkötő molnárok az úgynevezett gáttöltő saraglyákat használták.¹

Egy-egy derékgátnak elkészítése nagy munkába került. Az ónodi malomról írják például, hogy „az malom gátjára kellett azelőtt 320 ember munkája és 350 szekér galy, hant és ganéj“.²

A gátas malmoknál használt hajók között jobbára az őrhajókat, a garandhajókat, a folyóhajókat, a kötés-hajókat vagy kötéseket, a kompos hajókat, a malom-aljahajókat, a tombáczoikat és a folyós kis hajókat emlegetik.

A gátas malmok, mint említők, igen sokfélék voltak. A régi összeírások ilyenekül említik a csergemalmokat, a pokolmalmokat, a csigamalmot, ördög-

¹ Sok helyen a községek dolga volt a gátakhoz szükséges anyag hordása. Vajdahunyad összeírása mondja például: „Mikor az malmok gátjai elszakadnak, oda is tartoznak közönségesen berkét hordani s megcsinálni“. (Erd. Fisk. ltr. 1693. X. Z. 59. f.)

² U. o. Urb. 26. f. 2. nr. Ónod.

malmot, a szöktető vizen való malmot, a szítás-, a piteles- vagy pitlés-malmot, a lisztre forgó malmot, hídí malmot, alul- és felülcsapó malmot stb.

Majdnem mindannyi malmunk fából készült; azaz hogy a tapasztos sövényépítést alkalmazták a malmoknál is. A malomban lévő szerszámok és a malom egyes részei közt a régi összeírásokban jobbra ezek szerepelnek: serpenyő vagy pespenczevas, jegező ösztöke, malomgerendely, gusalyvas, kengyelfa, ormósfa, lapoczka, koszorú, vezetékkorong, kőgarat, támaszláncz, tiltóláncz, orsóvas, vizes keréknek való koszorúfa, zsilipszín, garat kitoló ládával, fergetyű, tengelyre való vízkarika, serpenyőben járó gusalyvas, vajtokó, valaska, köpécze, fuka, szuszék, vámmérő nezedé, isztike, ficsor, feltöltő, pítélőláda, mérőszapu, bocskaköböl, kármentőkád, szőrszita, kőlikasztócsakány, malomkötartó fabak stb.

A gátas vagy magyar malmok igen jól jövedelmeztek, főleg ott, a hol a török is öröltetett. Akárhány olyan közepes nagyságú malmunk volt, melynek 200—300 köbölre rúgott az évi jövedelme. A jászberényi „basa malma“ 1594-ben 260 köbólnél többet jövedelmezett. Ugyanitt a Hozmán bég malmának 300 köböl volt az évi jövedelme.¹ A murányi egyik malomért a bérlő 1652-ben 220 szapu zsemlyelisztet, 420 szapu cselédlisztet fizetett. Ezenkívül disznóhízalással, évi 1 forint adóval és egy borjúval is tartozott.² A felvidéken, különösen a Vág mentén, a malmok után czipót fizettek az uraságnak. Egy-egy malom átlag 50 czipót adott kántoronként.

¹ Urb. 78. f. 6. nr. Jászberény, 1594.

² U. o. 25. f. 1. nr. 1652.

Közönséges szokás volt nálunk, hogy a malmok szombati vámját a prédikátoroknak és a szegény deákoknak adták. Ez volt a szombati vám vagy *sabbathale*.¹

A községek és az urak malmait — mint tudjuk — az úgynevezett malombírák ellenőrizték. Ők vigyáztak a feltöltőkre és a „vámnak rendelt hombárookra“. Ez utóbbinak mindig két kulcsa volt. Az egyik a malom-mesternél vagy a malomgazdánál állott, a másik a malombírónál. A hombárokat vagy szuszékokat egyik a másik tudta nélkül ki nem nyithatta. A malombírák a rovásokat is szemmel tartották. „Malombíró uram — írja a debreczeni rendtartás — *hasított rovást* tartson magának, de írásban is följegyezze, melyik esztendőben, melyik hónapban és napon mennyi részt vett az ns. város részére . . . Az aljgabonát ugyanazon hasított rovásnak másik oldalára feljegyezze.“²

Az egész országban bevett szokás volt, hogy a molnároknak vagy őrlőknek a malomporral bizonyos számú ártányt kellett hizlalniok az uraság számára. Ahány kerékre járt a malom, rendesen annyi ártányt tartoztak hizlalni. A molnárok pogácsázása is bevett szokás volt. Nagyfaluban például a molárnak „minden nap egy-egy vajtokó liszt, pogácsának való“ járt. Több helyen tiltották a molnárokat a pogácsázástól. 1690-ben írják például: „Ezen malom örlető vámban tizedet ad; pogácsázni pedig a molárnak nem szabad, melyben ha elérik, keményen megpálcázzák“.³

¹ A munkácsi urasági malomról írják 1645-ben: „Ezen malomnak szombaton reggeltől fogva való jövedelme vasárnap estéig az munkácsi ispitálybeli szegényeknek és az skólabeli diákoknak jár“. Az ónodi malomnak sabbathaléja a prédikátor-nak járt. (Urb. 18. f. 1645. és 25. f. 49. nr. Ónod.)

² Debreczen ltr. Prothocollum relationum, 180—183. l.

³ Urb. 19. f. 7. nr. 1690.

A malmok gondviselő mesterei a jövedelemben harmadosok vagy negyedesek voltak. Innét van, hogy harmados és negyedes őrlőknek is hitták őket. De ha az illetők jobbágyos molnárok voltak, akkor csak prebenda járt nekik, azaz szabad kenyerük volt. Debreczen város malmában „része a malommesternek és molnárnak a vámból minden negyedik véka; minden sátoros ünnepekre pedig két-két véka, a többi a városé. A városéból pedig minden negyvenedik véka malombíró uramé, ezenkívül esztendőt által egy pár csizma“.¹

Mint tudjuk, a molnárok mindenütt hites emberek voltak. Azaz „megrögzött esküt“ kellett tenniök. Mint érdekes emléket adjuk itt a debreczeni molnárok esküjét: „Az igaz Isten stb. stb. úgy segéljen, hogy molnári hivatalomban tisztán és igazán eljárók, az malomnak tehetségem szerint jól gondját viselem, a mely fogyatkozások lesznek, azokat megvizsgálom és idejében gazdámnak hírré teszem. A vámot igazán minden kedvezés nélkül mind atyámfiától, mind jó-akarómtól kiveszem és a rendelt helyre töltöm, annak pedig kivételét idegenre nem bízom. Az vám kivételében az eleimben adatott igaz mértékkel élek. A vámot, sem a magamét, sem a gazdáét, gazda híre nélkül el nem mérem, sem mással elméretni nem engedem; kelletinél több *kővágás lisztet* nem csinállok. A káromkodást, lopást, mely az malomban esik, kötelességem szerint, a hová illik, bémondom. Előljáróimnak, az kiket a társaság előállít, engedelmeskedem és mindenben a törvény szerint szavokat fogadom. Ezeket pedig mind magam teljes tehetségem szerint

¹ Debreczeni ltr. Proth. relationum 180—183. l.

végben viszem, mind feleségemmel végbevitetem. Isten engem úgy segítjen.“¹

Az olyan vidékeken, a hol nagyobb hajtóerő nem állott rendelkezésre, jámbor eleink a hó olvadását, az áradást és a nagyobb záporosót használták fel malmaik hajtására. Az ilyen alkalommal gyűlt víz természetesen csak rövid ideig állott a molnár rendelkezésére. Az áradásra, hóolvadásra, stb. berendezett malmok tehát csak rövid ideig járhattak. A mint a víz kissé megszállott, a malomkerék is megállott, s a molnárgazda várhatta az újabb esőzést, leshette a felhőket. Az időlegesen forgó malmaink természetesen igen kicsikék voltak. Ilyen apró hegyi malmocskákat ma már csak a balkáni szlávok hegyei között láthatunk.

Az időlegesen forgó malmok legtöbbször a hegyek szakadékaiban és az erősebb vízmosások helyén állították fel. Az ilyen malmok legtöbbször csak egy kerékre járt. A legtöbbször közülök a *felhőt kiáltó malom* szerepel. Ez csak esős időben forgott. A felhőszakadás és áradás (hóvíz) idején járó malmot *pokolidő malmának* nevezték.²

A *pokol-* vagy *cserge-malom* ismét más volt. Ez úgy készült, hogy a malmot hajtó vizet csatornán a folyóból, vagy a tóból vezették, s aztán szabadjára bocsátották. Az imígyen elbocsátott víz aztán nem ritkán pokoli kárt okozott.

¹ U. o. 177. lap.

² Az Urb. et Conscr. említik az ilyeneket: „*pokolidő malma*, két bokor kő rajta, mikor nagy árvíz vagy, akkor forog“. (1602.) — „Egy kis pokolidő-malom volt itt...“ — „Malom egy vagy, egy köreforgó, pokolidőhöz való, kevéshasznál.“ — Komlóska malmáról írják: „felülesapó, egy köre pokolidőn forgó, árendája tíz köből, már elpusztult“. (1680.)

A kisebb malmok között szerepel a cserle-, cselle-, vagy csillye-malom is. Erről közelebbi leírás nem maradt ránk.

Sok helyen a darát nem a lisztelő malmokban, hanem a külön e célra épített kásátörő, *krupa-örlő*-, vagy dara-örlő malmokban készítették. A régi írásokban főleg a tatáros krupa (kása), a krupazab, a krupa-tengeri, dércze, harmatkása, haricska, köles-kása, lednekes kása, tatárka-dara, bocsó stb. szerepel. Úgy látszik, hogy az efféle készítését külön molnármester végezte, mert régi írásainkban a *kásamolnár* is szerepel.¹

Kása- és dara-örlő malmokat külön is találunk ugyan, de több helyen a lisztelő malomnak volt egyik része. Szerepel „*négy nyilú kásátörő*”, melynek vízkereke *ványoló*“,² „*kásacsínáló* két külőre és két nyílra“.³ Porumbák 1638. évi urbáriumában olvassuk: „Új kása- és só-törő malom hat nyílra; az nyilak végiben vaskarikák, az gerendely végében vaskarika és csap“.

A répa-örlő, a gyümölcs-örlő malom is közönséges volt nálunk.⁴ Az utóbbi a vadalma és körte törésére szolgált. Az összezúzott gyümölcsből eczetet készítettek.

A só őrlésére használták a *só-örmény* nevű famal-

¹ Kecskemét tanácsa Butula Imre kásamolnár kérésére „Szárállásban, úgymint város közönséges földén, kimutattak kásamolomnak való elegendő helyet“. (Kecskemét jkv. 1734. 1210. l.)

² Urb. 35. f. 7. nr. 1638.

³ U. o. 123. f. 1673.

⁴ U. o. Huszt 1673. évi összeírása „válú forma almatörő kölyüt“ említ. (123. f.)

mot.¹ Ugyane ezélra szolgált a sőtörő puczka, a sódaráló malom is. Erdélyben sok helyen a só-örölő malmot *rosniczának* is hívták. Fogaras 1676. évi inventáriuma például a sóörölő resniczát, a resnicza forma szárazmalmot említi.² Kövár 1691. évi inventáriuma pedig „két pár rosniczáról szól, aljakkal együtt“.³

Több malmunkban kendertörővel vagy kenderkölyűvel is találkozunk. Szendrő 1610. évi összeírása szerint például ott a molnár a nyolcz zopkóval ellátott kendermarótól évenként 20 kila kendert adott. Ónodon a nyolcz bokor kőre járó malom mellett kenderörő is volt négy kölyüre.⁴

A közönséges malmok közé tartozott a kötörőmalom.⁵

A hol víz nem volt, ott természetesen szárazmalommal őröltek. Minden erősségünkben volt egynéhány szárazmalom. A katonák háború idején e malmokat a táborba is magukkal vitték. A nagyobb szárazmalmokban, a miket állati erővel hajtottak, az őrlés szerjárs szerint történt, azaz a marhás jobbagyoknak sorjában kellett lovaikkal és barmaikkal őrletni.⁶ Volt „két ember hajtó száraz malom“, kézzel forgató száraz malom, ember vonó száraz malom stb.

A száraz malmoknak tökéletesítésére sokat tett az

¹ U. o. mola lignea minor vulgo örmény (3. f. 1713. Csenger.)

² Erdélyi Fisk. ltr. XIV. O. 1676.

³ U. o. VII. 478. D. 1691. Kövár. — Vajda-Hunyad 1865. évi inventáriumában olvassuk: „só-örölő *rosnicza*, két köve és ágya egyéb eszköze nélkül“ (U. o. X. I. L. 1685.).

⁴ Urb. 25. f. 37. nr. 1670. Ónod.

⁵ A kakasfalvai kötörő malomról írják: „mola tunsoria instrumento stanga vocato lapidem bajulante, instrumento alio papricza vocato“ (U. o. 54. f. 40. nr.)

⁶ A debreczeni malombíró utasítása írja: „az szer tartásában az rend szorosan megfartassék“.

élelmezési hivatal. A végházakba ugyanis a legtökéletesebb kézi malmokat küldte. Az 1661-ben 520 kézi malmot küldött Magyarországra.¹ E malmocskák tölgy-, szil- és diófából készültek. Montecuccoli seregében minden gyalog század három kézi malmot, minden lovas század kettőt kapott. Az 1662. évben német iparosokat küldtek Komáromba, hogy a kézi malmokat kijavítsák. Az 1682. évben Németalföldről hoztak kézi malmokat, mivel ott készítették a legjobbakat. Az élelmezési hivatal ez alkalommal azt ajánlotta, hogy Luxemburgból mestereket hozassanak Komáromba. Ez, úgy látszik, meg is történt, mivel 1683-ban luxemburgi mintára alakítják át a kézi malmokat.² Az 1687. évben stájerországi, vasból készített 500 darab kézi malmot küldtek Komáromba a hadi nép számára.³ Mondanunk sem kell, hogy a külföldi s tökéletesebb kézi malmok a hazai malomipar fejlesztésére jó hatással voltak.

A rengeteg számban reánk maradt urbáriumok és összeírások a dolog természete szerint temérdek malmot felsorolnak. A sok malom között azonban szélmalommal nem találkozunk. Világos dolog, hogy ez csak később terjedt el nálunk. A XVII. század második felében mindössze csak Makoviczán találunk szélmalmot.⁴ A XVIII. században azonban már a nagy Alföldön is akadnak *szeles malmok*.⁵

¹ K. p. ltr. Hung. 14549. fasc.

² K. p. ltr. Hung. 14628. és 14630. fasc. 1683. márcz. 14.

³ U. o. 14652. f. 1687. máj. 2. Passbrief.

⁴ Az 1671. évi összeírás említi először a szélmalmot, az 1684. évi a búzatisztító szélmalmot. (Urb. 21. f. 8. nr. 1671. és 21. f. 15 nr. 1684.)

⁵ Debreczen város ltr. 1770. Inquisitoris-testimoniales etc. megemlékezik a bódófalvi elpusztult szeles malomról.

Hogy a szélmalom nálunk oly későn terjedt el, annak több oka volt. A XVIII. század végéig az ellenkező irányú szelet felhasználni még nem tudták. Aztán igen erős szél alkalmával a malomépület meggyúladott, mert a kerekek forgását mérsékelni nem tudták. Csak 1768-ban építenek nálunk először olyan szélmalmot, a mely ezen fogyatékoktól mentes volt.¹

A hódoltság korában hadi népünk számára a puska-port jobbára itthon készítették. Erre a célra szolgáltak a puska-portörő, vagy portörő malmok. Sok ilyen malomról maradt ránk írott emlék. A budai basák leveleiben még a török portörő malmokról is találunk feljegyzéseket. A fogarasi portörő malomról írják 1632-ben: „a portörő malomház boronából csinált, két kerekre és tizenkét nyílú mozsárra csinált, környöskörül palánkos, sindelyes kerttel kerítve”.² A zborói portörőnek a malomházában két szoba volt, a hol tizenegy porszárasztó-tábla, pornak való láda, porszitáló sűrű szita, porszitáló farosta, pormérték, porhordozó tekenyő, porhordozó puttony volt. A portörő házban állott az öt portörő kölyü, mind az ötnek a vége rézben volt foglalva. Itt tartották a porkeverő vasösztkécskét is.³ A huszti portörő malomról írják 1685-ben: „belől jobb kéz felől van boronából felrótt, jó hat külőjű, jó vaskarikás, csapos és serpenyős, meglehe-

¹ Orsz. ltr. Oeconomica: Lad. D. 8. fasc. *Bretterer Oswald* pozsonyi ácsmester építé az első ilyen malmot („quae nec hinc inde instar aliarum vertetur, nec adversis ventis impediatur, sed quam pure ventus pro ratione exigentiae intercipiendus impellet“).

² Urb. 14. f. 1632. Fogaras. A makoviczairól 1634-ben írják „négy portörő kölyü réz-szerszámaival együtt“.

³ U. o. 21. f. 6. nr. 1641. Zboró és Makovicza.

tős vízkerekű, új tengelyivel együtt egy puskaportörő malomház. Az külüknek is fenekei, hasonlóképpen az töröknek vége is majd egy arasznyira rézzel vannak megborítva“. Volt itt „hosszú czövekeken álló por-szítálótábla, szkábas szarvastekenő, szita és puskaporkeverő vaskalán“.¹

A XVII. században már sok fűrész-malom volt hazánkban. A nálunk utazgató Evlia Cselebi is megemlékezik ezekről, s dicséri jeles szerkezetüket. Némelyik felsővidéki uradalmunkban 8—10 ilyen malommal is találkozunk. Akárhány felvidéki falu úrbéri szolgáltatásként tőke vagy fűrész-tőke hordásával tartozott. Jámbor eleink a fűrész malmot többféleképpen hitták. Egyik összeírásunk fűrészlő, a másik deszkametsző malomról emlékezik. Ez malmos fűrészről szól, amaz fűrészmalmot említ. Gyakran csupán fűrésznek mondják a malmot.

Természetesen a fűrészmalom kezelőjét is molnárnak hitták.² A fűrészmalmok régi szerszámai közül megemlíthetjük a nagy *fordító*s *vasfűrész*t, a mivelő fűrész az élesítő ráspolyt, a fűrészhordozó kereket, tőkeforgató vaskapcsot, a tőkehordozót, a tőketartó ékszegeket stb.³ A zborói és a makoviczai fűrészmal-

¹ U. o. 148. f. 1685. Huszt. „Ezen malomnak zsilipje és gátja — mondja az összeírás — nyitást kívánnak.“ — Evlia Cselebi leírja az óbudai portörő malmot (Barutkháne), melyet szerinte *Arszlán basa ritka ügyességű magyar mesterekkel építtetett*. A portörő malom kerekeit Evlia szerint az Ilidse (héviz) hajtotta.

² Az 1641. évben Makovicza és Zboró összeírása írja: „Az fűrész héjazatja sindelyes, az malomban lakó molnár árendás“. (Urb. 21. f. 6. nr. 1641.)

³ A huszti fűrészmalomról írják 1685-ben: „Patakra vagyon egy jó kötéses, tölgyfalábakon s talpakon álló, jó gerendás,

mokról azt írják, hogy a malmok mellett tartották a *tromokat* vagyis a deszkának való tőkéket.¹ A zborói urodalom egyes falvaiban a fűrészre való tőke adása jobbágyi teher volt. Ezért írják az egyes falvaknál, hogy „két trommal tartoznak . . . fűrészre való négy tromot, avagy annyi forintot adnak“.²

A legtöbb fűrészmalmunkban a *külső karaj deszka*, a mit először fűrészeltek le a tőkéről, a molnáré volt. Az 1634-ben írják például Makoviczáról: „Fűrészmalomhoz vasat adni tartozik a molnár; az karaj külső deszka minden tőkétől a molnáré gondviseléseért . . . Az karaj-deszkákat a molnárnak engedték, de úgy, hogy az maga hasznáért nagyobb karaj-deszkát ne messen, csak az mint illik.“³

Hogy a régi magyar fűrészmalmok munkájáról némi fogalmunk legyen, megemlítjük, hogy egy-egy öreg tőkéből 8—9 szál, egy-egy középszerű tőkéből 6—7 szál deszka készült. Öreg tőke metszése egy nap és egy éjszaka tartott.⁴

szalmafedeles szin alá csinálva egy jó erős, öreg vaskarikás csapos nagy vasfűrész, fordító, felülcsapó nagy vízkerekei vannak, öreg erősfengelyű új fűrészmalom. Ennek van jó öreg s erős vasfűrész, élesítő ráspolyával s ugyan vaskarika csapos tengelyű, erős rovásos, vasabroncos fűrészhordozó kerekével és az vasabroncs rovásait megakasztó, hozzá kívántató két szaluforma vaskarikával. Tőkehordozó nyolcz apró fakarikákon járó fenyőfa. Agya és tőketartó vas ék-szegeivel megvan minden készsége és vízeresztő csatornája.* (U. o. 148. f. Huszt. 1685.).

¹ „Azon fűrészmalomnál 34 deszkáknak való *trom* vagyon . . . vagyon *trom* mellette nr. 36.“ (U. o. 21. f. 16. nr. 1684.).

² U. o. 22. f. 4. nr. 1699.

³ U. o. 21. f. 3. nr. 1634.

⁴ U. o.

Mivel a kurucz-labancz világban és a nagy felmentő háborúk idején minden ipartelepünket felégettek és elpusztították, a XVIII. század elején az egykori magyar fűrész-malmoknak már nyomát sem találjuk. Velük együtt magyar fűrész-molnáraink is eltűntek. Ezért e téren is mindent előlről kellett kezdenünk. Mivel a török kiűzése után a kincstár is sokat épített, sok megmunkált fára és famunkásra volt szükség. Az udvari kamara intézkedésére az 1716. évtől a század közepéig állandóan tart a famunkásoknak, a hajóépítőknek és a fűrész-mestereknek Magyarországra való telepítése.¹ A telepítés a Salzkammergut, Gmunden és Ischl vidékéről történt. A munkások java része állandóan nálunk maradt. Ők teremtik meg a Duna és a Tisza-menti városainkban a super-czéheket, melyek közül különösen a komáromi és szegedi vált ki.

Aztán egymásután építik Rózsahegyen, Mármarosban, Erdélyben stb. a fűrész-malmokat. Az 1720—22. években folyton küldik hozzánk a famunkásokat. Az 1722. év okt. 10-én Rózsahegyre küldik a legkiválóbb mesterek egyikét, Kirchbaum Györgyöt öt fűrész-legénynyel (saagknecht).² Ezt a jeles mestert Rózsahegyről Mármarosba, onnat pedig Erdélybe küldték, hogy fűrész-malmokat építsen és munkásainkat oktassa.³ Az 1724. évben nyolcz mestert, 1726-ban ötöt, a következő évben pedig hatot küldtek Gmundenből hozzánk.⁴ Ez évben javították ki a lonkai fűrész-

¹ Lásd erről a *Hajóépítők* telepítése Magyarországra című tanulmányomat a Gazd. Tört. Szemlében.

² K. p. ltr. Hung. 14,865. fasc. Jelentés Gmundenből.

³ U. o. 14,882. f.

⁴ U. o. 14,904. f. és 14,938. f. 1727 nov. 29.

malmot. A következő évben pedig a Csuburka-patakon 5478 frt költséggel két új fűrészmalmost építettek. Ez alkalommal ismét 53 famunkást hoztak hazánkba.¹ Így ment ez a következő években is. A legvirágzóbb telep ez időben Bocskón volt, a hol a hazai munkásokon kívül 1732-ben kilencz ausztriai mester, tizen-négy ács, hat „handlanger“ és egy kovács dolgozott.² Itt csupán Belgrád számára 1732-ben 28,600 darab 18 láb hosszú deszkát készítettek. Ugyanez évben újra felépítették a gombási fűrészmalmost Sóvár mellett s Ischlből 15 famunkást küldtek oda.³ A be-telepített mesterek és munkások mindig szigorú utasítást kaptak, hogy a magyarországi munkásokat ok-tassák. Ez meg is történt s így faiparunk ismét virág-zásra kapott.

A XVI. és a XVII. században hazánkban igen sok *posztóverő kárló* (kálló) vagy kárlómalom működött. Tehát bizonyos vidékeken a posztócsinálás nagyban járt. Erdélyben, Magyarország keleti részein, aztán Árva és Trencsén megyékben a posztó-, a daróc- és a guba-verő malmok egymást érik. Ez utóbbi két megyében beköltözött morva posztócsinálók és újkeresztény kárlók is akadtak. Mondanunk sem kell, a posztóverő- vagy kárló-malmok mesterét is molnárnak hitták.⁴ A kárló-malom igen gyakran *valcsa* és *walchownya* néven is szerepel. Lednicze összeírásában olvassuk például: „Kálló vagy valcsa egy va-

¹ U. o. 14,941. f. Schröfl pozsonyi sóárusító jelentése, a ki a munkásokat fizette.

² U. o. 14,986. f. 1732 május 30.

³ U. o. 14,991. f. 1732 nov. 19.

⁴ Orsz. ltr. Urb. 18. f. 5. nr. Lednicze 1669. „Ezen valcsától (azaz kárlótól) az molnár fizet 2 forintot.“

gyon, ennek posztószárasztó rámai vannak . . . Valcsa avagy kálló-malom egy vagyon, három pár kölyű-malom benne.¹ Más vidékeken ványoló malomnak, dűrűcskülőnek vagy darócz-dűrűcskülőnek is mondják a kárló malmot.²

A régi kárló-malmaink eszközei között jobbra ezeket említik: a kálló-fát, a kálláshoz való fészket, a körülvaló fát, melyet hatosnak is hittak, a vízkereket és a száraz kereket stb.³

A XVI. és XVII. században a *mángorló* a kállók és a ványolások mesterséges való gépely volt, melyben a posztót s a vásznat sajtolták és festették. Magát a mestert, a ki a gépelyt kezelte, szintén *mángorlónak* vagy *mángorlósnak* hitták.⁴ Fogaras uradalmában, hol tömérdek sok *mángorlott* keszkenőt, veres és kék fejtős kendőt, abroszt stb. készítettek, az uraságnak külön *mángorló* mesterei voltak. Az 1692. évben Fogaras várában két *mángorló* szín akadt s mind a kettőnek megvolt a *mángorlás* mesterségéhez

¹ U. e. 1669.

² A nyelvtörténeti szótárak hibásan mondják a ványolót mesterembernek, mivel az malom volt. A ványolóban foglalatoskodó mesternek *ványolás* volt a neve!

³ Melegh Boldizsár püspök javainak összeírásában 1572-ben olvassuk a kárlóról: „Molendinum vulgo *sikarlo* vocatum duarum fovearum vulgo főzek, altero molendino crisiario karlo vocato.“ (K. p. ltr. Hung. 15,029.)

⁴ Urb. 21. f. 17. nr. 1688 Makovicza: „Ligneae officina fullonica alias *festő* seu *mángoló-ház* dicta cum machina una majori et altera minori pressoria; camera in qua artifex *mángorló* residet. Makovicza 1671. évi összeírása szerint „az *mángorló* annuatim tartozik árendát fizetni és önagysága számára valamennyi *mángorlás* kívántatik, véghezvinni ajándékon.“ Ugyanitt a *mángorlószinben* ruhasajtólót és festékhez való kádaeskát is emlitenek.

való padja a rajta felüljáró kövel terhelt faládával együtt.¹

A zborói mángorlóról írják 1690-ben: „A mángorló oldala deszkával borított, folyó gerendás, keresztülvaló talpfája rothadt; a *mángorló görgőfáján* felül lévő *símítófa* is elszálkásodott. Fogas kereke és gerendelye 1689-ben reparáltatott; ehhez való hosszú láncz kettő; alsó gerendelye is jó, ezen vascsap kettő, vaskarika hat. Van itt összehajtott gyolcs nyomtatni való sajtó kettő, ennek alja srófos fástól 1689-ben reparáltatott. A mángorlós színben van lóczás szék az gyolcs türéshez való. Istálló a mángorlósé, ő építette.“²

A XVII. században már több papiros-csináló malmunk is volt. Világos dolog, hogy jámbor eleink minden hasznos dolgot meghonosítani igyekeztek. Érdekes jelenség, hogy első papirmalmaink nem az ország nyugati részén, hanem Erdélyben és az ország északkeleti részén épülnek. A zborói papiros-csináló malom 1669-ben épült, nyolcz kölyűje volt s a papiros-csináló mester árendában bírta. Az árendás az úr részére évenként adott: írásra való papirost két bált, nyomtatni való papirost hat bált. Emellett az udvar részére az írni való papiros kötését két forintért, a nyomtatni való papirosnak bálját pedig 12 forintért szálította. Egy-egy koncz papirost az úrnak 10 dénáron adott.³

Az összeírások szerint az említett papiros-csináló

¹ Erdélyi Fisk. ltr. XIV. 1. Qu. 1692 Fogaras: „Második mángorló szín, ennek mángorló padja és kövel terhelt ládája hasonló.“

² Urb. 21. f. 20. nr.

³ U. o. 21. f. 15. nr. 1684.

malomban volt: „matériatörő, két hosszú temérdek fában nyolcz kölyü; a sajtóházban kész materiához való kád, melyből a materiát táblákba szedik; papiros-sajtó, papiros-csináló munkás eleiben való tőke“. „A papirosmalom vízcsatornái — mondja az 1690. évi összeírás — meglehetősek; vizes kereke egyik új; a kölyűház kőből épült.“¹ A papiroscsináló malomházban *zsinóros rámak* is voltak, a miket a papiros szárításához használtak. „Ezen zsinórok — írják 1697-ben — többnyire hársból valók, igen alkalmatlanok papiros szárasztáshoz.“²

Görgény-Szentimre XVII. századi összeírásai körülbelül ugyanily dolgokat mondanak az ott lévő papiroscsináló malomról.³

Már az eddig közölt adatok is értenünk engedik, hogy a régi malmainkat nem csupán lisztörlésre használták. Sok malmunkban kásátörő, kendertörő, ványoló stb. is volt. Gyakran találkozunk az olajütővel is. A bőjtben nálunk igen sok olaj fogyott s így az olajkészítés eléggé elterjedt foglalkozás volt. Az olajkészítés szintén a molnárok mesterségéhez tartozott. A makoviczai és a zborói összeírás mondja például 1671-ben: „Az malomban olajütő vagyon. Mikor olajütés vagyon, minden héten egy-egy messzelyt ad az molnár a tiszteknek.“ A huszti malomnál is volt lenmagtörő kölyü, négy vasas törő bottal.⁴

A különféle kölyük között gyakran szerepel a vargamesterek stuppája. Bányák körül pedig a *stom-*

¹ U. o. 21. f. 20. nr. Makovieza és Zboró.

² U. o. 22. f. 1. nr. 1697. Az öreg üst is szerepel itt, „a papiros enyvezéséhez“.

³ Erdélyi Fisk. ltr. 1688. IV. 296. L. Görgény Szent Imre.

⁴ Urb. 123. f. 1684.

pokkal találkozunk.¹ A belényesi stompáról írják 1600-ban: „egy öreg verő ülöstül, kit víz hajt; az verőhöz való kerék tengelyestől, kit hápornak is hínak; három *nyílstomp* (nylstomp) vasastól, alias küllő; egy *vasláng szítáló* vas rosta, öt új stomp-vas, két ó stomp, légelverő vas.“ Ugyanez az összeírás említi a szerzők között a cigány-fúvót, a fúvóhoz való alsó új fát, a furatos lapátot s a vas fútató kemenczét.²

*

A magyar malomipar itt ismertetett írott emlékei rég letűnt korszak fiainak igyekezetéről, nemzetünk haladásáról, műveltségünk fejlődéséről adnak megkapó képet. Pedig itt a ránk maradt emlékeknek csak egy részét használtuk fel. Szórva-hintve mennyi ilyen írott emlék rejtőzhetik még levéltárainkban? S mennyi olyan malomgépelyünk volt, a mikről eleink semmi írást nem hagytak ránk?

S mindazt, a mit a magyar kéz és a magyar ész századokon át teremtett, az 1670—1711-ig dúló háborúk s a beszállásolt császári hadak semmivé tették. Régi malmaink helyét csak hamu és korom jelölte. A XVIII. században aztán a betelepített idegen mesterek segítségével mindent előlről kellett kezdenünk. S ámulva olvassuk ez új korszak írásaiban, hogy régi malmainknak neveit sem ismerik már; a régi

¹ K. p. ltr. 15,029. f. 1572. „*stompa seu mola mineralis*“.

² Urb. et Conscr. 106. Castellum Belényes, 1600. — Volt nálunk több vízmesterségnek nevezett malomszerű alkotmány is. Így például Munkács 1638. évi összeírása említi, hogy ott egy hatalmas *vízhányó kerék* hatvanöt vasas vedrével hajtja a vizet a vadkertbe. Evlia Cselebi az esztergomi „bámulatos vízajtó gépelyt“ írja le, melyet egy vén molnár kezelt. Ez a gépely ötven vedrével a várba hajtá a Duna vizét!

magyar szerszámnevek legnagyobb része is örök feledésbe ment! Új világ kezdődött s a réginek emléke, mint a hegyi patak vize, elfolyt, eltűnt. Szóval, egyetlen iparágunk multja is világosan hirdeti, hogy az 1670—1711. évek viharai a magyar ipar és műveltség terén nemcsak hanyatlást és pusztulást, hanem megsemmisülést jelentettek.

Akadtt ugyan egy-két elhagyott vidékünk, hova a hadak rombolása nem ért, de itt meg a munkáskéz hiánya miatt indult pusztulásnak a régi magyar ipar. Megmaradt malmainkról elsősorban mondhatjuk el ezt. Hiszen a XVII. század végén lépten-nyomon düledező malommal, feldúlt malomhelylyel találkozunk. S az ilyennek leírása úgy hat az ember lelkére, mint az őszi levélhullás. A csehi uradalom egykoron virágzó malmáról írják például: „Ez a malom a Szamosra lejáró völgy patakán vagyon. Ennek malomháza szinte dülőfélben vagyon, fedele elrothadt s romladozott; vízfogó gátja elszakadott, zugója is helyéből elpusztult, vízszerszáma szélllyel vagyon, felső forgó követ elvitték.”

Száraz és rövid jelentés ez. De a pusztuló malom képében hazánk akkori állapotát látjuk.

TARTALOM.

	Oldal
A magyar erősségek	1
A kalauzok és a kémek a török világban	133
Török-magyar szokások a végekben	213
• Török-magyar vendéglátás	239
Régi pásztornépünk élete	259
• Török követjárás a hódoltság korában	354
A magyar sernevelősök	402
A magyar faragómolnárok	422

Névmutató a befejező III. kötetben lesz.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA 2746/19 7 N. SZ.